

Lars Erik Gjerpe

Effektive hus

Bosetning, jord og rettigheter på Østlandet i jernalder

Bind I av II

Avhandling for graden ph.d.

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Det humanistiske fakultet

Universitetet i Oslo

2017

Lars Erik Gjerpe

Effektive hus

Bosetning, jord og rettigheter på Østlandet i jernalder

Bind I av II

Avhandling for graden ph.d.

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Det humanistiske fakultet

Universitetet i Oslo

2017

Forord

Ja ja, så ble det en avhandling. Ingen grenser!

28. september 2012 vedtok Kulturhistorisk museums styre å ansette meg som stipendiat, og jeg tiltrådte 1. januar 2013. Prosessen som førte til avhandlingen startet imidlertid langt tidligere. Min interesse for jernalderen ble på mange måter vekket etter at jeg avla hovedfagseksamen våren 2000. Bergljot Solbergs *Jernalderen i Norge* ga meg knagger jeg kunne henge de mange temabaserte artiklene på, og omtrent samtidig leste jeg Dagfinn Skres doktoravhandling, der den norske gården ble satt inn i en europeisk kontekst. Også arbeidet med E18-prosjektet 2003–2012 var viktig for min lyst til å skrive en avhandling. Det ga meg en innsikt i boplassmaterialet jeg vanskelig kunne fått på annet vis. Inntrykket jeg dannet meg stemte dårlig med det tradisjonelle synet på gården som stabile enheter med røtter tilbake til tidlig romertid eller enda tidligere. Desto bedre passet materiale med Lars Piløs kritikk av den såkalte Urgårdsmodellen. Inspirasjonen til avhandlingen ble funnet nettopp i skjæringspunktet mellom Skres europeisering, Piløs kritikk av kontinuitetstankegangen, Solbergs oversiktskunnskap og trender jeg har sett i det arkeologiske boplassmaterialet.

Min første takk går til arkeologer jeg har møtt i regi av E18-prosjektet. Feltassistenter, professorer, styringsgrupper, feltledere og prosjektstab har hver på sin måte vært viktige – noen fordi dere gjorde jobben deres godt, andre fordi dere hjalp meg til å gjøre min bedre og noen fordi dere bidro til høy trivsel hos meg og andre i prosjektet. Forbausende mange har bidratt med alt sammen, og selv om det er for mange til at alle kan nevnes, ønsker jeg likevel å rette en spesiell takk til Jan Henning Larsen, Lars Pilø, Mari Østmo, Magne Samdal, Ann Monika Bueklev Jensen, Malin Austbø, Grethe Bjørkan Bukkemoen, Christian Rødsrud, Axel Mjærum, Ole Christian Lønaas, Arne Emil Christensen, Knut Paasche, Cecilia Gustavsén og Maritza Bodi.

Jeg vil også takke Karl Kallhovd og Lene Melheim, mine nærmeste overordnede henholdsvis før og etter stipendperioden, for å ha lagt arbeidsforholdene til rette.

I stipendiatperioden har jeg hatt stor nytte av å være ansatt ved Kulturhistorisk museum og opptatt ved ph.d-linjen ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, begge ved Universitetet i Oslo. Det har igjen gitt meg adgang til ulike nettverk og seminarer, og særlig forskergruppen for stipendiater ved IAKH, kursene i regi av Dialogues with the Past og deltagelse i agrarnettverket i Forskning i fellesskap har vært nyttige.

Jeg vil videre takke Grethe Bjørkan Bukkemoen og Mari Østmo som har lest deler av avhandlingen og fortjener takk for nyttige innspill. Marianne Hem Eriksen har lest hele avhandlingen og ga meg tilgang til sin egen før hun disputerte, og fortjener en stor takk for begge deler. Elise Naumann og Jan Kristian Hellan har laget illustrasjoner og Irmelin Axelsen har ryddet litteraturlisten, alle for en billig penge – takk. Hege Solheim som har lest korrektur skal også ha en stor takk. Unn Pedersen er på mange måter en ganske dårlig kone, men en strålende partner, og har kommentert tekster og bistått når verden og avhandlingen har gått meg i mot. Takk! Min biveileder Karin Viklund ble lurt med på falske premisser, både hun og jeg trodde lenge jeg skulle benytte meg av det rike makrofossilmaterialet i stor grad. Slik ble det av flere grunner ikke. Jeg skylder likevel Karin en stor takk.

Uten min hovedveileder Per Ditlef Fredriksens innspill til prosjektbeskrivelsen, hadde det neppe blitt noe stipend. Noen avhandling hadde det i hvert fall ikke blitt. Underveis har han gitt meg en omtrent passe blanding av nødvendig selvillit, kritiske bemerkninger og gode innspill. Alt i en svært konstruktiv tone, også når teksten har ligget farlig nær den i akademisk sammenheng sterkt kritiserte sjangeren *stream of consciousness*. Veiledningene har ikke bare vært nyttige, de har også vært

uformelle og hyggelige, noe jeg setter stor pris på. Takk! Til det jeg antar er Per Ditlefs store fortvilelse har jeg ikke fulgt alle hans råd, jeg håper likevel du innser hvor stor pris jeg har satt på dem.

Til slutt må jeg presisere at alle feil og mangler i avhandlingen er mine, de som har hjulpet meg kan ikke klandres. Hadde jeg fulgt alle de gode rådene og tatt til meg alle de gode kommentarene, hadde avhandlingen blitt bedre – og kanskje annerledes.

Oslo/Undrumsdal, mars 2017.

Lars Erik Gjerpe

Innhold

1	Innledning.....	1
1.1	Introduksjon av materialet og bygningsterminologi.....	3
1.2	Avgrensning i tid og rom.....	6
1.3	Bakgrunn for avhandlingen: Hørdalsåsen	6
1.4	Teoretisk begrunnet ramme	10
1.4.1	Eiendom og sosial praksis	12
1.4.2	Hus som teknologi.....	13
1.4.3	Gårdsbegrepet.....	15
1.4.4	Fortiden som et fremmed sted – analogier som inspirasjon.....	16
1.4.5	Gårdstunet som sted – med og uten historie	17
1.5	Avhandlingens struktur.....	20
2	Innsamlingshistorie: Utgravinger av bygninger på Østlandet.....	23
2.1	Manglende oversikt	23
2.2	Den første gullalderen: hustufter	25
2.3	Norsk bosetningsforskning på stedet hvil.....	27
2.4	Den andre gullalderen? Maskinell flateavdekking	30
2.4.1	Jernalderbosetningen på Østlandet.....	31
2.5	Sammenfatning: Fra gullalder til gullalder?	32
3	Kritisk idehistorie: Et brudd med kontinuitetsforskningen	35
3.1	Kontinuitet og retrospeksjon – fra 1814 til i dag.....	36
3.1.1	1814-generasjonen og Den norske historiske skolen	37
3.1.2	Det norske folks særegenhet	37
3.1.3	Retrogressiv metode og Instituttet for sammenlignende kulturforskning	39
3.1.4	Andreas Martin Hansen – rase og bosetningsmønster	42
3.1.5	Etter Brøgger	44
3.2	Kritikken av den retrogressive metoden og kontinuitetstankegangen.....	45

3.2.1	Alternative røster	47
3.3	Gårdsforskningssatsninger	50
3.4	Den nasjonale, forskningshistoriske rammen	52
3.4.1	Den rasjonelle gården eller den etnografiske fellen	52
3.4.2	Matrikkelgården – dokumentasjons- eller analyseenhet?	53
3.4.3	Gårdsnavnene	53
3.5	Bosetningsforskning rundt Oslofjorden	54
3.6	Sammenfatning	56
4	Kildekritikk	59
4.1	Byggeteknikk som kildekritisk faktor	60
4.2	Identifisering av bygninger: å kreve inn den ideale fordring	61
4.3	Det kildekritiske aspektet ved utgravingene	62
4.4	C14-datering og periodeinndeling	63
4.5	Identifiseringsgrad	65
4.6	Postdeposisjonelle forhold – jordbruksaktiviteter og nedbygging	66
4.7	Forvaltningen	68
4.8	Samlet vurdering av det arkeologiske materialets representativitet	69
5	Metodisk tilnærming	73
5.1	Innsamling og tilrettelegging av materialet	74
5.2	Den kvantitative metoden	75
5.3	Den kvalitative metoden	76
5.4	Variablene og begrepene	76
5.4.1	Bygningene	76
5.4.2	Organiseringen av tunene	79
5.4.3	Boplassene som sted	79
5.4.4	Utvalg	80
6	Jernalderens byggeskikk på Østlandet	83

6.1	Introduksjon til materialets fordeling i tid og rom	83
6.2	Regionale og lokale byggeskikker	84
6.2.1	Sør- og melloms-kandinaviske innganger på Østlandet	85
6.2.2	De treskipede husenes orientering	91
6.2.3	Andre regionale trekk ved de treskipede husene	96
6.2.4	Toskipede bygninger	99
6.2.5	Firestolperskonstruksjoner	102
6.2.6	Regioner og landskap	104
6.3	Endringer over tid	107
6.3.1	De treskipede bygningene	111
6.3.2	De «andre» bygningene	113
6.4	Regional og lokal byggeskikk på Østlandet	116
7	Jernalderens bosetningsmønster på Østlandet	119
7.1	Årsaker til variasjon i byggeskikken	119
7.1.1	Husenes orientering – klimatilpasning?	119
7.1.2	Innganger og lengde – økonomisk tilpasning eller kulturelt valg?	124
7.1.3	Sosial status og byggeskikk	126
7.1.4	Tilpasning eller kulturelle valg?	129
7.2	Gårdstunene som sted – boplassenes historie i et langtidsperspektiv	130
7.2.1	Det tilfeldige og det markerte tunet	130
7.2.2	Det ukjente tunet	132
7.2.3	I dybden: Steder med lang kontinuitet	132
7.3	Punktkontinuitet – hus som ligger over eller under andre hus og graver	136
7.3.1	Parallele hus over hus	136
7.3.2	Vinkelrette bygninger over bygninger	140
7.3.3	Hus over hus i vifteform	143
7.3.4	Hus som nesten berører hverandre	143

7.3.5	Hus under og over graver	144
7.3.6	Punktkontinuitet – en sammenfatning	148
7.4	Noen refleksjoner om organiseringen av gårdstunene	149
7.5	Bosetningsmønster på Østlandet: tre tun typer og regionale mønstre	151
8	Fremmede gårdslandskap	153
8.1	Mennesker og land – et komplekst forhold	154
8.2	Odel og gravhauger. Et kritisk blikk på territorielt definerte rettigheter til land.....	155
8.3	Sosialt forankrede rettigheter til land	166
8.4	Hierarkiske samfunn uten jordeiendom?	172
8.4.1	Forankret jordbruksøkonomi	173
8.4.2	Statsløse samfunn	175
8.4.3	Maktesløse høvdinger, ærefulle krigere og skitne jordbrukere	178
8.5	Foreløpig modell for samfunn uten eiendomsgrenser	183
9	Eiendomsgrenser på Østlandet	187
9.1	Det tilfeldige tunet og individualisert fellesskap	189
9.2	Det markerte tunet og konkurranse om jord	191
9.3	Overgangen fra <i>Det markerte</i> til <i>Det ukjente tunet</i> . Katastrofe eller samfunnsendring?	194
9.3.1	Store endringer	194
9.3.2	Svartedauen som analogi	197
9.3.3	Ny teknologi og omlegging av landbruket?	200
9.3.4	Konklusjon: En kompleks situasjon	202
9.4	Det ukjente tunet. Eiendomsgrenser etableres og sementeres	202
9.4.1	Nye og gamle gravfelt	204
9.4.2	Eiendomsgrensene etableres	206
9.4.3	Konklusjon: Framveksten av eiendomsgrenser	210
9.5	Det treskipede huset blir overflødig	211

9.5.1	Treskipede bygninger som effektiv teknologi.....	212
9.5.2	En kristent påvirket hedensk samfunnsmodell.....	214
9.6	Eiendomsgrenser i jernalderen – en oppsummering.....	216
10	Konklusjon og konsekvenser: Østlandets eiendomsgrenser i kontekst.....	219
10.1	Oppsummering av avhandlingens resultater	219
10.2	Østlandet og omverdenen	223
10.3	Konsekvenser og veien videre	225
11	Litteratur.....	229

Figurer

Figur 1.1 Fra venstre: Eksempel på en-, to- og treskipet bygning og firestolperskonstruksjon. Illustrasjon: Jan Kristian Hellan.	5
Figur 1.2 Undersøkellesområdet og de 107 lokalitetene som er med i avhandlingen. Illustrasjon: Elise Naumann.	7
Figur 5.1 Utgangspunktet for bestemmelse av husenes grovere (grått) eller finere orientering (sort). Tallene viser til grader. Illustrasjon: Elise Naumann.	78
Figur 6.1 Plassering av sørskanadinaviske (S1 og S2) og mellomskandinaviske (M1, M2, M3 og M4) innganger. I tillegg er innganger i gavlendene observert (G1 og G2). M1 ligger i husets nordvestre hjørne. Illustrasjon: Elise Naumann.	85
Figur 6.2 Eksempler på sørskanadinavisk (venstre) og mellomskandinavisk (høyre) byggeskikk. Illustrasjon: Jan Kristian Hellan.	88
Figur 6.3 Geografisk fordeling av hus med sør- og mellomskandinaviske innganger. Illustrasjon: Elise Naumann.	89
Figur 6.4a-d Lengde og orientering for nærmere daterte treskipede bygninger med identifisering 2 eller høyere på nordre og søndre Østlandet. Illustrasjon: Elise Naumann. A: Bygninger i Vestfold, Akershus, Østfold, Buskerud og Telemark fordelt etter finere orientering. B: Bygninger i Oppland og Hedmark fordelt etter finere orientering. C: Gjennomsnittlig lengde fra Østfold, Vestfold, Akershus, Buskerud og Telemark etter finere orientering. D: Gjennomsnittlig lengde fra Oppland og Hedmark etter finere orientering.	93
Figur 6.5 Kart over Østlandet med orientering og lengde for godt identifiserte og daterte treskipede bygninger. Illustrasjon: Elise Naumann.	94
Figur 6.6 Dikeveien hus 1, et eksempel på hus med «rare» vegger. Illustrasjon: Jan Kristian Hellan.	99
Figur 6.7 Halvtakshus fra Østfold. Illustrasjon: Jan Kristian Hellan.	99
Figur 6.8 Spredningskart for toskipede bygninger. Illustrasjon: Elise Naumann.	101
Figur 6.9 Spredningskart for firstolperskonstruksjoner. Illustrasjon: Elise Naumann.	103
Figur 6.10 Regioner ut i fra byggeskikken. Illustrasjon: Elise Naumann.	105
Figur 6.11 Landskap ut i fra byggeskikken. Illustrasjon: Elise Naumann.	106
Figur 7.1a-g. Vindroser fra syv steder på Østlandet. Øverst fra venstre til nederst yil høyre: Gardermoen i Akershus, Rygge i Østfold, Ilseng-Hamar i Hedmark, Kalnes-Sarspborg i Østfold, Lillehammer i Oppland, Vinstra i Oppland, Melsom-Stokke i Vestfold. Lastet ned fra met.no juni 2014.	122

Figur 7.2 Hendelser på boplassene før, under og etter bosetningsfasen. Illustrasjon: Elise Naumann.	131
Figur 7.3 Eksempel på parallelle hus over hus på Nøkleby. Illustrasjon: Elise Naumann. ...	140
Figur 7.4. Eksempel på hus vinkelrett over hus på Ringdal. Illustrasjon Lars Erik Gjerpe. ...	142
Figur 7.5 Eksempel på hus over hus i vifteform på Korsegården. Illustrasjon Lars Erik Gjerpe.	143
Figur 7.6 Eksempel på hus over grav på Ringdal. Illustrasjon: Lars Erik Gjerpe.....	145
Figur 7.7 Eksempel på grav over hus på Rødbøl 27. Illustrasjon: Magne Samdal.	146
Figur 9.1 De tre tuntypene Det tilfeldige tunet, Det markerte tunet og Det ukjente tunet. Illustrasjon: Elise Naumann.	188
Figur 9.2 De tre tuntypene og fremveksten av territorielt forankrede rettigheter. Den svarte boksen omfatter perioden der det markerte tunet forsvinner til fordel for det ukjente tunet, og de arkeologiske kildene blir færre. Det kan skyldes en reell nedgang i befolkningen eller omlegging av bosetningen, eller slik jeg argumentere for, både samfunnsendring og befolkningsnedgang (kapittel 9.3). Illustrasjon: Elise Naumann.	211

Tabeller

Tabell 1.1 Variasjon i materiell kultur, gårdsnavn og andre kilder til bosetning på gården som i dag heter Hørdalen	10
Tabell 4.1 Geografisk frekvens (kvadratkilometer dyrket mark per bygning). Areal dyrket mark hentet fra Statistisk sentralbyrå (Snellingen Bye og Løvberget 2014).	70
Tabell 6.1 Antall bygninger fra Østlandet fordelt på fylker og datering.....	83
Tabell 6.2 Antall hus med identifiserte innganger fordelt på fylke. Alle hus, uavhengig av datering og identifisering.	86
Tabell 6.3 Antall hus med sørskandinaviske innganger fordelt på periode og fylke. Alle hus, uavhengig av datering og identifisering.	87
Tabell 6.4 Antall hus med mellomkandinaviske innganger fordelt på periode og fylke. Alle hus, uavhengig av datering og identifisering.	87
Tabell 6.5 Gjennomsnittlig lengde for hus med sør- og mellomskandinaviske innganger datert til periode og identifisering 2 eller høyere. Antall hus i parentes.	90

Tabell 6.6 Utbredelsen av sikre veggstolper, veggriller og uttrukne gavlstolper i godt identifiserte og daterte sør- og mellomskandinaviske hus i Akershus, Østfold, Vestfold, Oppland og Hedmark.	90
Tabell 6.7 Hus med inngangstyper av Eriksens type 8 og 9.	91
Tabell 6.8 Gjennomsnittlig lengde på hus orientert nord-sør og øst-vest fordelt på fylke. Treskipede, godt identifiserte og daterte bygninger.	95
Tabell 6.9 Grov orientering og gjennomsnittlig lengde i meter for hus datert til periode og identifisering 2 eller høyere.	95
Tabell 6.10 Finere orientering og gjennomsnittlig lengde for treskipede hus datert til periode og identifisering 2 eller høyere fra henholdsvis det nordre (Hedmark og Oppland) og søndre Østlandet (Østfold, Vestfold og Akershus).	96
Tabell 6.11 Under- og overbalanserte godt identifiserte og daterte treskipede bygninger fordelt på fylke.	98
Tabell 6.12 Alle toskipede bygninger.	100
Tabell 6.13 Alle firestolperskonstruksjoner.	102
Tabell 6.14 Antall treskipede, godt identifiserte hus datert til periode fordelt på fylke og periode.	108
Tabell 6.15 Antall treskipede, godt identifiserte og daterte bygninger orientert N-S eller Ø-V, fordelt på periode og fylke. Det søndre Østlandet er lys grått, det nordre Østlandet mørkere grått.	108
Tabell 6.16 Grov orientering for treskipede, godt identifiserte og daterte bygninger, fordelt på Sør- og Mellomskandinaviske område og eldre (EJA) og yngre jernalder (YJA). Prosenttallene i parentes viser til andelen av totale hus fra henholdsvis eldre og yngre jernalder i området.	109
Tabell 6.17 Gjennomsnittlig lengde på hus orientert N-S og Ø-V fordelt på periode og fylke. Treskipede, godt identifiserte og daterte bygninger. Det søndre Østlandet er lys grått, det nordre Østlandet mørkere grått.	109
Tabell 6.18 Alle bygninger med observert orientering, også de utelatt i tabell 5.13, men ikke firestolperskonstruksjoner. Bygningene er fordelt på orientering N-S eller Ø-V, periode og fylke. Det søndre Østlandet er lys grått, det nordre Østlandet mørkere grått.	110
Tabell 6.19 Grov orientering for alle bygninger unntatt firestolperskonstruksjoner, fordelt på sør- og midtskandinaviske område og EJA og yngre jernalder. Tallene i parentes viser til den prosentvise andelen av totalen i regionen.	110
Tabell 6.20 Grov orientering for alle bygninger <i>unntatt</i> godt identifiserte og daterte treskipede bygninger og firestolperskonstruksjoner, fordelt på det nordre og det søndre Østlandet og	

eldre og yngre jernalder. Tallene i parantes viser til den prosentvise andelen av totalen i regionen.	110
Tabell 6.21 Gjennomsnittlig lengde på treskipede, godt identifiserte og daterte bygninger..	112
Tabell 6.22 Lengste bygning fra periode og fylke.	112
Tabell 6.23 Lengste bygning i prosent av gjennomsnittlig lengde for godt identifiserte og daterte treskipede bygninger fordelt på periode og fylke.	113
Tabell 6.24 Gjennomsnittlig bredde for godt identifiserte og daterte treskipede bygninger fordelt på periode.	113
Tabell 6.25 Under- og overbalanserte godt identifiserte og daterte treskipede bygninger fordelt på periode. Skillet satt til at midtskipet utgjør ca. 50 % av husets totale bredde.	113
Tabell 7.1 Bygninger med fire eller flere innganger.	127
Tabell 7.2 Hus med lengde over 40 m.	128
Tabell 7.3 Forholdet mellom periodens lengste hus og gjennomsnittlig lengde på husene. Verdier som er høyere enn i forrige periode i fylket er markert med grått. Det største forholdet er markert med halvfet skrift.	129
Tabell 7.4. Parallelle bygninger over bygninger. Sortert etter periode, deretter fylke.....	138
Tabell 7.5 Bygninger vinkelrett over andre bygninger. Sortert etter periode og fylke.	141

1 Innledning

I denne avhandlingen vil jeg utforske eiendomsrettigheter på Østlandet i jernalderen. Problemstillingen for avhandlingen er *Når ble territoriell eiendomsrett en viktig del av samfunnsorganiseringen på Østlandet?* I problemstillingen ligger det implisitt en mulighet for at rett til jord ble organisert uten territoriell eiendomsrett, og jeg vil derfor også utforske *alternative måter å organisere rett til jord* på Østlandet i jernalder (500 f.Kr.–1050 e.Kr.). For å belyse problemstillingen vil jeg studere byggeskikk og bosetningsmønster ved hjelp av det store, nye bosetningsmateriale som er fremkommet ved hjelp av maskinell flateavdekking de siste 30 årene.

Bakgrunnen for avhandlingen er at jeg ønsker å forstå hvorfor jordene på Hørdalsåsen i søndre Vestfold ble lagt brakk omtrent 400 e.Kr., etter 900 år med sammenhengende dyrking. Mer overordnet ønsker jeg å forstå brudd og kontinuitet i jordbruksbosetningen. De siste tyvetredve årenes arkeologiske undersøkelser på Østlandet viser at Hørdalsåsen ikke står alene. Jorder nydyrkes og brakklegges og gårdstun bebygges og forlates gjennom hele jernalderen, også på Østlandet. Dette står i sterk kontrast til det i lang tid rådende synet i norsk bosetningsforskning. Der har navnegården stort sett blitt oppfattet som en stabil enhet med stabile grenser fra romertid, eller tidligere og fram til i dag. I denne forskningstradisjonen, som jeg kaller *kontinuitetsforskningen*, forklares opprettelse av gårdstun med at marginale jordbruksområder tas i bruk i perioder med stort befolkningspress, og ødelegging med at de forlates når befolkningen synker. Tiden for etableringen på Hørdalsåsen, førromersk jernalder, regnes imidlertid ikke som en periode med høyt befolkningspress i Vestfold. Der er heller ikke riktig å kalle jord som dyrkes og gjødsles i 900 år for marginal. Hørdalsåsen og liknende lokaliteter er derfor ødeleggende for premisset som kontinuitetsforskningen har lagt til grunn. Jeg ønsker derfor å utfordre kontinuitetsforskningen ved å undersøke om brukstiden for gårdstun og jorder kan forklares med måten rettigheter til jord var organisert på.

Undersøkelsen hviler på noen forutsetninger og premisser. Rettigheter til å bruke jord studeres i denne avhandlingen som et sett med regler som regulerer forholdet mellom mennesker (Davis 1973:157; Hann 1998:5). Jeg ser med andre ord etter en sosial forklaring (Shanks og Tilley 1987) på ødegårdene fra jernalder, og studiene av rettigheter i vid forstand omfatter dermed hele jordbrukssamfunnet.

Bosetningsmønsteret på gårdsnivå kan slik jeg ser det, bare diskuteres gjennom det direkte boplassmaterialet – husene, og ikke gjennom indirekte materiale som gårdsnavn, gravminner

eller seinere historisk kildemateriale (Pilø 2005). Det treskipede huset med jordgravde, indre takbærende stolper var den foretrukne boligen for jordbrukere i Skandinavia gjennom hele jernalderen. Fra et moderne, funksjonalistisk synspunkt har bygningstypen flere mangler. Særlig vil jeg fremheve den korte levetiden. Kanskje var den så kort som 25–50 år, og neppe mer enn 100 år, selv om enkelte hus kan ha levd enda lengre (Draiby 1991; Løken 1991; Zimmermann 1998:60–62; Ångeby 1999; Gerritsen 2003:39; Webley 2008:39–40; Herschend 2009:143; Diinhoff og Slinning 2013). De jordgravde stolpene var utsatt for fuktighet, og råtnet relativt raskt. Jeg legger vekt på at det var et refleksivt forhold mellom det kortlevde huset og samfunnet (Gerritsen 2003). Bygningsteknologien gjorde det mulig, og i noen tilfeller ønskelig eller nødvendig, å flytte bosetningene etter én eller få generasjoner. Likeledes førte flyttingen av bosetningen til at de kortlevde, treskipede husene ble den foretrukne bygningstypen. Kortlevde hus påvirket og ble påvirket av eiendomsrett, landbrukssystemer og sannsynligvis beboernes verdensbilde. Bygningsteknologien binder med andre ord sosial organisasjon, økonomi og kanskje også trossystemer og kosmologi sammen (Bourdieu 1973; Lévi-Strauss 1983; Dobres 2000:96). Siden (byggnings-) teknologi er “a medium for expressing, reaffirming, and contesting world views and social values” (Dobres 2000:100), blir det fundamentalt å forstå de tekniske sidene ved jernalderens langhus, den sentrale institusjonen for sosialt liv (Hastrup 1990; f.eks. Carsten og Hugh-Jones 1995; Norr 1996; Gerritsen 2003:31; Webley 2008; Herschend 2009; Eriksen 2015). Derfor studerer jeg påvirkning (*agency*) som en kollektiv, sosial bevegelse (Dobres 2000:145; Ingold 2008).

Jeg ønsker å forklare både endring og kontinuitet, på mikro- og makronivå. På makronivå utforskes samfunnets kontinuitet først og fremst gjennom *historie* og lange linjer. På mikronivå utforskes kontinuitet først og fremst gjennom det enkelte *husets* og *stedets* brukstid. Ved å skille mellom kontinuitet på makro- og mikronivå, blir det mulig å vise hvordan *seige strukturer*, som det treskipede huset, kan være en sentral institusjon gjennom mange hundre år, eller et «*long duree*-midtpunkt», samtidig som bosetningen på mikronivå kan oppfattes som løsninger av kortere varighet, eller *konjunkturer* (Le Roy Ladurie 1974; Braudel 1980, 1995; Jones 1995). Ved å studere det direkte kildematerialet til bosetningen – husene – er det videre mulig å skille ut regionale eller landskapsmessige trekk, og endringer i byggeskikk og bosetningsmønster over tid. Analysene er med andre ord både *synkrone* og *diakrone*, og materialet spenner vidt både i tid og rom. Det gjør det mulig å studere både kontinuitet og brudd, og gjør valg av *skala* for analysene og tolkningene viktig (Mathieu og Scott 2004; Wells 2004). Samtidig gjør bruken av det direkte kildematerialet det mulig å

oppdage historisk spesifikke trekk ved jernaldersamfunnet som ikke kan studeres ved hjelp av retrogressive metoder, det vil si å slutte fra historisk kjente forhold bakover i tid for å belyse mindre kjente forhold. I kontinuitetsforskningen forskes det på navne- eller matrikkelgården¹ slik den er kjent fra nyere tid, som om den skulle være uforandret fra jernalderen. På samfunnsnivå fremheves trekkene fra jernaldersamfunnet som vi kjenner oss igjen i og som kan belyse vår tid, for eksempel godssamlinger og tilløp til statsdannelse.

Kontinuitetsforskerne har dermed skrevet jernalderens bosetningshistorie på en slik måte at bare trekkene som gjenfinnes i historiske kilder blir tillagt vekt. På den måten minker eller forsvinner den kulturelle avstanden mellom Oss og De Andre, og *vår* opprinnelse kan søkes i det forhistoriske samfunnet. Jernalderens mennesker mister på denne måten sin individualitet og *agency* og fungerer bare som en representasjon eller projeksjon av oss selv. De blir marionetter i utviklingen og har ingen selvstendig betydning. Dermed kan jernalderens mennesker forstås som *koloniserte* (Svanberg 2003:19–20). Filosofen og pedagogen Paulo Freire (2003:24, 30) har analysert utdanning som koloniserende virkemiddel. Han påpeker at kolonisering kjennetegnes av fravær av dialog og sammenligner kolonisering med nekrofilie – seierherrene tilfredsstillers sitt begjær, men forneker objektets liv. Freires spissformulering har etter min mening relevans for kritikken av kontinuitetsforskningen samtidig som den antyder hvordan slike kritikkverdige situasjoner kan unngås. Jernaldermenneskenes historiske egenart og individualitet – deres liv – blir fratatt dem ved at de reduseres til tause representanter for en uferdig variant av vår måte å organisere samfunnet på. I en slik situasjon blir dialog umulig, og kun kontinuitetsforskningens ønske om å forstå vår egen tid, kan tilfredsstilles. Denne avhandlingen er et forsøk på å etablere en dialog med jernalderens mennesker. Mitt mål er at de skal behandles som individer, både fordi avdøde mennesker etter min mening bør behandles som det, og fordi det gjør det mulig å forstå et samfunn som kan ha *andre* trekk enn vårt eget. Det vil jeg oppnå gjennom å belyse kontinuitetsforskningens fundament (kapittel 3) og deretter skape en alternativ forståelse av jernalderens mennesker som handlende og tenkende individer eller agenter med en egen historisk partikulær verdi (Freire 2003:24–30; Svanberg 2003:110–113; Holst 2014a).

1.1 Introduksjon av materialet og bygningsterminologi

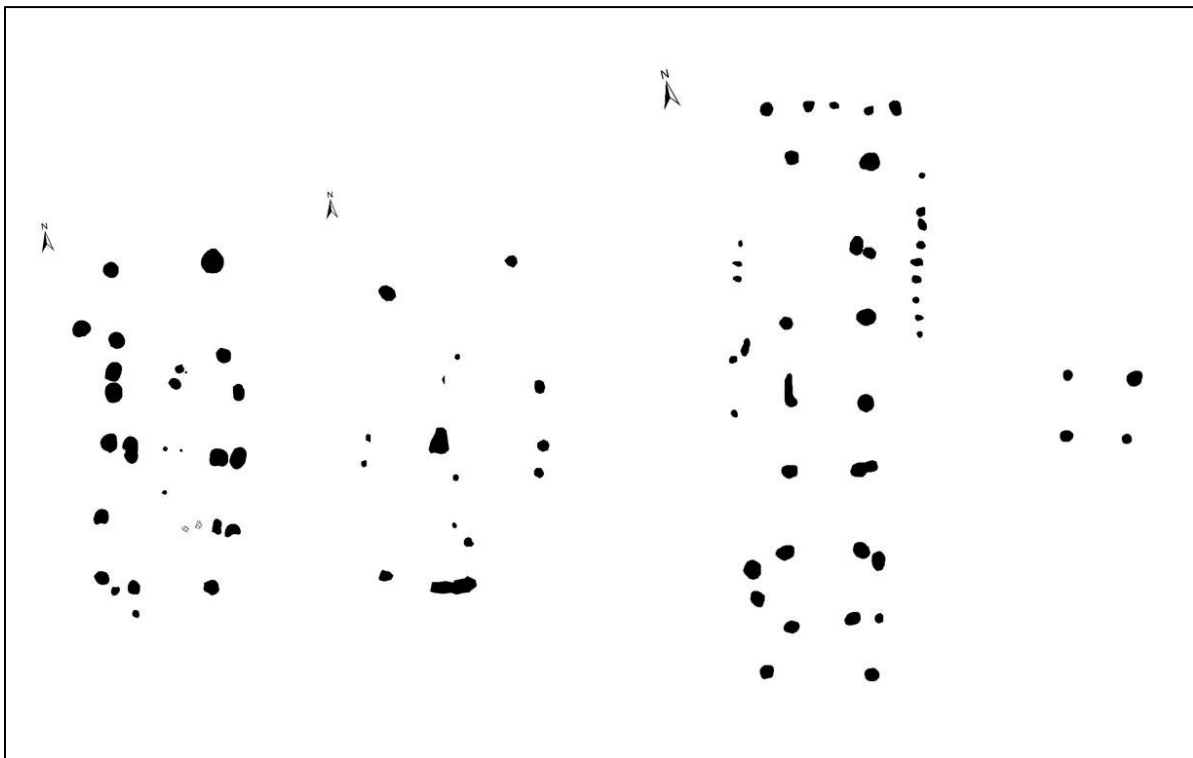
Hovedmaterialet i avhandlingen er bygninger tilknyttet jordbruksmiljø fra jernalder på Østlandet, og stedene de ble bygd. I alt er 311 sannsynlige eller mulige bygninger fra 107 lokaliteter med i avhandlingen (kapittel 6, vedlegg 3-5). Med få unntak er de funnet ved

¹ Matrikkel=sentralt eiendomsregister

forvaltningsinitiert maskinell flateavdekking i dyrket mark (kapittel 2). Dermed er det først og fremst bygninger med jordgravde stolper som er undersøkt. Det fører til noen kildekritiske utfordringer, særlig i forbindelse med en mulig utfasing av bygninger med jordgravde stolper og en eventuell kontinuitet i dagens kjente gårdstun (kapittel 4). Grophus er ikke med i undersøkelsen fordi de kan være spesialiserte økonomibygninger som ikke nødvendigvis er en del av gårdsbebyggelsen (Jørgensen 2002). Ellers skal samtlige jernalderbygninger fra undersøkelsesområdet der opplysningene var tilgjengelige per 1. januar 2014, være med i avhandlingen.

En vanlig måte å karakterisere bygninger på er å ta utgangspunkt i *den takbærende konstruksjonen* (Rosberg 2013). Hus med jordgravde stolper inne i huset blir gjerne kalt *to-* eller *treskipede*, avhengig av om huset sett fra kortenden deles i to eller tre rom eller «skip» av disse stolpene (Figur 1.1). I en teknisk diskusjon kan hus med indre stolper være en bedre betegnelse (Rosberg 2013). I tillegg brukes gjerne betegnelsen *enskipet* om hus som har jordgravde, takbærende stolper i veggene, men ikke inne i huset. Treskipede hus utgjør den største delen av materialet i denne oppgaven, mens det er usikkert om enskipede bygninger forekommer. Treskipede bygninger kalles på grunn av den avlange formen gjerne langhus av arkeologer, særlig dersom de inneholder både bolig- og fjøsdel (Egeberg Hansen mfl. 1991:19). Det antas at dette er hovedhuset på gården (Carlie og Artursson 2005:164). Arkeologer definerer altså langhus delvis på bakgrunn av den ytre formen og delvis på bakgrunn av funksjon. Jeg bruker i liten grad betegnelsen langhus. Dermed unngår jeg forveksling med den sosialantropologiske termen langhus (engelsk longhouses), som brukes om hus med spesielle, oftest kollektive, funksjoner, altså en annen funksjon enn arkeologene legger til grunn (Carsten og Hugh-Jones 1995). Det finnes også treskipede bygninger som primært har hatt andre funksjoner enn kombinert fjøs og bolig. De kalles gjerne økonomibygninger. I det arkeologiske materialet er det imidlertid ofte vanskelig å skille mellom bolighus og økonomibygning i tilfeller hvor det ikke kan knyttes bestemte funksjoner, som for eksempel smie, til bygningen (Carlie og Artursson 2005:164). Tolkningene av det flerfunksjonelle husets rominndeling og funksjon bygger for en stor del på paralleller fra godt bevarte bygninger på Jylland og Nord-Tyskland. I dårligere bevart materiale er det vanskeligere å skille mellom økonomibygninger og bolighus med fjøsdel, og det er i noen tilfeller usikkert om denne delingen virkelig har vært like klar i Sverige og Norge (Carlie 1999; Gjerpe 2008a). Ofte brukes dermed lengden på treskipede bygninger til å skille mellom de lange husene med både bolig- og fjøsdel, og kortere økonomibygninger. Et hus med bolig-

og fjøsdel på en gård med få dyr kan imidlertid være kortere enn et stort verkstedhus for spesialisert håndverk. Dermed er størrelsen alene ikke noe godt kriterie for å skille mellom de to bygningstypene. Ofte brukes også husets beliggenhet «passe langt» fra gårdens hovedhus for å skille ut økonomibygninger (Artursson 2005; Carlie og Artursson 2005). Noen antatte økonomibygninger er imidlertid lettere å skille ut, det er ofte antatt at toskipede bygninger er økonomibygninger (Carlie og Artursson 2005:164). Det er også enighet om at *firestolperskonstruksjoner* er økonomibygninger. De utgjøres av fire stolper som tilsammen utgjør en tilnærmet rektangulær eller kvadratisk form. Disse har sjeldent eller aldri vegger eller ildsteder, og har sannsynligvis vært halvtak eller lignende for oppbevaring (Zimmermann 1991, 1992). På grunn av vanskene med å skille mellom bolighus og økonomibygninger vil jeg i liten grad benytte meg av disse begrepene i avhandlingen.

Figur 1.1 Fra venstre: Eksempel på en-, to- og treskipet bygning og firestolperskonstruksjon. Illustrasjon: Jan Kristian Hellan.

Begrepene jeg bruker bygger også på funksjon, men er mindre avhengig av gode bevaringsforhold og detaljert forståelse av bygningenes funksjon. *Bygning* brukes som et felles begrep om konstruksjoner bygget for å beskytte mennesker, dyr, gjenstander eller annet mot vær og vind (Hoff 1997:45–46). *Hus* brukes om de bygningene med vegger og tak som mer eller mindre sannsynlig er brukt som bolig eller arbeidsplass for mennesker (Carlie og Artursson 2005:164), det vil si de fleste av bygningene i utvalget.

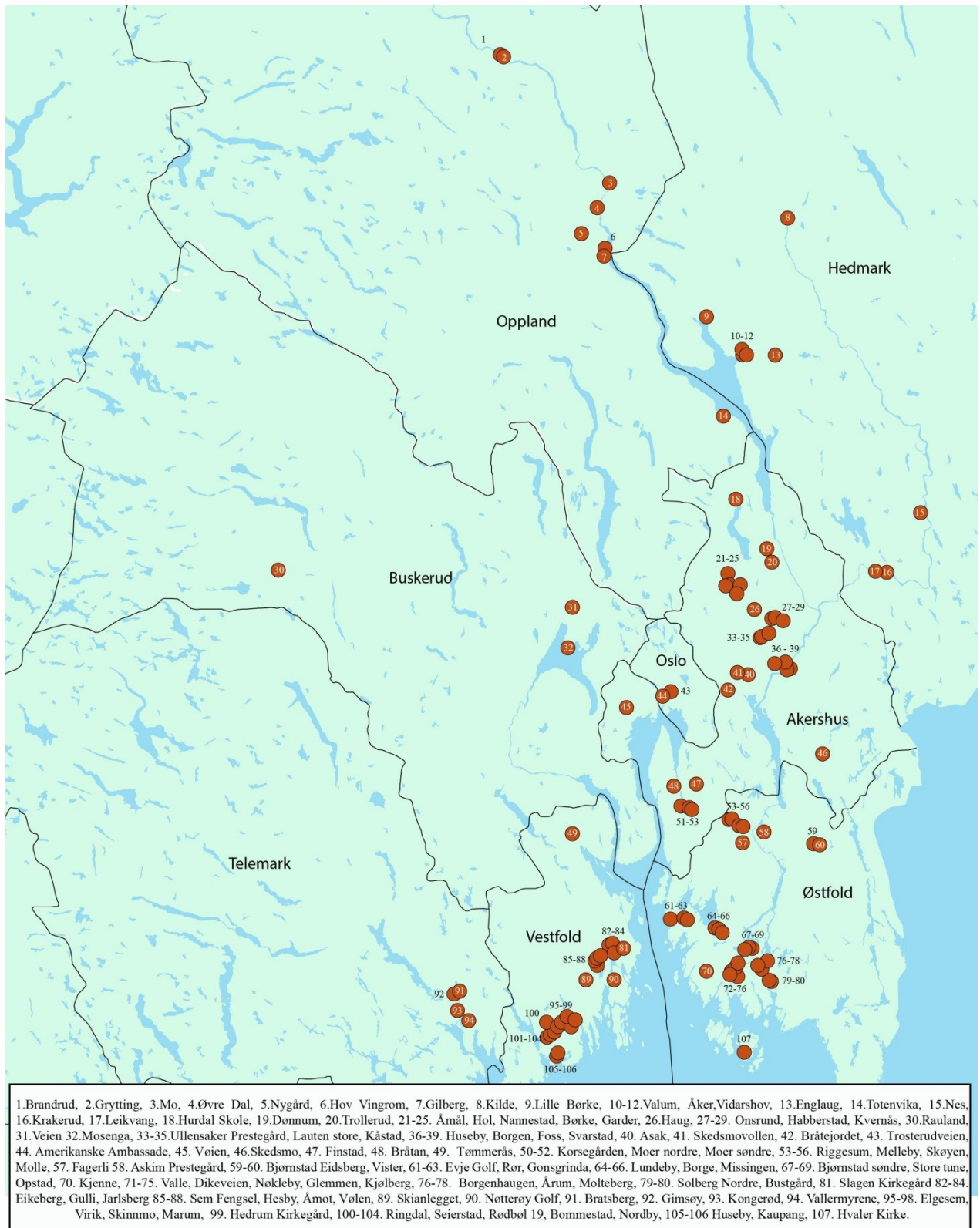
1.2 Avgrensning i tid og rom

I avhandlingen behandles hele jernalderen (500 f.Kr.–1050 e.Kr.). Avhandlingen er geografisk avgrenset til Vestfold, Akershus, Oslo, Østfold, nedre del av Buskerud og de sentrale jordbruksområdene i Hedmark, Oppland og Telemark (Figur 1.2). Dette området betegnes i avhandlingen som Østlandet. Dyrkingsjorden er stort sett marine avsetninger av sand, silt og leire, med innslag av morene. Temperatur, nedbør og topografiske forhold er i all hovedsak ganske like. Den geografiske avgrensningen til et område med forholdsvis like forutsetninger for jordbruk i jernalderen, øker muligheten for at eventuelle ulike løsninger med hensyn på arkitektur, organiseringer av tunet eller bosetningsmønster skyldes kulturelle valg og ikke en enkel tilpasning til ulike forutsetninger for jordbruk.

Så godt som alle bygningene er datert til absolutte kalenderår ved hjelp av C14-metoden og kalibreringsprogrammer. Samtidig benytter jeg et relativt rammeverk i diskusjonen av bygninger og samfunnsutvikling. Dermed oppstår en spenning mellom absolutte dateringer i kalenderår basert på C14-dateringer og relative dateringer til arkeologiske perioder som i all hovedsak er basert på gjenstandstypologi. C14-metoden har i noen perioder forholdsvis store standardavvik, og kalibreringskurven er forholdsvis flat i begynnelsen av førromersk jernalder, i siste del av romertid og i vikingtid. Likevel kan bygninger dateres til arkeologiske perioder, og endringer over tid kan identifiseres. Kildekritiske forhold, dateringer og periodeinndelinger diskuteres nærmere i kapittel 4.4.

1.3 Bakgrunn for avhandlingen: Hørdalsåsen

Ønsket om å forstå hvorfor Hørdalsåsen ble dyrket mellom 500 f.Kr. og 400 e.Kr. og deretter lagt brakk, er som nevnt den viktigste motivasjonen for å skrive denne avhandlingen. Grundige og detaljerte utgravinger kombinert med målrettede arkeometriske analyser viser en kompleksitet i oppkomst, bruk, endring og ødelegging som vanskelig lar seg forklare uten å bryte med den særnorske troen på kontinuitet i bosetningen (kapittel 3). Begrensningene i tilbakeskuende eller retrogressiv metode kommer dermed klart fram. Eksempelet Hørdalsåsen er derfor et vesentlig utgangspunkt for avhandlingens problemstilling, og gir samtidig leseren en introduksjon til jernalderlandbruket i Vestfold, som ser ut til å være relativt representativt for resten av undersøkelsesområdet. Hørdalsåsen blir derfor kort presentert allerede her i innledningen. Lokaliteten ligger på gården Hørdalen i Sandefjord kommune i Vestfold, og

Figur 1.2 Undersøkellesområdet og de 107 lokalitetene som er med i avhandlingen. Illustrasjon: Elise Naumann.

forut for undersøkelsene så den ut som et vanlig rydningsrøysfelt, med 5–10 meter mellom røysene (jf. Pedersen 1990; Holm 1995). Området er undersøkt i tre omganger. Først ble det foretatt en grundig kulturgeografisk oppmåling av de synlige kulturminnene (Höglin 1984), deretter ble en rekke rydningsrøysler undersøkt (Pedersen 1990), og til slutt ble drøye 2000 m² totaltgravd og dokumentert ved hjelp av single context-metoden (Mjærum 2012a). Det ble også foretatt registreringer og mindre undersøkelser forut for de siste utgravingene (Iversen mfl. 2007). Kombinasjonen av uforstyrrede dyrkingslag og svært grundige utgravinger med omfattende arkeometriske analyser har gitt en, i norsk sammenheng, unik innsikt i jordbruksforholdene i eldre jernalder (Mjærum 2012b; Cannell 2013; Mikkelsen og Bartholin 2013; Svensson og Regnéll 2013; Viklund mfl. 2013).

På Hørdalsåsen er det identifisert dyrkingsspor i åssiden og en tilhørende fegate som går mot et antatt boplassområde på toppen. Boplassområdet er påvist ved hjelp av mindre sjakter med kokegroper og fosfatkartering, men er ikke utgravd. Ved boplassområdet ligger det også røysler som kan være gravminner. Vegetasjonen på området med dyrkingsspor ble avsvidd tidlig i første halvdel av førromersk jernalder, sannsynligvis ca. 400 f.Kr. Rett etter avsviingen ble området ryddet for stein mellom 0,1 og 0,4 meter i tverrmål som ble lagt i steinstrenger og rydningsrøysler. Både større og mindre stein ble derimot liggende igjen i dyrkingsjorden. Omtrent halvparten av området fremstår som et sammenhengende jorde. På den andre halvdel skilte fegaten, rydningsrøysene og steinstrengene mellom ulike åkerparseller på 250–400 m² og noen mindre områder som ikke var dyrket. Geilen fra dyrkingsparsellene og mot boplassområdet på toppen av åsen var i bruk fra dyrkingen begynte. Husdyrhold var altså integrert i bruken av området fra begynnelsen. Skillet mellom inn- og utmark, ofte datert til romertid (Myhre 2002:137–139), var altså gjennomført på Hørdalsåsen så tidlig som 400 år før Kristus. Rett etter Kristi fødsel ble det gjort mindre omstruktureringer av parsellene. Det er også verdt å merke seg at verken parsellskillene eller geilen er bygd opp som tradisjonelle steingjerder, slik de for eksempel er kjent fra romertid og folkevandringstid på Jæren (f.eks. Petersen 1933). I stedet består de av ett eller to lag med små stein, som må ha vært forsterket med sperrer av tre om de skulle hindre dyr i å bevege seg på tvers av dem. Det skyldes ikke mangel på passende stein til konstruksjonen, området er som nevnt rikt på stein. Det er heller ikke spor etter ytre avgrensning av innmarka, eller noe som kunne minne om eiendomsgrenser, slik det er observert i romertid og folkevandringstid i Agder, Jæren og deler av Vestlandet (Myhre 2002). Siden materialet til steingjerder var lett tilgjengelig, er det rimelig å anta at det var et kulturelt valg å ikke markere grensene.

Arkeometriske analyser viste at dyrkingsjorden i varierende grad var gjødslet med boplassavfall og møkk, kanskje også med mold eller torvjord (Viklund mfl. 2013). Særlig i de yngste lagene ble det funnet husdyrgjødsel, noe som tyder på økt gjødsling etter Kristi fødsel, omtrent samtidig som parsellene ble omstrukturert. Da ble det også ryddet mer stein som ble lagt i mindre rydningsrøyer på den store sammenhengende flaten. De omfattende arkeometriske analysene har i kombinasjon med grundige utgravinger vist at dyrkingsflatene har inngått i et rotasjonssystem med brakklegging, beiting og gjengroing, etterfulgt av avsviing og en ny dyrkingsfase (Mjærum 2012a; Cannell 2013; Mikkelsen og Bartholin 2013; Svensson og Regnéll 2013; Viklund mfl. 2013). Omkring 400 e.Kr. opphører dyrkingen og området blir beitet, og i løpet av noen tiår opphører også beitingen. Pollenanalyser antyder at området igjen ble beitet i vikingtid eller tidlig middelalder (Svensson og Regnéll 2013). Samlet sett demonstrerer dette med all tydelighet at rydningsrøysfeltene ikke var marginale. De presise dateringene viser også at endringene i overgangen mellom eldre og yngre jernalder i hvert fall ikke utelukkende skyldes befolkningsnedgang utløst av et vulkanutbrudd i 536 e.Kr. og påfølgende uår (se Gräslund 2007; Gräslund og Price 2012).

I dag består Hørdalsåen av steinete, tørkeutsatt morenejord, men det er ikke utenkelig at fordelen med god drenering mer enn oppveide ulempen med faren for uttørking, og at morenejord ble betraktet som god dyrkingsjord i eldre jernalder (Mjærum 2012b).

Utgravingene og de arkeometriske analysene viser også at jorden ble dyrket i nærmere tusen år, noe den neppe hadde blitt om jorden ble betraktet som marginal i eldre jernalder. Det er verdt å merke seg at jorda var godt gjødslet, den hadde fortsatt høye fosfatverdier ved utgravingstidspunktet (Cannell 2013; Viklund mfl. 2013). Det er derfor lite trolig at jorda ble lagt brakk fordi den var utpint.

Historisk kjente opplysninger om gårdsnavnet passer heller ikke inn i en rettlinjert utvikling fra eldre jernalder til dagens kjente navnegård slik kontinuitetsforskningen forutsetter.

Gårdsnavnet Hørdalen stammer fra 1700-tallet, før det het gården Frøytveit (Rygh 1967:264). Navneskiftet skjer i en periode da skriftlige kilder tyder på at gården var i kontinuerlig drift, men årsaken til navneskiftet er ikke kjent. Etterleddet -tveit kan henspille på slåtte- eller beiteland i skog, og tas i bruk fra yngre jernalder (Harsson 2002). Forstavelen Frøy henspiller på gudenavnet, og det er foreslått at området før ryddingen hadde rituelle funksjoner. Siden etterleddet -tveit er fra yngre jernalder og det undersøkte gårdsanlegget fra eldre jernalder, må området ha hatt et tredje navn som vi ikke kjenner (Karlsson-Lönn 1989; Vikstrand 2013). Det hører også med at dagens tun ligger et helt annet sted enn tunet fra eldre

jernalder, og at området som ble intensivt dyrket i eldre jernalder ikke er pløyd seinere. Vi har altså et navnløst gårdsanlegg fra eldre jernalder (Tabell 1.1), gårdsnavnet Frøytveit fra yngre jernalder eller middelalder uten kjent gårdsanlegg, og matrikkelgården Hørdalen fra 1700-tallet med kjent gårdsnavn og gårdsanlegg (Mjærum 2012a, 2012b; Gjerpe 2013). Mot denne bakgrunnen og i opposisjon til kontinuitetsforskningen stiller jeg to retoriske spørsmål: Kan alderen på gården Hørdalen diskuteres ut i fra arkeologiske funn fra eldre jernalder? Kan studier av gården Hørdalens status og ressurstilgang belyse gårdsanlegget fra eldre jernalder?

Svaret på spørsmålene er i begge tilfellene nei. Gården Hørdalen fantes ikke i eldre jernalder, og det eneste gårdsanlegget fra eldre jernalder og matrikkelgården Hørdalen har felles, er tilfeldig samvariasjon i geografisk plassering. Eksempelet Hørdalsåsen understreker at gården og eiendomsforholdene må analyseres etter sin samtids forutsetninger (Hagen 1953:11, 113). Derfor vil jeg søke etter alternativ til retrogressiv metode, og inkludere trekk som endres eller forsvinner sammen med stabile trekk, slik at det særegne ved gårdene i tid og rom kommer frem (Widgren 2000; Herschend 2009).

Tabell 1.1 Variasjon i materiell kultur, gårdsnavn og andre kilder til bosetning på gården som i dag heter Hørdalen.

Tidsrom	Materiell kultur	Navn	Annet
400 f.Kr. – 500 e.Kr.	Jorder, fegate (tun?)	?	Arkeometriske analyser etc.
Vikingtid – 1700	?	Frøytveit	Skriftlige kilder (pollen?)
1700 –	Jorder, tun etc.	Hørdalen	Skriftlige kilder

1.4 Teoretisk begrunnet ramme

I humanistisk forskning, inkludert arkeologi, er det en lang tradisjon for å først utforske konsepter, for deretter å bruke fakta for å illustrere eller teste konklusjonene (Evans-Pritchard 1954:vii; Olsen 1997:92–94; Johnson 1999:38–40; Swedberg 2014:14–16). Bakgrunnen for min problemstilling er derimot en observasjon av data som ikke lot seg forklare eller belyse av den rådende forklaringsmodellen (se f.eks. Hansen 2015:30–31 for en liknende erfaring fra dansk bosetningsarkeologi). Observasjonen kan altså tyde på at den rådende forklaringen ikke

er gyldig (Chalmers 1999:38–59; Popper 2002). Det vil fremgå av avhandlingen at Hørdalsåsen bare er én av mange gårder som ikke lar seg forklare. De felles spillereglene som samler kontinuitetsforskerne, blir dermed utfordret. Sagt på en annen måte lot ikke observasjonen av Hørdalsåsen seg forklare verken av eksisterende forklaringer eller *ad hoc*. I lys av Thomas Kuhns (1962) vitenskapsfilosofi kan man si at paradigmet ble utfordret, og det er på tide å formulere nye spørsmål og lete etter nye svar. Med denne innledende redegjørelsen har jeg forsøkt å gi et kort innblikk i min hermeneutiske sirkel (Gadamer 1979), og på den måten berede grunnen for mitt teoretiske ståsted. Hensikten er ikke å argumentere for eller imot hypotetisk-deduktiv metode eller induksjon. Min oppfatning av kontinuitetsforskningen som et paradigme og min tilbakevisning av paradigmet (Gjerpe 2014) medfører at jeg må se etter et nytt sett med spilleregler (Kuhn 1962; Chalmers 1999:94–97). Min observasjon kan dermed ses som et første trinn i det som kan kalles *abduksjon* eller *kreativ teoretisering*, det vil si å lete etter en hypotese eller forklaring på et observert fenomen (Swedberg 2014:29–51).

I mitt arbeid som feltarkeolog har jeg av og til søkt etter forklaringer på gjenstander eller nedgravinger verken jeg eller mine kolleger har kjent paralleller til. Derfor er jeg enig med Richard Swedberg (2014:8) når han «argues that creative theorizing in social science has to begin with observation». Det er altså ikke bare avhandlingens problemstilling som har sitt opphav i en observasjon i felt, også den teoretiske rammen og metoden jeg anvender for å løse problemet er inspirert av min erfaring fra arkeologisk feltarbeid. Selv om jeg mener at avhandlingens problemstilling har sitt opphav i en observasjon, ønsker jeg ikke å åpne for naiv induksjon eller empirisme, eller å se bort fra observasjonens teori-avhengighet (Olsen 1997; Chalmers 1999; Popper 2002). I stedet vil jeg fremheve at jeg tror det finnes en forhistorisk virkelighet uavhengig av min bevissthet, og at mitt uoppnåelige ideal er å fange denne. Presentasjonen av min bakgrunn kan også forstås som mitt forsøk på å nærme meg Pierre Bourdieus uoppnåelige ideal – å avdekke min tilgang til det jeg skal studere, og frigjøre meg fra mine ubevisste normer, holdninger og fordommer (Bourdieu og Wacquant 1996:59–66). Han anbefaler også å gjøre det klart hvilke teorier og forskere som inspirerer, og hvilke en tar avstand fra. Det siste fremgår av den kritiske idehistorien (kapittel 3), mens inspirasjonskildene kort presenteres i dette kapitlet. Jeg er som nevnt kritisk til hva jeg kaller kontinuitetsforskningen. Det betyr ikke at jeg argumenterer mot kontinuitet i seg selv, men at jeg kritiserer kontinuitet som kun er postulert og ikke underbygget eller kritisk utfordret, og et kontinuitetsbegrep som i liten grad defineres eller nyanseres. Derfor har det vært viktig for

meg å bruke en metode som er like egnet til å påvise brudd som kontinuitet i bosetningen (kapittel 5).

1.4.1 *Eiendom og sosial praksis*

Oppfattelsen av eiendomsrett er viktig fordi den regulerer forholdet mellom mennesker (Davis 1973:157; Hann 1998:5). Mitt undersøkelsesfelt blir dermed verdier, normer, vaner og holdninger, eller habitus, som igjen er utgangspunktet for handlinger eller praksis hos jernalderens mennesker (Bourdieu og Wacquant 1996:106). Derfor forstås daglig bruk av gårdstun og jorder som tradisjoner forankret i sosiale og kulturelle verdier og normer. I tillegg vil jeg undersøke om også opprettelse og ødelegging av gårder kan forstås som en del av habitus. Selv om ikke alle personer opprettet gårder eller la dem øde, og antagelig svært få gjorde det mer enn én gang, kan handlingene i visse situasjoner være forventet, og dermed være inkludert i samfunnets kollektive normer, verdier og vaner. Jeg vil understreke at jeg ikke ser bort fra at ytre faktorer kan ha påvirket sosiale, økonomiske eller ideologiske strukturer, og dermed bosetningsmønsteret. Imidlertid stiller jeg meg tvilende til at bosetningsmønsteret er et resultat av en enkel, økonomisk respons på slike ytre endringer, endringer i befolkningens størrelse eller utpining av jord. Jeg har også vansker med å akseptere at landbruket ble organisert utelukkende for å maksimere et økonomisk overskudd. Jernalderens mennesker var selvfølgelig i stand til å foreta rasjonelle valg for å nå sine mål, og de har like selvfølgelig reagert på eksterne hendelser. Imidlertid var både målene, midlene og reaksjonene kulturelt betinget, basert på deres forståelse av verden (Gerritsen 2003:7–8). Derfor studerer jeg landbruket som sosial praksis, og forstår dermed ikke gården (utelukkende) som et rasjonelt, økonomisk foretak (Bradley 2005; Bradley og Yates 2007).

Innledningsvis har jeg antydnet at jeg ønsker å forstå samspillet mellom mennesker og materiell kultur, særlig det refleksive forholdet mellom materiell kultur i form av bygningsmiljøet og samfunnets kollektive idealer og ideer, ved å se byggskikken som effektiv teknikk i en sosial forstand (Warnier 2009; kapittel 1.4.2). Dermed blir samfunnets idealer og ideer også en del av avhandlingens felt. Jeg anser jernaldersamfunnet som et fremmed sted (Lowenthal 1985; Solli 1996, 2002) og vil hente inspirasjon fra modeller og analogier som i liten grad har vært anvendt i norsk bosetningsforskning, slik for eksempel Leo Webley (2008:125) har foreslått. Jeg ser også jernalderøkonomien som *embedded*, eller forankret i, begrenset og styrt av ikke-økonomiske institusjoner (Granovetter 1985; Hodges 1989; Skre 2012). Dermed kan ikke produksjon, fordeling og konsum av knappe goder forstås uten å forstå samfunnet forøvrig. Snarere må fordelingen av byrder og rettigheter forstås som

politikk (Jenks 1902). Igjen blir det klart at rettigheter til jord – en vesentlig del av en landbruksøkonomi – ikke kan forstås utelukkende i et økonomisk-rasjonelt perspektiv.

1.4.2 *Hus som teknologi*

Det refleksive forholdet mellom hus med kort levetid og eiendomsforhold, organiseringen av landbruket og mest sannsynlig innbyggernes verdensbilde, gjør det grunnleggende nødvendig å forstå den teknologiske siden ved det treskipede huset, den sentrale institusjonen for sosialt liv i jernalderen (f.eks. Hastrup 1990; Norr 1996; Skare 1999; Gerritsen 2003:31; Webley 2008; Herschend 2009; Eriksen 2015). Jeg studerer derfor *agency* som en kollektiv sosial bevegelse (Dobres 2000:145). Agency kan også forstås som en evne til å erkjenne rutiner og aktiviteter som tilfeldige, kombinert med vilje til å nekte å etterfølge dem (Bourdieu 1977:166; Smith 2001:158). Agency krever i så fall bevisst handling, men jeg betrakter huset som et redskap eller en teknikk og ikke et aktivt element (Glørstad 2008; Ingold 2008). Videre vil jeg studere både tilstedeværelse og fravær av kontinuitet (Gerritsen 2003).

Huset kan også studeres som effektiv teknikk, med fokus på husets påvirkning på beboerne (Warnier 2009). Å kunne bo innendørs er en teknikk som de fleste av oss behersker som en selvfølge, og sjeldent tenker over – det som kan kalles boevne er en del av habitus (Bourdieu 1995). Vi oppbevarer ikke kjøtt på stuebordet, gjør ikke opp ild i skapene, kaster søppel ganske ofte og tar oppvasken i vasken og ikke i toalettskålen. Disse handlingene er en del av *doxa*, rutiner eller aktiviteter som blir tatt som en selvfølge og er så nøye regulert at de fremstår som uten intensjonalitet (Bourdieu 1977:164–166). Mye av dette kan forklares som funksjonelt. Bål i skap er vanskelig å kontrollere, og huset kan brenne ned eller beboerne bli kvalt av røyk, kjøtt tiltrekker seg insekter og blir uspiselig etter noen dager og bakterier fra toalettskålen kan medføre sykdom. I andre tilfeller er det funksjonelle mindre tydelig, og det sosiale trer frem. Å oppbevare hundrevis av kilo med papir innendørs er fullt i tråd med god boevne om papiret oppbevares i hyller av hardved, er bundet inn i lær og har ordene «Darwin» eller «Ibsen» på ryggen. Det er mindre lovende hvis innbindingen mangler og ordene på ryggen er «Fifty shades of grey», men beboeren blir stadig betraktet som en person som behersker teknikken å bo innendørs. Hvis papirene materialiserer seg som aviser, og hundrevis av dem er plassert tilsynelatende tilfeldig rundt om i rommene, er dette et markant brudd med *doxa*, og beboeren kan bli betraktet som en person som ikke har boevne, vedkommende behersker ikke teknikken å bo innendørs. Ulike måter å oppbevare papir på illustrerer ikke bare ulike teknikker for å bo, de illustrerer også vanskeligheten med å studere *agency* gjennom materiell kultur. Analyser av *agency* er ikke basert på kunnskap om

konteksten individet inngår i, men på innsikt i individets intensjon (Smith 2001). Å avgjøre om aviser på gulvet er et resultat av manglende evne til å ta dem opp, intensjon om å bruke dem som isolering eller ønske om å skille seg fra folk med Ibsen i bokhylla, er vanskelig å observere. Det er imidlertid klart at husbyggerne i jernalderen behersket teknikken å bo innendørs (Norr 1996; Herschend 1997, 2009; Skare 1999; Webley 2008; Beck 2011; Eriksen 2015), og i motsetning til et funksjonalistisk synspunkt vil jeg foreslå at husenes jordgravde og dermed råtnende stolper var en integrert del av teknikken, og ikke en funksjonell svakhet. Dermed var det ingen grunn til at jernaldertechnikere skulle omgå eller løse problemet med råtnende stolper – det ble ikke betraktet som noe problem (jf. Dobres 2000:152).

“In many ways the household was a microcosmos, reflecting the larger order of cosmology and society at the only relevant ‘local’ level” skriver Kirsten Hastrup (1990:48). Å utforske hva slags samfunn som reflekteres i det treskipede huset med jordgravde stolper, er en vesentlig del av denne avhandlingen, og skal ikke foregripes her.

Bygningsteknologien som gjør det enkelt å endre husets lengde (Gerritsen 2003:34–38 med referanser), er effektiv dersom det er et refleksivt forhold mellom beboernes livssyklus og husenes lengde. Det finnes en rekke ulike historiske eksempler på at husene endrer seg med beboernes status og økonomi – husene speiler innbyggernes livssyklus, husene får et eget liv som igjen kan beskrives i en biografi (Gerritsen 2003:34–38 med referanser). Husenes sosiale biografi vil i liten grad bli utforsket i denne avhandlingen, rett og slett fordi materialet i mindre grad tillater det. Likevel er det viktig å ha i bakhodet at husene har livsløp som kan være avbrutt på ulike stadier. Det har kanskje særlig konsekvenser for utarbeiding av typologiske trekk, og for å forstå symbolske og sosiale sider ved huset.

Selv om det treskipede huset var konstant nærværende gjennom hele jernalderen i Skandinavia, var det ikke statisk. Teknikken endres over tid, og det foretas ulike valg i forskjellige deler av undersøkelsesområdet (kapittel 6, kapittel 7 og f.eks. Pilø 2005; Martens 2004, 2007; Bårdseth 2008; Gjerpe 2008a). Jeg vil foreslå at disse variasjonene kan belyse det sammenvevde og refleksive forholdet mellom husteknologi, byggeskikk, eiendomsforhold og stratifisering av samfunnet. Med andre ord; kjernen i min avhandling, organisering av rettigheter til jord og opprettelse og ødelegging av jorder og gårdstun, kan utforskes gjennom å studere hus som teknologi.

1.4.3 *Gårdsbegrepet*

I denne avhandlingen bruker jeg begrepet gård om en jordbruksbosetning. Begrepet assosieres ofte med dagens matrikelgård eller navnegård, og slik sett kan bruken legge føringer for oppfattelsen av den forhistoriske bosetningen og landbruket. Ofte benyttes begrepet jordbruksbosetning i stedet, særlig av arkeologer som ikke tar det for gitt at det er kontinuitet i gårdsgrensene (Østmo 1991; Burström 1995; Løken mfl. 1996; Holm 2000; Myhre 2002; Pilø 2005; Gjerpe 2010). Begrepet *gard* eller *gardr* har grunnbetydningen gjerde eller grense, og det er alminnelig antatt at begrepet oppsto seinest i eldre jernalder, selv om det er vanskelig å belegge (Hovda 1981a). I yngre jernalder omfattet betegnelsen også jordeiendom inkludert bygningene som sto på eiendommen, tilsvarende dagens betydning av gård (Hovda 1981a). Selv om begrepet er gammelt har det altså endret konseptuell betydning fra eldre til yngre jernalder. I denne avhandlingen bruker jeg likevel begrepet gård om jordbruksbosetningen, først og fremst fordi jeg ikke ønsker at kontinuitetsforskningen alene skal fylle begrepet med innhold. En annen grunn til å bruke begrepet er at det tvinger fram refleksjoner rundt jordbruksbosetningen. I Gulatingsloven brukes ofte ordet *bær* om jordbruksenheten, mens *gardr* ofte brukes i den opprinnelige betydningen, et inngjerdet område (Munch og Keyser 1846:128; Helle 2001:115 med referanser). *Bær* brukes i Gulatingsloven også om et «stedfindende jordfællesskab» hvor også brukernes særskilte hus til sammen utgjorde en *bær* i betydning sammenhørende hus (Munch og Keyser 1846:128). I Gulatingsloven finnes det altså eksempel på at to, eller kanskje flere, kan eie, drive og bo på en gård med felles jord, noe som tyder på at det fantes en form for kollektive rettigheter. Denne bruken av begrepet kan peke på noen eldre trekk som vanligvis blir tillagt liten vekt. Per Sveaas Andersen har i en kommentar til Bjørn Myhre (1990:136) fremhevet muligheten for at *bær/byr* ble brukt om «gården» i vikingtid og tidligere fordi romoppfattelsen var sosial og ikke økonomisk. Sveaas Andersen forslår videre at begrepet *gard* fikk den betydningen det har i dag først i vikingtid eller tidlig middelalder, som en følge av den sterke, territorielle inndelingen som først da skjedde (Myhre 1990:136). *Bær/byr* finnes i mange skandinaviske gårdsnavn som etterleddet *-by* eller *-bø*, og den opprinnelige betydningen antas å være «bosted» (Hald 1981; Hovda 1981b). På den andre siden er det flere oppfatninger av hvordan etterleddet skal tolkes, enkelte forskere har en tolkning som er ganske lik tolkningen av *gardr*, mens andre igjen mener at den opprinnelige betydningen kan ha vært «dyrke» eller «forberede» (Vikstrand 2013:35–37 med anførte arbeider). I denne avhandlingen er det vesentlig å avklare rettigheter til jord, derfor legger jeg en sosial, og ikke territoriell, tolkning av begrepet gård til grunn.

1.4.4 *Fortiden som et fremmed sted – analogier som inspirasjon*

«If it walks like a duck and quacks like a duck, then it must be a duck» skal Ronald Reagan ha sagt (Cryer 2010:164). Ut i fra likhetstrekk i gange og lyd slutter han at objektet han ser også deler andre egenskaper med medlemmer av andefamilien. Enkle slutninger av denne typen kalles ofte formale analogier, og resonnementet er at to objekter som deler en del egenskaper også ligner på hverandre på andre områder (Hodder 1982:16; Fahlander 2004). Analogi er å bruke informasjon hentet fra en kontekst vi kjenner eller tror vi kjenner godt, i arkeologien ofte nåtiden, til å forklare data fra en situasjon vi kjenner mindre godt, i arkeologien oftest fortiden (Johnson 1999:48). Analogier er dermed grunnleggende nødvendig i arkeologien. De lange, flate gjenstandene av jern eller stål, som er runde i den ene enden og ellers har skarpe kanter, ligner mye på sverd slik vi kjenner dem fra vår tid, derfor kaller vi dem sverd selv om de er noen hundre eller et par tusen år gamle. Brukere av relasjonelle analogier legger vekt på at likheten mellom et kjent fenomen og det ukjente fenomenet som skal undersøkes, er så store at sammenligningen er relevant, og legger mindre vekt på forskjellene. Den særnorske varianten av retrogressiv metode kombinert med troen på kontinuitet kan ses som et eksempel på en anvendelse av relasjonelle analogier (kapittel 3). De forlatte husene, gjerdene og jordene fra eldre jernalder har mange likhetstrekk med gårdene fra nyere tid, og arkeologer brukte derfor først formalanalogien til å slutte at de utgjorde gårder fra eldre jernalder. Videre bruker kontinuitetsforskerne relasjonelle analogier for å vektlegge likheten mellom gårdene fra historisk tid og eldre jernalder, og også til å underkommunisere forskjellene. På den måten blir en ganske enkel bruk av analogier til en tolkning av samfunnet. Samtidig har kontinuitetsforskerne hatt en uttalt motvilje mot å hente analogier fra andre steder og tider enn skandinavisk jernalder og norsk middelalder og nyere tid (Sandnes 2000:205). Jo flere likheter det er mellom to situasjoner, desto større utsagnskraft har analogien (Johnson 1999:48). Hva forskeren legger vekt på – likhetene eller forskjellene mellom to situasjoner – er derfor grunnleggende for bruken av analogier. Det er altså ikke nødvendigvis typen analogi, men like gjerne forskerens ståsted som preger analogibruken. Både relasjonelle og formale analogier kan ses som *enkle* analogier – de brukes for å overføre forståelsen av et fenomen til et annet, enten det er fra moderne til forhistoriske sverd eller fra 1800-tallsgården til jernaldergården. Enkle analogier tilfører altså ikke ny forståelse.

Kontinuitetsforskningen har ikke lyktes med å forklare det bosetningsmønsteret som nå er avdekket gjennom arkeologiske utgravinger. Det kan skyldes at de i stor grad henter sine enkle analogier fra gården slik den er kjent gjennom historiske kilder (kapittel 3), og på den

måten filtrerer sine data gjennom modeller, slik at fortiden blir svært gjenkjennelig, og etter hvert blir praksisen mer eller mindre selvoppfyllende (Fahlander 2004). De siste årene har det stadig blitt påvist trekk ved forhistorien som er radikalt annerledes enn i det seinere gårdssamfunnet vi kjenner gjennom historiske kilder (Herschend 1998, 2009; Oma 2000, 2010; Skre 2008, 2012; Hedeager 2011; Sindbæk 2011; Holst 2014a). Jeg ser det derfor som sannsynlig at "The past is a foreign country: they do things differently there" (Hartley 1953:1). Derfor vil jeg undersøke om alternative måter å organisere rettigheter og plikter knyttet til bruk av jord i landbruket er bedre egnet til å forklare mønsteret jeg ser i kapittel 6 og 7. En fullstendig fremmed eller ukjent fortid kan arkeologer imidlertid ikke forestille seg eller beskrive (Johansen 1974; Solli 1996, 2002; Kyvik 2002). Derimot er det fullt mulig å kombinere informasjon på uventede eller ukonvensjonelle måter, slik at noe «nytt» oppstår (Fahlander 2004:203). I et forsøk på å forstå det ukjente bruker jeg analogier eller fortellinger som inspirasjon, uavhengig av konteksten de er hentet fra (Fahlander 2004; Johannesen 2004). Ved å bruke *komplekse* analogier, det vil si en kjede av analogier eller analogier som noe mer enn en enkel sammenligning mellom to fenomen, kan ny forståelse oppstå (Swedberg 2014:82). For å forestille seg noe som ikke eksisterer, men som kan ha eksistert – for eksempel et jordbrukssamfunn i Skandinavia uten eiendomsgrenser – trengs fantasi (Swedberg 2014:190–195). Jean-Paul Sartre (2004) introduserte begrepet *analogon* om objekter som stimulerer fantasien. Mine *analoger* er fortellinger om eiendomsforhold som avviker vesentlig fra de som forutsettes i kontinuitetsforskningen. Mange er hentet fra sosialantropologiske arbeider fra steder utenfor Europa, men jeg vil også hente inspirasjon fra skriftlige kilder om Skandinavia og Nord-Europa (kapittel 8).

1.4.5 Gårdstunet som sted – med og uten historie

En del av jernalderens gårdstun på Østlandet ble bygd på steder som hadde vært i bruk i lang tid, andre gårdstun bygges på tilsynelatende nye steder (Gjerpe 2013). Et *sted* skiller seg fra miljøet eller omgivelsene for øvrig ved at det knytter seg følelser til det (Thomas 1996). Dermed kan følelser konvertere et hvilken som helst romlig punkt til et sted (Gussow 1971:27; Smith 1987). «Det værste hadde vært at finde Stedet, dette ingens sted, men hans; nu blev Dagene optat av arbeide» skriver Knut Hamsun (1919:7) om romanfiguren Isaks etablering av gården Sellanraa. Isak har undersøkt mange «venlige steder», og til slutt finner han et område med fugl, vilt, gode beiter, vann og god dyrkingsjord. I et økonomisk perspektiv er omgivelsene altså velegnet. Isak er imidlertid ikke helt overbevist. «I to Dager vedblir han at streife om i Omegnen, men vender om Kvældene tilbake til Lien. Han sover om

Nætterne på et Barleie, han er blit saa hjemme her, han har alt et Barleie under en Berghammer» (Hamsun 1919:7). Det er altså til sist Isaks følelser, og ikke en rasjonell økonomisk tankegang, som avgjør stedsvalget. Denne situasjonen kan godt ha paralleller i jernalderen (Nyqvist 2001:221). En annen nybygger, Lodmund, kjent fra Landnåmsbok som en av de første som bosatte seg på Island, kastet høysetestolpene over bord for å bosette seg der de drev i land (Schei 1997:137–138). Han valgte med andre ord å la tilfeldighetene, skjebnen eller gudene bestemme, og tok ikke sin beslutning ut fra økonomisk rasjonelle forhold. Både Isaks og Lodmunds fortelling er den klassiske nybyggerens, de etablerer seg på et sted uten historie og navn. Isaks gård får navnet Sellanraa ved en tilfeldighet da Isak gjør formelt krav på området. Hamsuns beskrivelse er en *analogon*, og ikke en analogi eller metafor for min forståelse av etablering av sted og gårdstun i jernalderen. Beskrivelsen illustrerer likevel på glimrende vis, bedre enn fortellingen om Lodmund, Alan Gussows (1971:27) påstand om at «Viewed simply as a life-support system, the earth is an environment. Viewed as a resource that sustains our humanity, the earth is a collection of places». De to fortellingene peker på to problem som må løses når en gård skal etableres. For det første hvordan velge sted, og for det andre hvordan gjøre stedet til sitt eget – eller hvordan knytte følelser til et sted. I tråd med min problemstilling kan jeg legge til: hvordan avslutte bruken av et sted (Eriksen 2010; Amundsen og Fredriksen 2014).

Inspirert av tingenes sosiale biografi som metafor og anvendelsen av tankemåten på bygninger og steder, vil jeg se på de ulike (bo-)stedenes biografi (Kopytoff 1986; Gerritsen 1999; Gosden og Marshall 1999; Gerritsen 2003; Lakoff og Johnson 2003; Eriksen 2010; Amundsen og Fredriksen 2014; Bukkemoen 2015). Unnfangelsen er perioden der stedet blir valgt, og i svangerskapet går stedet fra å være et geografisk punkt til å bli et *sted* i menneskenes bevissthet. Byggingen av det første bolighuset kan sammenlignes med stedets fødsel som sosial konstruksjon, en boplass eller et gårdstun. Bostedets liv kan være kort eller langt, i noen tilfeller med lang kontinuitet kan det se ut som om stedet har tilnærmet evig liv. Samtidig er det noen kildekritiske utfordringer ved materialet. Noe kortfattet dreier det seg om hvorvidt eventuelle bosteder med kontinuitet fra jernalder til i dag vil bli funnet (kapittel 4). I tråd med mitt ønske om å utforske både brudd og kontinuitet vil jeg legge stor vekt på denne kildekritiske utfordringen samtidig som jeg utforsker bostedenes død og stedenes eventuelle videre liv.

I min utforsking av stedets biografi er utgangspunktet det levde liv, det vil si geografiske punkter som først er etablert som sted og deretter bebyggt og født som gårdstun. Det kan være

vanskelig å knytte de ulike biografiske fasene til et arkeologisk materiale. Valg av sted er særlig vanskelig, det har ikke nødvendigvis satt spor etter seg, men dersom gårdstunet blir til, vet vi at det må ha vært unnfanget. Vi kan riktignok kjenne igjen steder som er godt egnet som bosted, men Isaks følelse av at det er *hans* er vanskelig å knytte til materiell kultur. Svangerskapet – der Isak ligger på sitt barleie og føler at stedet er hjemme – kan gjenkjennes gjennom kokegroper, ildsteder, graver og andre mer eller mindre manifesterede spor i landskapet. Det betyr ikke at alle kokegroper på steder uten hus er tegn på avbrutte svangerskap – ikke alle punkter i landskapet er tenkt som boplasser.

Den kanskje viktigste årsaken til at fortellingene om Isak Sellanraa eller Lodmund ikke er gode analogier for etableringen av en gård i jernalderen, er at både Isak og Lodmund ble plassert i et ubefolket landskap uten historie. Landskap er oftest fulle av minner og uttrykk for identitet, de er formet og brukt i sosiale systemer (Nyqvist 2001). Sted og gårdstun blir dermed mer enn geografiske punkter, de er også fysiske uttrykk for sosiale systemer (Knapp og Ashmore 1999; Bukkemoen 2007, 2014). Det tar imidlertid tid å forme et landskap, og siden samfunnet stadig skapes og gjenskapes, er heller ikke landskapet statisk (Snead og Preucel 1999:173). Det blir formet og omformet på ulike nivåer eller skalaer, og i avhandlingen vil jeg først og fremst se på landskapet i stor skala i geografisk forstand (Lock og Molyneaux 2006), det vil si de individuelle stedene og gårdstunene. Likevel vil jeg også se på regioner og landskap i mindre målestokk.

Historie og myter er fortellinger om fortiden som har relevans for nåtiden (Kjeldstadli 1992:1–28; Steinsland 2005; Brink 2013). I samfunn som i all hovedsak var uten skriftspråk, må utformingen av landskapet ha spilt en stor rolle i etableringen og formidlingen av historien (Tuan 1974). Gravminnene er uttrykk for én del av historien i jernalder, ofte knyttet opp til ulike måter for å legitimere rett til land (Zachrisson 1994; Gansum 1996, 1997; Skre 1997a, 1998; Gansum og Østigård 1999; Gerritsen 2003; Thäte 2007; Lund 2009; Ødegaard 2010; Amundsen og Fredriksen 2014; Bukkemoen 2014). Dersom rett til land kan legitimeres gjennom historie, er det å beherske historien et middel til makt (Skre 1998; Nyqvist 2001; Svanberg 2003:11). Gravminnenes utforming og beliggenhet på Østlandet varierer med tid og rom (Hougen 1924; Løken 1974, 1987a; Gansum 1997; Solberg 2000; Forseth 2003; Stylegar og Norseng 2003; Stylegar 2004; Østmo 2009; Nordeide 2011). Det antyder at innholdet, viktigheten av, og til og med selve motivet i historiene og mytene varierer. Dersom forfedrene brukes aktivt for å legitimere rettigheter til land, kan endringer i gravskikken gjenspeile endringer i rettigheter til land (Gerritsen 2003:145–150). Selv om landskapet på Østlandet har

historie gjennom hele jernalderen, varierer altså innholdet og kanskje viktigheten av historien med tid og rom. Tradisjon, det vil si formaliserte og rituelle handlinger, blir ofte brukt for å etablere kontinuitet og kontakt med fortiden – vi gjør som våre forfedre, altså er våre handlinger akseptert og bifalt av forfedrene. Et jernaldereksempel på en slik bruk av fortiden er herskernes fremstilling av seg selv som gudeætlinger for å legitimere sin rolle som herskere (Skre 1998). Tradisjon er imidlertid ofte oppfunnet, det vil si langt yngre enn den gir seg ut som, og denne falske alderdommeligheten brukes nettopp for å gi handlingene et skinn av ekthet og troverdighet (Hobsbawm 1992). På samme måte kan ritualer brukes for å endre eller slette minner (Williams 2006:121). En tradisjon eller et minne vil ha den samme effekten uansett om den er oppfunnet eller reell. Både tradisjon og nylig oppfunnet tradisjon sier noe om samfunnet de er en del av, men en oppfunnet tradisjon kan ikke brukes til å utforske fortiden den utgir seg å stamme fra.

I avhandlingen betrakter jeg altså landskapet som en lang rekke steder som det knytter seg følelser til, følelser som ofte materialiserer seg i landskapet. Videre betrakter jeg jernalderssamfunnets fremstilling av tradisjon og historie som politiske redskap heller enn forsøksvise objektive fortellinger om fortiden. Fremstillinger av fortiden kan derfor være normative og preget av hvordan fortiden *burde ha vært* og ikke deskriptive og grunnet i hvordan den *var*. Dermed blir det viktig å skille mellom tradisjon og oppfunnet tradisjon.

1.5 Avhandlingens struktur

Avhandlingen består av tre hoveddeler med til sammen ti kapitler. I denne første delen, bestående av tre kapitler (1–3), har jeg så langt presentert avhandlingens overordnede mål, problemstilling, bakgrunn, materiale og teoretisk ståsted. I de to neste kapitlene gjør jeg rede for innsamlingen av materialet og kontinuitetsforskningen. I den andre delen (kapittel 4–7) presenterer jeg noen viktige kildekritiske forhold og metoden som benyttes for analysen av det arkeologiske materialet, før jeg presenterer og analyserer det arkeologiske materialet. I den siste delen (kapittel 8–10) presenterer jeg analogon for å forstå det forhistoriske landbrukssamfunnet på Østlandet, før avhandlingens overordnede mål og problemstilling belyses. Til slutt gir jeg en kort oppsummering av avhandlingens viktigste resultater og peker på noen konsekvenser av dem.

I kapittel 1 **Innledning** har jeg introdusert avhandlingens mål og problemstilling. Videre har jeg skissert dens grenser i tid og rom og introdusert bakgrunnen for problemstillingen. Deretter har jeg gjort kort rede for de teoretiske rammene for avhandlingen.

I kapittel **2 Innsamlingshistorie** viser jeg hvordan innsamlingen av det arkeologiske materialet har foregått, og legger vekt på at maskinell flateavdekking ikke ble vanlig i undersøkelsesområdet før på 1990-tallet.

I kapittel **3 Kritisk idehistorie** undersøker jeg premissene for dagens norske bosetningsforskning. Bakgrunnen for kapittelet er min undring over at kontinuitet fortsatt står relativt sterkt i den norske bosetningsforskningen, til tross for at en slik tilnærming ikke forklarer de mange forlatte gårdstunene som er undersøkt de siste tiårene, inkludert Hørdalsåsen. Målet med gjennomgangen blir dermed å vise hvordan kontinuitet er blitt stående som et premiss til tross for det stadig økende materialet som ikke kan forklares med en slik tilnærming. Kapittelet kan også leses som en begrunnelse for en problematisering av rådende norsk bosetningsforskning som igjen leder til den alternative forklaringsmodellen som avhandlingens teoretiske ståsted og metodiske tilnærming representerer.

I kapittel **4 Kildekritikk** viser jeg at selv om det arkeologiske materialet er forholdsvis stort, er utvalget påvirket av en rekke kildekritiske forhold, samtidig som det er fordelt på mange århundrer og et stort geografisk område. Gjennom en nøyere vurdering av hvordan utvalget er påvirket av byggeteknikken i jernalder, postdeposisjonelle forhold, kulturminneforvaltningen og de arkeologiske feltmetodene, viser jeg at materialet likevel har en vesentlig utsagnskraft.

I kapittel **5 Metodisk tilnærming** gjør jeg rede for hvordan det arkeologiske materialet analyseres i en kvantitativ-kvalitativ tilnærming. Deler av materialet er kun egnet til kvalitative analyser. Likevel er kvantitative analyser viktige for å finne trender i materialet, som deretter må utforskes kvalitativt. Til slutt i kapittelet gjør jeg rede for noen begreper som er sentrale i gjennomgangen av materialet.

I kapittel **6 Jernalderens byggeskikk på Østlandet** presenteres og analyseres det arkeologiske materialet som ligger til grunn for avhandlingen. Her legger jeg stor vekt på å få fram variasjoner i byggeskikken i tid og rom.

I kapittel **7 Jernalderens bosetningsmønster på Østlandet** anvender jeg både bygninger og andre boplass- og aktivitetsspor for å forstå boplassene som sted før, under og etter at de er anvendt som boplass.

I kapittel **8 Fremmede gårdslandskap** utforskes analogon hentet fra andre tider og steder enn den historisk kjente navnegården. De antas å kunne bidra til å forstå Hørdalsåsen og mønstrene i det øvrige arkeologiske materialet. Ulike måter å organisere rettigheter og plikter

i landbruket tillegges stor vekt. Kapitlet avrundes med en modell for organisering av hierarkiske jordbrukssamfunn uten territorielt forankrede rettigheter til jord.

I kapittel 9 **Eiendomsgrenser på Østlandet** brukes analogon og modellen fra kapittel 8 sammen med mønstrene funnet i kapittel 6 og 7 for å belyse det refleksive forholdet mellom huset som teknologi og samfunnet. Kapitlet munner ut i en forklaring på hvorfor Hørdalsåsen ble forlatt etter 900 år med dyrking, og en avklaring av når territoriell eiendomsrett ble viktig, og eventuelt på hvilke andre måter rett til jord ble organisert.

I kapittel 10 **Konklusjon og konsekvenser: Østlandets eiendomsgrenser i kontekst** gis det en kort oppsummering av avhandlingens resultater, og de sammenlignes kort med kunnskapen fra andre relevante områder. Til slutt peker jeg på noen konsekvenser min forståelse av jernaldersamfunnet og organiseringen av rettigheter til jord har for videre forskning.

2 Innsamlingshistorie: Utgravinger av bygninger på Østlandet

En forutsetning for mine studier av eiendomsforholdene er en systematisering og sammenstilling av boplassmateriale fra Østlandet, etter som en slik oversikt mangler (kapittel 2.1). Her vil jeg kort gjøre rede for hvordan det arkeologiske materialet er kommet til.

Formålet med kapittelet er først og fremst å belyse at maskinell flateavdekking ble innført svært seint, og fikk sitt store gjennombrudd enda seinere.² Presentasjonen av innsamlingshistorien bygger på tilgjengelig litteratur, mens en fullstendig gjennomgang av materialet som avhandlingen bygger på, kommer i kapittel 6.

Det arkeologiske feltarbeidet på Østlandet kan vanskelig ses isolert fra feltarbeidet i resten av landet, og kan grovt deles i tre epoker. I det jeg har kalt *den første gullalderen*, hustuftfasen før andre verdenskrig, var norsk feltarkeologi på høyde med den øvrige skandinaviske (kapittel 2.2). Ettersom maskinell flateavdekking ble integrert i dansk og deretter svensk arkeologi, ble *norsk bosetningsarkeologi akterutseilt* (kapittel 2.3). Først de siste to tiårene har maskinell flateavdekking blitt en integrert del av norsk arkeologi, og jeg vurderer om vi kan være på vei inn i en *ny gullalder* (kapittel 2.4).

2.1 Manglende oversikt

I 1907 utfører Shetelig (1909) den første publiserte utgravingen av gårdshus fra jernalder i Norge. Gabriel Gustafsons dagboksnotater fra 1893 viser riktig nok at han allerede fjorten år tidligere undersøkte en hustuft på Ødemotland på Jæren, men disse undersøkelsene ble aldri publisert (Kallhovd 1994:102). Ødegårder fra eldre tider var imidlertid kjent lenge før de ble viet oppmerksomhet av arkeologer. Amtmann Bendix Christian de Fine (1870 [1745]:109–110) omtaler allerede i 1745 ødegårder på Jæren i *Stavanger Amtets udførlige beskrivelse*. Han omtaler hustufter, gjerder og åkrer, og er ikke i tvil om at dette er levninger fra eldre tiders landbruksbebyggelse, i hvert fall eldre enn svartedauen. I 1842 omtaler Jacob Neumann naust- og hustufter på Ferkingstad på Karmøy, som Jan Petersen seinere undersøker. Nicolaysen (1862–1866:313) gjengir de Fines beskrivelse i Norske fornlevninger, men gjør ingen forsøk på å tilføye egne observasjoner.

Det tok altså lang tid fra bygninger og deretter resten av gården eller jordbruksenheten ble kjent av arkeologer, til de ble objekt for arkeologiske undersøkelser (Pilø 2005; Løken mfl. 1996). Først i 1935 foretok Sigurd Grieg den første arkeologiske hustuftundersøkelsen på

² En tidlig versjon av dette kapittelet er publisert som Gjerpe, Lars Erik 2016: *Kildetilfang og forskningsstatus*. I Gundersen, Ingar M. (red.). Gård og utmark i Gudbrandsdalen. Arkeologiske undersøkelser i Fron 2011-2012. Portal forlag. Takk til en anonym fagfelle for gode innspill.

Østlandet, på Langset i Østre Gausdal. Fram til 1938 undersøkte han det han mente var fem tufter fra vikingtid i Gudbrandsdalen (Grieg 1938). Fortsatt er det undersøkt få bosetninger fra jernalderen rundt på Østlandet sammenlignet med for eksempel Sør-Vestlandet eller Danmark (Østmo 1991; Løken 1998a; Bårdseth 2006, 2008; Martens 2007; Gjerpe 2008a).

Nylig har Eriksen (2015) gitt en oversikt over gårdsbebyggelsen fra yngre jernalder i dagens Norge. Det foreligger imidlertid ingen nyere, samlet oversikt over undersøkte hustufter eller gårdsanlegg fra eldre jernalder eller middelalder i Norge. Et større systemiseringsarbeid må dermed foretas for å realisere denne avhandlingen. Det kan i noe grad bygge på foreliggende publikasjoner. Bjørn Myhre (2002) og Ingvild Øye (2002) nevner mange større undersøkelser og viktige resultater. Dagfinn Skre (1996) ga en oversikt over byggeskikken i Norge 400–1400 e.Kr., samme året som Trond Løken, Olle Hemdorff og Lars Pilø (1996) presenterte hustomter fra Norge undersøkt ved hjelp av maskinell flateavdekking.

Det finnes også en del arbeider som gir lokale eller tematiske oversikter. Inntil nylig var de fleste oversiktene utarbeidet med fokus på *Jæren og Agder*, området med desidert flest undersøkte hus og gårder. Særlig folkevandringstiden var i fokus for Petersen (1943, 1954) og Asbjørn E. Herteig (1955a). Odmund J. Møllerop (1958) og Wencke Slomann (1971) tar for seg hele eldre jernalder, mens Bjørn Myhre (1972, 1980, 1983) både ser på eldre og yngre jernalder. Bosetningsforskningen på *Østlandet og i Agder* ble gjennomgått av Einar Østmo (1991), som oppsummerer kunnskapen om gården omtrent på den tiden maskinell flateavdekking ble tatt i bruk på Østlandet. Jes Martens (2007) presenterte C14-daterte treskipede hus fra jernalderen undersøkt frem til 2002 i samme distrikt, og nylig har Karl Kallhovd og Frans-Arne Stylegar (2014) utgitt en oppdatert oversikt over bosetningsmaterialet fra Agder. Gro Anita Bårdseth (2006) har publisert undersøkte hus i *Østfold* frem til 2006, og jernaldergårder i *Nord-Norge* presenteres av Olav Sverre Johansen (1979). Mens Geir Grønnesby (2005) gir en kort introduksjon til hustomter avdekket med maskinell flateavdekking i *Trøndelag*, gir Søren Diinhoff (2005, 2013) en tilsvarende oversikt for *Vest-Norge*. En del undersøkelser i *Møre og Romsdal* er presentert av Bjørn Ringstad (2000). Min sammenstilling av jernaldermaterialet fra Østlandet (kapittel 6 og 7) er altså bare et av flere arbeider som er nødvendig for å få dannet et fullstendig bilde av gårdsbebyggelsen i Norge.

2.2 Den første gullalderen: hustuffer

De første systematiske registreringene av hustuffer og gårdsanlegg ble foretatt av Tor Helliesen på Jæren på slutten av 1890-tallet (Helliesen og Løken 1997). Han gravde dem imidlertid ikke ut. Sheteligs (1909) undersøkelse av to hustuffer fra folkevandringstid på Vestad i Varhaug på Jæren i 1907 er dermed den første av sitt slag i Norge. Disse utgravingene for drøyt hundre år siden var begynnelsen på den første gullalderen i norsk husforskning, også kalt hustufffasen (f.eks. Martens 2004:4). Deretter ble en rekke hustuffer på Jæren, Lista og Sunnmøre undersøkt fram mot slutten av 1930-tallet (Gjessing 1917; Bøe 1925; Petersen 1926, 1933, 1936; Lindøe 1931; Grieg 1934). På 1930-tallet var norske boplassundersøkelser og bosetningsforskning kommensurable med resten av de skandinaviske, noe som illustreres av at Grieg, Helge Gjessing, Gutorm Gjessing, Shetelig, A.W. Brøgger og Petersen er sitert i Mårten Stenbergers (1933) «Öland under äldre järnåldern».

Magnus Olsen (1926:32–35) oppsummerer kunnskapen om de enkelte husene rett før resultatene fra Petersens og Griegs store gravekampanjer blir publisert. Husene er oftest 10–20 meter lange og 5–6 meter brede, de største over 50 meter lange. De lave vollene av torv og stein gjør at Olsen antar at huset må ha hatt lave vegger. Han skriver videre at allerede på 400-tallet har huset nådd sin mer fullkomne form med parallelle rekker av takbærende stolper, minst ett ildsted, høyere vegger og i noen tilfeller en stor sal. Selv om Myhre (1980) justerer denne forskningsstatus noe, blir den for alvor endret først med Forsand-utgravingene på 1980-tallet (Løken 1987a, 1988; Løken og Særheim 1990; Løken 1991; Løken mfl. 1996; Løken 1997, 1998b, 1999, 2001a). I dag er det kjent langt flere detaljer, og det er klart at vollene med stein og torv ikke utgjorde selve veggene, bare en ytre beskyttelse. Det er videre klart at på langt nær alle hus har veggvoller, og at treskipede hus finnes allerede fra ca. 1500 f.Kr. Likevel kan Olsens beskrivelse på mange måter brukes om husene funnet ved maskinell flateavdekking. Det er også verdt å merke seg at Olsen (1926:32) var klar på at husene er en del av en fellesnordisk tradisjon, noe som til en viss grad gikk i glemmeboken da maskinell flateavdekking ga et nytt materiale i Sverige og Danmark (kapittel 3).

Selv om Jæren og Sør-Vestlandet sto i sentrum av norsk gårdsforskning, ble det også foretatt noen undersøkelser på Østlandet i denne perioden. Grieg (1938) var som nevnt den første som undersøkte og publiserte jernalderhus på Østlandet, og disse bygningene utgjorde lenge en vesentlig andel av kjente jernalderbygninger fra Østlandet (selv om Griegs tufter nå er nytolket og datert til middelalder, se Finstad 1998, 2009). Hans utgravinger utgjorde også en

vesentlig andel av utgravingene fram til maskinell flateavdekking ble vanlig. Jeg vil derfor se kort på hans forutsetninger fra utgraving og publisering av hustomter fra Lista. Grieg hadde et evolusjonistisk grunnsyn, og kommenterte at svenske Gerda Boethius «overvurderer dyktigheten hos tømmermennene i eldre jernalder». «Både innvendig og utvendig må de [husene] ha virket primitive» skrev Grieg og: «Sikkert er det imidlertid, at de [husene] i det ytre må ha virket overordentlig tarvelige og lite anseelige» (Grieg 1934:103, 105, 113). Grieg fant stor variasjon i hustypene. Foruten korte og lange langhus med jordgravde stolper fant han en type langhus uten jordgravde stolper, kvadratiske hus med innganger i hjørnene og uregelmessige hus med avrundede murer og gavler. Han kommenterte seinere at mangelen på stolpehull kan skyldes bevaringsforholdene eller at de er oversett ved utgravingen (Grieg 1934:116). Videre mente Grieg at husene har hatt minst én meter høye vegger av jord og stein med indre trepanel eller leirklining. Trepanelet satt ikke nødvendigvis inntil ytterveggen slik han så det, mellom dem kan det ha vært et opptil én meter bredt skott. Der det finnes stolpehull har taket blitt båret av jordgravde stolper, gjerne i en åskonstruksjon, mens veggene kun isolerte. Veggens form og stolpehullenes plassering gjør at man i noen tilfeller kan ha hatt valmet tak, men ikke saltak. Torvtaket har hatt never i bunnen (Grieg 1934:102, 110, 111). Grieg (1934:94–95) får utført naturvitenskapelige analyser, og både trekull og innhold i antatt forhistorisk gjødsel artsbestemmes. Han vektla også at byggeskikken var tilpasset de lokale forholdene (Grieg 1934:98). Særlig var han opptatt av at valget av takkonstruksjon må ha blitt påvirket av tilgjengelig bygningstømmer, og argumenterte for at det var brukt mye krokete løvtre fordi rettvokst gran eller furu manglet. Riktignok er det funnet trekull av furu i to ulike ildsteder, men Grieg la mer vekt på de samtidige forholdene på Lista, hvor det var mangel på rettvokst bygningstømmer.

De fleste husene publisert i «Jernalderhus på Lista» var undersøkt av Helge Gjessing, og noen av Grieg selv. Det er ikke vanskelig å se at det er kvalitetsforskjell på de to som feltarkeologer, og Grieg (1934:116) kommenterte selv at hans utgravinger nok bærer preg av uerfarenhet. Det må altså være lov å antyde at kvaliteten på Griegs gravinger ikke var på høyde med de beste i hans samtid, og at han var klar over det selv. Det ser også ut til at Grieg la større vekt på evolusjonistiske teorier enn på det arkeologiske materialet. Han ignorerer for eksempel trekullet av furu til fordel for samtidens vegetasjon, og kan dermed opprettholde sin tro på primitive hus. På den annen side var han også åpen for at ulike bygningstyper kunne eksistere side om side. Med bakgrunn i de svakt identifiserte husene fra Lista er det imidlertid

betimelig å spørre om denne åpenheten er et resultat av manglende evne til å gjenkjenne mønstre.

Jeg har alt påpekt at de fem bygningene Grieg (1938) undersøkte i Gudbrandsdalen på 1930-tallet var de første som ble undersøkt på Østlandet. Rett etter undersøkte Gutorm Gjessing to bygninger i Land i 1942. Amatørarkeologen Aksel Helmen, som var med på både Griegs og Gjessings utgravinger, undersøkte ytterligere en tuft i Land i 1948 (Helmen 1953). Gjessings to tufter var uten daterende materiale, og ble på typologisk grunnlag antatt å være fra steinalder. De ble ikke publisert av Gjessing selv, og er seinere gått i glemmeboka, sannsynligvis på grunn av det svake dateringsgrunnlaget. Bygningene kan heller ikke i dag dateres med sikkerhet. Et raskt blikk på de publiserte plantegningene (Helmen 1953:19, 22) antyder imidlertid at bygningene kan være fra yngre perioder.

Grieg gravde i høyt tempo, tuften på Søndre Nygård i Oppland ble for eksempel gravd og dokumentert i løpet av to julidager 1935 (Finstad 1998:71). På den tiden ble det tatt lite hensyn til at husene eller boplassene kunne ha flere faser, og arkeologene var ikke klar over at stolpehull gjerne tilhørte eldre hus med jordgravde stolper, mens de synlige veggvollene og murene stammet fra yngre hus med eller uten jordgravde stolper. Før 1950 var det heller ikke vanlig å identifisere eller dokumentere så mange stolpehull at de takbærende stolpenes plassering kan rekonstrueres i ettertid (Myhre 1980:174). Finstad har som tidligere nevnt revurdert Griegs og Helmens materiale, og foretatt egne, mindre undersøkelser av noen av tuftene. Grieg og Helmen mente at bygningene var store og sammenbygde og fra vikingtid, og at lokalitetene var enfasede. Finstad ser at det er flere faser på de undersøkte boplassene, og noe forenklet argumenterer Finstad for at de enkelte bygningene egentlig består av flere, mindre hus fra middelalder. Stolpehullene som Grieg og Helmen koblet til syllsteinsmurene, tolker Finstad (1998, 2009) som dårlig bevarte spor etter treskipede bygninger med jordgravde stolper fra jernalder.

2.3 Norsk bosetningsforskning på stedet hvil

Anders Hagens (1953) utgravinger på Sostelid kan ses som de siste i hustufffasen. Hagen finner i liten grad noe nytt ved selve husene, hans viktige feltarkeologiske bidrag er å utvide undersøkelsene til å omfatte tunet og dyrkingssporene. Samtidig peker avhandlingen framover ved at han setter husene inn i en skandinavisk og europeisk ramme.

Etter at Hagens avhandling om Sostelid er publisert, går det mange år hvor det først og fremst undersøkes stadig flere tufter med synlige veggvoller. De fleste undersøkelsene finner derfor

sted i områder som ikke er dyrket i nyere tid, og dermed betraktes husene som tilhørende marginale gårder. Utgravingene bidrar først og fremst til mer detaljert kunnskap om allerede kjente forhold. I lys av Thomas S. Kuhns (1962) vitenskapsfilosofi kan innsamlingen av kildemateriale dermed best beskrives som normalvitenskap. Samtidig blir metodene stadig bedre, og jordbruksbosetning undersøkes i nye områder, blant annet i Nord-Norge og i fjellområder på Vest- og Østlandet (Martens 1973; Johansen 1979; Bjørge mfl. 1992; Martens 2009). Fortsatt blir det undersøkt flest hus fra eldre jernalder, men tilveksten av hus fra eldre og yngre perioder er større enn tidligere, for eksempel ble Ytre Moa undersøkt i denne fasen (Bakka 1965). På Østlandet skjer det lite også i denne perioden.

Den viktigste nyvinningen var at naturvitenskapelige metoder brukes i større grad enn tidligere, både i faget generelt og i bosetningsarkeologien. Pollenanalyse er ingen ny metode i arkeologisk sammenheng, men får stadig større betydning, og etter hvert anvendes fosfatanalyser, makrofossilanalyser og C14-dateringer ved utgravinger av bosetninger (Provan 1971; Nydal mfl. 1979; Prøsch-Danielsen 2005; Soltvedt 2005). Undersøkelsene på Ullandhaug 1967–1968 har likheter med de tidligere undersøkelsene på Sørvestlandet. Undersøkelsene skiller seg imidlertid ut ved at det ble foretatt både makrofossil-, fosfat- og pollenanalyser samt C14-dateringer. I tillegg ble forholdsvis store områder avtorvet, riktignok uten bruk av gravemaskin. Myhres (1980) grundige gjennomgang av funksjons- og rominndeling i jernalderhuset i *Gårdsanlegget på Ullandhaug bind I*, har fått stor betydning i norsk og til dels skandinavisk arkeologi. Bind II, der de naturvitenskapelige analysene skulle presenteres, kom imidlertid aldri ut (men noe ble publisert som artikler: Simonsen 1968; Provan 1971; Lundeberg 1972; Rindal 2011). Blant annet i forbindelse med vassdragsundersøkelser på Vestlandet blir det undersøkt hustufter der grunnlaget for korndyrking er lite eller ikke-eksisterende, og de tolkes blant annet derfor som seteranlegg (Randers 1986; Bjørge mfl. 1992; Randers og Kvamme 1992; Indrelid 2009:122). Større bygninger i områder der korndyrking må ha spilt en underordnet rolle, er også kjent fra Østlandet (Martens 1973; Mikkelsen 1994; Martens mfl. 2007).

Andre viktige nyvinninger i denne perioden er at flere hustufter eldre enn romertid ble undersøkt. På Ognå på Jæren ble det på 1960-tallet undersøkt to tufter fra bronsealder og to fra førromersk jernalder (Skjølsvold 1970a, 1970b). Bronsealderhusene var stolpebygd med veggrille som fungerte som fundament for vegger, et til da lite kjent trekk ved bronsealdersbebyggelsen i Norge og til dels også i Skandinavia. Allerede på slutten av 1930-tallet forutså Harald Egenæs Lund (1937, 1939) at det vil bli funnet hus fra bronsealder uten

synlige veggvoller, men med leirklinte vegger (kapittel 3.2.1). Snaut 30 år seinere blir de første tilnærmet fullstendige langhusene uten bevarte veggvoller funnet under en gravhaug på Stokkset, Sande i Sunnmøre. Egil Bakka undersøkte da tre toskipede langhus fra sein-neolitikum. Denne undersøkelsen ble imidlertid ikke publisert før langt seinere, og har fått liten innflytelse på metodevalget i norsk arkeologi (Johnson og Prescott 1993). Også på Østlandet ble det funnet stolpehull og ildsteder som ikke fikk innflytelse, for eksempel under gravene på Hunn, under Hvaler kirke og på Skjellbanken på Kråkerøy (Hagen 1954; Johansen 1955, 1957). Norske arkeologer burde på denne tiden hatt god kjennskap til flateavdekkinger gjennom C.J. Beckers (1966) grundige publisering av Grøntøft på Jylland i Danmark. Oppdagelsene av de nevnte boplassporene burde derfor ført til anvendelse av maskinell flateavdekking i Norge langt tidligere. Det gjorde de imidlertid ikke.

Det er tidligere foreslått tre mulige forklaringer på den seine introduksjonen av metoden i Norge (Løken mfl. 1996:10–12). De mange synlige gårdsanleggene, særlig på Lista og Jæren, kan ha ført til en mental blokkering av tanken om hus uten bevarte veggvoller i dyrket mark, men det samme skjedde ikke i Danmark, selv om det skal bemerkes at det er kjent langt færre tufter med synlige veggvoller der. Videre er det hevdet at Brøggers (1925b) påstand om manglende fast bosetning før Kristi fødsel, kombinert med de kjente og synlige gårdsanleggene fra romertid og folkevandringstid og antagelsen om at de i yngre jernalder lå under dagens gårdstun, førte til at det ikke var noen grunn til å flateavdekke (Løken mfl. 1996:10–12). I tillegg var forvaltningsarkeologien nedsyltet i arbeid med kulturminner av kjent art og finansieringen rettet mot kjente fornminner. Kanskje er det Shetelig (1945:48), som klarest har formulert hvorfor det var lite hensiktsmessig å lete etter bosetningsspor i dagens fulldyrkede områder:

Men nettopp sammenhengen i gårdens lange historie gjør at vi vanskelig kan få tak på hvordan en norsk gard i eldre jernalder tok seg ut i virkeligheten, fordi husene stort sett alltid ble nyreist på samme tufter når de gamle stod for fall, eller om tunet ble flyttet, vil eldre grunnmurer i tidens løp være ryddet ved dyrking [. . .]. Den eneste sjansen måtte være at gard eller grend som ble busatt i hedensk tid, igjen var forlatt for å ligge øde bestandig siden, og et slikt heldig treff kan vi virkelig takke for at vi nå kjenner et ganske stort antall av gardstun urørt bevart fra forhistorisk tid.

2.4 Den andre gullalderen? Maskinell flateavdekking

Første gang gravemaskin ble anvendt til å fjerne matjorden i en arkeologisk undersøkelse i Norge, var ved utgraving av kokegroper på Oddernes i Kristiansand i 1960 (Skjelsvik 1960). Drøyt ti år seinere er Bjørn Myhre (1973b) den første til å publisere hus fra jernalderen funnet i dyrket mark uten synlige spor over markoverflaten. De to husene på Gjerland i Førde, Sogn og Fjordane, er siden tolket som en del av et ringformet tun (Randers 1989). Husene er godt definert, og stolpehull for takbærende stolper, vegger og uttrukne gavlstolper og ildsteder er dokumentert. Dateringen av husene til eldre romertid hviler på én enkel C14-datering, det ble ikke funnet daterbare gjenstander fra husene. Myhre mener at de få funnene og mangelen på kulturlag tyder på at husene ikke var regulære boliger, eller at bosetningen har vært kortvarig. Sett i lys av at omtrent tilsvarende hus var kjent fra Danmark (Becker 1966), fremstår det som en konklusjon sterkt forankret i urgårdsmodellen, troen på kontinuitet og en særegen norsk bosetningshistorie (Pilø 2005), og dermed også arven fra 1814-generasjonen (kapittel 3). Konklusjonen står også i sterk kontrast til Lunds forutsigelse, som i ettertid har vist seg å være korrekt. På 1970-tallet ble det også funnet forhistoriske hus ved hjelp av maskinell flateavdekking på Oddernes (Rolfsen 1976) og Augland (Rolfsen 1992) i Kristiansand, Vest-Agder og på Bertnem i Overhalla, Nord-Trøndelag (Farbregd 1980). Metoden fikk altså en langsom start, og ble anvendt flere ganger uten at det store gjennombruddet kom (Løken mfl. 1996).

Også den andre gullalderen i norsk bosetningsforskning innledes i Rogaland, denne gang i Forsand på 1980-tallet. Under Trond Løkens ledelse ble matjorden fjernet over store områder, og en rekke godt definerte og daterte bygninger fra bronsealder og jernalder ble undersøkt og publisert (Løken 1987b, 1988; Løken og Særheim 1990; Løken 1991, 1997, 1998b, 1999, 2001b). Dermed ble det klart at metoden hadde stort potensial, også i Norge. For internaliseringen av metoden var det kanskje like viktig at de involverte i prosjektet raust delte sin kunnskap om det praktiske feltarbeidet. Som student fra 1994 og feltarkeolog fra 1996 oppfatter jeg i ettertid at de nærmest misjonerte for metoden. Deres *Maskinell flateavdekking og utgraving av forhistoriske jordbruksboplasser: en metodisk innføring* (Løken mfl. 1996) er fortsatt standard litteratur om maskinell flateavdekking for norske forhold. På 1990-tallet ble dermed maskinell flateavdekking internalisert i Rogaland og etter hvert resten av Norge, langt seinere enn i Danmark (Becker 1966) og Sverige (Säfvestad 1995). Det er derfor kun i norsk sammenheng denne perioden kan anses som en gullalder (Martens 2004). I skandinavisk sammenheng vil jeg heller beskrive de siste tyve årene av

norsk bosetningsarkeologi som et desperat forsøk på å ta igjen det forsømte, både med hensyn på kildetilfang og teoretisk utvikling. Riktignok er antallet undersøkte bygninger fra forhistoriske jordbruksmiljøer mangedoblet, men materialet er fortsatt spinkelt sammenlignet med det svenske og danske. Flateavdekkingen har heller ikke ført til noen vesentlig økning i kjente middelalderbygninger på Østlandet (Martens 2004).

2.4.1 *Jernalderbosetningen på Østlandet*

Før 1991 var det kjent svært få bygninger fra jordbruksmiljø fra jernalder på Østlandet. Enda færre var grundig undersøkt, datert og publisert (Østmo 1991). Trond Løkens (1978) undersøkelse på Opstad stadfestet imidlertid at treskipede bygninger med jordgravde stolper, men uten synlige veggvoller, også fantes på Østlandet. En godt datert og identifisert tuft ble undersøkt på Tingvoll i Sarpsborg i 1990 (Andersen 1991), men ble ikke publisert før langt seinere (Bårdseth 2006). I 1989–1990 ble bygninger fra jernalder på Østlandet for første gang funnet ved hjelp av maskinell flateavdekking på Korsegården, Akershus (Uleberg 1990b, 1990a). Enkeltelementer som stolpehull, ildsteder og andre konstruksjonsspor var tidligere funnet flere steder, men klare hustomter ble ikke identifisert (Hagen 1954; Johansen 1955; Skre 1985; Hernæs 1989; Pedersen 1990b; for ytterligere upubliserte undersøkelser se Østmo 1991; Helliksen 1996b). Funnene er altså kilder til den eldre bebyggelsens plassering, men kan ikke brukes for å forstå arkitektoniske detaljer. De kan også ses som resultatet av utstrakt bruk av uerfarne feltarkeologer og utgravings situasjoner der forholdene ikke var ideelle³. I tillegg til bygningsrestene funnet mer eller mindre tilfeldig, ble flyfotografering brukt for å lete etter bygninger i dyrket mark. Runde og avlange vekstspor ble antatt å være tufter. De avlange vekstsporene, for eksempel de som delvis ble undersøkt på Virik i Sandefjord, er sett i ettertid utvilsomt en del av et treskipet hus med vegggrille. Også vekstsporene på Korsegården viste seg å stamme fra treskipede hus og annen boplassaktivitet (Haavaldsen 1983; Jacobsen 1990; Skre i Østmo mfl. 1990:40).

Den første regulære flateavdekkingen med funn av hus rundt Oslofjorden ble som nevnt utført på Korsegården i Follo, Akershus av Espen Uleberg (1990b, 1990a). Internaliseringen av flateavdekkingsteknikken sammenfalt med perioder med stor utbyggingsaktivitet, og førte til radikal vekst i kjente hustomter både fra jernalder og eldre perioder. Den voldsomme

³ Det foreligger ingen oversikt over feltlederens ansiennitet og erfaring med flateavdekking på 1990-tallet, men det er illustrerende at jeg i 1996 ble ansatt som feltleder for utgraving i dyrket mark med til sammen tre ukers erfaring med metoden, på en lokalitet som allerede var avdekket da jeg ankom (en opplevelse jeg ikke er alene om, personlig kommunikasjon med Unn Pedersen). Resultatet av undersøkelsen ble omtrent som ventet, i ettertid er jeg ganske sikker på at et treskipet langhus, muligens med spor etter smiing, ble oversett.

tilveksten av jernalderbygninger illustreres godt av at Jes Martens (2007) finner 54 C14-daterte treskipede langhus som er undersøkt fram til 2002 i Kulturhistoriske museum forvaltningsdistrikt (Østlandet og Agder). I mine undersøkelser, som ikke omfatter Agder eller vestre del av Telemark, men kanskje har mindre strenge kriterier, er antallet omtrent tre ganger så stort drøyt ti år seinere (kapittel 6). Martens (2007) fant 11 bygninger fra yngre jernalder, mens Eriksen (2015) fant 24 bygninger med sannsynlig eller mulig datering til yngre jernalder i det samme området. Flere store utgravingsprosjekter, der bygninger fra jernalder utgjorde en vesentlig del av funnmaterialet, ble publisert i Kulturhistorisk museums Varia-serie (Berg 1997; Helliksen 1997; Bårdseth 2007a, b, c; Gjerpe 2008a, 2008e; Simonsen og Martens 2008; Gjerpe og Mjærum 2012; Mjærum og Gjerpe 2012). Alle utgravningene fra 2001–2006, med eller uten funn av bygninger, er publisert samlet (Ystgård og Heibreen 2007; Bergstøl 2009; Berg-Hansen 2015). Bygninger er også omtalt i noen bind i Varia-serien der hovedtema er andre typer fornminner (Bergstøl 1997:16–26; Ballin 1998:100–114), og noen bygninger er publisert som artikler, ofte i lokalhistoriske eller andre tidsskrifter som ikke er underlagt fagfelleevaluering (Uleberg 1990b, 1990a; Risbøl 1997; Guttormsen 1998; Guttormsen 2002; Guttormsen 2003; Berg-Hansen 2010a; Reitan 2010; Rødsrud 2011). Alt for store deler av de forvaltningsinisierte undersøkelsene på Østlandet er imidlertid upublisert. De forskningsinisierte utgravningene er derimot for en stor del publisert (Skre 1998; Gustafson 2000, 2001, 2005a; Pilø 2005). I 1993 ble det oppdaget det som kan ha vært en kultbygning eller hall fra 600-tallet litt sør for Lillehammer (Haraldsen 1995). Den ble seinere utgravd, men opplysningene er ikke tilgjengelige. Bygningen eksisterer dermed ikke i en vitenskapelig kontekst, og blir ikke viet videre oppmerksomhet. Alle tilgjengelige rapporter er derimot inkludert i min materialinnsamling.

2.5 Sammenfatning: Fra gullalder til gullalder?

Litt forenklet kan tilveksten av undersøkte bygninger i Norge og på Østlandet deles i tre epoker. Den første perioden starter i 1907 og varer fram til andre verdenskrig. I denne perioden er det tufter med bevarte veggvoller som graves. Forskningen fokuserer på byggeskikk og bygningene som bolig, langt mindre på bygningene som en del av gården. Det skyldes kanskje at de fleste bygningene lå på Sør-Vestlandet i områder som ble vurdert som marginale ved utgravningstidspunktet. I denne perioden øker kunnskapen om bygningene enormt, og forskningen blir etter hvert kommensurabel med den danske og svenske, selv om for eksempel svenske hustuftundersøkelser ble foretatt 20 år før den første norske (jf. Petersen 1933:1). Jeg har derfor kalt dette for den *første gullalderen* i norsk bosetningsforskning.

Tilveksten i Gudbrandsdalen og på Østlandet er i denne perioden kvantitativt og kanskje kvalitativt svakere enn på Sør- og Vestlandet. Etter andre verdenskrig er det mer eller mindre slutt på de store utgravingsprosjektene i Norge. Samtidig fester kontinuitetsforskningen grepet (kapittel 3). Etter hvert som maskinell flateavdekking internaliseres i svensk og dansk arkeologi, blir norsk bosetningsforskning stadig mindre kompatibel med den øvrige skandinaviske. Jeg ser derfor den lange perioden fra andre verdenskrig og fram til 1990-tallet som en mellomperiode *på stedet hvil*. I denne perioden undersøkes det svært få bygninger på Østlandet. På 1990-tallet internaliseres maskinell flateavdekking i norsk arkeologi, og et helt nytt kvalitativt og kvantitativt materiale kommer til, også på Østlandet. Likevel er norsk bosetningsforskning i skrivende stund lite kommensurabel med dansk og svensk. Kildetilfanget er også langt dårligere. Vi har likevel mange forutsetninger for at dette skal bli *den andre gullalderen*. Tilveksten av nytt materiale er stor, men bygningene må publiseres eller gjøres tilgjengelig for forskere på andre måter. Denne avhandlingen bidrar til det, men det er også viktig at andre følger opp.

3 Kritisk idehistorie: Et brudd med kontinuitetsforskningen

. . . *it is stability rather than social change that needs explaining* (Shanks og Tilley 1987:212)

I dette kapittelet legger jeg frem en oversikt over hovedtrekkene i norske bosetningsstudier til nå,⁴ jeg vil vise:

1. Hvordan en særegen norsk forskningstradisjon har oppstått.
2. At denne i liten grad har tatt hensyn til det direkte boplassmaterialet.
3. Hvorfor dagens spørsmål ikke lenger kan besvares innenfor modellen.
4. At internasjonalt orienterte bosetningsstudier er foretatt også i Norge, parallelt med den særnorske tradisjonen.

Arkeologiens forskningshistorie med hensyn til bosetning henger nøye sammen med historiefagets. Det har selvfølgelig sammenheng med at de første som befattet seg med forhistorien i Norge ikke var arkeologer, men tverrfaglige humanister. Forskere som Oluf Rygh, Christian Magnus Falsen, Gerhard Schønning, Peter Andreas Munch, Magnus Olsen og Rudolf Keyser benyttet seg både av arkeologiske og historiske kilder. Også etter at arkeologi ble en egen disiplin, er teori og metode fra historiefaget mye anvendt i bosetningsforskningen. Jeg vil argumentere for at noen viktige premisser for dagens bosetningsforskning, kanskje paradigmet eller diskursen om man vil, ble fastlagt allerede av 1814-generasjonen i norsk historieforskning⁵. Altså snaut hundre år før Shetelig foretar den første norske utgravningen av forhistoriske hus (kapittel 2). Siden historikerne har vært sentrale i utviklingen av den retrogressive metoden, streifer forskningshistorien innom studier som belyser middelalderen, og som har fått stor metodisk innvirkning på jernalderstudier. Her omtales den delen av forskningshistorien som berører gårdene, bøndene, jordbruket og deres rolle i jernaldersamfunnet på Østlandet. Teorier og spørsmål om innvandring, diffusjon og etniske grupper anses som mindre betydningsfullt for mine problemstillinger, men nevnes kort i relevante sammenhenger. I dette kapittelet vil jeg først gå gjennom opphavet til bosetningsforskningens sterke tro på kontinuitet, deretter vise hvordan denne troen på kontinuitet var en vesentlig del av utviklingen av en særegen, norsk variant av retrogressiv metode. Videre vil jeg vise at selv om metoden har vært dominerende i norsk

⁴ En tidligere versjon av dette kapittelet er publisert som Gjerpe, Lars Erik 2014: Kontinuitet i jernalderens bosetning. Et utdatert postulat arvet fra 1814-generasjonen? *Viking*, LXXVII:55-78. Takk til anonyme fagfeller for nyttige kommentarer.

⁵ Jeg inkluderer her Schønning, som strengt tatt tilhører en eldre generasjon.

bosetningsforskning, så har den ikke vært enerådende eller uten kritikere. Mesteparten av kapittelet tar for seg den felles, nasjonale forskningshistorien, men avslutningsvis vil jeg se nærmere på noen viktige arbeider som tar for seg materiale fra Østlandet, der jeg særlig legger vekt på resultater som skiller seg fra det jeg har kalt kontinuitetsforskningen.

Framveksten av historie og noe seinere arkeologi som egne akademiske disipliner i Norge, faller for en stor del sammen med nasjonsbyggingen på 1800-tallet. Arnfrid Opedal (1999) viser hvordan den arkeologiske gårdsforskningen langt inn på 1900-tallet kan ses i lyset av utformingen av en norsk identitet. Wenche Helliksen (1996a) belyser hvordan evolusjonisme preget norsk arkeologi. Sammen med andre forhold har dette ifølge Lars Pilø (2000, 2002, 2005) ført til en særegen norsk forskningshistorie og -tradisjon. Han viser hvordan store deler av norsk gårdsforskning fra ca. 1920 og fremover kan ses i lys av den såkalte Urgårdsmodellen, og at bosetningsarkeologien eller -historien stort sett er skrevet med den nevnte særnorske varianten av retrogressiv metode. Helliksen, Opedal og Pilø gir god innsikt i deler av norsk arkeologisk bosetningsforskning (for andre tilnærminger til forskningshistorien se Henriksen 1994, 1999; Olsen 1997; Martens 2004; Guttormsen 2013), men ved å studere *kontinuitet* heller enn evolusjonisme, nasjonalisme eller spesifikke modeller, er det mulig å se en rød tråd fra 1814-generasjonen, via urgårdsmodell-forskningen og inn i dagens forskning. Ved å følge tråden bakover blir det mulig å se at kontinuitet ligger som et premiss for svært mye av norsk bosetningsforskning. Det kan innvendes at jeg anvender tilbakeskuende eller retrogressiv metode i min forskningshistorie, en metode jeg ellers kritiserer. Jeg vil derfor presisere at mine innvendinger først og fremst retter seg mot den særegne norske varianten av retrogressive analyser, der kontinuitet er et underliggende premiss samtidig som metoden brukes til å belyse perioder med svakt eller ikke-eksisterende kildemateriale (se kapittel 3.1.3 for forholdet mellom retrogressiv og retrospektiv metode). Metoden kan etter min mening godt brukes til å forklare hvordan situasjonen man skuer bakover fra, er oppstått. Retrogressiv metode kan altså anvendes til å forklare dagens bosetningsmønster. Derimot kan dagens bosetningsmønster ikke brukes som et ledd i retrogressiv metode for å forklare for eksempel 300-tallets bosetningsmønster, fordi en hendelse ikke kan forklares med noe som skjer seinere.

3.1 Kontinuitet og retrospeksjon – fra 1814 til i dag

1814-generasjonen i norsk historieforskning var opptatt av befolkning av landet, rikssamling, demokrati, odelsrett, lensvesen og aristokrati (for de viktigste arbeidene se Schøning 1771; 1773, 1781; Rothe 1781; Falsen 1815, 1821; for en oversikt se Dahl 1990:15–40). Deres ideer

ble videreføret av *Den norske historiske skolen* hvor P. A. Munch og Rudolf Keyser var sentrale. Under presenteres fire ideer som jeg mener har dannet premisser for nær sagt all seinere bosetningsforskning.

3.1.1 1814-generasjonen og *Den norske historiske skolen*

Historikerne som dannet *Den norske historiske skolen* ville vise «den norske Nationalitets Betydning i Oldtiden og nordiske Egthet i Nutiden» (Munch 1874:II:28). De var også erklært tverrfaglige. Ifølge Munch (1852a) bygger «den saakaldte nyere historiske skole i Norge» på historiske kildeskrifter, språkvitenskap, arkeologi, geografi og anatomi. Sistnevnte var viktig fordi den viste menneskerasenes forskjeller og deres anatomiske særtrekk. Keyser og Munch var internasjonalt orientert, og inspirert av tyske og særlig danske historikere (Andersen 1960). Det er særlig fire av deres ideer som har satt spor etter seg, selv om selve ideene langt på vei er havnet på historiefagets skraphaug. De mente at *ariske innvandrere (fra øst eller nord) bosatte seg på sine landnåm i et folketomt Norge*. Siden innvandrerne kom til et folketomt land var det ingen urbefolkning å bruke som slaver eller leilendinger, og dermed ikke grunnlag for adel. Norge «i gammel tid» (for Munchs (1852b:467) del før Harald Hårfagre) ble derfor betraktet som et *demokratisk samfunn med frie, likestilte odelsbønder uten adel eller ufrie bønder*, i motsetning til Danmark og delvis Sverige. *Odel og innløsningsrett sikret at gårdene ikke splittes* i mindre deler, men forble samlet. Til slutt har rase – germanske innvandrere til Norge ble i motsetning til svensker og dansker ikke bastardisert av urbefolkningen – eller spesielle økologiske eller topologiske forhold *ført til og reprodusert en egen konservatisme i bosetning og erverv*, svak adel og fri bondestand (Falsen 1815, 1821; Keyser 1843; Bull 1920:53; Andersen 1960; Dahl 1990:53; Kjeldstadli 1992:58–59). Disse ideene har etter hvert dannet rammer for gårdsforskningen. De store landnåmsgårdene, *urgårder* i Piløs terminologi, ble ifølge denne tradisjonen etablert rett etter innvandringen. Juridisk beskyttelse fra odelsretten og ideologisk beskyttelse fra befolkningens konservatisme har hindret endring. Resultatet er sterk kontinuitet i gårdens fysiske grenser. De endringene på gårdsnivå som har foregått er delinger og kan rekonstrueres ved bruk av retrogressiv metode. På et mer overordnet nivå bebygges marginale områder om befolkningen øker, og gårdene som etableres der er også de første som legges øde om folkemengden synker.

3.1.2 *Det norske folks særegenhet*

Norskhetens opprinnelse – men ikke dens eksistens – var lenge et stridstema. Hadde norskheten sin årsak i en særegen norsk rase eller ble den dannet ved tilpasning til den

spesielle norske naturen (Hesjedal 2001:52)? Ludvig Kristensen Daa holdt i 1868 «gravtalen over den norske innvandringsteorien» og argumenterte for at det norske folk innvandret sørfra og derfor ikke skilte seg fra svensker eller dansker med hensyn på rase (Daa 1869; Grundtvig 1869; Dahl 1990:80). Daa var influert av nyere strømninger i etnografien og geologien, og for ham var plutselige hendelser som folkevandringer eller naturkatastrofer ikke lenger viktige som forklaringer. I stedet forklarte han de enkelte folks kulturtrekk som resultat av langvarige prosesser, flere historikere la vekt på at folkeånden var et resultat av allmenne, europeiske strømninger (Dahl 1990:126–129, 142–144). Det norske folks særegenhet forklares altså dels gjennom naturforholdene de lever under, dels av kulturnivået de har oppnådd, dels gjennom indre utvikling og dels gjennom påvirkning fra andre folk. Tesen om en selvstendig, norsk bonde – i hvert fall frem til Harald Hårfages tid – opprettholdes av seinere historikere som Ernst Sars og T. H. Aschehoug. Ifølge Aschehoug (1866) og Daa (1869) er det landets særegenheter – mangelen på jordbruksland – som gir et svakt aristokrati og følgelig en sterkere bondestand. Ernst Sars har liknende synspunkter, og finner noe seinere at den røde tråden som går gjennom Norges historie dannes av samfunnsordningen fundamentert i bondestanden (Worm-Müller 1920:20; Dahl 1990:152, 163). Sars (1877) er i følge Jacob S. Worm-Müller (1920:30–31) influert av utviklingslæren, også i Herbert Spencers sosialdarwinistiske variant, og i tråd med denne ser han nasjonenes dannelselse som en følge av naturforholdene og historisk utvikling. Han forkaster altså ideen om en egen rasebasert folkeånd. Det er siden få som eksplisitt har hevdet at den norske jordbruksbebyggelsens særegenhet kontra den danske og svenske kan knyttes til rase (med Andreas M. Hansen som et vesentlig unntak, kapittel 3.1.4). Derimot var det lenge en aktuell problemstilling, særlig i arkeologisk forskning, om bosetningsekspanjonen og -kontraksjon skyldtes inn- eller utvandring (Herteig 1955a).

Retrogressiv metode er anvendt også i studien av byggeskikken. Forskingen på selve husene foregikk også uten direkte kildemateriale til å begynne med. Keyser (1847) skriver om byggeskikken med utgangspunkt i skriftlige kilder, særlig de islandske sagaene. Nicolaysen (1849:313) kommenterer artikkelen, og forutsetter at byggeskikken var statisk, dermed kan den følges bakover med utgangspunkt i stavkirker og samtidens gårdsbygninger. Dette er riktignok lenge før den første norske undersøkelsen av forhistoriske hustuffer, men at slike fantes, var likevel kjent (Neumann 1842; Nicolaysen 1862–1866:313; de Fine 1870 [1745]:109–110).

3.1.3 *Retrogressiv metode og Instituttet for sammenlignende kulturforskning*

Å slutte fra historisk kjente forhold bakover i tid for å belyse mindre kjente forhold var vanlig gjennom hele 1800-tallet. En slik tilbakeslutning var mulig på grunn av den antatt sterke kontinuiteten og konservatismen i bosetningen. Rundt 1930 ble imidlertid denne måten å arbeide på utviklet til *retrogressiv metode* slik vi kjenner den i dag. En stor del av denne metodeutviklingen skjedde ved Institutt for sammenlignende kulturforskning. Instituttet ble opprettet ved Universitetet i Oslo i 1922 etter initiativ fra professor Fredrik Stang.

Grunntanken bak Instituttet var internasjonalt vitenskapelig samarbeid, og Instituttet var i mellomkrigstiden en viktig forskningsinstitusjon for norske og internasjonale forskere. En rekke sentrale verk fra ulike fag er publisert i Instituttets serier.

I norsk og skandinavisk arkeologisk litteratur brukes gjerne retrospektiv og retrogressiv metode om hverandre. Det dreier seg imidlertid strengt tatt om to relativt ulike metoder, selv om tidsdybde er vesentlig for begge (Baker 1968; Friedman 1996; Pilø 2005:8). Retrogressiv metode eller ”la méthode régressive” er utviklet av historikere og tar utgangspunkt i seinere tider eller nåtiden for å forstå fortiden. Retrospektiv metode eller «geographie humaine retrospective» er utviklet av kulturgeografer, og bruker tidligere tiders geografiske strukturer for å forstå de seinere. Retrospektiv er et innarbeidet begrep i norsk og dansk arkeologisk litteratur, og brukes også der retrogressiv strengt tatt er korrekt i følge internasjonal litteratur. Jeg har valgt å bruke den internasjonalt anerkjente betegnelsen, selv om det kan virke forvirrende (jf. Thrane 2006). Til gjengjeld vil svenske lesere kunne følge teksten (Widgren 2000; Karsvall 2013).

Retrogressiv metode er internasjonalt mest kjent gjennom Marc Blochs (1931) *Les Caractères originaux de l'Histoire rurale française*, publisert på engelsk som *French rural history. An essay on its basic characteristics* (Bloch 1966). Den franske utgaven ble publisert i Instituttet for sammenlignende kulturforskning Serie B Skrifter, og bygger for en stor del på en forelesningsrekke holdt ved Instituttet. Den er i hvert fall delvis også et resultat av Blochs forskeropphold ved Instituttet, samarbeid og brevveksling med historikeren Edvard Bull og påvirkning fra andre norske og internasjonale historikere (Bloch 1966:xxiii; Baker 1968; Friedman 1996; Iversen 2004:51; Imsen 2010). Metoden som Bloch beskriver, ”la méthode régressive”, har da også noen forløpere i norsk historisk og arkeologisk forskning⁶.

⁶ Metoden har også forløpere i flere andre land (Widgren 1997, Rønneseth 2001), men de anses i denne sammenhengen som mindre relevante for utviklingen av den særegne norske varianten. Widgren og Rønneseth

Asgaut Steinnes (1927) henter elementer fra tidligere norsk og svensk forskning i sin avhandling *Leidang og landskyld* der retrogressiv metode for første gang blir nøyere definert i norsk historisk forskning (Holmsen 1942; Dahl 1990; Kjeldstadli 1992). Den retrogressive metoden blir så brukt og (videre-)utviklet før Andreas Holmsen på mange måter perfektionerte metoden til bruk i studier av gårdsutviklingen, og anvendte den i en lang rekke lokalhistoriske studier (Bull 1927, 1929; Bull mfl. 1929; Steinnes 1929; Holmsen 1930; Steinnes 1930, 1932; Holmsen 1942; Steinnes 1953; Holmsen 1976). I tråd med arven fra 1814-generasjonen hevder Holmsen (1942:32) at «struktur-geografiske enheter ofte har relativt stor selvstendighet og egenart, og gjennomgående større jo lenger tilbake i tiden en går». Med andre ord, jo lenger tilbake i tid man går, jo større er sannsynligheten for kontinuitet (Holmsen 1977 [1939], lærebok for historiestudenter i generasjoner). Etter som kildegrunnet også jevnt over blir svakere jo lenger tilbake i tid en går, kan det slik slutes fra kjente, historiske forhold og bakover til tider som ellers vanskelig kunne belyses. Dermed blir den ukjente fortiden lik den mer kjente og senere fortiden.

Holmsen bruker begrepet «struktur» i sin metodeartikkel, men refererer ikke og antyder heller ikke på noen annen måte at han kjenner Blochs ”la méthode regressive”, derimot refererer han en rekke norske forskere og én svensk (se også Imsen 2010 med referanser). Blochs variant var langt mer sofistikert med hensyn til kildekritikk, han fremhever blant annet at å forutsette kontinuitet er en stor feil, og videre at landbrukets struktur er et resultat av mange små endringer og noen få revolusjoner (Bloch 1966:xxix–xxx). Kanskje ligger spiren til den særegne norske varianten av retrogressiv metode nettopp i Holmsens mangel på referanse til Bloch.

I det kanskje mest innflytelsesrike norske arkeologiske arbeidet fra denne perioden, *Det norske folk i oldtiden*, anvender Brøgger i stor grad retrogressiv metode, uten at han navngir metoden (Holmsen 1942:34). Han redegjør imidlertid for bakgrunnen for at metoden kan anvendes, altså hva kontinuiteten bygger på. Utgangspunktet er den særegne norskheten, som riktignok varierer med de ulike økonomiske sonene, skogens og fjellets psyke er en annen enn kystens og sjøens (Brøgger 1925a:53, 170–171). Naturforholdene i Norge, med marginale jordbruksområder, gjør at jakt, fangst og fiske er viktigere enn i sammenlignbare jordbruksområder, det vil i praksis si Sverige og Danmark. Nordmenn er imidlertid ikke uten innflytelse fra de europeiske strømningene, men tilpasser dem de norske forholdene.

fremhever begge August Meitzens (1963 [1895]) *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*.

Naturforholdene, økonomiske realiteter og fremmed innflytelse medvirker altså til at det dannes en egen norsk mentalitet, eller som Brøgger (1925a:217) selv skriver: «. . . at helt fra første stund det kom mennesker til Norge, måtte landets naturlige betingelser gjøre dem til norske». Slik han ser det var mentaliteten nødvendigvis konservativ, og det har videre vært få endringer i gårdsbosetningen siden den ble etablert. Brøgger ser ikke Norges oldtid som ulike kronologiske perioder, men som ulike ervervstrategier tilpasset de økologiske betingelsene, med tilnærmet uendret tilpasning gjennom århundrene, eller årtusenene (Brøgger 1925a:28). Han argumenterer for at jakt- og veidekulturen har en nærmest ubrutt tradisjon fra eldre steinalder og langt inn i jernalderen og i noen tilfeller inn på 1800-tallet. I vestlandske huler og hellere er redskaper av flint og skifer funnet sammen med keramikk fra folkevandringstid. For Brøgger taler det om bruk av flint og skiferredskaper i folkevandringstid og altså en svært konservativ kultur. Han er klar over at tolkningen strider mot den vanlige tredelingen, men legger ikke vekt på det (Brøgger 1925a:44–45). I dag synes det åpenbart at flinten og skiferen stammer fra langt eldre perioder enn keramikken. Funnene er dermed ikke argumenter for en konservativ redskapskultur, heller gjentakende bruk av samme lokalitet til ulike tider.

I talen ved Universitetets Oldsaksamlings 100-årsdag ser Brøgger utforskningen av jernalderens boplasser som en del av grunnlaget for å forstå samtidens gårder (Brøgger 1930:14). Et svært viktig moment i Brøggers forståelse av gården er at den er et resultat av landnåm i (tilnærmet) ubebodde områder. Dermed kunne de store landnåmsgårdene – urgårdene – etableres i løpet av romertiden og folkevandringstiden (Brøgger 1925a:211; 1925c:23–24). Den norske gården var særpreget ved at ekstensivt husdyrhold ble supplert av korndyrking og jakt, i motsetning til for eksempel Danmark der korndyrkingen var viktigst. Den selveide odelsjorden var grunnlaget for gården, som igjen dannet grunnlaget i et demokratisk system (Opedal 1999:38–39). Brøgger tar i det hele tatt godt vare på arven fra 1814-generasjonen og Den norske historiske skolen.

Eldrid Straume (1986) oppfattet skillet mellom Brøgger og den andre viktige arkeologen fra denne perioden, Haakon Shetelig, som så klart at hun skilte mellom Shetelig- og Brøggerskolen. For europeeren Shetelig var det impulser utenfra som formet Norges forhistorie, selv om landets beliggenhet og karakter riktignok var viktig. For Shetelig var Norge en selvfølgelig del av Skandinavia, og selv om Skandinavia på mange måter skilte seg ut, var likheten med resten av Europa også til stede (Shetelig 1925:2–3; Hagen 1970; Marstrander 1979; Helliksen 1996a).

Brøgger har få litteraturreferanser i «Det norske folk i oldtiden», «Sigd, ljå og snidill» og «Veid og Vær», slik at det er vanskelig å påvise hva han er inspirert av utover Andreas M. Hansens arbeider, og i særdeleshet Hansens (1904) «Landnåm i Norge». Brøgger (og Shetelig) var imidlertid en del av Instituttet for sammenlignende kulturforskning, og må der ha utvekslet ideer med norske og internasjonale forskere. I denne sammenhengen er det interessant at sosiologen og etnografen Marcel Mauss, historikeren March Bloch og antropologen Franz Boas, alle etter hvert svært innflytelsesrike på sitt felt, var tilknyttet instituttet (Kyllingstad 2008:3). De internasjonale forelesningsrekkene ved Instituttet ble holdt fra 1925 og utover, samme året som Brøgger publiserte ”Det norske folk i Oldtiden” og Shetelig «Norges forhistorie». Boas hevdet at etnologiske fenomener var et resultat av menneskets fysiske og mentale egenskaper og deres utvikling under innflytelse av de fysiske omgivelsene (Boas 1974:63), og skal senere ha sagt at « . . . I recognized the importance of studying the interaction between the organic and inorganic, above all the relation between the life of a people and their physical environment” (Zumwalt 1988). Brøggers historiesyn er klart fundamentert i Den norske historiske skolen, mens deler av hans argumenter deles med Boas, Mauss og Bloch, som nok også har påvirket hans historiesyn (Andersen 1960; Helliksen 1996a; Østmo og Bergstøl 2004).

Båndene mellom franske og norske historikere, som ble opprettet gjennom Instituttet for sammenlignende kulturforskning, ble opprettholdt etter at Instituttet mistet mye av sin betydning i siste del av 1930-tallet. Bloch ble etter hvert en sentral person ved Annales-skolen og hans ideer ført videre og utviklet i mentalhistorisk retning. Det teoretiske fundamentet for retrospeksjon ble ytterligere styrket gjennom Fernand Braudels (1949) arbeid. Han ser historien som tre prosesser med ulik varighet, som delvis virker parallelt og delvis påvirker hverandre. Han skiller mellom enkelthendelser (kort tid, «evenements»), konjunkturer (mellomlang tid, «conjunctures») og seige strukturer (lang tid, «longue durée»). Braudels ideer ble på ny aktuell i norsk arkeologisk gårdsforskning på 1990-tallet, og da særlig i bergensmiljøet og Vestlandsgårdsprosjektet (kapittel 3.3).

3.1.4 Andreas Martin Hansen – rase og bosetningsmønster

Andreas Martin Hansens var særlig opptatt av immigrasjon som forklaringsmodell, noe som i det siste har fått ny aktualitet (Prescott 2012; Prescott og Glørstad 2012). Hansen arbeidet imidlertid i en ideologisk ramme som i dag er uakseptabel. Hans store innflytelse på bosetningsarkeologien generelt, og Brøgger spesielt, er derfor i hovedsak forbigått i stillhet i etterkrigstiden (men se Haavaldsen 1984; Hesjedal 2001; Pilø 2005:10). For å synliggjøre

Hansens innflytelse på forskningen omkring jordbruksbosetningen i Sør-Norge, har jeg viet plass på hans virke. Hansen kombinerte geologi, stedsnavnforskning, arkeologi, historie, antropologi og psykologi. Han døde i 1932, men hans bøker kom i opptrykk så seint som i 1943. I dag oppfattes han først og fremst som representant for frenologien, læren om sammenhengen mellom menneskenes evner og karakteregenskaper og skallens eller hodets ytre form. Denne grenen av fysisk eller biologisk antropologi er i dag avkledd sin vitenskapelighet, og frenologiens nære forbindelser til raseideologiene gjør den ytterligere uaktuell, men skremmende nok ble skalleformen brukt til å skille mellom tyskere (langskaller) og gallo-romere (kortskaller) i merovingertidens Sentraleuropa så seint som på 1990-tallet (se Halsall 1995:9). Hansen er derfor lite referert etter andre verdenskrig, men var en anerkjent, om enn omstridt, forsker i sin samtid. Han var en dyktig kvartærgeolog, og påviste at strandlinjer i dalførene på Østlandet var resultatet av oppdemmede bresjøer, og at isens ulike tykkelser under istiden førte til ulik landheving. Han ble statsstipendiat i 1908 for å studere den norske befolkningens historie og antropologi, og medlem av Videnskabselskabet i Kristiania i 1910 (Kyllingstad 2004:58). Han brukte videre landhevingen til å datere steinalderboplasser, skilte mellom veideristninger og jordbruksristninger og hans teorier om innvandring og arktisk steinalder har hatt stor direkte og indirekte innflytelse på norsk arkeologi. Hans konklusjoner om forhistoriens bosetning er på mange områder forbausende aktuelle, og i forordet til *Veid og Vær* nevner Brøgger (1925b) sin beundring for Hansen. Videre fremhevet Brøgger (1917) Hansens bok *Landnåm i Norge* som det «klareste, det mest dyptgående som er skrevet om vor eldste bosætningshistorie». Det står i sterk motsetning til hvordan den ble mottatt i historikerkreter. «Den strider mot syv videnskaper» skal Gustav Storm ha sagt (sitert etter Bull 1920:63).

Hansens utgangspunkt var at Norge hadde en urbefolkning av anariere (eller ikke-ariere) som livnærte seg av jakt, fangst og fiske, og at jordbruket kom til Norge med innvandrede ariere, altså det motsatte av synet til Den norske skolen og 1814-generasjonen. Hansen (1899) mente videre at de to befolkningsgruppene – eller rasene – hadde ulike fysiske og mentale egenskaper og hevdet i tråd med datidens frenologi en sammenheng mellom skalleform og mentale egenskaper. Urbefolkningen var brakykefale, eller kortskallede, det vil si at bredden av skallen er mer enn 80 % av lengden. Den innvandrede jordbruksbefolkningen var derimot langskallede eller dolikokefal, bredden av skallen er mindre enn 80 % av lengden. Det var også andre fysiske forskjeller mellom rasene. Kortskallene var kortere, hadde rundere ansikt, bredere nese og mørkere hud, hår og øyne enn arierne. Da de langskallede arierne kom til

landet omkring 1200 f.Kr. erobret de det gode jordbrukslandet og la korts kallene under seg (Hansen 1904:114). Korts kallene finner vi først som træler, og i seinere tider som leilendinger, strandsittere, husmenn og som ufrie bønder under adelen på Vestlandet. Langskallene var derimot erobrere og krigere, og eide egne, større gårder uten innblanding av adel (Hansen 1899:70). Enkeltgården var langskallens foretrukne bosettingsform, men forutsatte at den undertvungne urbefolkning var svært svak eller ikke-eksisterende. Da kunne arierne bosette seg i frie, selvstendige boliger og hver familie få sitt landnåm, uten å måtte tenke på beskyttelse. Der hvor den fiendtlige urbefolkningen var tallrik, søkte derimot germanerne felles beskyttelse hos hverandre, og bosatte seg i landsbyer, og han ser relikte spor etter landsbyen blant annet i klyngetunene. Hansen antar altså at det har eksistert landsbyer i Norge i jernalderen, lenge før den første blir undersøkt på Forsand (Løken 1987b; Løken og Særheim 1990). Hansens antagelser om at en innvandrende befolkning tar med seg jordbruket til det som i dag er Norge, finner også til en viss grad støtte i nyere forskning. Christopher Prescott og Eva Walderhaug argumenterer for at landbruket med husdyrhold, korndyrking og toskipede hus bringes til Sørvestlandet av en innvandrende jordbruksbefolkning (Prescott og Walderhaug 1995; se også Prescott 2012). Riktignok ser Prescott (2012) for seg en mindre gruppe hvis ideer opptas av den eksisterende befolkningen og ikke noen stor-skala invasjon. Selv om Hansens konklusjon altså er akseptabel, er hans argumentasjon uholdbar i forhold til dagens standard.

3.1.5 Etter Brøgger

De fleste arkeologiske og historiske bosetningsstudier på Østlandet fram til 2002 hviler, som Pilø har vist, tungt på retrogressiv metode. Men også etter påvisning av inkommensurabelt materiale fra Forsand (Løken og Særheim 1990) og Piløs (2000, 2002, 2005) avvisning av det teoretiske grunnlaget, har metoden blitt brukt av flere (Iversen 1999, 2004; Øye 2005; Iversen mfl. 2007; Hobæk 2008; Ødegaard 2010). Til tross for et stadig økende antall utgravinger med helt andre resultat har retrogressiv metode og troen på sterk kontinuitet i bosetningen fortsatt godt feste både i historisk og arkeologisk forskning (Salvesen 1982 med referanser; for en oversikt se Pilø 2005:10–16; Orning 2006). I likhet med Pilø vil jeg gjøre oppmerksom på at Jørn Sandnes (2000:205), toneangivende i Det norske ødegårdsprosjektet, skriver: «Rent allment vil jeg ellers hevde at en kan lære seg mer om det gamle norske ættesystemet ved å lese for eksempel Juvikfolket av Olav Duun eller Gamalt or Sætedal av Johannes Skar enn ved å studere amerikanske etnografers og antropologers teorier, ofte utviklet på ikke-europeiske primitive kulturer». Knut Helle (2009), en annen nestor i historiefaget, fulgte opp

kritikken av bruken av sosialantropologiske modeller i artikkelen «Den primitivistiske vendingen i norsk middelalderforskning». Helles primære mål er riktignok å fremheve nødvendigheten av streng kildekritikk. Han har likevel preferanser for kontinuitet og retrogressiv metode, og liten tro på at sosialantropologiske modeller kan tilføre særlig mye. Den primitivistiske vendingen omtales forøvrig ofte som den antropologiske, og både ordbruk og argumentasjon kan kjennes igjen fra langt tidligere diskusjoner i norsk arkeologi (se f.eks. diskusjonen etter Odners artikkel i *Norwegian Archaeological Review* 1974).

Mens norsk bosetningsforskning lenge var integrert i den skandinaviske og europeiske, kanskje til og med ledende, ble den mer isolert i etterkrigstiden og fremover mot 1980-tallet. Petersens (1954), Odmund Møllerops (1958) og Wencke Slomanns (1971) arbeider er eksempler på bosetningsarkeologi med kontinuitet som underliggende premiss. Oddmunn Farbregds (1983, 1984) og Håkon Hovstads (1979, 1980) analyser av gårdsgrenser kan til en viss grad sies å forutsette kontinuitet, selv om særlig historikeren Hovstad ser vikingtiden som en bakre grense for kontinuiteten. Også i prosessuelt inspirerte arbeider finnes kontinuitet som et underliggende premiss, for eksempel i Harald Jacobsens (1984) avhandling om jernalderbosetningen på Ringerike, Ellen Anne Pedersens (1989) om Hadeland eller Birgitta Wiks (1982) studie av Trøndelag. Også i det tverrfaglige Vestlandsgårdsprosjektet med utgangspunkt i Universitetet i Bergen, ble det forutsatt at dagens gårdsgrenser går langt tilbake i tid, selv om prosjektet er åpen for endringer i bruksmåten (Julshamn mfl. 2002:18–19).

3.2 Kritikken av den retrogressive metoden og kontinuitetstankegangen

Retrogressiv metode innebærer, som allerede nevnt, at det slutes fra historisk kjente forhold og bakover i tid, og i arkeologiske studier legges det stor vekt på gravminner, løsfunn og historisk materiale heller enn direkte boplassmateriale i form av forhistoriske hus (Pilø 2000, 2005). Det kan skyldes at inntil nylig var forholdsvis få forhistoriske hus kjent, men det er også en tydelig tendens til at de få som var kjent ikke utnyttet i bosetningshistoriske studier (slik Eriksen 2015 har påvist for yngre jernalder). Bosetning studeres gjerne på ulike skalaer. I et mikroperspektiv studeres detaljer ved husets oppbygning, på makronivå de lange linjene eller seige strukturer. Sistnevnte er etter hvert blitt et argument for bruken av retrogressiv metode (Iversen 2004). Metoden og materialet gjør at kun stabile trekk på makronivå belyses. Videre slutes det fra makro- til mikronivå, og studier basert på retrogressiv metode har derfor ikke interessert seg for detaljerte analyser egnet til å belyse mikronivået. Arkeologisk boplassmateriale som ikke passer inn i en hypotetisk, rett linje fra dagens historisk kjente

bosetningsstruktur og tilbake til den forhistoriske, ignoreres ofte eller forklares ad hoc (Pilø 2005:14). Den norske varianten av retrogressiv metode ble anvendt av norske forskere i det nordiske Ødegårdsprosjektet. Bruken av metoden ble imidlertid sterkt kritisert av svenske og danske historikere (Gissel 1976; Österberg 1977; Porsmose 1982; Salvesen 1982), men kritikken ble i stor grad ignorert (Sandnes 1978:18; 2000). Årsaken til at denne metoden har preget norsk historisk (og, vil jeg tilføye, arkeologisk) forskning er ifølge Jørn Sandnes (1978:17) «den store stabilitet og kontinuitet som i eldre tid kjennetegnet norsk bondesamfunn og gårdshistorie». Igjen er arven fra 1814-generasjonen og Den norske historiske skolen tydelig. Ole-Jørgen Benedictow (1992:42) har påpekt at avvisningen av kritikken var på grensen av sekterisk, og at det i ett tilfelle ble henvist til ikke-eksisterende dokumenter for å avvise kritikk.

De mange retrogressive studiene har det til felles at de unngår områdene på Jæren med de mange dokumenterte gårdsanleggene. Det er karakteristisk at Brøgger kun nevner de undersøkte hustuftene på Jæren i forbifarten, og at Shetelig (1925:169) kun ser dem som boliger, ikke som en del av gården. På Jæren er det tydelig at de historisk kjente gårdsgrensene ofte går over tunene eller på tvers av steingjerdene fra eldre jernalder. Hovstad (1980) konkluderer derfor ganske logisk med at grensene ikke kan trekkes lenger bakover enn vikingtiden. Disse observasjonene er det imidlertid tatt lite hensyn til (f.eks. Skre 1996; Iversen 2004; Ødegaard 2010).

Retrogressiv metode er også brukt i resten av Skandinavia, men uten den norske variantens tiltro til kontinuitet. Den særnorske bruken av metoden blir svært påfallende om man sammenligner med for eksempel svensk tilnærming. «*När svenska geografer använder retrogressiv metod gör man det alltså för att komma åt skillnader mellan 1700–1800-talslandskapet och äldre landskap – inte för att visa på kontinuitet*» (Widgren 2000:42).

Nasjonsbygging har som nevnt vært sentral for store deler av norsk bosetningsforskning (Opedal 1999). Den unge nasjonen hadde behov for en fortid som skilte den fra naboene Danmark og Sverige. Norges selveiende og frie bønder ble slik et premiss som både har underbygd fortellingene og blitt styrket gjennom dem (Skre 1998:23–27). Samtidig var det viktig å understreke at den unge nasjonen hadde bånd tilbake til den rike og stolte fortiden. En følge av disse forholdene er at retrogressiv metode har vært sentral. Retrogressiv metode kan bare brukes til å studere fenomen der det er en viss kontinuitet, og kan vanskelig brukes til å påvise brudd om kildene er svake. Gårdstunene ble derfor antatt å ha ligget på det samme

stedet siden gården ble etablert eller bruket skilt ut. Dermed burde eldre hus ikke bli funnet, fordi de i følge teorien stadig skulle bli liggende under neste generasjon hus. Et uuttalt og ubesvart spørsmål i norsk bosetningshistorie er derfor «Hvorfor finner vi i det hele tatt bolighus fra jernalderen?». Spørsmålet kan igjen deles i to. For det første, hvorfor oppsto bebyggelsen vi finner, og for det andre, hvorfor ble den forlatt? Til å begynne med var svarene oftest at de undersøkte gårdene var marginale, og bare var i bruk når befolkningen var større enn normalt. De var altså ikke egentlig gårder, men heller marginale småbruk. Etter hvert som stadig flere forlatte gårdstun ble avdekket i dagens sentrale jordbrukslandskap, men uten direkte tilknytning til dagens gårdstun, endret svarene seg noe, og gårdsdelinger ble introdusert som en del av forklaringene (Iversen 2013).

Historikere har den siste tiden fremmet en grunnleggende kritikk av muligheten for å bruke retrogressiv metode. Det er blant annet påpekt at stabiliteten i eiendomsforholdene er langt mindre enn antatt i sentrale retrogressive analyser (Weidling 2003; Dybdahl 2008; Weidling 2008). Middelalderens eiendomsbegrep er vesentlig annerledes og mer mangfoldige enn de moderne, samtidig som eiendomsforhold ikke kan skilles fra politiske maktforhold (Dørum 1994; Iversen 2001). Likevel ligger en tilnærmet ahistorisk bruk av eiendomsbegrepet til grunn for de retrogressive analysene (Iversen 2001:79–82). I førstetlige samfunn er det ingen sentralmakt som opprettholder en eventuell eiendomsrett, i praksis er derfor eiendomsretten like sterk eller svak som forsvaret gårdeieren kan mønstre. Ukrenkelige grenser slik de beskrives i middelalderlovene, blir dermed mer ideelle enn reelle. På 1300-tallet er det en rekke stridigheter mellom kirken og bønder om eiendom. Denne striden har viktige prinsipielle undertoner. For det første innfører kirken en ny form for eiendomsrett, for det andre får kirken etter hvert gehør for at skriftlige opplysninger om eiendom veier tyngre enn muntlige (Iversen 1996; Emanuelsson 2005; Orning 2006). Kirken innfører altså både en ny form for eiendomsrett og en ny måte å dokumentere den på. Det virker rimelig at kirken hadde fordel av denne nye tilnærmingen, og dermed at selve eiendomsforholdene ble vesentlig endret så seint som på 1300-tallet. Nylig har flere arkeologer i kritiske arbeider påpekt hvordan retrogressiv metode, og til en viss grad kontinuitetsforskningen, har hatt innflytelse også utenfor bosetningsforskningen, og fortsatt påvirker tolkningen av både enkeltgjenstander og samfunnet som helhet (Axelsen 2012; Berg 2013).

3.2.1 Alternative røster

Selv om kontinuitetstanken har vært et premiss for store deler av den arkeologiske forskningen, har ikke norsk arkeologi vært uten alternative røster. Særlig vil jeg fremheve

Harald Egenæs Lund, Ottar Rønneseth, Knut Odner og Bjørn Myhre. Harald Egenæs Lund (1937) undersøkte i 1936 en gravhaug fra yngre romertid, og fant ildsteder, stolpehull, forkullet bjørkenever, forkullede kvister og leirklining under den. I stolpehullene var det bevart rester av takbærende stolper av eik med rektangulært tverrsnitt. Leirklining og forkullede kvister antydte for Lund at veggene var flettet av orekvister med diameter 1–2,5 centimeter og klint med 2–4 centimeter leire på begge sider, og neveren regnet han med kommer fra taket. Han antok at det var spor etter et lite hus, ca. 3 x 3 meter stort. Om den tolkningen er riktig, eller om det var en del av et større hus, er i denne sammenhengen mindre viktig. Derimot er det svært interessant at han på grunnlag av funnet sluttet at hus med leirklinte vegger og veggstolper til støtte for taket, må finnes også i Rogaland. Ut i fra datidens evolusjonistiske tankegang slutter han at hus uten veggvoller må være eldre enn de da kjente Rogalands-husene med veggvoller. Han forutså videre at hus fra bronsealder uten veggvoller utvilsomt vil bli funnet i Rogaland (Lund 1937, 1939). Slike hus ble først funnet langt seinere, ved Egil Bakkas utgravninger på Sunnmøre, og i Rogaland etter flateavdekkingens introduksjon (Johnson og Prescott 1993; Løken mfl. 1996). Lunds antagelser burde ført til en gryende bevissthet om en mer kompleks bosetningshistorie, men hans ideer ble i stor grad ignorert.

Også i etterkrigstiden er det noen arbeider som skiller seg ut. Anders Hagen (1953) tok ikke kontinuitet for gitt, snarere understreker han viktigheten av å se gården som en del av sin samtid. Sosialantropologiske modeller ble noe seinere brukt for å forstå bosetningen, først av Knut Odner (1969, 1973, 1978), deretter av Bjørn Myhre (1978) og Bjørn Ringstad (1992). Myhre (1973a, 1974, 1978) så brudd i bosetningen ca. 200 e.Kr., et nytt brudd ca. 550 og til slutt et mulig brudd ca. 1350. Kulturgeografisk metode ble i skandinavisk sammenheng anvendt ganske tidlig av Ottar Rønneseth (1966, 1974) på materiale fra Jæren. Av disse fire er det imidlertid kun Myhre som kan sies å ha hatt en vesentlig innflytelse på norsk bosetningsforskning. Rønneseth fikk kraftig kritikk (Myhre 1966) og ble i stor grad ignorert, noe som til dels kan være grunnet i personlige forhold. Uten at det nevnes av Myhre kan det skyldes at Rønneseth var på «feil side» under andre verdenskrig, tok doktorgraden ved et tysk universitet, hadde Herbert Jankuhn som veileder og publiserte sin avhandling på tysk (Stylegar 2001:9–10; Solberg 2014:617). Denne kombinasjonen ble ikke godt mottatt så kort tid etter andre verdenskrig. Jankuhn var tidligere SS-medlem, en viktig person i Himmlers kultur- og propagandaorganisasjon Ahnenerbe og innrapporterte professor Brøgger til tyske politiske myndigheter, noe som medvirket til at Brøgger ble arrestert (Hagen 1986:269).

Lunds ideer ble i liten grad imøtegått, men i stor grad ignorert. Også det kan til en viss grad skyldes personlige forhold. Lund ble etter krigen dømt for landssvik (Bjerck 1993; for et annet eksempel på hvordan andre verdenskrig påvirket norsk arkeologi i etterkrigstiden se Skre 2007a:42). Kanskje er det symptomatisk at en svenske ser potensialet i Lunds materiale (Stenberger 1953:58). Fremmede og nye idéer ser ut til å ha blitt forbundet med enkeltpersoner man ønsket å distansere seg fra. Uttalt uvilje mot fremmede og nye tanker ser ut til å ha rammet Odners bruk av sosialantropologiske modeller, ordbruken er til dels hard og uvennlig (se *Discussions* i Norwegian Archaeological Review 1974 7(2), særlig Blindheim 1974). Myhre har imidlertid stor innflytelse på bosetningsarkeologien i Norge og er hyppig sitert, men etter min mening gjelder det for en stor del de av hans arbeider som i mindre grad bygger på sosialantropologiske modeller (Myhre 1972, 1980; Gjærder mfl. 1982; Myhre 1982, 1983, 2002). Myhres (1978) bruk av høvdingdømmemodellen og identifisering av bruddene i bosetningen, er et av de få norske arbeidene omkring bosetningshistorie som har hatt internasjonal innflytelse i nyere tid (men ikke det eneste, også Skre 1998).

Landskapsanalyser inspirert av svensk kulturgeografi og engelske teoretiske retninger ga på 1990-tallet et nytt blikk på jordbrukslandskapet, og indirekte på bosetningen. Noen viktige arbeider i den forbindelse er presentert nærmere sammen med bosetningsforskningen rundt Oslofjorden (kapittel 3.5). Videre har Trond Løken i forbindelse med utgravningene på Forsandmoen direkte og indirekte påpekt en del trekk ved bebyggelsen som delvis er i strid med kontinuitetstanken, og delvis er av en slik art at de ikke kan påvises ved retrogressiv metode (Løken og Særheim 1990; Løken 1991, 2001b) uten at dette har fått vesentlig innflytelse på tanken om kontinuitet. Siv Kristoffersen (1993) har tolket Modvo i Sogn inn i en modell kalt «desentralisert gårdsstruktur». Selv om noen premisser fra kontinuitetsforskningen kan gjenkjennes, for eksempel knyttes gravhauger opp til markering av eiendomsrettigheter (Kristoffersen 1993:201), åpner hun opp for at jernalderens anlegg i fjellet må forstås i lys av de sosiale, økonomiske og politiske systemene de inngår i, og ikke kan tolkes ukritisk i lys av den historisk kjente stølsmodellen (Kristoffersen 1993:199). Kjetil Skare (1999) er så vidt jeg vet den første norske arkeologen som med utgangspunkt i Anthony Giddens struktureringsteori drøfter sosiale forhold med hus som kildemateriale. Han legger blant annet vekt på at byggeskikken i romertid og folkevandringstid i Rogaland viser endringer mot fastere eiendomsforhold. I det siste har flere forskere vært kritiske til kontinuitetsforskningen, og har utforsket temaer som ligger utenfor den tradisjonelle bosetningsforskningen. På den måten har de bidratt til forståelsen av forhold som ikke lar seg

utforske ved hjelp av retrogressiv metode, og resultatene er i hvert fall delvis uforenlige med kontinuitetsforskningen. Marianne Hem Eriksen (2015) utforsket det sammenvevde forholdet mellom arkitektur, sosial praksis og forestillingsverden, og bidrar sterkt til å forstå gården i yngre jernalder på fortidens premisser. Nylig er det i to beslektede arbeider vist at det kan ligge bevisste tanker bak fraflyttingen av en gård, og de demonstrerer på den måten kontinuitetsforskningens mangler (Amundsen 2013; Amundsen og Fredriksen 2014).

3.3 Gårdsforskningssatsninger

Flere satsninger eller program for forskning på gården har vært foreslått og delvis gjennomført siden Sheteligs første publisering av en forhistorisk hustuft i Norge for drøyt hundre år siden. Instituttet for sammenlignende kulturforskning har hatt en viktig rolle for de mange utgravningene av forhistoriske hus og gårder, er forholdsvis lite kjent (men se Opedal 1999). I 1928 vedtok Instituttet etter lengre tids uformelle drøftinger «å opta sammenlignende undersøkelser over bondesamfundets utviklingsformer på sitt arbeidsprogram»⁷ (Stang 1931:113), kjent som bondesamfunnsprogrammet. Både Shetelig og Brøgger var tilknyttet Instituttet, og kjente godt til drøftelsene, og visste sannsynligvis også at Instituttet hadde relativ god økonomi. Instituttet disponerte drøyt 160.000 kr i året fra 1925 til 1930, en betydelig sum i en tid da en gjennomsnittlig årslønn var ca. 2500 kr⁸ (Amundsen 1972:131; Kyllingstad 2008:3, 478, 523). Instituttet hadde altså et faglig program der arkeologiens problemstillinger passet godt inn, og hadde store ressurser til rådighet. Det er derfor neppe tilfeldig at det første arkeologmøtet på Universitetets Oldsaksamling i Oslo i 1927 drøftet et liknende arbeidsprogram (Mowinckel 1928:91–98, 104–105). Der ble hele åtte forskningsfelt presentert, og fire ble prioritert høyest. Hustuftutvalget, som foruten formann Petersen besto av Shetelig og Grieg, foreslo fire punkter for videre undersøkelse:

- I. Supplering av kulturbilledet ved hverdagslivets bruksgjenstander i hustuftene og studium av selve anleggets art.
- II. Bosetningens og bebyggelsens art og form til forskjellige tider.
- III. Bevegelser i befolkningen; spørsmål om avfolkning, utvandring og nybygning.
- IV. Forbindelse med stedsnavn.

Arbeidet skulle organiseres ved de enkelte museer og utføres av de enkelte forskere, men med felles metode i et tett samarbeid. Målet var en samlet, redigert publikasjon med de ulike

⁷ Merk det evolusjonistiske premisset.

⁸ <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html>.

arkeologenes bidrag. Noen samlet publikasjon kom aldri, men en rekke større og mindre enkeltbidrag, hvorav Petersens (1933, 1936) og Griegs (1934, 1938) er mest kjent. I 1943 utarbeidet Brøgger sammen med Shetelig et nytt program der blant annet gården som sosiologisk og økonomisk enhet skulle undersøkes (Brøgger 1943; Hagen 2005). Igjen er det en sterk sammenheng med bondesamfunnsprogrammet til Instituttet, men Instituttet har nå langt mindre midler til rådighet. Det stoppet finansieringen av arkeologiske undersøkelser omtrent samtidig som de arkeologiske gårdsundersøkelsene startet (Kyllingstad 2008:589). Instituttets innsats rettes etter hvert mer og mer mot innsamling av data omkring den eksisterende matrikelgården. Samtidig la den tyske okkupasjonen hindringer i veien for forskningen. Programmet ble tatt opp igjen etter krigen, men forskningen ble da finansiert gjennom Norges allmennvitenskapelige forskningsråd (NAVF). Bjørn Hougens (1947) «Fra sæter til gård» og Anders Hagens undersøkelser på Sostelid er de mest kjente resultatene av den arkeologiske satsingen. I 1950 ble det nevnt i Universitetets Oldsaksamlings Årsberetning at saken igjen reises i sin fulle bredde, idet NAVF stiller penger til disposisjon. Pengene blir blant annet brukt til registreringer som siden skal følges opp med utgravinger, uten at dette i særlig grad blir realisert (Universitetets Oldsaksamlings årbok 1951:188–189; Hagen 2005).

Anders Hagens undersøkelser 1946–1949 på Sostelid i Åseral i Aust-Agder er klart inspirert av Sheteligs, Griegs, Petersens og Gjessings hustuftundersøkelser på Sør-Vestlandet. Hagen finner imidlertid lite nytt om selve husene, og utgravningene avslutter på mange måter epoken. Undersøkelsene av hele gårdsanlegget med åkrer, gjerder og graver og den påfølgende doktoravhandlingen peker derimot fremover. Hagen fremhever at en helhetlig og detaljert forståelse av gården med hustyper, åkerbruk og dyrehold er grunnleggende for å forstå sosiale og økonomiske forhold i bosetnings- og gårdshistorien. Hagens kanskje viktigste bidrag er at han på bredt empirisk grunnlag setter gården inn i en bredere europeisk ramme, og avviser Brøggers tanke om gården som et resultat av en særegen norsk utvikling (Hagen 1953:11, 113, 118, 196–197). Både Graham Clarke og Gordon Childe er referert i avhandlingen, og Hagen (1997:229) fremhever seinere hvor inspirerende Childe var i en periode i norsk arkeologi der stilhistorie var viktigere enn nettopp de sosiale og økonomiske forholdene han interesserte seg for.

Deretter gikk det lang tid uten større, nasjonale satsinger på jernalderbebyggelsen, selv om viktige regionale forskningsprosjekt som Ullandhaugutgravningene, Forsandutgravningene, Åkerprosjektet og Vestlandsgårdsprosjektet ble gjennomført (Myhre 1980; Løken 1991; Pilø 2005; Øye 2012). Nylig ble imidlertid ny, nasjonal satsing initiert. Med bakgrunn i St. meld.

nr. 15 (2007–2008) *Tingenes Tale – Universitetsmuseene* sendte Håkon Glørstad i 2009 en søknad til Norges forskningsråd som seinere ble innvilget. Søknaden gjaldt *Forskning i Fellesskap*, der de fem universitetsmuseene skulle samarbeide.⁹ I søknaden understrekes behovet for forskning på det store materialet som er frembrakt ved forvaltningsinitierte undersøkelser, og denne avhandlingen kan dermed ses som en del av en større nasjonal satsing.

3.4 Den nasjonale, forskningshistoriske rammen

Ødegårdene fra romertid på sørvestlandet har faste, gjødslede åkre, tun med bolighus og fjøs, fegate fra fjøset og ut til beitene og flere andre trekk som har gjort at mange har sett likhetstrekk mellom romertidsgården og den historisk kjente matrikkelgården.

Likhetstrekkene har gjort det lett å fokusere på de økonomiske aspektene ved romertidsgården og den forhistoriske gården generelt. Det er også likheter mellom jernalderbondens og 1800-tallsbondens viktigste verktøy (sigd, orv, ljå, snidill, øks, spade, ard og etter hvert plog), husdyr (storfe, sau/geit, hest og gris) og kornslag (havre, hvete og bygg). Fordi bondens arbeidsmiljø i de to periodene har hatt klare likhetstrekk, har det implisitt blitt forutsatt at bondens motivasjon og rasjonalitet også har vært lik.

3.4.1 Den rasjonelle gården eller den etnografiske fellen

I en slik forståelsesramme betraktes gården først og fremst som en rasjonell måte å organisere landbruket på. Bonden betraktes som en rasjonell økonomisk aktør, og størst mulig produksjon antas å være bondens eneste eller i hvert fall desidert viktigste motiv. I en slik forståelsesramme, som Janken Myrdal (2013) har kalt den etnografiske fellen, det vil si at alt likner på 1800-tallet, blir det ganske selvfølgelig at også eiendomsforholdene likner på 1800-tallets. Økt befolkningspress, tilsynelatende en viktig pådriver for endring, fører i en slik forståelsesramme ikke til endring eller omstrukturering av den eksisterende bosetningen, men til oppretting av nye, marginale gårder som forlates når presset minker. I tillegg kan det bemerkes at befolkningstallet grovt sett er beregnet ut i fra antallet ødegårder eller nyopprettede gårder, slik at muligheten for sirkelslutning er stor (jf. Myhre 1982, 1983). Dermed er det kun ny teknologi som fører til endringer i driftsformene og gårdsstrukturen. Siden teknologien er godt kjent og endrer seg forholdsvis lite etter at jernet er innført, er det ingen grunn til å endre på driftsformene eller gårdsstrukturen. Selv om det er riktig at

⁹ Sak nr. 2009/16036 i Kulturhistorisk museums arkiv.

driftsformene i eldre jernalder og i nyere tid har mange likhetstrekk, er ikke nødvendigvis gårdsstrukturene like (Mjærum 2012b).

3.4.2 Matrikkelgården – dokumentasjons- eller analyseenhet?

Over har jeg vist at troen på gårdens stabilitet og kontinuitet har vært stor, og påpekt at flateavdekkingen ble seint innført i Norge (kapittel 2), kanskje nettopp på grunn av den store troen på stabilitet. Selv om noen arbeider har forsøkt å utfordre synet på gården som en stabil enhet, har det i liten grad lyktes. Etter min mening er én av årsakene at matrikkelgården brukes som dokumentasjonsenhet i norsk arkeologi, og at dokumentasjonsenheten er relativt ukritisk brukt som analyseenhet i forskningen. Kartverk til registrering av fornminner manglet langt opp i tid (Skjelsvik 1978). Kartlegging i en målestokk som egner seg for kartfesting av fornminner, det vil i praksis si i målestokk 1:5000 eller større, ble fullført så seint som i 2002, selv om sentrale strøk stort sett var kartlagt i løpet av 1970-tallet. Derfor ble fornminnene stedfestet med gårds- og bruksnummer, videre under kirkesogn og prestegjeld, noe som gjorde det mulig å få oversikt over fornminner og oldsaker, først for forskere og etter hvert også for forvaltningen. Til å begynne med var sammenhengen mellom den historiske matrikkelgården og de forhistoriske sporene som ble funnet der, tatt som en selvfølge, og ikke diskutert. Matrikkelgården var altså den selvsagte analyseenheten. Da bedre kartverk ble tilgjengelig ble det først og fremst utnyttet for å belyse sammenhengen mellom kjente gårdsgrenser og topografiske forhold (f.eks. Hovstad 1979, 1980; Farbregd 1983; Farbregd 1984), og i svært liten grad brukt for å utfordre synet på matrikkelgården som en geografisk enhet med røtter i forhistorien (men se Myhre 1972, 1973a). Også i arbeider med en kritisk holdning til kontinuitet er matrikkelgården til en viss grad utnyttet som analyseenhet (Pilø 2005). I Skres (1998) arbeid, der innflytelsen fra europeiske tilnærming er tydelig, er fortsatt matrikkelgården den grunnleggende analyseenheten. Også i bergensmiljøet er matrikkelgården den grunnleggende analyseenheten, selv om det i flere av arbeidene er påpekt at det å undersøke gårdens alder og oppkomst er et mål. Dersom matrikkelgården er den primære analyseenheten, kan vanskelig synet på kontinuitet utfordres. Stort sett alle landbruksrelaterte fornminner ligger i dag på en matrikkelgård, og det ser ut til å være et underliggende og av og til uttalt premiss at alderen på landbruksrelaterte fornminner avgjør alderen på gården.

3.4.3 Gårdsnavnene

I forbindelse med revisjonen av Norges matrikkel, eller eiendomsregister, samlet en *Kommisjon til Revision af Navnene i Matrikkelen* med Oluf Rygh og andre inn opplysninger

om gårdsnavnene, først og fremst for å standardisere skrivemåten. Kommisjonen gikk grundig til verks, og samlet inn både de eldste kjente navneformene, og samtidens uttale av navnene, og fikk dermed god innsikt i de historiske kildene til hver enkelt gård. I forbindelse med trykkingen av det innsamlede materialet i *Norske gaardnavne* bd. I–XVIII ønsket Rygh i tillegg å forklare betydningen av gårdsnavnene og bestemme navnenes alder (Rygh 1898:VII–XIV, 7–10). Rygh (1898:4–8) har et bevisst forhold til forholdet mellom gårder og gårdsnavn, og påpeker at gårdsnavn kan forsvinne, nye gårder oppstå og at gårder kan skifte navn. Denne kildekritikken er langt mindre synlig i Olsens (1926) innflytelsesrike *Ættegård og helligdom*, som på mange måter har satt standarden for synet på forholdet mellom gårdsnavn og gårder, selv om Olsen (1939) selv er klar over de kildekritiske problemene.

Gårdsnavn brukes fortsatt i noen tilfeller til å datere matrikkelgården. Ulike navneklasser, for eksempel gårdsnavn som ender på -land, er først og fremst datert gjennom arkeologiske metoder (Brink 1984; Vikstrand 2013:28–29), og historikere har i tillegg tatt til ordet for å la dateringene av stedsnavntypene følge med om arkeologiske funn gjør at bebyggelsens antatte alder øker (se "Diskusjon" i Salvesen 1990:32). Med andre ord, arkeologiske funn daterer navneklasser, som igjen daterer matrikkelgården, og gårdsnavnene benyttes videre til å underbygge at de arkeologiske funnene virkelig daterer matrikkelgården. Forholdet mellom arkeologi og stedsnavnsforskning kan dermed karakteriseres som « . . . ett vetenskaplig kretslopp med oskarpa konturer» (Gräslund 2010:46). Tiden er derfor moden for en kritisk undersøkelse av forholdet mellom gårdsnavn, gårdsgrenser og arkeologiske funn. Det er en vesentlig årsak til at gårdsnavn ikke vil ha noen plass i denne avhandlingen.

3.5 Bosetningsforskning rundt Oslofjorden

Så langt har jeg skissert den nasjonale forskningshistorien, avslutningsvis vil jeg se nærmere på tidligere forskning på materiale fra avhandlingens undersøkelsesområde. Også Østlandets bosetningshistorie har for en stor del blitt skrevet ved hjelp indirekte boplassmateriale (Pilø 2005), og stort sett i tråd med den nasjonale rammen som er skissert over. Det skyldes i hvert fall delvis at det inntil relativt nylig var undersøkt få bosetninger fra jernalderen rundt Oslofjorden (Østmo 1991; Løken 1998a; Bårdseth 2006, 2008; Martens 2007; Gjerpe, red 2008). Også på Østlandet ble det imidlertid funnet treskipede bygninger med jordgravde stolper uten veggvoller fra bronse- eller jernalder allerede på 1970-tallet (Løken 1978) og tidlig på 1980-tallet (Haavaldsen 1983). Disse fikk liten innflytelse på bosetningshistorien, selv om Trond Løken (1978) allerede på slutten av 1970-tallet foreslo at bosetningen på

Østlandet har hatt likhetstrekk med den svenske og danske, men heller ikke hans observasjon fikk særlig gjennomslag.

I Pedersens (1990a, 1990b, 1999), Lil Gustafsons (1995), Gro Jerpåsens (1996) og Ingunn Holms (1995, 2004) arbeider er dyrkingsspor hovedkilden. Deres arbeider kan ses som de første forsøkene på å bryte med kontinuitetstanken på Østlandet (for en introduksjon til 1980- og 1990-tallets modeller og diskusjonen omkring gårdskontinuitet eller mobile bønder på Østlandet, se Henriksen 1994, 1995; Løken 1998a). Metodene, særlig Pedersens og Jerpåsens, er inspirert av svensk kulturgeografi. Metoden og kildematerialet gir resultater som til en viss grad skiller seg ut, blant annet med mindre fokus på kontinuitet.

Pedersens (1990a, 1990b, 1999) arbeider omkring undersøkelser av fossile dyrkingsspor på Hørdalsåsen i Sandefjord, Vestfold bygger blant annet på Stefan Höglins grundige registrering i tråd med svensk kulturgeografisk metode. Hun finner først ekstensiv og deretter intensiv dyrking i eldre jernalder. Hennes resultater er siden nyansert og korrigert noe, men hovedtrekkene er fortsatt gyldige (Mjærum 2012a). Jerpåsen (1996) kombinerer landskapsanalyse av et større område med detaljstudier av dyrkingsspor i et mindre område. Hun ser landskapet som en prosess, og fremhever at selv om eldre strukturer ofte legger føringer for de yngre, kan plutselige hendelser føre til brudd i mønsteret. Hun nyanserer også mellom flere ulike elementer i landskapet (Jerpåsen 1996:14). Hun forutsetter altså ikke kontinuitet og i sin landskapsanalyse finner hun da også flere brudd i bruken av landskapet. Både Pedersen og Jerpåsen undersøker områder i sentrale jordbruksområder, som likevel ikke har blitt dyrket etter mekaniseringen av landbruket. Ingunn Holm (1995) sammenholder bildet som dannes ved studier av tradisjonelle bosetningshistoriske kilder (gravminner, løsfunn og sted/gårdsnavn) med bildet som dannes ved studier av rydningsrøysfelt. Hun finner at de tradisjonelle bosetningshistoriske kildene gir et for snevert bilde av bosetningen (Holm 1995:58). Her ser vi de første skrittene mot kritikk av kontinuitetstankegangen.

Det er også noen arbeider som utnytter husene som fra 1990 og framover blir undersøkt ved hjelp av maskinell flateavdekking. Skre (1998) er den første som bruker slike hustomter som kilde i en norsk doktoravhandling. Han fremhever at ikke alle gårder var drevet av selveiende bønder, men ofte av undergitte i et klient-patron-liknende forhold. Samtidig har han et mer tradisjonelt syn på kontinuitet, hvor matrikkelgården er den grunnleggende analyseenheten og gravminnene er viktige kilder. På denne måten blir de sosiale forholdene kommensurable med danske og svenske, mens selve bosetningen til en viss grad forblir særnorsk. Dette

perspektivet følges til dels opp i Østfolds historie (Stylegar og Norseng 2003). Omkring 2000 stilner diskusjonen omkring stabil gårdsbosetning eller mobile jordbrukere (Pedersen 1999). I stedet dreier diskusjonen seg mer mot bosetningens former og graden og formen av stabilitet. Det skjer nok på grunn av de mange hustomtene som etter hvert blir funnet i dagens sentrale så vel som marginale jordbruksstrøk, og de mange makrofossilanalysene som antydte detaljer i jordbruket, som hva slags korn som ble dyrket og hvilke ugress som fulgte med. Torgrim Guttormsen har i flere arbeider utnyttet hus funnet ved flateavdekking på Moer i Ås. En av hans artikler er sterkt inspirert av engelske landskapsanalyser (Guttormsen 2002). I en mer populærvitenskapelig artikkel påpeker han hvordan materialet ikke lar seg forene med Trygve Viks detaljerte studier i urgårdstradisjonen (Guttormsen 1998). Gustafson (2000, 2001, 2005a, 2016) diskuterer problemer omkring datering og tolkning av hus, gårdsgrenser og -navn og muligheten for en sentralplass i forbindelse med godt dokumenterte hus på Veien, Ringerike, Buskerud. Pilø (2005) anvender hustomter fra jernalderen først og fremst for å vise at det direkte boplassmaterialet ikke er kommensurabelt med den rådende kontinuitetstankegangen. Hans avhandling er først og fremst en kritikk av urgårdsmodellen og den særnorske anvendelsen av retrogressiv metode. I det videre arbeidet lar jeg meg inspirere både av de alternative røstene (kapittel 3.2.1) og Piløs kritikk, og ønsker å finne en tilnærming som lar meg utforske både kontinuitet og brudd i bosetningen, eller kanskje aller helst grader av kontinuitet og brudd.

3.6 Sammenfatning

Arkeologisk empiri blir ofte brukt i forskningen lenge etter at de teoretiske og metodiske tilnærmingene de opprinnelig var en del av, har blitt uaktuelle. Samtidig har ny empiri i bosetningsforskningen hatt forbausende liten innflytelse på bosetningsstudiene. Det ser også ut til at utgraving og publisering av hustufter til en viss grad har vært et mål i seg selv. Bosetningshistorien har som vi har sett ofte blitt skrevet på grunnlag av annet arkeologisk materiale enn det direkte boplassmaterialet (husene), gravfunn har vært særlig viktige. Toneangivende norske arkeologers og historikers valg av teori og metode i bosetningsforskningen skiller seg etter andre verdenskrig stadig klarere fra de øvrige skandinaviske forskernes. Samtidig har kildesituasjonen vært annerledes, noe som igjen, i hvert fall delvis, skyldes den norske bosetningsforskningens tiltro til kontinuitet. Norsk bosetningsforskning kan altså til en viss grad sies å ha havnet i en hermeneutisk sirkel der kontinuitet og norsk annerledeshet har vært viktige premisser. Disse premissene har ikke blitt endret av tilsynelatende uforenlige data, i stedet har dataene blitt ad-hoc-forklart eller

oversett. Resultatet er at norsk bosetningshistorie på noen viktige punkter skiller seg fra den øvrige skandinaviske.

Bosetningsforskningen er vanskelig å dele inn i kronologiske perioder. Den mye brukte inndelingen i henholdsvis kulturhistorisk (1900–1960), prosessuell (1960–1980) og postprosessuell (1980–dd) arkeologi (f.eks. Olsen 1997:29–72), er etter min mening lite fruktbar for å forstå hvorfor kontinuitet har blitt stående som et premiss. Troen på kontinuitet og ulike former for retrospeksjon har vært dominerende siden 1800-tallet, selv om den eksplisitte retrogressive metoden først ble utviklet og klart formulert på slutten av 1920-tallet. Til å begynne med ble det ganske implisitt forutsatt at matrikkelgården kunne følges tilbake til forhistorien, etter hvert er det lagt mer vekt på å argumentere for denne kontinuiteten, som er en forutsetning for den særnorske bruken av metoden. Den frie, selveiende norske bonden har som vi har sett vært en viktig brikke i nasjonsbyggingen, i hvert fall fra 1800-tallet og langt inn på 1900-tallet. Det ble antatt at eieren og driveren av gården var én og samme person, men han[!] kunne eventuelt ha treller som en del av gårdens inventar. På 1990-tallet ble synet på jordbrukeren som fri, selveiende bonde utfordret, og er ikke lenger dominerende i bosetningsarkeologien. I stedet har fokuset ligget på herrens besittelse og gårdssamlinger (Iversen 1997; Skre 1998; Iversen 1999, 2004). Også den særnorske varianten av retrogressiv metode ble utsatt for hard kritikk (Pilø 2000, 2005; Widgren 2000). Denne kritikken er i hovedsak ignorert heller enn imøtegått eller tatt hensyn til. Parallelt med denne hovedstrømningen har enkelte forskere blitt påvirket fra annet hold, særlig av sosialantropologiske modeller eller kulturgeografisk metode (Rønneseth 1966; Odner 1969, 1973; Rønneseth 1974; Myhre 1978; Ringstad 1992).

Jeg har i liten grad satt bosetningsforskningen i kontekst med overordnede idehistoriske eller filosofiske strømninger. Det skyldes at for en stor del kommer slike ideer til arkeologien først via andre fag, og det ville i denne sammenhengen føre for langt å gjøre rede for disse strømningene. Imidlertid er det klart at noen overordnede ideer, som romantikken, nasjonalromantikken, nasjonalismen, skandinavismen og kanskje mest av alt evolusjonismen, spiller en vesentlig rolle for utformingen og fremveksten av den norske metoden innen bosetningsforskningen. I denne sammenhengen er det for meg mer interessant hvordan ideene har preget arkeologien enn hvordan selve ideene oppsto, eller hvordan de har preget samfunnet forøvrig. Jeg har vist hvordan en særegen norsk forskningstradisjon oppsto gjennom en tro på det norske folks særegne konservatisme kombinert med bruken av en særnorsk variant av retrogressiv metode, utviklet for å utnytte konservatismen. Videre ble

kjente, forhistoriske gårdsanlegg definert som marginale, og kunne derfor i stor grad ignoreres i utforskningen av bosetningsmønstre. Selv om flere arkeologer har pekt på trekk ved det arkeologiske materiale som ikke passet inn i kontinuitetsforskningen, har deres observasjoner til en stor grad blitt ignorert.

4 Kildekritikk

Materialet som denne avhandlingen bygger på, til sammen 311 bygninger fordelt på 107 boplasser, kan i en arkeologisk sammenheng sies å være kvantitativt stort, og dermed anvendelig i statistiske analyser. Imidlertid er det noen kildekritiske problemer knyttet til en slik bruk, og i dette kapitlet vil jeg kort gjøre rede for hvordan ulike kildekritiske forhold har påvirket det arkeologiske materialet som ligger til grunn for dette arbeidet, før jeg presenterer min metode (kapittel 5) og materialet i detalj (kapittel 6). Jeg gjør flere ganger oppmerksom på at jeg foretar subjektive vurderinger, og åpenheten er et bevisst valg. Forhåpentligvis vil den gjøre det lettere for leseren å forholde seg kritisk til mine valg, samtidig som min egen bevissthet rundt valgene øker (Kalberg 1980; Bourdieu og Wacquant 1996). Formålet er å vurdere om innsamlingen har medført et tilfeldig utvalg. Dersom utvalget er tilfeldig kan et relativt lite antall bygninger være tilstrekkelig til å gi et godt inntrykk av byggeskikken (Wallis og Roberts 1962:122–123). Først og fremst diskuterer jeg forhold som påvirker kunnskapen om det treskipede huset, som utgjør den største delen av materialet. Imidlertid påpeker jeg kort noen forhold som kan ha ført til at andre bygningstyper er underrepresentert. Andre steder i avhandlingen ser jeg på hvordan forskningshistorien har påvirket innsamlingen av materialet (kapittel 2 og 3). Her drøfter jeg om forskningshistorien og andre kildekritiske forhold har ført til skjevheter i materialet. Det vil jeg gjøre ved å svare på fire spørsmål:

1. Byggeteknikk: Var de forhistoriske bygningene av en slik art at de kan erkjennes ved arkeologiske undersøkelser? (kapittel 4.1, 4.2)
2. Postdeposisjonelle forhold: Er stedet bygningene ble reist tilgjengelig for arkeologisk undersøkelse? (kapittel 4.6)
3. Forvaltning: Foretas arkeologiske undersøkelser på stedene hvor bygningene sto? (kapittel 4.7)
4. Feltarkeologien: Brukes de rette metodene? (kapittel 4.3, 4.4 og 4.5)

Dersom alle spørsmålene kunne besvares med et ubetinget ja, ville vi hatt et fullstendig og derfor representativt materiale. Slik er det selvfølgelig ikke, og jeg vil derfor forsøke å påvise eventuelle systematiske skjevheter, slik at jeg kan ta hensyn til disse i analysene og tolkningene. De kildekritiske forholdene er tett sammenvevd, og selv om diskusjonen tar utgangspunkt i spørsmålene skissert over, strukturerer ikke spørsmålene diskusjonen. Dessuten er det et mål for meg å se etter mønster i tid og rom, og når materialet deles i kategorier som kan belyse kortere tidsrom i begrensede geografiske områder, blir det relativt få bygninger i hver kategori.

Det som oftest betegnes som bygninger, både i denne avhandlingen og i arkeologisk litteratur forøvrig, består i realiteten av samlinger med nedgravinger. I likhet med det meste av arkeologisk materiale, er bygningene fra jernalder rundt Oslofjorden fragmentarisk bevart og vanskelig å datere nøyaktig. Ofte er det også usikkert om samlingene med nedgravinger virkelig er bygninger. Videre er noen områder og perioder sannsynligvis bedre representert enn andre. I dette kapittelet vil jeg vise at ulike kildekritiske forhold påvirker det arkeologiske materialet både på mikronivå, det vil si i erkjennelsen av de enkelte bygningene, og på makronivå, det vil si fordelingen av det arkeologiske materialet i tid og rom. I all hovedsak kan arkeologene selv påvirke på mikroplan, mens på makronivå påvirkes materialet i større grad av administrative og byråkratiske forhold utenfor arkeologenes kontroll. Ved å se nærmere på noen kildekritiske forhold håper jeg å bli klar over materialets begrensninger, og ved å ta hensyn til disse begrensningene håper jeg å identifisere mønstre som er representative for samfunnet som skapte det arkeologiske materialet, og ikke samfunnet som samlet det inn. Før jeg går videre med disse kildekritiske forholdene på mikro- og makronivå vil jeg kort skissere det som kanskje påvirker vår mulighet til å identifisere forhistoriske bygninger aller mest, nemlig den forhistoriske byggeskikken i seg selv.

4.1 Byggeteknikk som kildekritisk faktor

Nedgravde bygningselementer er som tidligere nevnt nødvendig for at maskinell flateavdekking i dyrket mark skal fange opp eventuelle bygninger som har stått på stedet. Det er dermed flere bygningstyper som ikke kan identifiseres ved bruk av denne metoden. En rekke eksempler viser at takbærende stolper ikke alltid graves ned, men i stedet plasseres på steiner, heller eller liknende (Myhre 1980; Herschend 2009; Grindkåsa 2012a). Dersom alle takbærende stolper plasseres på heller vil bygningen ikke fanges opp ved maskinell flateavdekking. Heller ikke laftede bygninger vil fanges opp. På hvilket tidspunkt jordgravde stolper erstattes av lafteteknikk eller andre teknikker i jordbruksbebyggelsen på Østlandet, er omdiskutert. Kanskje tas laftede hus i bruk i yngre jernalder, og brukes parallelt med hus med jordgravde stolper inn i middelalder (Christophersen mfl. 1994; Zimmermann 1998; Weber 2003). Mindre bygninger uten jordgravde stolper eller med grunt nedgravde stolper er kjent fra vikingtid på Kaupang (Pilø 2007), uten at disse kan knyttes til jordbruksmiljø. I 2010 ble det også undersøkt små tufter uten jordgravde stolper fra eldre jernalder nær en samtidig åker i sentrale jordbruksområder i Vestfold (Mjærum 2012c). Bygningene var små, ingen gjenstander ble funnet til tross for at utgravingsmetoden i større grad enn vanlig ved maskinell flateavdekking burde gjort det mulig å oppdage dem, og åkrene de lå ved var små og antagelig

ikke gjødslet. Mangelen på gjenstandsfunn, de små bygningene og de ugjødslede jordene tyder på at de to tuftenes beboere har hatt lav økonomisk status, slik beboerne i for eksempel grophus kan ha hatt (Herschend 2009). Kombinasjonen av byggeskikk og bevaringsforhold kan altså føre til at bosetning med lav økonomisk status og bosetningen fra yngre jernalder er underrepresentert.

4.2 Identifisering av bygninger: å kreve inn den ideale fordring

Det er ikke bevart stående, treskipede bygninger med jordgravde stolper fra jernalderen, selv om noen bygningsdeler for eksempel fra Elisenhof på vestkysten av Schleswig-Holstein nord i Tyskland er svært godt bevart (Bantelmann 1975). Ut over de nederste delene av noen få stolper er det ikke bevart større bygningsdeler av organisk materiale på Østlandet (f.eks. Pilø 2005). Hullet som ble gravd for stolpen er derimot mulig å erkjenne for arkeologer, fordi det er fylt med jord og annet materiale med en annen farge enn omgivelsene. I blant kan også formen på selve stolpen gjenkjennes dersom stolpen er råtnet og hullet etter den er fylt med materiale med en annen farge enn resten av stolpehullet. Materialet i denne avhandlingen er derfor strengt tatt ikke bygninger, men en samling nedgravinger i bakken som arkeologer tolker som hustomter dersom de ligger i et visst mønster, altså en svært enkel form for analogi. Tolkningene er i de aller fleste tilfellene foretatt av arkeologer i felt (Løken mfl. 1996:27–28). Forbildene for å tolke slike nedgravinger som spor etter bygninger, er først og fremst andre, liknende mønster (Carlie og Artursson 2005:165). Antatt godt bevarte hustomter utgjør dermed et fullkomment mønsterbilde, det høyeste målet vi strever etter. Vi søker med Henrik Ibsens ord i *Vildanden* den ideale fordring, som Gregers Werle vil kreve inn og på den måten frigjøre menneskene gjennom nådeløs konfrontasjon med sannheten (Ibsen 1884). Arkeologer kan kreve inn den ideale fordring ved nådeløst å konfrontere de gjenfylte hullene vi finner i felt med sannheten slik den fremstår i allerede publiserte mønstre. Feltarkeologer strekker seg altså ofte etter noen idealer – allerede kjente hustomter. Selv om byggetekniske forhold legger noen føringer for hvordan et hus kan bygges, kan takbærende konstruksjoner, yttervegger, skillevegger, ildsteder, dører og andre konstruksjoner som utgjør bygninger kombineres på et tilnærmet uendelig antall måter, og sannsynligvis er på langt nær alle forhistoriske hustyper kjent.

Dersom nedgravingsmønstre blir feiltolket og materialet presset inn i former de ikke har, går vi glipp av vesentlig forståelse av fortiden. Samtidig vil rigide krav til likheter mellom ideal og nye funn føre til at variasjoner i byggeskikken ignoreres. Mitt subjektive inntrykk fra gjennomgangen av utgravingsrapporter og publikasjoner, er at det jevnt over er høy bevissthet

omkring problemene med identifisering av husene, men det er selvfølgelig ingen garanti for at tolkningene er «korrekte». Gulli hus 2, Tønsberg kommune i Vestfold, viser noen av problemene rundt identifisering av hus. Bygningen er forholdsvis godt datert til førromersk jernalder, men bare stolpehull etter fire takbærende stolper og et ildsted ble funnet (Gjerpe 2008b). I stolpehullene ble det funnet noen forkullede korn. Siden ildsteder og makrofossiler sjelden eller aldri forekommer i firestolperskonstruksjoner, ble bygningsrestene tolket som del av en treskipet konstruksjon. Kanskje ble den ideale fordringen krevd inn på Gulli – dersom vi ikke tror at det finnes firestolperskonstruksjoner med ildsted og makrofossiler i stolpehullene kan vi heller ikke finne dem.

4.3 Det kildekritiske aspektet ved utgravingene

Arkeologers påvisning av hustomter i felt og tolkning av dem etterpå, er kanskje den aller viktigste kildekritiske utfordringen når det gjelder identifisering av hus. Hvilke stolpehull, ildsteder og andre nedgravinger som utgjør en hustomt er ikke alltid lett å avgjøre. Det kan også være vanskelig å avgjøre hvilke elementer i en bygning som var i bruk samtidig, siden mange hus er ombygd eller reparert. Videre varierer det om konstruksjonselementene graves ned, og i så fall hvor dypt. Til slutt bestemmer postdeposisjonelle forhold hvor mye av de nedgravde strukturene som kan gjenfinnes (kapittel 4.6). Arkeologenes evne til å identifisere mønstrene og konstruksjonene spiller også inn. Ut i fra egen erfaring vet jeg at det å oppdage mønstre som representerer bygninger i en tilsynelatende kaotisk sverm av stolpehull, ikke nødvendigvis er lett (se f.eks. også Løken mfl. 1996), selv om plantegninger i publikasjoner og rapporter kan gi det inntrykket (Solli 2008). En erfaren feltarkeolog vil derfor mest sannsynlig identifisere mønster lettere enn en uerfaren, dersom andre forhold er konstante (Løken mfl. 1996:8, 10). Kulturhistorisk museums praksis på 1990-tallet, hvor svært uerfarne arkeologer ble satt til å lede utgravinger i dyrket mark på lokaliteter som alt var avdekket når utgravingene begynte (kapittel 2.4), førte mest sannsynlig til at bygninger gikk tapt. Det kan også ha ført til geografiske skjevheter. I nordre Vestfold er det nedbygd lite dyrket mark, med unntak av byggingen av ny firefelts motorvei og ny jernbane på 1990-tallet (Fylkesmannen 2014). Dermed kan praksisen med å bruke uerfarne feltledere i den perioden ha ført til at store areal med dyrket mark ble bygd ned uten at mer enn ett hus ble identifisert (Hansen 1996). Strukturelle forhold har altså med stor sannsynlighet ført til at hus ikke ble identifisert, til tross for at maskinell flateavdekking ble anvendt på steder der det antagelig var bevart treskipede hus. Videre vil muligheten til å gjenkjenne mønster avhenge av forholdene på de ulike lokalitetene. Det er lettere å identifisere en enfaset bygning uten utskiftninger som ligger

alene på undergrunn som består av sand uten stein, enn en flerfaset bygning som overlapper med andre hustomter på undergrunn med leire og mye stein. Jeg har imidlertid ikke sett tegn til at det har gitt seg utslag i systematiske skjevheter som påvirker resultatet av mine analyser. På de aller fleste flateavdekkinger blir det funnet stolpehull som ikke er del av noe identifisert mønster. Om disse stolpehullene er deler av bygningstyper med grunnplan vi ikke erkjenner, deler av dårlig bevarte bygninger, deler av bygninger der mesteparten av konstruksjonene ikke er gravd ned eller rett og slett tilhører andre konstruksjoner enn bygninger, vet vi ikke. Alle stolpehullene uten sikker bygningskontekst minner oss imidlertid på at arkeologer ikke finner bygninger, men nedgravinger i et mønster og at det på de aller fleste lokalitetene har vært bygninger og aktiviteter som vi ikke fanger opp.

4.4 C14-datering og periodeinndeling

Det finnes så langt ikke noen bygningstypologi for Østlandet, samtidig som daterende gjenstandsmateriale i liten grad er funnet i husene. Det er også usikkert om sikre, tradisjonelle bygningskronologier eller -typologier lar seg utarbeide (Martens 2005a, 2007). Husenes datering hviler derfor i stor grad på C14-dateringer av trekull eller makrofossiler fra ildsteder, stolpehull, vegggrøfter og -riller. Den kronologiske oppløsningen blir derfor forholdsvis grov, og husene dateres først og fremst til perioder. Selv om C14-dateringer er en god måte å tidfeste hus på, kan kildekritiske forhold med hensyn på materialets kontekst og egenalder føre til at dateringene blir eldre, og i sjeldne tilfeller yngre, enn hendelsen som er ønskelig å datere (Ranheden 1996; Dincauze 2003:108–118; Gustafson 2005a; Gjerpe 2008d; Loftsgarden mfl. 2013). De fleste husene er datert ved hjelp av C14-metoden, men konteksten for prøven, type dateringsmateriale og antallet dateringer varierer. Dersom det er datert flere prøver fra ett hus, er det relativt vanlig at ikke alle dateringene faller innenfor det samme tidsrommet, og forfatterne vektlegger ulike forhold for å finne den eller de dateringene som best reflekterer husets datering. Det varierer også om forfatterne legger vekt på å datere husenes byggeperiode eller bruksperiode, selv om disse oftest er vanskelig å skille fra hverandre. Jeg legger vekt på husenes byggeperiode. Videre har jeg foretatt en vurdering av dateringene i hvert enkelt tilfelle, og som regel stemmer min vurdering av dateringene overens med forfatterne. I de tilfellene de ikke gjør det har jeg lagt min vurdering til grunn for analysene. Husenes dateringer er oppgitt på ulike måter, for eksempel i absolutte kalenderår eller i ulike kronologiske systemer, og jeg har «oversatt» både absolutte og relative dateringer til det relative kronologiske systemet jeg bruker i avhandlingen (kapittel 1.1.2). Mitt inntrykk fra lesing av rapporter og publiseringer og egne erfaringer i felt, er at det er en

relativt høy bevissthet omkring uttak av prøver og utvelgelse av materiale til datering. Oftest er flere prøver datert fra hver bygning, og om disse gir omtrent samtidig resultat, er det vurdert dit hen at dateringsresultatene er pålitelige. Dersom mitt inntrykk er at dateringen er upålitelig, for eksempel på grunn av uoverensstemmelse mellom flere dateringer, har jeg gitt huset en lav identifiseringsgrad (kapittel 4.5), også dersom huset for øvrig er godt identifisert.

Det er også noen problemer knyttet til selve C14-metoden som arkeologer må forholde seg til ved anvendelse av resultatene fra laboratoriene, selv om de ikke kan påvirke dem. Både metoden og problemene er grundig beskrevet (Michels 1973; Aitken 1990). ^{14}C -isotopen finnes som nevnt i atmosfæren, men nivået har ikke vært konstant. Samtidig oppgis alderen på en datert prøve i ^{14}C -år, og må dermed «oversettes» til kalenderår. Derfor er det utviklet en kalibreringskurve og programvare som for eksempel OxCal. En kalibrert C14-datering gir dermed en statistisk sannsynlig datering i kalenderår. Denne kalibrerte dateringen oppgis oftest med ett eller to sigma. Dateringen med ett sigma i OxCal er 68,2 prosent sannsynlig, innenfor et ganske kort tidsrom, med to sigma ligger dateringen med 95,4 prosents sannsynlighet innenfor et lengre tidsrom. For arkeologer har dette noen konsekvenser som er verdt å merke seg. Statistisk sett vil én av tjue dateringer ligge utenfor det oppgitte tidsintervallet med ett sigma, eller med andre ord være feil (Ramsey 2009). For det andre er det viktig å ha en konsekvent og etterrettelig bruk av ett eller to sigma. Den største utfordringen er imidlertid knyttet til kalibrering av prøver. Innholdet av karbonisotoper i atmosfæren har ikke alltid vært konstant. Derfor er ikke kalibreringskurven en rett, skrånende linje, men har enkelte flatere partier (Ramsey 1994, 2001). Det er spesielt problematisk i overgangen mellom bronsealder og førromersk jernalder. C14-prøver fra ca. 2450 BP blir alltid kalibrert til perioden 800–400 f.Kr. og er med andre ord svært upresise (Becker 1993; van der Plicht 2005). Dermed kan noen bygninger fra slutten av bronsealder være inkludert blant materialet fra førromersk jernalder. Også i overgangen mellom romertid og folkevandringstid, i periodene ca. 700–930 og ca. 1050–1200 e.Kr., er kurven flat (Reimer mfl. 2004).

Det er mulig at ny kalibrering av dateringene eller statistisk behandling av resultatene kunne gitt mer presise dateringer av noen bygninger (Rundberget 2012:206–239). Jeg har likevel ikke prioritert å behandle C14-dateringene på nytt, fordi det tidskrevende arbeidet neppe ville endret det kronologiske forløpet. Jeg følger i hovedsak periodeinndelingen av norsk jernalder slik den er sammenfattet av Bergljot Solberg (2000), men justerer noe på grunn av C14-metodens begrensninger. I enkelte tilfeller behandles overgangen bronsealder–førromersk

jernalder (BA–FRJA, ca. 800–400 f.Kr.) som en egen fase, men oftest er tidsrommet 800–500 f.Kr. inkludert i førromersk jernalder (FRJA, ca. 800 f.Kr.–0), som da blir noe lenger enn vanlig (500 f.Kr.–0). Det betyr ikke at jeg argumenterer for endringer av den tradisjonelle periodeinndelingen, kun at jeg håndterer den praktiske utfordringen med upresise C14-dateringer. Jeg har videre valgt å behandle overgangen romertid–folkevandringstid (RT–FVT, ca. 350–450 e.Kr.) som en egen fase, delvis på grunn av den flate kalibreringskurven som gjør at et stort antall dateringer går inn i både romertid og folkevandringstid og delvis for å gjøre det lettere å forstå overgangen mellom romertid og folkevandringstid. Ellers benytter jeg den tradisjonelle inndelingen i romertid (RT, ca. 0–400 e.Kr.), folkevandringstid (FVT, ca. 400–550 e.Kr.), merovingertid (MT, ca. 550–800 e.Kr.) og vikingtid (VT, ca. 800–1050 e.Kr.). Noen bygninger kan ikke dateres nærmere enn overgangen vikingtid–middelalder. Det er derfor mulig at mitt materiale omfatter enkelte bygninger fra middelalder (MA, 1050–1537 e.Kr.), til tross for avhandlingens avgrensning til jernalder. Ideelt sett kunne også denne overgangen blitt behandlet som en egen fase, men på grunn av få bygninger og usikre dateringer blir de i noen tilfeller behandlet sammen med vikingtidshusene. På grunn av dateringenes relativt store spenn vil materialet i mindre grad deles inn i underperioder som eldre eller yngre romertid. I stedet vil betegnelsen «eldste del av perioden» benyttes, for på den måten gjøre oppmerksom på unøyaktigheten som i de fleste tilfeller hefter ved dateringene.

4.5 Identifiseringsgrad

For å synliggjøre de kildekritiske forholdene vil jeg benytte begrepet ”Identifiseringsgrad” for en samlet vurdering av hustomtens utsagnskraft med hensyn på byggeskikk. Vurderingen vil være basert på dokumenterte spor av takbærende konstruksjon, vegg, ildsteder, inngang og datering (Gjerpe 2008a). Vurderingen er basert på plantegningene. Ideelt sett burde bevaringsgraden blitt vurdert ut i fra hver enkelt bygnings opprinnelige konstruksjon, men det er av åpenbare årsaker ikke mulig. Noen steder er det funnet konstruksjoner som bare har vegger rundt deler, eller halvtaksliknende konstruksjoner (Ethelberg 2003; Vikshåland mfl. 2007:123–126). Disse bygningene vil fort bli vurdert som dårlig bevart, siden det ligger forventninger om at et godt bevart hus fra eldre jernalder har bevart spor etter takbærende stolper, vegger, innganger, ildsteder og kanskje indre skillevegger. Med den kunnskapen som i dag er tilgjengelig om byggeskikken på Østlandet, er det vanskelig å se bort fra disse forventningene når husene identifiseres og identifiseringsgraden vurderes. Firestolperskonstruksjonene representerer et unntak. De har sannsynligvis ikke hatt vegger,

innganger eller ildsteder, og kan vurderes som godt bevart selv om de kun består av fire stolpehull. Graden av identifisering er vurdert på en skala fra 1–4. 1 indikerer at bare deler eller fragmenter av huset er identifisert eller at dateringen er svært usikker. Disse husene kan i liten grad brukes som kilder til byggeskikken, men de kan være viktige for å avgrense boplassområdets utstrekning i tid og rom. Vurderingen 2 betyr at de grunnleggende trekkene ved den takbærende konstruksjonen er identifisert, for eksempel om bygningen er to- eller treskipet, i tillegg kan det være observert trekk som lengde eller bredde. Vurdering 3 betyr at lengde, bredde og takbærende konstruksjon er identifisert, samtidig som husene er relativt sikkert datert. Vurdering 4 betyr at lengde, bredde, inngang, ildsted og takbærende konstruksjon er definert, samtidig som bygningen er godt datert. Kriteriene gjør det lettere å vurdere hvilke bygninger som kan belyse byggeskikken nærmere, og hvilke som bare belyser boplassenes utstrekning.

4.6 Postdeposisjonelle forhold – jordbruksaktiviteter og nedbygging

Bygninger fra jernalderen på Østlandet har sjeldent bevart trekk som er synlig over dagens markoverflate. De aller fleste husene er derfor funnet ved hjelp av maskinell flateavdekking. Maskinell flateavdekking ble en vanlig teknikk ved forvaltningsutgravninger i KHMs distrikt ganske seint (kapittel 2). Derfor er områder nedbygd før 1990 omtrent ikke undersøkt med hensyn på forhistoriske bygninger, og også etter 1990 tok det tid før maskinell sjakting ble brukt systematisk for å undersøke om det var boplassspor på utbyggingsområdene. De fleste husene undersøkt før 1990 ligger derfor enten i marginalområder eller ble oppdaget under gravhauger i forbindelse med at de ble utgravd (Østmo 1991). Denne praksisen har unektelig ført til at en stor andel av forhistoriske hustomter er fjernet uten arkeologisk undersøkelse, særlig i forbindelse med nedbygging og bakkeplanering. Samtidig påvirker vanlig jordbruksdrift bevaringen av bosetningsspor i dyrket mark. På denne bakgrunnen vil jeg kort diskutere om det er sannsynlig at forhistoriske bygninger i noen områder eller fra noen forhistoriske perioder er mindre tilgjengelig enn andre for arkeologiske undersøkelser.

Det foreligger ingen fylkesvis oversikt over bakkeplanering, men det er anslått at fram til 1986 ble ca. 400.000 dekar planert i Norge, hvorav ca. 40 prosent (170.000 dekar) i Akershus (Njøs 2005), samtidig som Akershus bare har ca. 5 prosent av Norges dyrkede areal (Snellingen Bye og Løvberget 2014). Det er særlig ravedaler og andre områder med leirundergrunn som planeres. Bakkeplanering påvirker ikke bare selve dalen som skal planeres, men også relativt store områder omkring, som mest sannsynlig i mange tilfeller har egnet seg for forhistorisk bosetning. Sannsynligvis er altså en større andel bygninger fjernet

ved bakkeplanering i Akershus enn i andre områder. Kanskje har bosetningen i noen perioder oftere enn i andre ligget nær ravedaler eller andre kupertede områder med leirundergrunn. Da vil også en større andel fra denne perioden være fjernet i forbindelse med planeringen. Noen eksempler, men ingen systematiske undersøkelser, kan tyde på at bosetningen oftere lå på leirgrunn i førromersk jernalder og første del av romertid og i folkevandringstid enn i andre perioder (Bårdseth 2008; Simonsen og Martens 2008; Grindkåsa 2012b). Det er altså grunn til å tro at bakkeplanering har fjernet en større andel bygninger fra noen geografiske områder, som Akershus. Kanskje har også noen perioder, som førromersk jernalder, blitt berørt i høyere grad enn andre.

Jordbruksaktivitet påvirker også bevaringen av bosetningsspor. Noen typer aktiviteter, som grønnsaksdyrking og potetdyrking, medfører en dypere bearbeiding av jorda enn andre, og dermed større sannsynlighet for å fjerne bosetningssporene. Grønnsaker dyrkes ofte på morenejord og poteter i tillegg på flate leirsletter. Sannsynligvis påvirker også driftsmåter, arrondering, topografi, ulike redskapstyper, erosjon og ikke minst størrelsen på jordbruksredskapen hvor mye dypere det pløyes hvert år (Skøien 2009). Det er altså grunn til å tro at moderne jordbruk påvirker noen geografiske, klimatiske og topografiske områder mer enn andre, og dermed kanskje også noen arkeologiske perioder. I sin undersøkelse av hus fra yngre jernalder har Eriksen (2015:202) vist at bosetningenes plassering i terrenget varierer med status. Det er dermed grunn til å tro at jordbruksaktiviteten har medført skjevheter i bevaringen av spor etter bygninger med hensyn til både periode og typer bosetning. Det ligger utenfor denne oppgaven å gå systematisk inn i dette, men jeg vil kort antyde at mangelen på identifiserte ildsteder og vegger i Hedmark (kapittel 6) kan skyldes at jordbearbeidingen er dypere der enn ellers i avhandlingens undersøkelsesområde.

Utbygging rundt byer og tettsteder på 1900-tallet har sannsynligvis medført at et høyt antall forhistoriske bygninger er fjernet uten arkeologisk undersøkelse. I undersøkelsesområdet har utbyggingen vært særlig stor rundt Fredrikstad og Sarpsborg, store deler av Oslo og Akershus, Drammen og Lierområdet og rundt byene i Vestfold. Det har åpenbart medført at færre bygninger er bevart i disse geografiske områdene, men nettopp fordi utbyggingen er så omfattende er det lite sannsynlig at det har medført at noen perioder blir dårligere representert enn andre.

Landskapet i undersøkelsesområdet er preget av spredt bebyggelse, veier og annen nedbygging fra nyere tid også utenfor tettbebyggelsen. For det meste har denne nedbyggingen

sannsynligvis ikke medført noen vesentlig skjevhet i bevarte bygninger. Ett mulig unntak er at svært få undersøkelser inne på eksisterende gårdstun har ført til at bygninger fra yngre jernalder er dårlig representert, og manglende utgravinger inne på tunene har også gjort det vanskelig å avgjøre om dagens bosetning har kontinuitet tilbake i jernalder (Martens mfl. 2009). Fraværet av undersøkelser skyldes ikke bare det åpenbare – det står allerede hus der – det skyldes også at en rekke tiltak i landbruket kunne, eller kan, gjennomføres uten krav til reguleringsplaner (Statens landbruksforvaltning 2012). Dermed har mange av planene ikke nådd kulturvernmyndighetene. Manglende (mulighet til) undersøkelser på eksisterende gårdstun gjør at kontinuitet er vanskelig å undersøke. Tidligere var det antatt at så godt som all bebyggelse fra jernalder lå i nær tilknytning til de historisk kjente gårdstunene (Pilø 2005, se også kapittel 3). Det er nå godt kjent at ikke all bebyggelse ligger under dagens gårdstun (kapittel 6), men sannsynlig at noe gjør det, særlig fra yngre jernalder (Pilø 2005; kapittel 6, 7). I så fall fører det til en vesentlig skjevhet i materialet, bebyggelsen fra yngre jernalder blir underrepresentert. Det er dermed vanskelig å avgjøre om mangelen på bygninger fra yngre jernalder skyldes at dagens gårdstun for en stor del har kontinuitet tilbake til yngre jernalder, eller er et resultat av en vesentlig endring av byggeskikken med økt bruk av lafteteknikk. Imidlertid er det gjort noen undersøkelser på gårdstun og under stående bygninger, som jeg vil komme tilbake til (kapittel 7).

4.7 Forvaltningen

Tidligere har jeg påpekt at en særnorsk tilnærming har gitt Norge en annen bosetningshistorie enn Sverige og Danmark (kapittel 3). Denne særnorske tilnærmingen har også preget selve innsamlingen av materialet, det arkeologiske feltarbeidet. Det mest markante trekket er at flateavdekking ble tatt i bruk seinere enn i Sverige og særlig Danmark, og brukte lang tid på å bli en selvfølgelig del av kulturminneforvaltningen (kapittel 2). Kulturminneforvaltningen har til tross for en sein start likevel undersøkt en stor del av det kjente boplassmaterialet – de fleste undersøkelsene er forvaltningsinitierte, med unntak av Veien (Gustafson 2000, 2001), Åker-området (Pilø 2005) og Romerike (Skre 1998). Det er derfor verdt å se nærmere på hvordan kulturminneforvaltningen har påvirket innsamlingen av kildematerialet.

De forvaltningsinitierte arkeologiske undersøkelsene er ikke geografisk jevnt fordelt. Store utbyggingsprosjekter forsterker den skjeve geografiske fordelingen av bygninger. De aller fleste store utbygginger i dyrket mark har funnet sted i Østfold, Akershus og Vestfold, særlig i forbindelse med store infrastrukturutbygginger. Siden de fleste arkeologiske utgravinger er et resultat av forvaltningsinitierte undersøkelser, må en bygning ligge i et område som skal

bygges ut om den skal bli undersøkt. Om så er tilfellet avgjør faglige og byråkratiske forhold om utbygging fører til arkeologisk utgraving. Fylkeskommunens byråkrati spiller en viktig rolle. Det foreligger ingen undersøkelse av eventuelt ulik praksis ved fylkeskommunene i KHM's distrikt med hensyn på registrering, anbefaling av dispensasjon eller regulering til bevaring. Det er imidlertid grunn til å tro at den varierer, og det er trolig av vesentlig betydning at fylkeskommunale arkeologers faglige råd kan overstyres administrativt og politisk (Groseth 2006; Diinhoff 2013). Det er fylkeskommunen som avgjør om et område skal registreres eller ikke. Dersom det registreres boplasspor er det ingen selvfølge at de graves ut. Fylkeskommunen er med på å avgjøre om boplassporene skal reguleres til bevaring eller graves ut. Tiltakshaver kan også la være å realisere tiltaket. Større tiltak er lite fleksible, særlig veier og jernbaner; fire felts motorveier blir ikke lagt i bue rundt en boplass. Dermed er muligheten for å regulere kulturminner til bevaring mindre. Tiltakshaver for større prosjekter er også mer tilbøyelig til å akseptere kostnadene for en arkeologisk utbygging, siden de utgjør en relativt liten andel av store budsjett. Disse forholdene gjenspeiles også i det arkeologiske materialet. En svært stor andel av bygningene i denne avhandlingen er funnet ved forvaltningsinitierte undersøkelser forut for byggingen av veier, jernbane og Gardermoen flyplass. Sannsynligvis er det også større mulighet for å finne bygninger ved ett stort infrastrukturprosjekt enn ti små utbygginger, selv om de berører samme areal. Den romlige distribusjonen av bygninger (kapittel 6) er altså mer et resultat av moderne utbygging, forvaltningspraksis og arkeologisk utgravingsvirksomhet enn jernalderens bosetning. Det er imidlertid ingen grunn til å tro at denne praksisen har ført til noen vesentlig skjev fordeling mellom periodene.

4.8 Samlet vurdering av det arkeologiske materialets representativitet

Her vil jeg gi en samlet vurdering av det arkeologiske materialets representativitet, basert på de kildekritiske forholdene diskutert over.

Romlig fordeling: Jernalderens gårdsbosetning kan med rimelig stor grad av sikkerhet antas å ha ligget i tilknytning til dyrket mark. De mange og store områdene uten funn av bygninger behøver dermed ikke være et problem i forhold til representativitet, ettersom den absolutt største delen av undersøkelsesområdet er uegnet til korndyrking. I stedet kan forholdet mellom dyrket mark og bygninger indikere hvor godt bygningene i de ulike fylkene er representert.

Kriteriene for dyrkbar jord var annerledes i jernalderen enn i dag, likevel mener jeg at et lavt forholdstall mellom dagens dyrkede areal og antall bygninger fra jernalderen indikerer at bygningene er bedre representert enn om forholdstallet er høyt (dyrket areal er hentet fra Snellingen Bye og Løvberget 2014). Vestfold, Østfold og Akershus er i så fall best representert (Tabell 4.1). Samtidig er det funnet flest bygninger i disse tre fylkene. Det er imidlertid bare undersøkt én bygning for hver syvende eller åttende kvadratkilometer selv i disse fylkene med flest bygninger per kvadratkilometer dyrket mark. Fylkene med antatt størst tap av forhistoriske bygninger gjennom jordbruksaktiviteter og nedbygging før maskinell flateavdekking (kapittel 4.6), er også de med flest kjente bygninger per dyrket areal. Det skyldes mest sannsynlig at det også etter at flateavdekking ble innført har vært mest utbygging og dermed flest arkeologiske undersøkelser i disse områdene. Det kan riktig nok ha blitt bygget flere hus per kvadratkilometer dyrket mark i Vestfold enn i Buskerud i jernalder, men neppe ti ganger så mange.

Tabell 4.1 Geografisk frekvens (kvadratkilometer dyrket mark per bygning). Areal dyrket mark hentet fra Statistisk sentralbyrå (Snellingen Bye og Løvberget 2014).

Fylke	Østfold	Vestfold	Akershus og Oslo	Buskerud	Oppland	Hedmark	Telemark	Totalt
Bygninger	93	58	98	7	19	23	13	311
Dyrket mark (km ²)	740	414	782	516	1024	1056	252	4784
Km ² dyrket mark per hus	8	7	8	74	54	46	19	15

Periodemessig fordeling: Også de ulike arkeologiske periodene er ulikt representert, og det er geografiske forskyvninger over tid. Riktig nok er eldre jernalder (500 f.Kr.–550 e.Kr.) mer enn dobbelt så lang som yngre jernalder (550–1030 e.Kr.), men bare 15 av de 151 godt identifiserte og daterte treskipede husene og 29 av de 246 bygningene datert til en periode er fra yngre jernalder. Det er også noen mønster i den romlige fordelingen i de ulike periodene. Først og fremst peker de mange bygningene fra Østfolds førromerske jernalder seg ut. I Østfold er det hele 37 bygninger fra førromersk jernalder, men tolv eller færre i Akershus og Vestfold. Til gjengjeld er hele 48 bygninger fra Akershus datert til romertid eller folkevandringstid, men bare 30 fra Østfold. Hele 31 bygninger fra Vestfold er datert til romertid eller folkevandringstid, over halvparten av alle bygningene fra fylket. Der er undersøkt relativt få bygninger fra yngre jernalder, og noen mulige årsaker er allerede skissert

i dette kapittelet (kapittel 4.1, 4.3, 4.6) og blir nærmere undersøkt i kapittel 6, 7 og 9. Den geografisk skjeve fordelingen av bygninger fra ulike perioder er vanskelig å forklare. Det skyldes sannsynligvis en kombinasjon av at preferansene for valg av bosted har variert gjennom forhistorien, og at de tross alt ganske få forvaltningsinitierte utgravningene ikke gir noen fullstendig dekning av stedene som ble foretrukket i de ulike periodene. Også dette er forhold som jeg drøfter i kapittel 6, 7 og 9.

Totalundersøkelse av større boplasser er vesentlig for å forstå forholdene mellom bygninger, eller mellom bygninger og graver, kokegroper eller andre strukturer. For å diskutere bosetningsutviklingen i et område i detalj, bør alle rester etter bebyggelsen være kjent – noe som svært sjeldent er tilfelle i Norge. De fleste flateavdekkningene er som nevnt forvaltningsinitierte. Dermed blir undersøkelsesområdet med få unntak avgrenset av tiltakshavers planer og ikke av bosetningens utstrekning. Undersøkelsen av 14,5 dekar på Ringdal, Larvik kommune, Vestfold, er relativt stor i norsk målestokk (Gjerpe og Østmo 2008). Den kan likevel ikke med noen som helst rimelighet forvente å utgjøre mer enn et lite boplassområde av dansk størrelse, og bare om avdekkningen sammenfaller helt med boplassens utstrekning. Så godt som ingen boplasser fra Østlandet er sikkert avgrenset, det er altså kun deler av potensielt store boplasser som er undersøkt. Materialet vi har til rådighet i dag tillater derfor ikke en detaljert forståelse av boplassenes organisering i landskapet i tid eller rom. I Danmark varierer jernalderboplassenes størrelse fra 10 til 500 dekar. 55 prosent er mellom 10 og 50 dekar, 27 prosent mellom 50 og 200 dekar og 18 prosent mellom 200 og 500 dekar (Jørgensen 2001:72). Noen tilsvarende undersøkelser finnes ikke i Norge, og det er uvisst hvor store bosetningsområdene egentlig er. Undersøkelsene på Forsand i Rogaland er et norsk eksempel på hvordan forståelsen endres vesentlig om et større område undersøkes. Der ble det undersøkt et større sammenhengende område, og dermed ble det mulig å se at det lå flere samtidige bygninger og gårder på omtrent samme sted, og bosetningen ble tolket som en landsby (Løken 1987, 2001). Dersom bare mindre områder ble undersøkt, ville det vært vanskelig eller umulig å forstå at bygningene var en del av en landsby.

Til tross for de kildekritiske forholdene jeg har nevnt over er materialet godt egnet til å diskutere avhandlingens problemstilling. Det krever imidlertid metoder som tar hensyn til materialets representativitet, og en bevissthet om at materialet strengt tatt er kvalitativt, særlig for yngre jernalders del.

5 Metodisk tilnærming

I dette kapitlet vil jeg gjøre rede for hvordan analysen av det arkeologiske materialet skal gjennomføres. I innledningen nevnte jeg mitt ønske om å forstå hvorfor Hørdalsåsen ble lagt øde, og antydte at det skyldes eiendomsforholdene og andre samfunnsforhold, og ikke en enkel økonomisk tilpasning. I Kapittel 1 har jeg argumentert for et refleksivt forhold mellom hus og samfunn, som medfører at verdensbilde og sosiale verdier gjenspeiles i husene og stedene de bygges på. Noe forenklet forutsetter jeg altså at organiseringen av rettigheter til jord kan studeres gjennom stabilitet og endring i byggeskikk og bosetningsmønster.

Formålet med analysene er å påvise mønstre i tid og rom som vil ligge til grunn for diskusjonen av rettigheter til land i kapittel 9. Mønstrene vil jeg påvise gjennom en analyse av byggeskikk på to nivåer. I analysen av *byggeteknikk* ser jeg nærmere på husene i seg selv (kapittel 6), og i analysen av *bosetningsmønsteret* ser jeg på stedet bygningene er plassert (kapittel 7), eller mer presist stedets historie før og etter etableringen som boplass (Christensen 1995:15–18, 134–150). Jeg ser særlig på variabler som kan være med på å definere ulike typer av bygninger, boplasser og steder. I analysene forventer jeg å finne dynamiske trender, med variasjoner både i tid og rom. Som en følge av at gårdstunene betraktes både som boplasser og som *steder* med historie før og etter bosetningen, omfatter variablene også enkelte forhold som ikke nødvendigvis er direkte relatert til stedets anvendelse som boplass.

Her vil jeg gjøre rede for kombinasjonene av kvalitative og kvantitative metoder som jeg anvender for å få fram mønstrene i bosetningen i tid og rom. Disse mønstrene vil være den materielle bakgrunnen for å diskutere rettighet til jord. Ved å kombinere kvantitativ og kvalitativ metode i en to-trinns analyse vil jeg få fram kvantitative mønstre i det som strengt tatt er et kvalitativt materiale. Materialet består av en rekke bygninger som jeg først deler inn i kategorier ut i fra bredde, orientering, takbærende konstruksjon, inngangstype og liknende, og kombinasjoner av disse kategoriene. Deretter ser jeg på hvordan egenskapene og kombinasjonene av egenskaper fordeler seg i tid og rom. Dermed blir hver kategori liten, og materialets representativitet gjør analysene mer kvalitative enn kvantitative fordi hver enkelt bygning kan gi store utslag i noen kategorier. Metodene brukes om hverandre i analysene, men beskrives hver for seg. Analysene er i hovedsak foretatt i GIS-programmet ArcGis og databaseprogrammet Access.

5.1 Innsamling og tilrettelegging av materialet

Det finnes ingen samlet database over utgravde strukturer eller bygninger fra Oslofjordsområdet.¹⁰ Opplysningene om bygningene bygger derfor på gjennomgang av mange publiserte og enda flere upubliserte rapporter i KHMs arkiv (gjennomgangen ble avsluttet i januar 2014)¹¹. Stort sett forholder jeg meg til husene slik de er identifisert i utgravingsrapporten eller publikasjonen.¹²

De upubliserte rapportene fra utgravningene skal finnes i KHMs topografiske arkiv. Jeg har i all hovedsak basert meg på papirversjonene i Arkeologisk seksjons ressursbibliotek eller elektroniske varianter på KHMs interne server. De fleste rapportene er fra de siste 25 årene, men noen er også eldre, og de er skrevet av en rekke ulike forfattere. Dermed er ulike forhold vektlagt, og opplysningene er heller ikke presentert på en uniform måte. For å kunne hente sammenlignbare mål, presentere bygningene på en enhetlig måte og for å kunne bruke ArcGis som analyseverktøy har jeg produsert plantegninger av alle husene som Shape-filer. De fleste større utgravingsprosjektene og mange av de mindre har benyttet digital innmåling. De fleste innmålingene forelå som lett tilgjengelige og ofte godt ordnede Shape-filer på KHMs interne server. Mange av Shape-filene kunne importeres direkte til ArcGis, for andre måtte projekteringen først endres. Deretter måtte husene skilles ut, enten ved hjelp av en enkel sortering av de opplysningene som forelå i Shape-filen, eller i en del tilfeller etter først å ha lagt disse opplysningene inn manuelt. Der det kun forelå plantegninger på papir ble disse skannet og georeferert, før jeg tegnet hvert enkelt hus i en Shape-fil. De fleste opplysningene om husenes morfologi er hentet fra disse Shape-filene visualisert i programmet ArcGis. Opplysninger om bygningenes lengde og orientering er autogenerated ved hjelp av ArcGis-verktøyet «Field Calculator» med utgangspunkt i en linje jeg tegnet i en Shape-fil. Linjen er nøyaktig like lang som husets største utstrekning og parallell med lengderetningen. Dermed kunne både husets største målbare lengde og husets orientering i grader autogenerated. På den måten er målene i størst mulig grad tatt på samme måte. Ulempen er at linjen jeg tegnet kan være mer unøyaktig enn målene tatt i felt, men unøyaktigheten burde ikke være systematisk i

¹⁰ Innsamlingen og behandlingen av det arkeologiske materialet hadde vært langt lettere dersom bygninger hadde vært behandlet som arkeologiske objekt på linje med gjenstander i KHMs Gjenstandsbase. Det hadde også vært lettere om alle arkiverte Shape-filer hadde inneholdt tilstrekkelige opplysninger til å skille ut bygninger, og om filene hadde vært bygd opp på samme måte.

¹¹ Takk til dere som har tipset meg om utgravninger og rapporter.

¹² På en del utgravninger er det funnet stolpehull og andre boplasspor som ble ansett å tilhøre hus, men uten at huset ble identifisert i felt. Fordi kunnskap om hustomter og bevissthet rundt identifisering av dem har økt vesentlig siden noen av undersøkelsene ble foretatt, har jeg forsøkt å identifisere hus ut i fra utgravingsrapporter og plantegninger fra blant annet Ringebu stavkirke, Kulåssparken og Tvistein (Skre 1985; Helliksen 1996b; Mikkelsen 2015). Jeg klarte imidlertid ikke å identifisere noen bygninger.

favør av noen hustyper eller grupper. Dermed burde en eventuell unøyaktighet ikke påvirke utfallet av analysene. Unøyaktigheten burde heller ikke være så stor at den gjør sammenligninger med andre fremstillinger vanskelig. En rekke andre mål er tatt ved hjelp av verktøyet «Measure Tool» og manuelt skrevet inn. Også mer kvalitative opplysninger om ildsteder, innganger og liknende er i hovedsak observert i ArcGis. Alle opplysningene om de enkelte bygningene er lagret i en Access-fil, som igjen er koblet til Shape-filen med husenes midtlinje i programmet ArcGis. Dermed er opplysningene om hvert enkelt hus knyttet til et geografisk punkt, og romlige analyser kan gis et visuelt uttrykk. Det visuelle inntrykket av spredningen av hus med ulike egenskaper har vært et svært nyttig supplement til de statistiske analysene.

De fleste husene er datert ved hjelp av C14-metoden, noe som medfører enkelte utfordringer (kapittel 4.4). Jeg legger vekt på husenes byggeperiode. Jeg har foretatt en vurdering av dateringene i hvert enkelt tilfelle, og som regel stemmer min vurdering av dateringene overens med den som er foretatt av rapportens forfattere. I de tilfellene de ikke gjør det, har jeg lagt min vurdering til grunn for analysene. Den vanligste årsaken til at dateringene vurderes som ulike er at jeg legger vekt på husets byggeperiode, mens forfatterne gjerne vektlegger bruksperioden. Husenes dateringer er oppgitt på ulike måter, for eksempel i absolutte kalenderår eller i ulike kronologiske systemer, og jeg har «oversatt» både absolutte og relative dateringer til det relative kronologiske systemet jeg bruker i avhandlingen (kapittel 4.4).

Dagens fylker blir anvendt som romlige analyseenheter, uten at jeg på noen måte antyder at fylkene har sin opprinnelse i jernalderen. Derimot er fylkene praktiske som analyseenheter, siden antallet bygninger, i hvert fall fra Østfold, Akershus og Vestfold, er stort nok til å kunne analyseres statistisk. I tillegg kan fylkene til en viss grad sies å være topografiske og geografisk adskilte enheter.

5.2 Den kvantitative metoden

For å få fram relevante trekk ved materialet som utgjør mønstre, vil jeg anvende enkle, statistiske metoder på data som kan telles eller måles (Wallis og Roberts 1962:1, 24; Drennan 2009:3). Den kvantitative analysen vil først og fremst anvendes på ulike morfologiske og konstruktive elementer ved bygningene, som deles inn i geografiske og kronologiske grupper. For å etablere ulike grupper i tid og rom vil jeg også dele materialet inn i kvalitative grupper, for eksempel treskipede bygninger. Deretter vil jeg finne gjennomsnittlige verdier eller

egenskaper, som for eksempel lengde eller orientering, for så å undersøke om bygningene i gruppen kan ha flere fellestrekk.

5.3 Den kvalitative metoden

I analysen av bosetningsmønsteret ser jeg på boplassene som sted. Det er en kvalitativ analyse av stedet før, under og etter bosetningsfasen, eller boplassenes biografi. Første del er en enkel, kvalitativ analyse som fokuserer på endring over tid. Analysen er inspirert av *Chaîne opératoire* (Dobres 2000), og målet er å vise ulike måter en boplass forberedes, brukes og avsluttes på. Fokuset ligger først og fremst på hva som skjer på stedet før det tas i bruk som boplass, deretter på hva som skjer etter at boplassen forlattes, og mindre på selve boplassfasen.

Selve boplassfasen analyseres deretter for å finne mønster i den romlige, interne organiseringen av boplassen. Målet er å identifisere typer av boplasser, og eventuelle mønster i tid og rom.

5.4 Variablene og begrepene

I det følgende vil jeg kort definere og beskrive variablene i de kvalitative og kvantitative analysene. Variablene i analysen må selvfølgelig ta utgangspunkt i hva som er observert, og de kildekritiske forholdene legger som nevnt noen begrensninger (kapittel 4). Bygningenes høyde må for eksempel ha vært viktig i jernalderen, men materialet tillater ikke at det blir en variabel (til tross for enkelte forsøk på å beregne høyde, f.eks. Jørgensen 2002). Bevarings- og utgravingsforholdene legger også noen begrensninger på hvilken vekt som kan legges på fravær av observerbare variabler. Det er for eksempel bare observert spor etter vegger på et mindretall av de undersøkte husene. Det skyldes neppe at de resterende husene har vært uten vegger, heller at veggene ble konstruert på en måte som ikke etterlot seg spor som blir oppdaget ved arkeologiske undersøkelser. Det vil også fremgå av analysene i kapittel 6 og 7 at flere av variablene som nevnes her ble undersøkt uten at det ble oppdaget mønster ansett som relevante for avhandlingen. Kunnskap om måten bygningene ble behandlet på etter at de gikk ut av bruk, ville ha gitt grunnlag for å diskutere både husenes og boplassenes biografi. Imidlertid er det bare i få rapporter vurdert om husene råtnet, brant ned eller ble revet.

5.4.1 Bygningene

Helhetsinntrykket av bygningene er basert på en kvalitativ vurdering av stolpehull, vegger, ildsteder og andre nedgravinger. Noen bygninger gir et «solid» eller «kraftig» inntrykk, med markerte stolpehull og vegger, mens andre gir et «lettere» eller «luftigere» inntrykk. Helhetsinntrykket kan dermed være påvirket av valg av strek ved dokumentasjon og

uttegning. Likevel mener jeg at betraktningen har en verdi, særlig fordi den brukes forsiktig og i samspill med andre trekk eller tendenser i materialet.

Midtskipet utgjøres av de takbærende stolpene i huset, gavlstolpene regnes ikke med.

Midtskipets form kan være rett (to parallelle rekker), V-formet (bredest i den ene enden), konvekst (bredest på midten) eller konkavt (smalest på midten). Om ingen av betegnelsene passer, kalles midtskipet ujevnt. *Midtskipets bredde* måles ideelt sett mellom senter av stolpeavtrykkene, men siden disse sjeldent er observert, er målene i praksis tatt mellom senter av stolpehullene. Midtskipets bredde måles alltid mellom de bredeste grindene.

Veggene observeres i form av *veggriller* eller *veggstolper*. Det er ikke gjort forsøk på å skille ut veggkonstruksjoner av for eksempel flettverk eller sleppverk. I en del tilfeller er det vanskelig å skille mellom veggriller og *vegggrøfter*, det vil si dreneringsgrøfter rundt huset, og i noen tilfeller kan nedgravingene ha fylt begge funksjonene.

Gavlene er et typisk eksempel på vanskelig observerbare bygningselementer. Det er først og fremst *uttrukne gavlstolper* det er lagt vekt på, fordi de ofte anses som et typisk trekk fra sein romertid og folkevandringstid (Løken 1997). Uttrukne gavlstolper er et par kraftige stolper med større avstand enn (mesteparten av) midtskipet forøvrig, plassert i enden(e) av huset. Stolpehullene er gjerne like kraftige som de i midtskipet. Sannsynligvis har de uttrukne gavlstolpene båret en del av takets tyngde og bidratt til en gavl, som også sett utenfra skiller seg fra andre gavlløsninger (Herschend 1989).

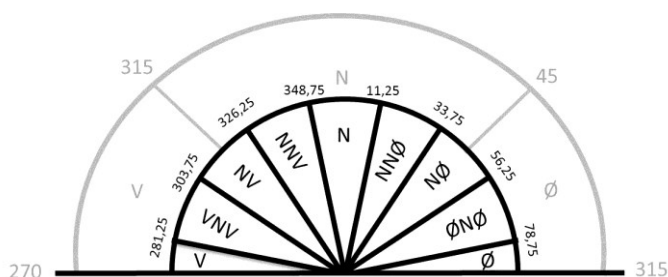
Husets lengde er målt midt i bygningen fra den ytterste erkjente konstruksjonen tilhørende huset i hver ende. Husenes gavler er som nevnt ikke alltid observerbare, og det ser heller ikke ut til at begge gavlene i et hus alltid er like. Derfor er det ikke gjort forsøk på å beregne husets antatte lengde ved å speile huset eller liknende i de tilfellene bare én gavl er bevart.

Husets bredde er oppgitt på to måter, begge er målt 90 grader på husets lengderetning. *Målbar bredde* er den største avstanden mellom bevarte elementer i en bygning. Målene er tatt på utsiden av takbærende stolper og dørstolper og midt i veggforløpet. Bevarte vegggrøfter er også brukt til å beregne husets bredde, målene er da tatt på innsiden av grøfta. Dersom vegg eller vegggrøft var bevart på én side er huset speilet om midtlinjen, og *beregnet bredde* oppgitt som om huset var symmetrisk, enten det er observerbart eller ikke. Dersom begge veggene er bevart der huset antas å være breiest, er beregnet bredde den samme som målbar bredde. Bredde beregnet ut i fra avstand til vegggrøft må antas å være absolutt største mål.

Husets ytre form er basert på veggforløpets form og oppgis som rett (to parallelle rekker), V-formet (bredest i den ene enden), konvekst (bredest på midten), konkavt (smalest på midten) eller ujevnt.

Inngangenes plassering tillegges stor vekt i forståelsen av byggeskikken. Herschend (2009) skiller mellom *sørskandinaviske innganger* som ligger midt på huset og er felles for mennesker og dyr, og *mellomskandinaviske innganger* som ligger i endene av huset, og der mennesker og dyr har atskilte innganger. Anne Severine Beck (2011) har delt inngangene i Sørskandinavia inn i ytterligere kategorier etter deres plassering. Eriksen (2015) bygger videre på Becks kategorier for å anvende dem på det norske bygningsmaterialet fra yngre jernalder, og jeg anvender hennes kategorier i tillegg til én egendefinert type (kapittel 6.1).

Husenes orientering er oppgitt på to måter med varierende presisjon, alle med utgangspunkt i husets orientering mot nord. Det er ikke gjort forsøk på å identifisere bolig- eller fjøsdel, og for enkelhets skyld er orienteringen alltid oppgitt med den nordligste orienteringen. Husenes *overodnede orientering* er tredelt, enten N (315–45 grader), Ø (45–90 grader) eller V (270–315 grader). Også husenes *finere orientering* er oppgitt ut i fra den nordligste orienteringen, og det finnes ni ulike orienteringer (Figur 5.1). Ved å oppgi orienteringen med ulik presisjon, blir den sammenlignbar med andre, ofte ganske upresise oversikter over orientering, samtidig som den nødvendige presisjonen er tilstede (Lindström 1997:112).

Figur 5.1 Utgangspunktet for bestemmelse av husenes grovere (grått) eller finere orientering (sort). Tallene viser til grader. Illustrasjon: Elise Naumann.

Ildstedene er viktige for å identifisere bolighus, oppholdsrom og aktivitetsrom og dermed også byggeskikk. Identifisering av ildstedene er imidlertid avhengig av både forhistoriske valg, hvor dypt ildstedene er gravd ned og nyere tids bevaringsforhold, i praksis hvor dypt det er pløyd (Jørgensen 2001). Det ligger utenfor denne avhandlingens rammer å identifisere de to faktorene, og slik undersøke forhistorisk praksis. Samtidig kan det være vanskelig å

identifisere hvilke ildsteder som tilhører huset – ildsteder med romlig tilhørighet til huset kan være både eldre eller yngre enn selve huset.

Treskipede hus kan deles inn i kategorier ut i fra fordelingen av taktyngden mellom de takbærende stolpene¹³ og veggene (Herschend 1989:83–84). I *overbalanserte hus* bæres mesteparten av takets tyngde av midtskipet. I *underbalanserte hus* bærer veggene større deler av takets tyngde. Forholdet mellom husets og midtskipets bredde kan i prinsippet bare regnes ut dersom begge deler er rette og parallelle (Göthberg 2000:21). Det forekommer relativt sjeldent, og det ligger dermed en kvalitativ vurdering i analysen av husenes balanse. Siden balanse er et uttrykk for hvor stødige husene er sideveis, har jeg derfor benyttet største bredde på både huset og midtskipet, fordi jeg antar at det avgjør hvor stødig huset er. Husenes balanse antas også å være et kronologisk signifikant trekk. I førromersk jernalder og første del av romertid var husene overbalanserte, i yngre romertid introduseres de underbalanserte husene, som dominerer i folkevandringstid og yngre jernalder (Herschend 1989; Göthberg 2000).

5.4.2 *Organiseringen av tunene*

Tunene kan foruten ett eller flere *hus* bestå av ytterligere *bygninger*, *firestolperskonstruksjoner*, *graver*, *kokegroper*, *ildsteder*, *brønner*, *avfallsgroper*, *spor etter produksjon* og andre *utendørsaktiviteter* og i noen få tilfeller *gjerder*. Som nevnt er målet å se hvilke aktiviteter som har foregått samtidig. Det er imidlertid bare på få lokaliteter at mange nok elementer er datert med så stor nøyaktighet at analysen blir meningsfull, og en kvalitativ analyse blir problematisk. Målet er likevel å se eventuelle mønster i den romlige organiseringen av tunene.

5.4.3 *Boplassene som sted*

Boplassene analyseres med hensyn på fire variabler som igjen rommer flere kategorier fornminner. *Husene* viser når stedet er i bruk som boplass. Øvrige *bygninger*, som sannsynligvis ikke er brukt som bolig, anses som tegn på at lokaliteten er i bruk, men ikke nødvendigvis som boplass. *Kokegroper* omfatter også ildsteder dersom de ikke med overveiende stor sannsynlighet tilhører et hus. Selv om det oftest skilles mellom ildsteder og kokegroper, behandles de her under ett, siden det ofte er vanskelig å skille mellom nedpløyde

¹³ I denne avhandlingen reserveres uttrykket «takbærende stolper» for de indre stolpene, også i de tilfellene veggstolper og gavlstolper teknisk sett også bærer noe av tyngden av taket

kokegroper og ildsteder, samtidig som begge signaliserer en bruk av et område, gjerne til matlaging (Narmo 1996; Gustafson 1999; Gjerpe 2008c).

Alle former for *graver* antas å ha hatt betydning for etablering av et *sted*. Det skilles ikke mellom markerte og umarkerte graver i analysen, fordi eventuelle synlige markeringer så godt som alltid er fjernet i forbindelse med dyrking.

Annet er en samlebetegnelse for all aktivitet som ikke rommes av graver, hus og kokegroper. Dyrkingsspor og uidentifisert aktivitet utgjør størstedelen av kategorien. Dateringer fra huskontekst som åpenbart er redeponert og ikke tilhører huset, er også gjort rede for under annet.

5.4.4 *Utvalg*

I utgangspunktet skal alle undersøkte bygninger med jordgravde stolper være med i undersøkelsen, enten de er en-, to- eller treskipede bygninger, firestolperskonstruksjoner eller andre andre bolig- eller verkstedhus. Imidlertid er ikke alle bygningene like godt egnet til alle analyser. Derfor foretas det noen kvalitative valg underveis i de kvantitative undersøkelsene. For en stor del utelates bygninger som ikke kan dateres til periode, fordi de i liten grad bidrar til å forstå endringer over tid. Også hus med identifiseringsgrad 1 er i stor grad utelatt, ofte fordi husene vanskelig passer inn i kategoriene. Også kategoriene som brukes som variabler i de kvantitative analysene, grunner i kvalitative avgjørelser. En stor del av problemene med inndelingen er gjort rede for i de kildekritiske forholdene, og vies ikke videre oppmerksomhet her. Imidlertid er det verdt å notere at dette utvalget kan gjøre det vanskelig å identifisere bygninger med ujevn stolpesetting. Slik jeg har gjort rede for er det flere kildekritiske forhold som begrenser materialets utsagnsverdi. Likevel er det relativt mange bygninger som er godt identifiserte og daterte og som er egnet til å belyse byggeskikken på Østlandet. Ved å være klar over materialets muligheter og begrensninger kan jeg unngå å legge for stor vekt på enkeltresultater og å overse eller bortforklare trender i materialet.

Kriteriene for valg av boplasser til analyse av stedene, er at det er minst ett godt datert treskipet hus med identifisering 2 eller høyere, og at det finnes et «tilstrekkelig grunnlag» for å vurdere den øvrige aktiviteten på stedet. Dersom mitt subjektive inntrykk er at utgraving av et større område rundt husene og/eller flere dateringer av strukturer ikke ville endre oppfattelsen av lokaliteten vesentlig, anses den som tilstrekkelig belyst. Dersom det tas hensyn til de kildekritiske forholdene i analysene, gir bygningene og boplassene som skal

analyseres til sammen et godt utgangspunkt for å belyse endring og kontinuitet i byggeskikk og bosetningsmønster i jordbruksmiljøet på Østlandet i jernalder.

6 Jernalderens byggeskikk på Østlandet

I dette kapittelet vil jeg presentere og analysere det materielle grunnlaget for avhandlingen og demonstrere hva det kan fortelle om jernalderens byggeskikk på Østlandet. I den første delen av kapittelet vil jeg først introdusere materialets fordeling i tid og rom (kapittel 6.1) og så se etter regionale og lokale byggeskikker (kapittel 6.2). Deretter vil jeg undersøke endringer over tid i de ulike områdene, og så om eventuelle endringer finner sted samtidig (kapittel 6.3).

Målet med kapittelet er å undersøke hvordan byggeteknikken varierer i tid og rom. Mønstrene i byggeskikken vil sammen med det mer overordnede bosetningsmønsteret (kapittel 7) danne grunnlaget for min forståelse av det refleksive forholdet mellom teknologi og samfunn og dermed for diskusjonen av avhandlingens problemstilling (kapittel 9).

6.1 Introduksjon til materialets fordeling i tid og rom

Totalt er det undersøkt 311 bygninger eller deler av bygninger, fordelt på 107 lokaliteter, som med større eller mindre sannsynlighet antas å stamme fra jernalder (Tabell 6.1). Fordi over 95 % av bygningene er funnet ved maskinell flateavdekking i dyrket mark, er det stort sett bare elementer nedgravd under pløyedybde som er gjenfunnet, særlig takbærende stolper.

Tabell 6.1 Antall bygninger fra Østlandet fordelt på fylker og datering.

Periode	Totalt	Akershus	Buskerud	Hedmark	Oppland	Oslo	Østfold	Telemark	Vestfold
FRJA	77	12	1	2	1	2	46	3	10
RT	63	22	3	6	8		16	1	7
RT-FVT	41	14	1		2		7	3	14
FVT	36	12		6	2		7		9
MT	18	5		4	2		3		4
VT	6	2			1		1		2
VT-MA	5	1	1	1	2				
JA	64	28	1	4	1		13	5	12
JA?	1							1	
Totalt	311	96	7	23	19	2	93	13	58

Bygningsmaterialet kan grovt deles i tre grupper ut i fra konstruksjonen (kapittel 1.1). De 225 sannsynlige eller mulige *treskipede husene*, kjennetegnet av to rekker med indre, jordgravde stolper, er funnet i alle perioder og alle områder, og er som nevnt det dominerende bolighuset i området i den aktuelle perioden. Elleve *toskipede bygninger*, kjennetegnet av én indre rekke med jordgravde stolper, er med ett unntak fra eldre jernalder, og er begrenset til Østfold og

Akershus. Det er usikkert om dette er bolighus. Det ene mulige *enskipede* huset er funnet i Akershus og er fra vikingtid. Det er i tillegg undersøkt 29 sannsynlige eller mulige *firestolperskonstruksjoner*, som trolig ble brukt til oppbevaring. Bare 15 av disse er datert nærmere til periode, og alle er fra eldre jernalder, med ett unntak fra merovingertid. De fleste er funnet i Akershus, Vestfold og Østfold, mens én er funnet i Buskerud og én i Telemark. En gruppe på 45 bygninger *passer ikke inn i noen av de nevnte bygningstypene*, enten fordi de er konstruert på andre måter, eller fordi konstruksjonsmåten ikke er identifisert. Disse bygningene vil i liten grad bli benyttet i analysene av byggeskikken gjennom jernalderen, men de inngår i diskusjonen av utfasingen av det treskipede huset (kapittel 6.3.1).

De 246 bygningene som kan dateres nærmere til periode fordeler seg ikke jevnt på perioder eller områder (for en detaljert oversikt over fordelingen av bygninger i tid og rom, også for bygninger med usikre dateringer og usikre tolkninger av konstruksjonen, se vedlegg 1). Langt de fleste bygningene er funnet i Akershus, Østfold og Vestfold, og langt færre i Hedmark, Oppland, Oslo, Buskerud og Telemark (Tabell 6.1). 77 bygninger eller deler av bygninger dateres til førromersk jernalder, og det er bemerkelsesverdig at hele 46 av disse er fra Østfold. Fra romertid er det funnet 63 bygninger, hvorav 22 er fra Akershus. Fra romertid-folkevandringstid er det funnet 41 bygninger, og her er Akershus og Vestfold representert med 14 hver. 36 bygninger er datert til folkevandringstid eller overgangen folkevandringstid-merovingertid, forholdsvis jevnt fordelt mellom fylkene med unntak av at Hedmark er relativt godt representert med seks bygninger. 18 bygninger er fra merovingertid, igjen er Hedmark godt representert med fire bygninger. Bare 11 bygninger er fra vikingtid eller vikingtid-middelalder, og hele tre av disse er fra Oppland, et fylke der det ellers ikke er funnet mange bygninger. De resterende bygningene kan ikke dateres nærmere til periode, men er mest sannsynlig fra jernalderen.

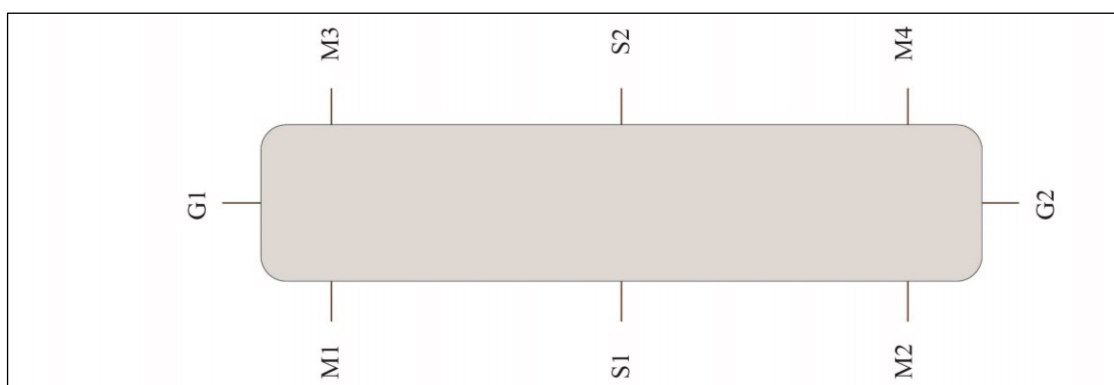
6.2 Regionale og lokale byggeskikker

Den kortfattede introduksjonen av materialet antyder at det kan være noen variasjoner i byggeskikk og bosetningsmønster i tid og rom, selv om noen av variasjonene i materialet kan skyldes kildekritiske forhold (kapittel 4.2). I det videre arbeidet vil jeg legge stor vekt på å identifisere lokale og regionale variasjoner i byggeskikken, og kapittel 5 viste hvordan jeg vil anvende enkle statistiske metoder, GIS og kvalitative undersøkelser for å nå målet. Først vil jeg vurdere om Herschends (2009) foreslåtte skille mellom sør- og mellomskandinavisk byggeskikk kan identifiseres ved en detaljert gjennomgang av husene fra Østlandet, deretter vil jeg se etter eventuelle andre trekk ved byggeskikken som har regional eller mer lokal

utbredelse. Til slutt vil jeg undersøke byggeskikken i de enkelte områdene. Gjennom hele kapittelet står de godt identifiserte og nærmere daterte treskipede husene i fokus i de kvantitative undersøkelsene, mens de toskipede bygningene, de ikke nærmere identifiserte bygningene og firestolperskonstruksjonene først og fremst trekkes inn i mer kvalitative analyser.

6.2.1 Sør- og mellomsandinaviske innganger på Østlandet

Frans Herschend finner som nevnt to ulike byggeskikker i romersk jernalder og folkevandringstid i Danmark, deler av Sør-Sverige og Sør-Norge. Han antar at det ytre Oslofjordsområdet, dagens Østfold og Vestfold, bygde i den sørsandinaviske tradisjonen, mens Hedmark og Buskerud bygde i den mellomsandinaviske (Herschend 2009:13–15, note 11, figur 1A-C). Han understreker imidlertid at materialet er lite og under oppbygning. Her vil jeg undersøke om Herschends skille mellom sør- og mellomsandinavisk byggeskikk kan gjenfinnes når husmaterialet fra Østlandet behandles samlet. Mens Herschend ser på bygninger fra romertid og folkevandringstid, ser jeg på hele jernalderen. Den mest iøynefallende forskjellen mellom de to ideale bygningstypene, er plasseringen av inngangene (Figur 6.1). I det sørsandinaviske idealhuset er inngangsrommet plassert mellom fjøsdelen og boligdelen, med innganger fra begge langsidene. Inngangsrommet ligger omtrent midt i huset, avhengig av den relative størrelsen på fjøs og bolig. Sett fra den ene kortenden til den andre blir rekkefølgen på rommene bolig-inngangsrom-fjøs. Det mellomsandinaviske idealhuset har derimot to inngangsrom, ett i fjøsdelen og ett i boligdelen (Figur 6.1). Disse inngangsrommene er plassert i motsatte ender av huset. Fjøs- og boligdelen ligger inntil hverandre, uten inngangsrom i mellom.

Figur 6.1 Plassering av sørsandinaviske (S1 og S2) og mellomsandinaviske (M1, M2, M3 og M4) innganger. I tillegg er innganger i gavlendene observert (G1 og G2). M1 ligger i husets nordvestre hjørne. Illustrasjon: Elise Naumann.

I materialet fra Østlandet er fjøs- og boligdelene sjeldent identifisert, så min inndeling i sør- og mellomskandinaviske byggeskikk tar utgangspunktet i inngangen plassering. Innganger eller inngangsrom er identifisert som enten sør- eller mellomskandinaviske i 77 tilfeller, mens 17 bygninger har begge inngangstypene eller er vanskelig å plassere i én av de to byggeskikkene (Tabell 6.2, Figur 6.2). I en del tilfeller er stolper antatt å være dørstolper, andre ganger er kort avstand mellom de takbærende stolpene antatt å representere et inngangsrom. I sjeldne tilfeller er innganger påvist ved at mikromorfologiske analyser har identifisert områder med slitasje etter gjentatt gange.

Inngangene i Herschends sørskandinaviske hus er plassert omtrent midt på langsiden og er avmerket på Figur 6.1 som S1 på vestsiden og S2 på østsiden. De mellomskandinaviske er avmerket som M1 og M2 på vestsiden og M3 og M4 på østsiden. De færreste husene er orientert helt øst-vest, og inngangene er derfor betegnet fra nord, langs vestsiden av huset, deretter fra nord langs østsiden. Til slutt er de sjeldnere gavlinngangene G1 og G2 avmerket. På grunn av den jevnt over lave identifiseringsgraden regnes bygninger med minst én M-inngang og uten S-inngang som mellomskandinaviske, og bygninger med minst én S-inngang og uten M-innganger som sørskandinaviske (Figur 6.2). Dermed kan hus med innganger av Eriksens (2015:figur 4.22) type 2, 6 og 11 betegnes som sørskandinaviske, mens type 1, 4, 5, 7, 8, 9, 10 og 12 er mellomskandinaviske. Ni bygninger har både sør- og mellomskandinaviske innganger, slik som for eksempel Eriksens type 13–15, og de passer dermed dårlig inn i Herschends kategorier. De regner jeg som blandingshus. Åtte bygninger har inngangene plassert slik at det er vanskelig å avgjøre hvilke kategori de tilhører.

Tabell 6.2 Antall hus med identifiserte innganger fordelt på fylke. Alle hus, uavhengig av datering og identifisering.

Fylke	Mellomskandinaviske	Sørskandinaviske	Blandingshus	Annet	Inngang i gavlen
Hedmark	7		2	1	
Oppland	6	1	1	1	
Akershus	6	8	1	1	1(?)
Østfold	15	16	3	2	3
Vestfold	10	6	1	1	
Telemark	1			2	
Buskerud	1				
Oslo			1		
Totalt	46	31	9	8	

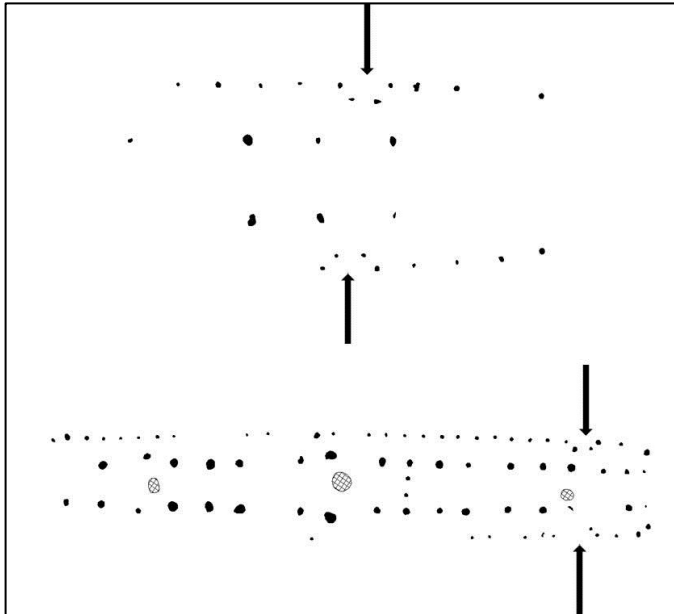
Tabell 6.3 Antall hus med sørskandinaviske innganger fordelt på periode og fylke. Alle hus, uavhengig av datering og identifisering.

Periode	Totalt	Akershus	Østfold	Vestfold	Buskerud	Herdmark	Oppland	Telemark
FRJA	14	1	12	1				
RT-FVT	4	1	1	1			1	
RT	5	4	1					
FVT	4	2		2				
MT	2		1	1				
VT	1			1				
JA	1		1					
Totalt	31	8	16	6			1	

Tabell 6.4 Antall hus med mellomkandinaviske innganger fordelt på periode og fylke. Alle hus, uavhengig av datering og identifisering.

Periode	Totalt	Akershus	Østfold	Vestfold	Buskerud	Hedmark	Oppland	Telemark
FRJA	8	1	7					
RT	13	2	4	1	1	2	3	
RT-FVT	6	1	1	3			1	
FVT	12	2	2	4		2	2	
MT	4			1		3		
VT	1		1					
JA	2			1				1
Totalt	46	6	15	10	1	7	6	1

De 77 bygningene som lar seg kategorisere, fordeler seg på 31 bygninger med sørskandinaviske innganger og 46 mellomskandinaviske (Tabell 6.2). Den geografiske fordelingen ser umiddelbart ut til å støtte Herschends antagelse om at skillet mellom mellom- og sørskandinaviske byggeskikk går nord for Oslofjorden (Figur 6.3). I Hedmark, Oppland, Buskerud og Telemark har nemlig 13 av husene mellomskandinaviske innganger, og bare ett i Oppland har sørskandinaviske innganger. I Akershus, Vestfold og Østfold fordeler 61 bygninger med identifiserte innganger seg jevnt mellom sørskandinaviske og mellomskandinaviske byggeskikk. Forholdet mellom hustypene ser ikke ut til å endre seg over tid (Tabell 6.3, Tabell 6.4). På det søndre Østlandet forekommer begge hustypene gjennom hele jernalderen, selv om den mellomskandinaviske hustypen i førromersk jernalder utelukkende er identifisert i Østfold (med mulig unntak av et dårlig identifisert hus som kan være fra førromersk jernalder i Akershus). På det nordre Østlandet er det ikke identifiserte innganger i førromersk

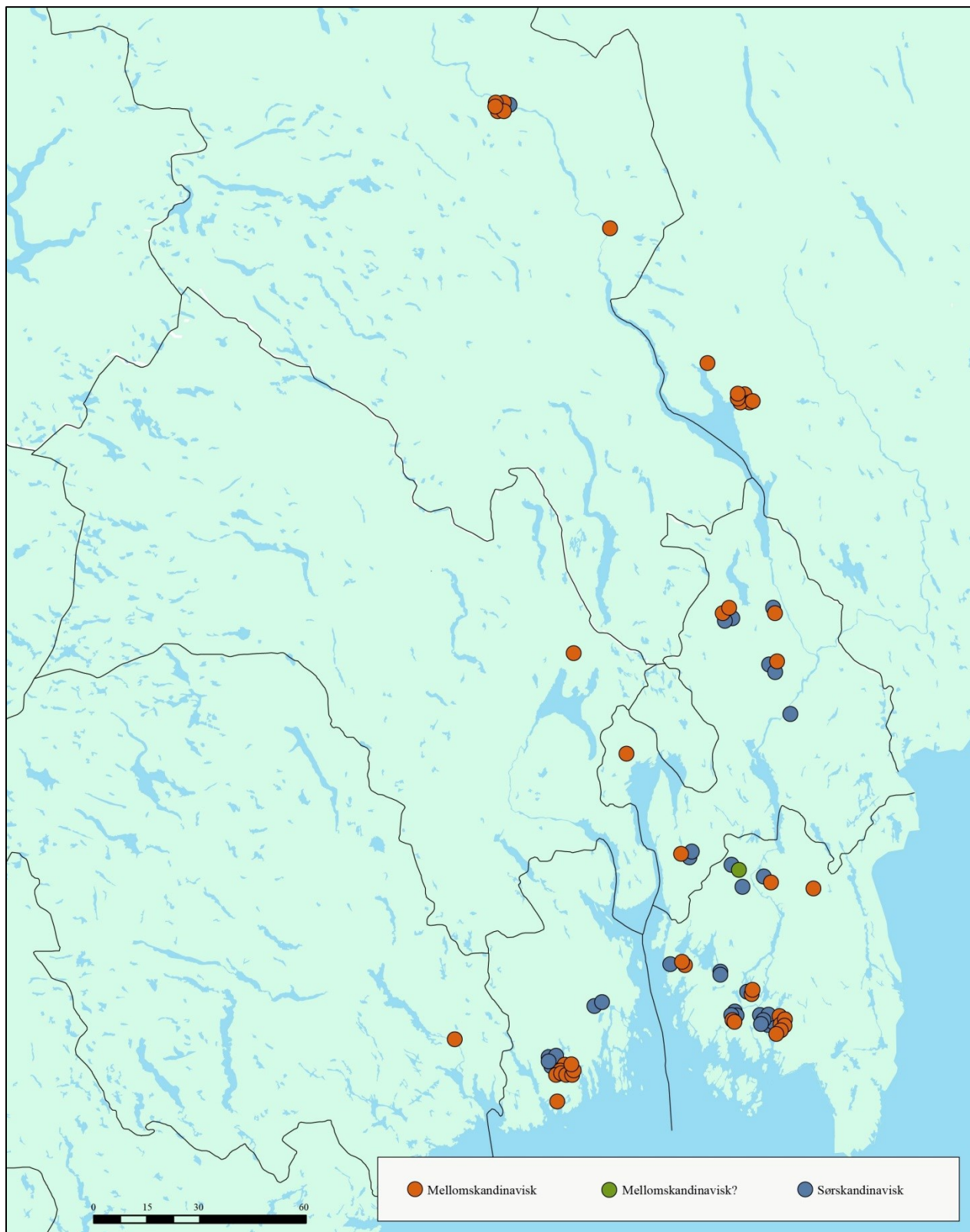

Figur 6.2 Eksempler på sørskandinaviske (øverst) og mellomskandinaviske (nederst) byggeskikk. Illustrasjon: Jan Kristian Hellan.

jernalder, men den mellomskandinaviske typen er funnet i alle etterfølgende perioder i jernalder. Det er som nevnt også noen hus som ved første blick ikke passer inn i Herschends kategorier (Tabell 6.2). Ni hus har både mellomskandinaviske og sørskandinaviske innganger, i Hedmark og Østfold er det henholdsvis to og tre slike blandingshus, ellers én eller ingen. Slike blandingshus forekommer også i både antatte sørskandinaviske og mellomskandinaviske området utenfor undersøkelsesområdet (Ramqvist 1983; Carlie og Artursson 2005:59; Diinhoff 2009a:37; Eriksen 2015:figur 4.22). I tillegg har tre hus fra Østfold og muligens ett fra Akershus inngang i gavlen (Tabell 6.2, kapittel 6.2.3). Jeg vil nå undersøke om noe annet enn inngangstypene skiller bygningene med sør- og mellomskandinaviske byggeskikk. Siden jeg blant annet undersøker bygningenes lengde og en eventuell endring over tid, begrenser jeg meg nå til 69 godt identifiserte og daterte bygninger med sør- eller mellomskandinaviske innganger (Tabell 6.5)¹⁴. Fordelingen mellom de godt daterte og identifiserte husene er noe skjevere enn for alle husene med innganger, 40 er mellomskandinaviske og 29 sørskandinaviske. I Akershus og Østfold er de mellomskandinaviske husene jevnt over lengre enn de sørskandinaviske, slik det også er med det ene sørskandinaviske huset i Oppland. I Vestfold er forholdet motsatt. Selv om materialet fra Vestfold er lite (Tabell 6.5), antyder denne forskjellen etter min mening at synet på den sørskandinaviske husstypen var annerledes i Vestfold enn i Akershus og Østfold. De mellomskandinaviske husene er også kortere i

¹⁴ Jeg utelater syv hus som ikke er godt identifisert eller sikkert datert til en avgrenset periode, og Skøyen hus 1 fordi inngangstolkningen er svært usikker.

Østfold enn i noe annet fylke. Disse trekkene antyder at det var en regional byggeskikk i Vestfold, noe jeg kommer tilbake til i kapittel 6.2.6.

Figur 6.3 Geografisk fordeling av hus med sør- og mellomskandinaviske innganger. Illustrasjon: Elise Naumann.

Tabell 6.5 Gjennomsnittlig lengde for hus med sør- og mellomskandinaviske innganger datert til periode og identifisering 2 eller høyere. Antall hus i parentes.

Fylke	Mellomskandinavisk	Sørskandinavisk
Hedmark	27 m (6)	-
Oppland	24 m (6)	14 (1)
Akershus	28 m (6)	15 (8)
Østfold	21 m (14)	17 (15)
Vestfold	24 m (7)	28 (5)
Telemark	-	-
Buskerud	45 m (1)	-
Oslo	-	-
Totalt	25 m (40)	18 m (29)

Det er ingen vesentlige forskjeller mellom mellom- og sørskandinaviske hus med hensyn til vegggrille, veggstolper eller uttrukne gavlstolper, selv om veggstolper kan se ut til å forekomme noe hyppigere i sørskandinaviske hus (Tabell 6.6). Det kan i hvert fall delvis skyldes at det ikke er identifisert vegger i Hedmark, der mellomskandinaviske hus er enerådende. Imidlertid er uttrukne gavlstolper vanligere i sør- enn mellomskandinaviske hus i Akershus, mens det motsatte er tilfelle i Vestfold. Totalt har omtrent samme andel sør- og mellomskandinaviske hus uttrukne gavlstolper. Vegggriller forekommer oftere i mellom- enn sørskandinaviske hus i Østfold, ellers er det vanskelig å se noe mønster (Tabell 6.6).

Tabell 6.6 Utbredelsen av sikre veggstolper, vegggriller og uttrukne gavlstolper i godt identifiserte og daterte sør- og mellomskandinaviske hus i Akershus, Østfold, Vestfold, Oppland og Hedmark.

	Mellomskandinavisk				Sørskandinavisk			
	Vegggrille	Veggstolpe	Uttrukne	Antall hus	Vegggrille	Veggstolpe	Uttrukne	Antall hus
Akershus	2		1	6	-	3	5	8
Østfold	6	7	2	14	2	8	1	15
Vestfold	2	3	4	7	3	2	2	5
Oppland	2	3	2	6	-	-	1	1
Hedmark	-	-	3	6	-	-	-	-
Buskerud	-	1	-	1	-	-	-	-
Totalt	12	14	12	40	5	13	9	29

På detaljnivå vil jeg fremheve den kronologiske utbredelsen av hus med tre innganger av mellomskandinavisk type, som finnes i totalt åtte tilfeller (en inngang i den ene enden og

motstilte innganger i den andre enden av huset, tilsvarende Eriksens 2015:figur 4.22 type 8 og type 9, Tabell 6.7). I Eriksens (2015:figur 4.26) undersøkelse av hus fra yngre jernalder, er disse inngangstypene fraværende i perioden 550–650 e.Kr. og det er dermed nærliggende å tenke at inngangstypene først ble introdusert et stykke ut i merovingertid. Siden jeg finner slike inngangstyper allerede i eldre jernalder, men ikke i tidlig merovingertid, synes perioden i begynnelsen av merovingertid snarere å være en lakune.

Samlet sett så har min analyse av hus med innganger av Herschends sør- og mellomskandinaviske typer altså vist et skille mellom nordre delen av Østlandet (Oppland og Hedmark) der alle inngangene (med ett mulig unntak) er av den mellomskandinaviske typen, og den søndre delen av Østlandet (Østfold, Vestfold og Akershus), der de to inngangstypene brukes om hverandre. Materialet fra Buskerud og Telemark er foreløpig for lite til at mønstrene der kan tillegges vesentlig vekt. I tillegg har jeg antydnet at det går noen skiller innad i de to regionene. Lengdeforholdene mellom sør- og mellomskandinaviske hus er for eksempel annerledes i Vestfold enn i Akershus og Østfold, og Østfold skiller seg i tillegg ut ved at mellomskandinaviske hus oftest har vegggrille. I fortsettelsen vil jeg se om andre forhold kan underbygge de regionale skillene, og styrke antagelsen om mer lokale byggeskikker.

Tabell 6.7 Hus med inngangstyper av Eriksens type 8 og 9.

Husnummer	Husnavn	Datering	Fylke	Gavl	Innganger	Inngang Eriksen	Lengde	Inngang Beck
95	Solberg nordre (Lok. 28), hus 1	FRJA	Østfold	Uttrukne gavlstolper	M1M3M4	Type 8 9	30,5	Type 8 9
189	Valum hus III	FVT	Hedmark	Uttrukne gavlstolper	M1M2M3	Type 8 9	37,9	Type 8 9
182	Åker hus I	MT-VT	Hedmark	Uttrukne gavlstolper	M1M2M3	Type 8 9	31,7	Type 8 9
213	Lille Børke hus 3	RT	Hedmark	–	M1M3M4	Type 8 9	23,0	Type 8 9
192	Vidarshov A	RT	Hedmark	Uttrukne gavlstolper?	M1M2M3	Type 8 9	11,6	Type 8 9
323	Brandrud I hus 1	RT-FVT	Oppland	Uttrukne gavlstolper	M1M2(M4?)	Type 8 9	26,7	Type 8 9
149	Vister_R3_Hus1 (E18 Eidsberg)	RT-FVT	Østfold	Uttrukne gavlstolper	M1M2M4	Type 8 9	35,6	Type 8 9
104	Vøien, Hus 2	RT-FVT	Akershus	Uttrukne gavlstolper?	M2M3M4	Type 8 9	44,4	Type 8 9

6.2.2 *De treskipede husenes orientering*

Nå vil jeg undersøke om husenes orientering kan underbygge et skille mellom det nordre og søndre Østlandet. Ikke alle nærmere daterte og godt identifiserte treskipede bygninger har den samme orienteringen (Figur 6.5, Figur 6.4, Tabell 6.9, Tabell 6.10). I Østfold, Vestfold, Akershus og Buskerud er majoriteten av husene orientert tilnærmet nord-sør, mens i Oppland og Hedmark er majoriteten av husene orientert tilnærmet øst-vest. Vi har dermed to områder

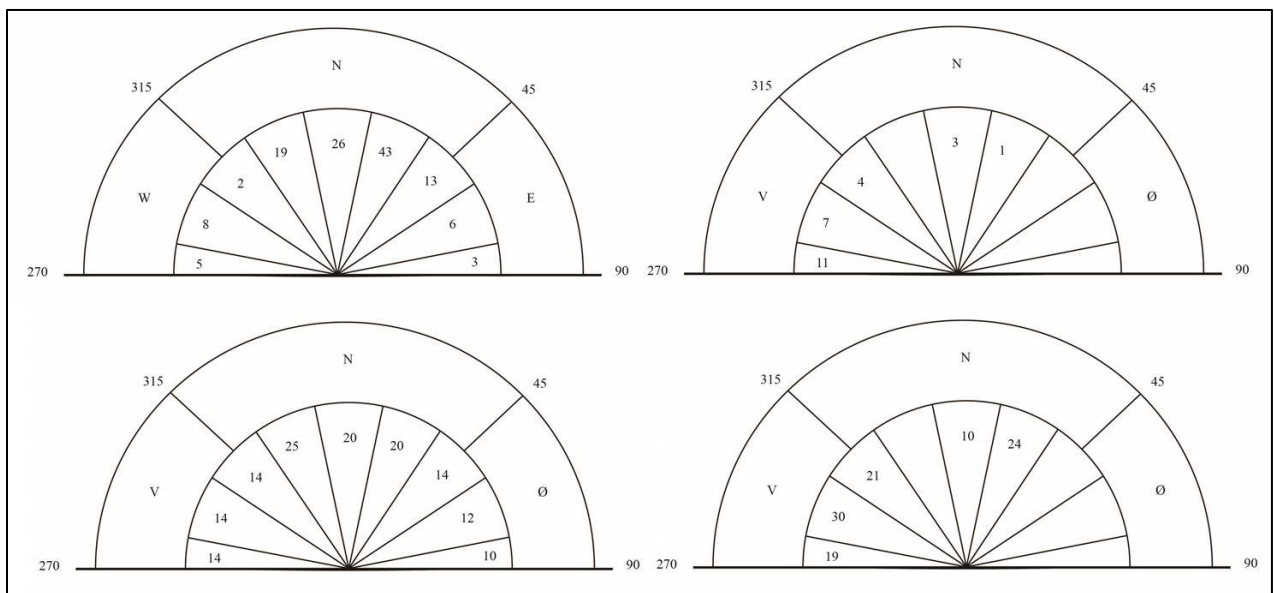
med hver sin dominerende orientering, som nesten overlapper med de to regionene med henholdsvis melloms-kandinaviske innganger og en blanding av mellom- og sørskandinaviske innganger. I begge regioner er det bygninger som er orientert annerledes enn majoriteten. Husene i Buskerud skiller seg ut ved at bygningene i hovedsak er orientert nord-sør, mens det eneste huset med identifiserte innganger er av den melloms-kandinaviske typen. Om det i kommende undersøkelser blir funnet en bygning med sørskandinaviske innganger, noe jeg tror kan skje, vil altså Buskerud passe inn i den søndre regionen, der både sør- og melloms-kandinaviske innganger er i bruk. Alternativt kan Buskerud ha en egen byggeskikk, der husene har melloms-kandinaviske innganger, men i hovedsak er orientert nord-sør¹⁵.

På det søndre Østlandet (Østfold, Vestfold og Akershus) er 99 hus orientert nord-sør og 26 hus orientert øst-vest. Det ser også ut til å være en viss sammenheng mellom grov orientering og lengde innad i de to regionene (Tabell 6.8, Tabell 6.9). Hus med avvikende orientering er kortere enn andre hus, og er mellom 7 og 18 meter lange med fire unntak. De lengste husene med avvikende orientering skiller seg noe fra de øvrige øst-vest-orienterte husene også med hensyn på andre forhold enn lengde. Det lengste huset, Borgen hus 1 (27,5 m), er orientert mot 47 grader, bare to grader unna en nord-sør-orientering. To andre hus med avvikende orientering, Dikeveien hus 2 og Glemmen hus 2, har begge dateringer til overgangen bronsealder-førromersk jernalder, og kan være fra bronsealderen. Det kan antyde at standardiseringen av orienteringen begynner i jernalderen. I så fall tegner det seg et enda klarere bilde av jernalderhusene med øst-vest-orientering som kortere enn de øvrige. Ytterligere to hus i Akershus med avvikende orientering og lengde over 18 meter, kan forstyrre bildet noe, men disse bygningene har identifisering 1 og kan være et resultat av at det som var flere bygninger er tolket som én bygning i felt. Det er med andre ord i all hovedsak, kanskje utelukkende, korte hus som var orientert annerledes enn majoriteten. På det nordre Østlandet (Oppland og Hedmark) har fem av 26 hus en avvikende nord-sør-orientering. Også de ser ut til å skille seg ut fra flertallet, som der er øst-vest-orientert. Materialet er lite, men i de periodene det er funnet hus med begge orienteringer, er de nord-sør-orienterte kortest (Tabell 6.8, Tabell 6.9). Gjennomsnittslengden for de øst-vest-orienterte

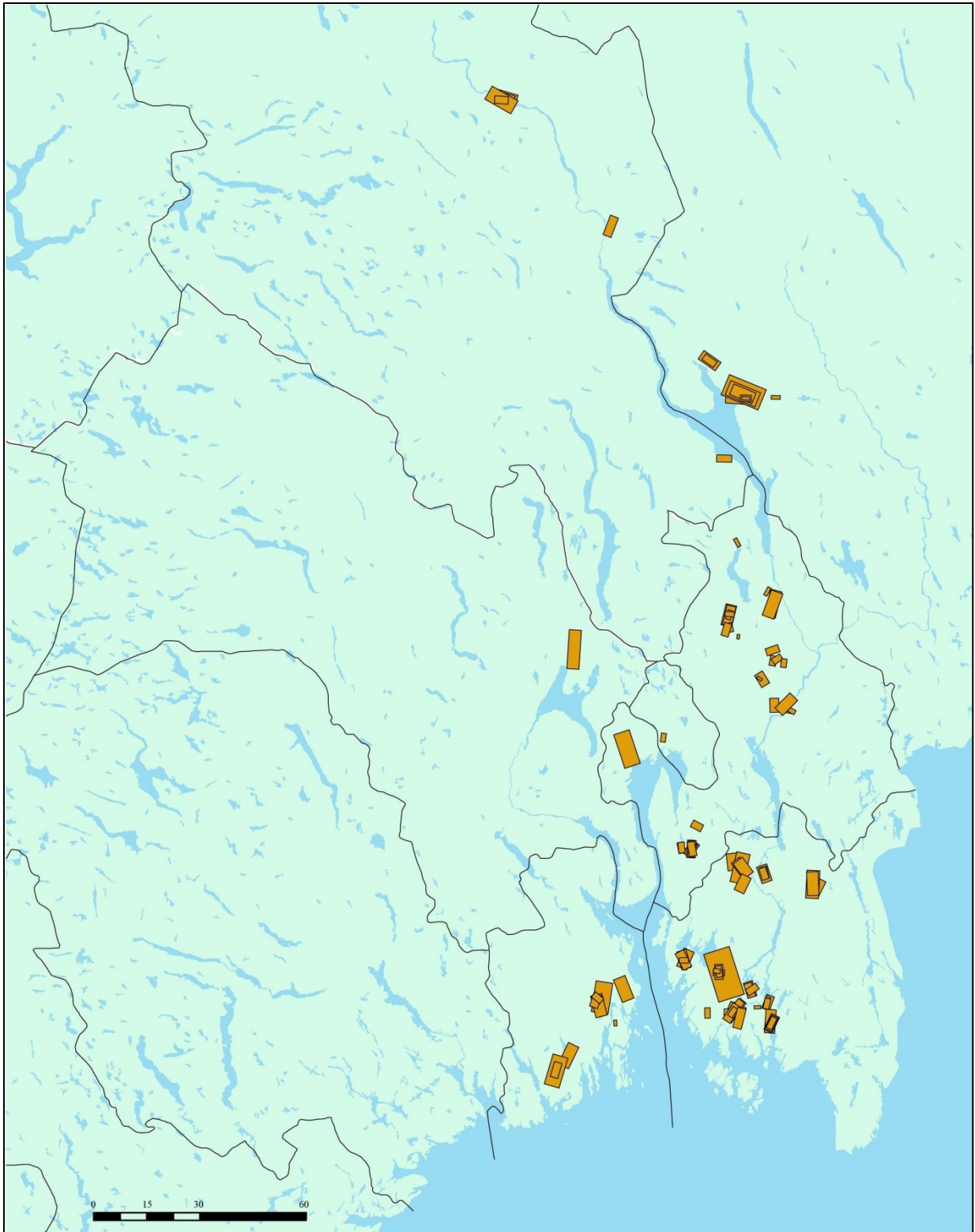
¹⁵ Grethe Bukkemoen (personlig kommunikasjon november 2015) har gjort meg oppmerksom på et treskipet hus undersøkt i 2015 i Hole i Buskerud. Det hadde melloms-kandinaviske innganger og var orientert N-S. Seinere ble et treskipet hus lokalisert ved hjelp av georadar i Øvre Eiker i Buskerud, men ikke videre undersøkt. Det er orientert tilnærmet N-S og kan ha melloms-kandinaviske innganger. Materialet er fortsatt lite, men kan tyde på at byggeskikken i Buskerud skiller seg fra både det søndre og det nordre Østlandet (Kristiansen, Monica, Erich Nau og Lars Gustavsen 2016 Georadarundersøkelse ved Sem gård (73/3), Øvre Eiker kommune, Buskerud fylkeskommune. Sluttrapport. Niku oppdragsrapport 21/2016. Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU), Oslo).

husene er 23 meter og for de N-S-orienterte 13 meter. Fire av de nord-sør-orienterte husene er mellom 5 og 18 meter lange, det femte er 23,5 meter langt.

Forholdet mellom lengde og orientering kan altså være med på styrke identifiseringen av to regionale byggeskikker på Østlandet, og et klart skille mellom det nordre og det søndre Østlandet. Husene på det nordre Østlandet er i all hovedsak orientert øst-vest, og har utelukkende mellomsandinaviske innganger. Husene på det søndre Østlandet er hovedsakelig orientert nord-sør, og har både sør- og mellomsandinaviske innganger. Omtrent 80 prosent av de godt identifiserte og daterte treskipede husene er altså orientert i hovedretningene. I begge regionene er omtrent 20 % av husene orientert annerledes enn majoriteten, og disse husene er i gjennomsnitt kortere. Gjennomsnittlig lengde for husene med avvikende orientering er omtrent den samme i begge områdene, mens husene med standard orientering er noe lengre på det nordre Østlandet enn i det øvrige undersøkelsesområdet.

Figur 6.4a-d Lengde og orientering for nærmere daterte treskipede bygninger med identifisering 2 eller høyere på nordre og søndre Østlandet. Illustrasjon: Elise Naumann. Fra øverst til venstre til nederst til høyre: Bygninger i Vestfold, Akershus, Østfold, Buskerud og Telemark fordelt etter finere orientering; Bygninger i Oppland og Hedmark fordelt etter finere orientering; Gjennomsnittlig lengde fra Østfold, Vestfold, Akershus, Buskerud og Telemark etter finere orientering; Gjennomsnittlig lengde fra Oppland og Hedmark etter finere orientering.

Figur 6.5 Kart over Østlandet med orientering og lengde for godt identifiserte og daterte treskipede bygninger. Illustrasjon: Elise Naumann.

Tabell 6.8 Gjennomsnittlig lengde på hus orientert nord-sør og øst-vest fordelt på fylke. Treskippede, godt identifiserte og daterte bygninger.

	Gjennomsnitt	Akershus	Østfold	Vestfold	Hedmark	Oppland	Buskerud	Oslo	Telemark
N-S	20	19	20	23	12	13	30	14	5
Ø-V	18	15	13	13	25	21			

Tabell 6.9 Grov orientering og gjennomsnittlig lengde i meter for hus datert til periode og identifisering 2 eller høyere.

	Nordre Østland		Søndre Østland	
	Lengde	Antall	Lengde	Antall
Ø-V	23 m	21	14 m	26
N-S	13 m	5	20 m	99

Så langt har jeg sett på den grovere orienteringen, det vil si at orienteringen er grovt delt i to, tilnærmet øst-vest eller nord-sør. Dersom vi ser på den finere orienteringen, det vil si at orienteringen deles inn i ni kategorier (kapittel 5.4.1), blir bildet noe mer nyansert (Tabell 6.10; Figur 6.4). I Hedmark og Oppland er de fleste husene orientert mot vest, vestnordvest eller nordvest. Husene orientert mot vestnordvest er klart lengst, 30 meter lange i gjennomsnitt. Det ødelegger imidlertid inntrykket fra den grovere orienteringen at det ene huset orientert nordnordøst er hele 24 meter og dermed gir det nest høyeste gjennomsnittet. De tre bygningene med finere orientering mot nord er imidlertid bare 10 meter i gjennomsnitt, og bekrefter slik inntrykket fra den grovere orienteringen. De 11 husene orientert mot vest har dessuten den nest korteste gjennomsnittslengden med 19 meter. Også husene fra Akershus, Østfold og Vestfold viser et mer nyansert bilde dersom en tar hensyn til den finere orienteringen. Desidert flest hus er orientert mot nordnordøst, nord og nordnordvest og bare to mot nordvest. Husene orientert mot nordnordvest er 25 meter i gjennomsnitt, mens husene orientert mot nord og nordnordøst er nest lengst med 20 meter. De korteste husene er bare 7 meter i gjennomsnitt og er orientert mot nordvest.

Det tilsynelatende klare mønsteret fra den grove orienteringen er altså vanskeligere å gjenfinne i den finere orienteringen. Likevel trer et visst mønster fram. Den finere orienteringen med størst gjennomsnittslengde er ikke den vanligste orienteringen, men den nest vanligste på det nordre Østlandet, og den tredje vanligste på det søndre Østlandet. På det nordre Østlandet er åtte hus orientert mer mot nord enn gruppen med det lengste gjennomsnittet, og 11 mer mot øst. På det søndre Østlandet er 14 orientert mer mot øst enn

gruppen med det lengste gjennomsnittet, og 93 mer mot nord og vest. Dermed kan mønsteret som var så tydelig da husene ble analysert ut i fra grovere orientering, også gjenfinnes ved analyse ut i fra den finere orienteringen, men mønsteret nyanseres noe. Det ser ut til at hovedorienteringen på det nordre Østlandet er vestnordvest eller vest og på det søndre Østlandet nordnordvest eller nordnordøst, avhengig av om man legger vekt på orienteringen med flest hus eller orienteringen med lengst hus i gjennomsnitt. I det videre vil jeg derfor vurdere om det kan skilles ut landskap med egne byggeskikker i de to regionene, eventuelt på tvers av dem. Hovedsakelig studerer jeg treskipede bygninger, men jeg vil også kort se på toskipede bygninger og firestolperskonstruksjoner.

Tabell 6.10 Finere orientering og gjennomsnittlig lengde for treskipede hus datert til periode og identifisering 2 eller høyere fra henholdsvis det nordre (Hedmark og Oppland) og søndre Østlandet (Østfold, Vestfold og Akershus).

Orientering	Antall bygninger		Gjennomsnittlig lengde	
	Nordre	Søndre	Nordre	Søndre
N	3	26	10 m	20 m
NNV		19		25 m
NNØ	1	43	24 m	20 m
NV	4	2	21 m	14 m
VNV	7	8	30 m	14 m
V	11	5	19 m	14 m
NØ		13		14 m
ØNØ		6		12 m
Ø		3		10 m
Totalt	26	125		

6.2.3 Andre regionale trekk ved de treskipede husene

I vurderingen av eventuelle andre regionale eller lokale særtrekk ved de treskipede husene, vil jeg først og fremst se nærmere på de 157 treskipede husene datert nærmere til periode og med identifisering 2 eller høyere. Detaljer som veggkonstruksjon, ildsteder og forholdet mellom lengde og bredde vil ligge til grunn for vurderingen.

Jeg vil begynne med å studere uttrukne gavlstolper. I Østfold er det funnet i syv av de 54 godt identifiserte og daterte bygningene fra førromersk jernalder, romertid og romertid-folkevandringstid, men ikke i de fire godt identifiserte og daterte bygningene fra yngre

jernalder. Ingen av de 22 bygningene (åtte godt identifiserte og daterte treskipede hus) fra førromersk jernalder i Akershus og Vestfold, har uttrukne gavlstolper, men de finnes til gjengjeld i romertid, romertid-folkevandringstid og folkevandringstid begge steder og i tillegg i merovingertid i Vestfold. I Oppland ble uttrukne gavlstolper fortsatt brukt i overgangen folkevandringstid-merovingertid, og i Hedmark så seint som i merovingertid-vikingtid. Det kan altså se ut som om uttrukne gavlstolper er et eldre trekk i sør enn i nord.

Et særtrekk ved Hedmark er den totale mangelen på identifiserte ildsteder i treskipede hus. Mest sannsynlig skyldes det at ildstedene er fjernet ved pløying eller andre kildekritiske faktorer, ikke at husene ikke hadde ildsteder. Det er heller ikke med sikkerhet observert vegggrille eller veggstolper i Hedmark, men en delvis undersøkt treskipet bygning fra folkevandringstid på Åker kan ha bevart vegggrille (Pilø 2005:99–100). Mest sannsynlig har husene hatt både ildsteder og vegger, men sporene etter dem er ikke bevart. De mange kokegropene fra Hedmark, også nær husene (Pilø 2005), kan tyde på at mangelen på ildsteder ikke utelukkende skyldes dypere pløying i Hedmark enn ellers, selv om kokegropene ofte er gravd ned dypere enn ildsteder. Dermed er det sannsynlig at ildstedene var grunt gravd ned, lagt rett på bakken eller bygd opp, slik at de er pløyd bort. Heller ikke veggene kan ha vært gravd dypt ned. I de andre fylkene er det også en rekke bygninger uten bevarte spor etter ildsted og vegger, det spesielle med Hedmark er at *ingen* slike spor er bevart.

Til sammen har 78 godt daterte treskipede bygninger med identifisering 2 eller høyere bevart både veggforløp og indre takbærende stolper, slik at det er mulig å beregne husenes balanse (kapittel 5.4.1). I de fleste fylkene er omtrent to tredjedeler av husene underbalansert, mens i Oppland er det nesten like mange overbalanserte hus (Tabell 6.11). Også dette trekket tyder altså på et skille mellom det søndre og det nordre Østlandet.

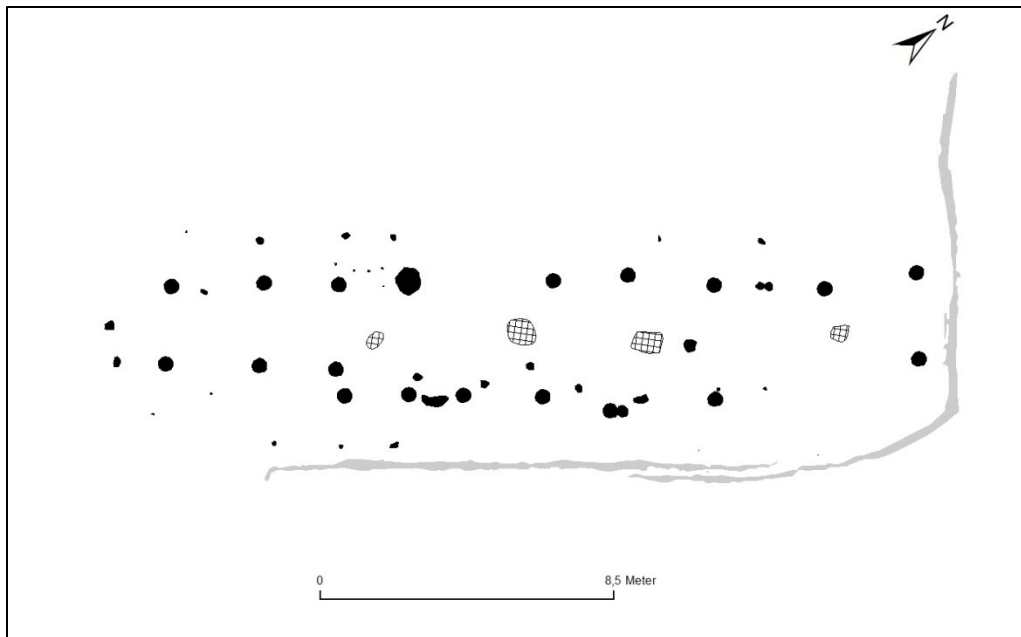
Østfold skiller seg ut, også ved andre trekk enn de uttrukne gavlstolpene. Flere hus fra førromersk jernalder har en type vegger eller vegg-grøfter som ikke er observert andre steder i undersøkelsesområdet (Figur 6.6). Disse veggene eller grøftene ser bare delvis ut til å være orientert langs med husene, og er lengre enn husene (Dikeveien 5, Glemmen 2, Nøkleby 2 og mer usikkert Dikeveien 1 og Dikeveien 5). Det kan være vegger som går over i levegger eller gjerder, kanskje fegater. Veggene/gjerdene på husene på Dikeveien 5 er identifisert gjennom veggstolper, og er altså ikke takdrypp eller dreneringer. Glemmen 2 og Nøkleby 2 har grøfter som det mest sannsynlig har stått stolper i. Avstanden mellom de tre lokalitetene er under to kilometer, og uansett om nedgravingene tolkes som vegger eller gjerder, er de utslag av lokale

tekniske valg. Valgene kan igjen avspeile en form for lokalt fellesskap eller kanskje en særegen byggeskikk på bygdenivå. Østfold skiller seg også ut fra de øvrige fylkene ved at tre hus har innganger i gavlenden (Nøkleby hus 1, Glemmen hus 2 og Askim prestegård hus 1). I tillegg er det mulig det er inngang i gavlen i det svakt identifiserte og daterte Nannestad hus 3 fra Akershus. Alle disse husene er fra førromersk jernalder. Det eneste identifiserte halvtakshuset er også fra Østfold (Figur 6.7).

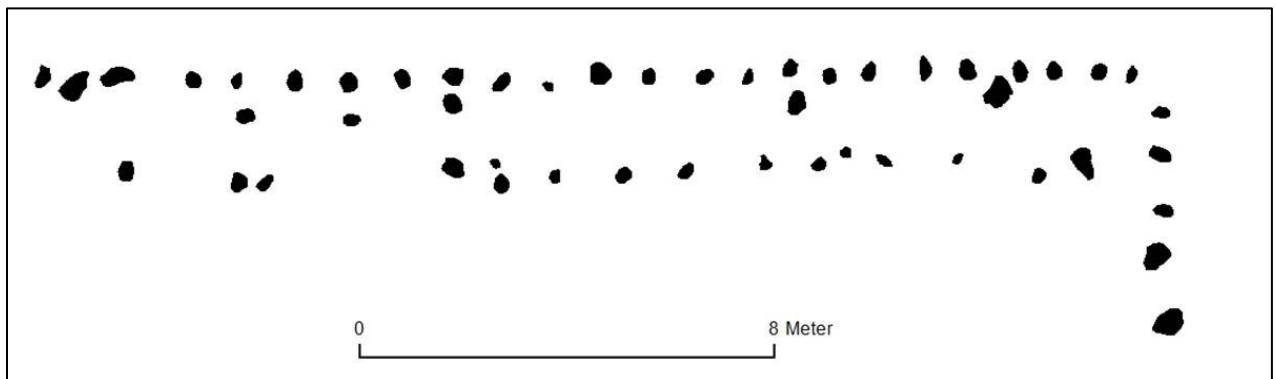
Tabell 6.11 Under- og overbalanserte godt identifiserte og daterte treskipede bygninger fordelt på fylke.

	Antall hus	Antall hus med balanse	Balansert	Overbalansert	Underbalansert
Akershus	38	16		6	10
Buskerud	4	3		1	2
Hedmark	13	0			
Oppland	13	7		3	4
Oslo	1	1			1
Østfold	65	39		12	27
Telemark	1	0			
Vestfold	22	12	1	3	8
	157	78	1	25	52

Min gjennomgang viser altså at treskipede bygninger på det nordre Østlandet i hovedsak er orientert øst-vest, utelukkende har melloms-kandinaviske innganger og i gjennomsnitt er lengre enn husene på det søndre Østlandet, der bygningene er orientert nord-sør og har både mellom- og sørs-kandinaviske innganger. I tillegg er det byggetekniske forhold som viser forholdsvis lokale byggeskikker. Når materialet er fordelt på perioder og fylker blir imidlertid hver gruppe forholdsvis liten, og mønstrene må foreløpig behandles med forsiktighet. Jeg vil derfor vurdere om trekk ved toskipede bygninger og fire-stolperskonstruksjoner kan understøtte mønsteret jeg har sett så langt (kapittel 6.2.4 og 6.2.5).

Figur 6.6 Dikeveien hus 1, et eksempel på hus med «rare» vegger. Illustrasjon: Jan Kristian Hellan.

Figur 6.7 Halvtakshus fra Østfold. Illustrasjon: Jan Kristian Hellan.

6.2.4 Toskipede bygninger

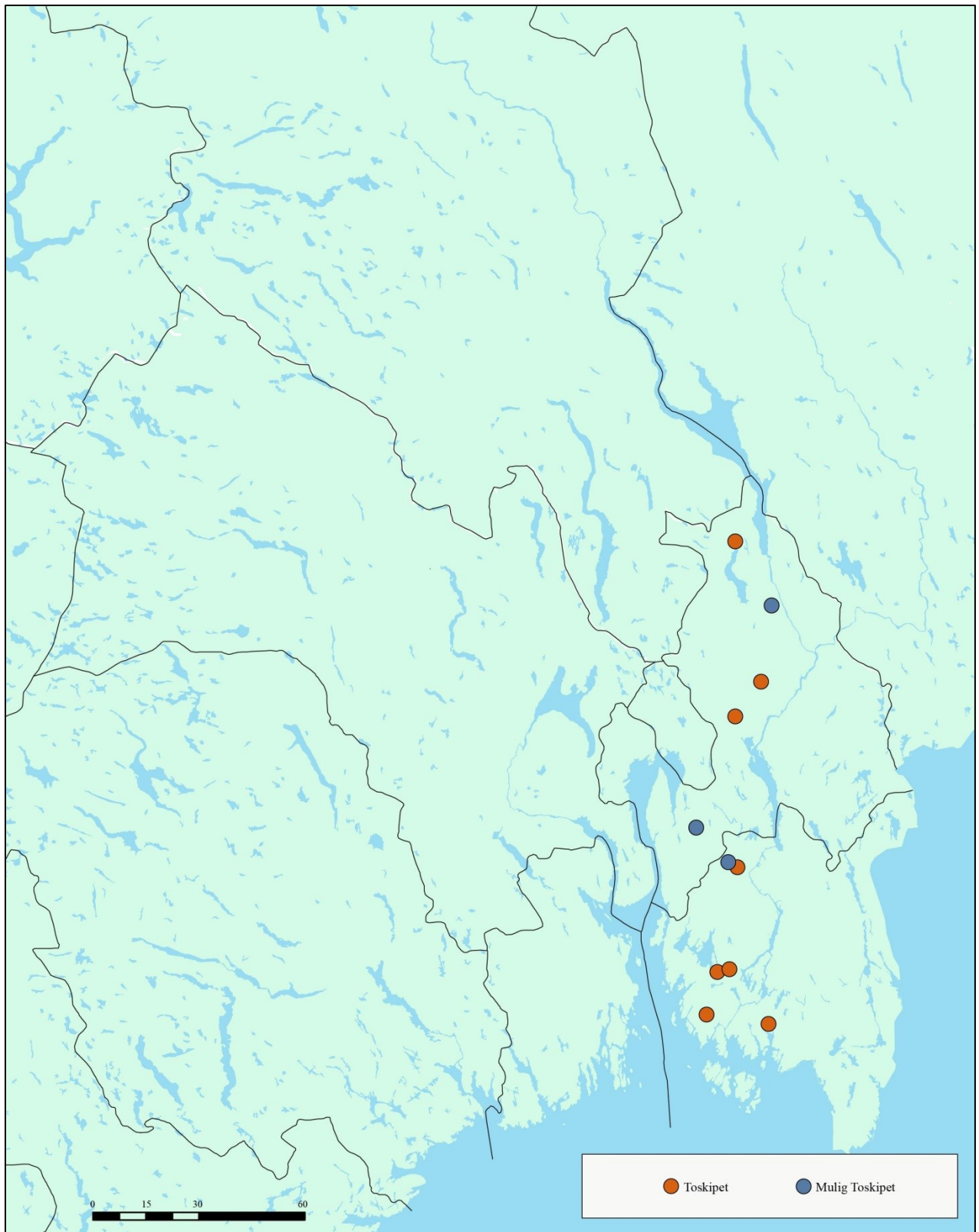
Det er funnet fem toskipede bygninger i Akershus og seks i Østfold, men ingen i det øvrige undersøkelsesområdet (Figur 6.8, Tabell 6.12). Toskipede bygninger dateres ofte til eldste del av bronsealder eller overgangen mellom neolitikum og bronsealder (Børnheim 2004). Flere forhold tyder imidlertid på at tolkningen og dateringene av de toskipede bygningene jeg behandler i avhandlingen er korrekt. Flere av bygningene lå alene med få andre nedgravninger i nærheten. Det letter identifiseringen i felt og minker faren for at det daterte materialet er redeponert, noe som igjen gjør dateringene sikrere. I fem av tilfellene er det observert

stolpehull etter veggstolpene i tillegg til stolpehullene etter rekken med stolper midt i huset. Tolkningene og dateringene av disse husene til jernalder, er etter min vurdering derfor ganske sikre (se f.eks. Vikshåland og Sandvik 2007 for en grundig presentasjon av tolkning og datering). Utbredelsen av de toskipede husene underbygger dermed at det finnes en egen byggeskikk i Akershus og Østfold. Lengden på husene varierer fra fem til atten meter, og både det lengste og det korteste er funnet i Akershus. Ingen av husene har bevart ildsted. Fem har bevarte veggstolper, fire av dem er funnet i Østfold. Bredden på husene varierer fra ca. fire til ca. åtte meter. Alle toskipede bygninger er orientert nord-sør. Flertallet fra Østfold er fra førromersk jernalder, og ingen er yngre enn fra overgangen romertid-folkevandringstid. I Akershus er bare tre hus datert, ett til førromersk jernalder, ett til romertid og ett til vikingtid. Utgraveren av vikingtidshuset, Christian Rødsrud (2014), har påpekt at både datering og identifisering er usikker. Det finnes imidlertid paralleller fra vikingtid i Rogaland og Troms, noe som kan styrke Rødsruds tolkning (Eriksen 2015:katalognr. 01–2, 40–10).

Tabell 6.12 Alle toskipede bygninger.

Periode	Totalt	Akershus	Østfold
FRJA	5	1	4
JA	2	2	
RT	2	1	1
RT-FVT	1		1
VT	1	1	
Totalt	11	5	6

I det begrensede materialet kan kanskje ikke de små skillene mellom Østfold og Akershus, som flest hus med bevarte veggstolper i Østfold, tillegges særlig vekt, men det går uansett et skille mellom Østfold og Akershus med toskipede hus og det resterende Østlandet uten.

Figur 6.8 Spredningskart for toskipede bygninger. Illustrasjon: Elise Naumann.

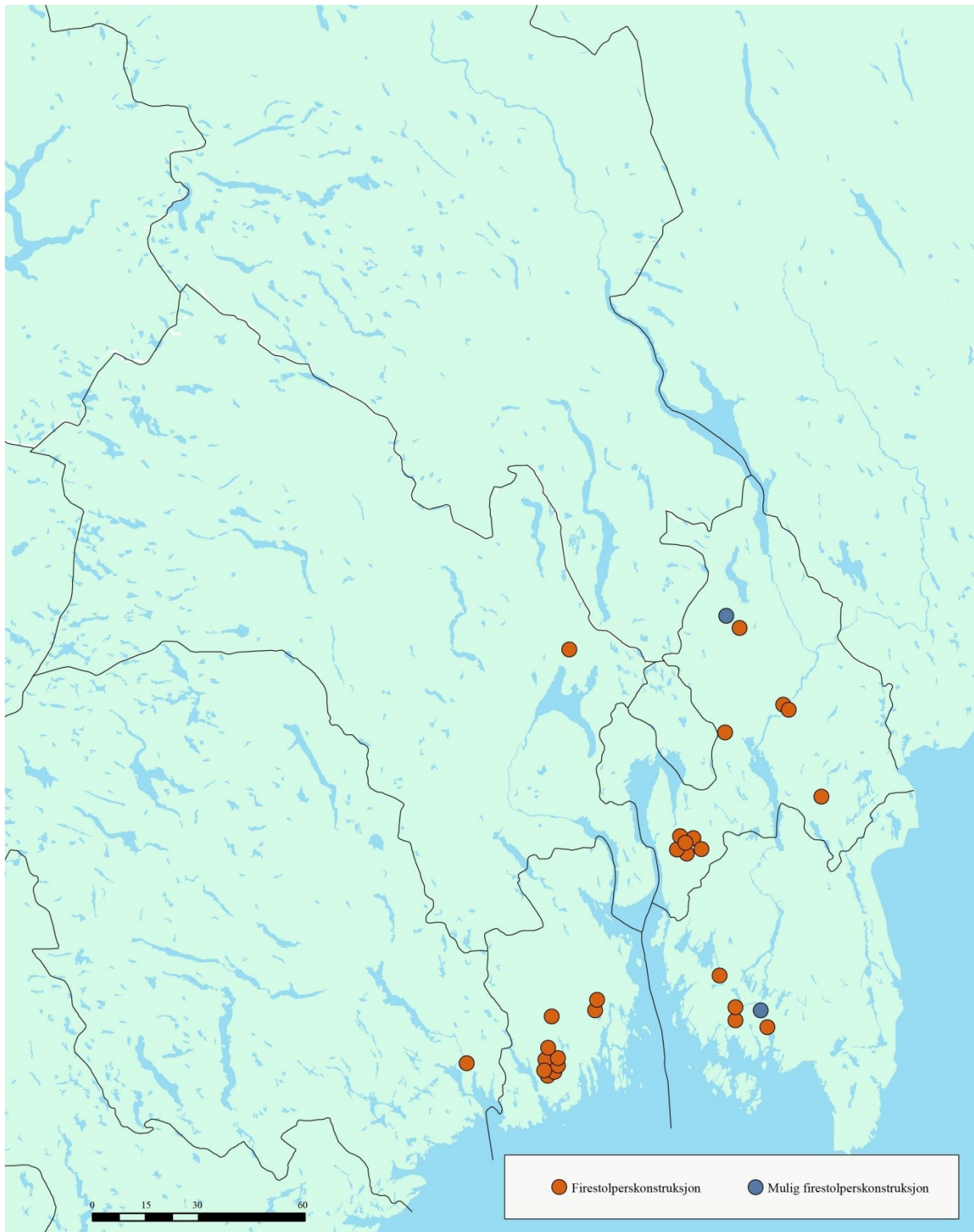
6.2.5 Firestolperskonstruksjoner

Det er undersøkt 29 firestolperskonstruksjoner, små bygg som mest sannsynlig har fungert som lager og ikke bolig for mennesker eller dyr (kapittel 1.1, Tabell 6.13, Figur 6.9). Bare 15 av disse er datert til periode, og alle er fra eldre jernalder med unntak av én fra merovingertid. De fleste er funnet i Akershus, Vestfold og Østfold, mens én er funnet i Buskerud og én i Telemark. Det er altså ikke funnet firestolperskonstruksjoner på det nordre Østlandet. Utbredelsen styrker dermed ytterligere skillet mellom det nordre og søndre Østlandet som er skissert i kapittel 6.2.

Tabell 6.13 Alle firestolperskonstruksjoner.

Periode	Totalt	Akershus	Buskerud	Østfold	Telemark	Vestfold
FRJA	2	1			1	
RT	2	1				1
RT-FVT	8	2		1		5
FVT	2	1				1
MT	1					1
JA	14	7	1	4		2
Totalt	29	12	1	5	1	10

De ni firestolperskonstruksjonene med størst mål er funnet i Østfold, Vestfold og i den søndre delen av Akershus. Den eneste firestolperskonstruksjonen datert til yngre jernalder er fra merovingertid og funnet i Vestfold. Bare én av firestolperskonstruksjonene fra Østfold er datert nærmere til periode, og den er fra romertid-folkevandringstid, mens ytterligere to er datert til eldre jernalder. I Akershus og Telemark er firestolperskonstruksjoner datert til førromersk jernalder. Vestfold skiller seg dermed ut ved at en firestolperskonstruksjon derfra er datert til merovingertid. Det er usikkert om de mindre ulikhetene snarere gjenspeiler et relativt lite materiale enn reelle forhold i forhistorien. Ellers er det vanskelig å se noe mønster i den romlige spredningen. Det er mulig at fraværet av firestolperskonstruksjoner i Oppland og Hedmark, der husene med den vanligste orienteringen er lenger enn på det søndre Østlandet, gjenspeiler at firestolperskonstruksjonene ble brukt som lager. Dersom for eksempel mat, fôr eller utstyr ble lagret i firestolperskonstruksjoner, og ikke i de treskipede bygningene var behovet for plass litt mindre. Det er imidlertid funnet et ildsted i en firestolperskonstruksjon på Bråte i Akershus (Røberg 2014), noe som kan antyde at firestolperskonstruksjonene ikke utelukkende var lager.

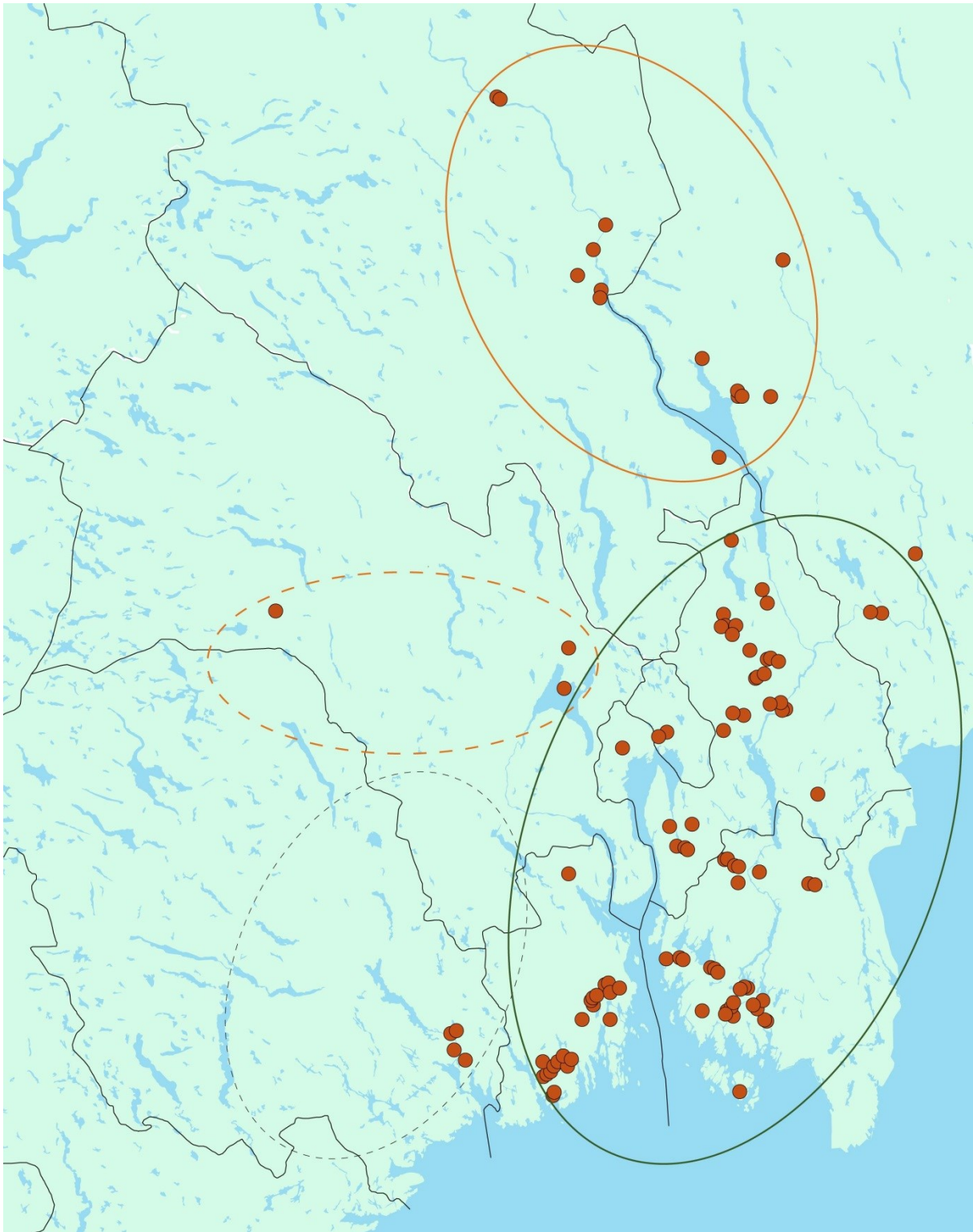
Figur 6.9 Spredningskart for firestolperskonstruksjoner. Illustrasjon: Elise Naumann.

6.2.6 Regioner og landskap

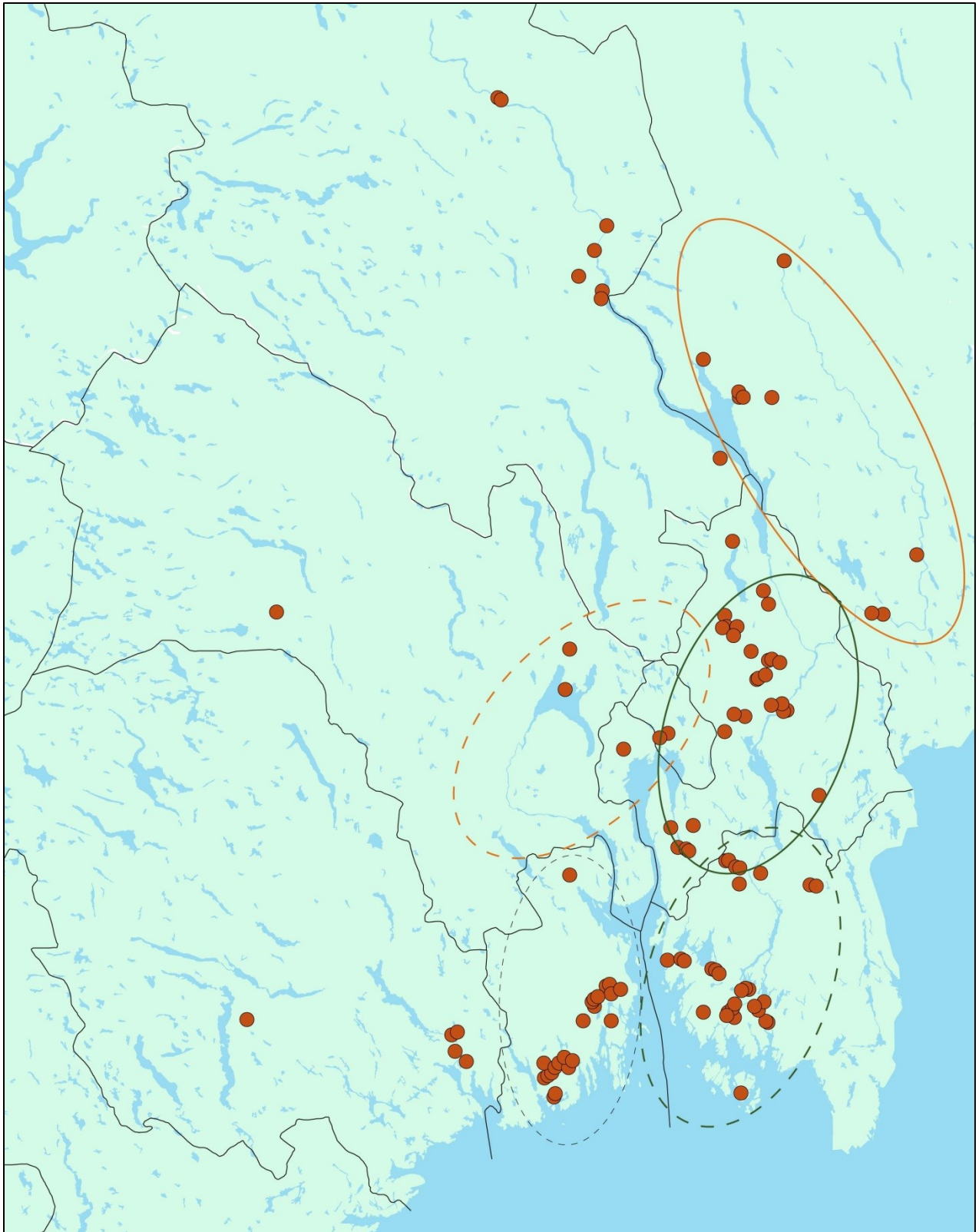
Det ser altså ut til å gå et tydelig skille mellom en region i nord bestående av Oppland og Hedmark, og en region i sør som består av Østfold, Akershus og Vestfold. Materialet fra Buskerud og Telemark er for lite foreløpig til å avgjøre hvor de hører hjemme (Figur 6.10). I Oppland og Hedmark er husene først og fremst orientert øst-vest og inngangene er av den mellomsandinaviske typen. I Østfold, Akershus og Vestfold er husene først og fremst orientert nord-sør og det forekommer både sør- og mellomsandinaviske innganger. I dette området er det også funnet mange firestolperskonstruksjoner. I tråd med Herschends (2009) antagelse om et skille mellom Sør- og Mellomsandinavia har jeg nå vist at den nordlige grensen for sørsandinavisk byggeskikk på Østlandet går omtrent mellom Akershus i sør og Oppland og Hedmark i nord (Figur 6.10). Som nevnt innledningsvis var huset den sentrale, sosiale institusjonen i jernalder, og i likhet med Herschend (2009:15, 19–20) antar jeg at ulike byggeskikk gjenspeiler ulike kulturelle forhold. Husene i denne analysen stammer alle fra jordbruksmiljø, men det er en vesentlig forskjell på økonomien mellom de to regionene, noe jeg kommer tilbake til.

Grensen mellom det nordre og søndre Østlandet, slik den er definert gjennom byggeskikken, har stor tidsdybde (kapittel 6.3), og det er interessant å se om den kan gjenfinnes i skriftlige kilder fra middelalder. Derfor vil jeg se nærmere på grensen mellom Viken og Opplandene og grensen mellom Eidsivatingslagen og Borgartingslagen, slik de er kjent gjennom skriftlige kilder fra middelalder (Holmsen 1979; Halvorsen 1987:37). Viken og Opplandene er to politiske eller kulturelle områder. Opplandene er kanskje betegnelsen på Vikens omland, og må altså ikke forveksles med det langt seinere fylket Oppland (Stylegar 2002).

Borgartingslagen og Eidsivatingslagen er juridiske områder. Opplandene og Eidsivatingslagen overlapper for en stor del, og omfattet i middelalder blant annet det som nå er fylkene Hedmark og Oppland i tillegg til blant annet Romerike nord i Akershus. Også Viken og Borgartingslagen overlapper for en stor del, og omfattet området rundt Oslofjorden sør for Romeriket. Min analyse av byggeskikken har vist at husene på Romerike er orientert nord-sør og har både sør- og mellomsandinaviske innganger, og dermed tilhører de den søndre byggeskikkregionen. De søndre kulturelle og juridiske områdene, Viken og Borgartingslagen, omfattet dermed deler av den søndre byggeskikkregionen på Østlandet, men ikke hele. Verken de middelalderske tinglagene eller de middelalderske kulturelle eller politiske områdene Viken og Opplandene overlapper altså med regionene slik de er definert gjennom byggeskikken.

Figur 6.10 Regioner ut i fra byggeskikken. Illustrasjon: Elise Naumann.

Figur 6.11 Landskap ut i fra byggeskikken. Illustrasjon: Elise Naumann.

Når resultatene oppsummeres blir det samtidig klart at det også finnes mindre landskap med lokale byggeskikker på det søndre Østlandet (Figur 6.11). Byggeskikken i Østfold og Vestfold skiller seg fra hverandre, til tross for at begge områdene ligger på det søndre Østlandet. Byggeskikken i Akershus har på sin side både likhetstrekk og forskjeller fra de to landskapene Østfold og Vestfold. Det er bare i Østfold og Akershus det er funnet treskipede hus. I Østfold er imidlertid en stor andel av husene fra førromersk jernalder, og uttrukne gavlstolper gikk ut av bruk tidligere enn i Akershus og Vestfold. I Vestfold er det imidlertid ikke funnet treskipede bygninger. Tidligere undersøkelser av gravskikk understøtter at det er forskjeller mellom de ulike landskapene på det søndre Østlandet (f.eks. Hougen 1924; Løken 1974; Forseth 1993; Forseth 2003; Stylegar 2004; Wangen 2009; Rødsrud 2012; Skogstrand 2014). De topografiske og klimatiske forholdene i Østfold og Vestfold er så like at forskjellene i byggeskikk ikke kan forklares med en øko-funksjonalistisk tilnærming. Forklaringene må derfor søkes i kulturelle forhold. Dette vil jeg komme nærmere tilbake til i kapittel 7.2, 7.3 og 7.5. Sannsynligvis er det lokale byggeskikker også på det nordre Østlandet. Mangelen på nedgravde ildsteder og vegger i Hedmark er et trekk som kan tyde på det, men materialet er foreløpig for lite til å utforske ulikhetene ytterligere.

Jeg kan derfor konkludere med at det ikke finnes noen enhetlig østlandsk byggeskikk, men både regionale og lokale byggeskikker, som alle er godt integrert i den øvrige skandinaviske ved at treskipede bygninger med jordgravde stolper var dominerende.

6.3 Endringer over tid

Jeg vil nå undersøke om byggeskikken endret seg over tid, særlig ved å se på innganger, orientering, lengde, bredde, areal og uttrukne gavlstolper i de ulike periodene. Over har jeg påvist at det ikke fantes én østlandsk byggeskikk, men to regioner og flere landskap. Studiet av endringer over tid må derfor ta utgangspunkt i landskapene, ellers kan store lokale endringer forbli uoppdaget. Jeg har også antydnet at det finnes byggeskikker med svært lokal utbredelse, kanskje på bygdenivå (kapittel 6.2.3). Materialets størrelse tillater ikke at lokale byggeskikker på bygdenivå blir utforsket ved hjelp av kvantitative metoder med hensyn til endringer over tid, og jeg bruker derfor fortsatt fylkene som geografiske enheter.

Det er som nevnt 157 godt identifiserte treskipede bygninger som er datert nærmere til perioder, og det er først og fremst disse jeg bruker i den videre gjennomgangen (Tabell 6.14, se kriterier i kapittel 4 og 5). De godt identifiserte og daterte treskipede husene er i all hovedsak fra eldre jernalder, bare 15 av de 157 husene er fra yngre jernalder. Jeg vil likevel

gjøre et forsøk på å beskrive hvordan bygningene i Oslofjordsområdet endrer seg gjennom hele jernalderen. Eriksen (2015) har nylig undersøkt husene fra yngre jernalder i Norge. Hun har ikke lagt like stor vekt på regionale eller lokale forskjeller, derfor vil det være svært interessant å sammenlikne mine lokale resultater med hennes landsdekkende.

Tabell 6.14 Antall treskipede, godt identifiserte hus datert til periode fordelt på fylke og periode.

Periode	Totalt	Akershus	Buskerud	Hedmark	Oppland	Oslo	Østfold	Telemark	Vestfold
FRJA	52	4	1	1	1	1	39	1	4
RT	45	15	2	5	7		11		5
RT-FVT	18	7	1		2		4		4
FVT	27	7		4	2		7		7
MT	13	5		3			3		2
VT	2				1		1		
Totalt	157	38	4	13	13	1	65	1	22

Tabell 6.15 Antall treskipede, godt identifiserte og daterte bygninger orientert N-S eller Ø-V, fordelt på periode og fylke. Det søndre Østlandet er lys grått, det nordre Østlandet mørkere grått.

	Periode	Totalt	Akershus	Østfold	Vestfold	Hedmark	Oppland	Buskerud	Oslo	Telemark
N-S	FRJA	41	2	31	4		1	1	1	1
	RT	27	9	10	3	1	2	2		
	RT-FVT	16	7	4	4			1		
	FVT	16	5	5	5		1			
	MT	9	4	3	2					
	VT	1		1						
	Totalt	110	27	54	18	1	4	4	1	1
Ø-V	FRJA	11	2	8		1				
	RT	18	6	1	2	4	5			
	RT-FVT	2					2			
	FVT	11	2	2	2	4	1			
	MT	4	1			3				
	VT	1					1			
	Totalt	47	11	11	4	12	9			
Totalt		157	38	65	22	13	13	4	1	1

Det er noen få forhold som ser ut til å være ganske uforanderlige gjennom jernalderen.

Sørskandinaviske og mellomskandinaviske innganger er omtrent like godt representert i alle

perioder på det søndre Østlandet (Tabell 6.3, Tabell 6.4), eller det kan være undersøkt for få hus med identifiserte innganger til at en eventuell endring over tid kan oppdages.

Bygningenes orientering ser heller ikke ut til å endre seg særlig over tid, selv om den kanskje blir mer standardisert for godt identifiserte treskipede bygninger og mindre standardisert for andre eller uidentifiserte bygningstyper i yngre jernalder (Tabell 6.15–Tabell 6.178). Det er mulig den økende standardiseringen av de treskipede husenes orientering og mindre standardisering av de andre husenes orientering viser at tradisjonelle byggeskikker settes under press i yngre jernalder.

Tabell 6.16 Grov orientering for treskipede, godt identifiserte og daterte bygninger, fordelt på Sør- og Mellomskandinvisk område og eldre (EJA) og yngre jernalder (YJA). Prosenttallene i parentes viser til andelen av totale hus fra henholdsvis eldre og yngre jernalder i området.

	Oppland og Hedmark		Akershus, Vestfold, Østfold	
	EJA	YJA	EJA	YJA
N-S	5 (23 %)	-	89 (78 %)	10 (90 %)
Ø-V	17 (77 %)	4 (100 %)	25 (22 %)	1 (10 %)

Tabell 6.17 Gjennomsnittlig lengde på hus orientert N-S og Ø-V fordelt på periode og fylke. Treskipede, godt identifiserte og daterte bygninger. Det søndre Østlandet er lys grått, det nordre Østlandet mørkere grått.

	Periode	Gj.snitt	Akershus	Østfold	Vestfold	Hedmark	Oppland	Buskerud	Oslo	Telemark
N-S	FRJA	16	19	16	22		6	19	14	5
	RT	23	19	31	13	12	12	38		
	RT-FVT	25	23	25	28			22		
	FVT	20	17	21	21		23			
	MT	18	12	12	37					
	VT	22		22						
Ø-V	FRJA	12	9	13		11				
	RT	16	16	10	14	14	19			
	RT-FVT	20					20			
	FVT	25	15	16	12	39	37			
	MT	24	18			26				
	VT	18					18			

Tabell 6.18 Alle bygninger med observert orientering, også de utelatt i tabell 6.14, men ikke firestolperskonstruksjoner. Bygningene er fordelt på orientering N-S eller Ø-V, periode og fylke. Det søndre Østlandet er lys grått, det nordre Østlandet mørkere grått.

	Periode	Total	Akershus	Østfold	Vestfold	Hedmark	Oppland	Buskerud	Oslo	Telemark
N-S	FRJA	56	8	36	7	1	1	1	1	1
	RT	36	13	13	4	1	2	3		
	RT-FVT	25	10	6	8			1		
	FVT	21	9	5	6		1			
	MT	11	4	3	2		2			
	VT	3		1	2					
	VT-MA	3	1			1	1			
	JA	39	19	6	8	1	1			4
	Totalt	194	64	70	37	4	8	5	1	5
Ø-V	FRJA	17	3	10	2	1				1
	RT	22	8	1	2	5	5			1
	RT-FVT	7	1		1		2			3
	FVT	13	2	2	2	6	1			
	MT	6	1		1	4				
	VT	3	2				1			
	VT-MA	2					1	1		
	JA	10	2	2	2	2				1
	Totalt	80	19	15	10	18	10	1		7
		274	83	85	47	22	18	6	1	11

Tabell 6.19 Grov orientering for alle bygninger unntatt firestolperskonstruksjoner, fordelt på sør- og midtskandinavisk område og EJA og yngre jernalder. Tallene i parantes viser til den prosentvise andelen av totalen i regionen.

	Oppland og Hedmark		Akershus, Vestfold, Østfold	
	EJA	YJA	EJA	YJA
N-S	6 (23 %)	4 (40 %)	125 (79 %)	30 (88 %)
Ø-V	20 (77 %)	6 (60 %)	34 (21 %)	4 (12 %)

Tabell 6.20 Grov orientering for alle bygninger unntatt godt identifiserte og daterte treskipede bygninger og firestolperskonstruksjoner, fordelt på det nordre og det søndre Østlandet og eldre og yngre jernalder. Tallene i parantes viser til den prosentvise andelen av totalen i regionen.

	Oppland og Hedmark		Akershus, Vestfold, Østfold	
	EJA	YJA	EJA	YJA
N-S	1 (25 %)	4 (67%)	49 (84 %)	4 (57 %)
Ø-V	3 (75 %)	2 (33 %)	9 (16 %)	3 (43 %)

6.3.1 *De treskipede bygningene*

Selv om byggeskikken på Østlandet kanskje best kan beskrives innenfor regionale eller lokale rammer, er det også noen trekk som er felles for hele området. De treskipede bygningenes inngangstyper og orientering ser som nevnt ut til å endre seg lite over tid (Tabell 6.18). Også noen andre, generelle trekk ser ut til å være felles for Østlandet gjennom jernalderen. Husene er jevnt over kortere og smalere i førromersk jernalder enn i seinere perioder (Tabell 6.21, Tabell 6.24), med unntak av Vestfold, der husene i gjennomsnitt er større i førromersk jernalder enn i romertid. Deretter blir husene lengre, når en topp og blir kortere igjen. I Østfold og Buskerud nås toppen allerede i romertid, i Akershus og Vestfold i overgangsperioden romertid-folkevandringstid, og i Hedmark og Oppland så seint som i folkevandringstid. Deretter synker gjennomsnittslengden, før den stiger i merovingertid i Vestfold og vikingtid i Østfold. Husene er imidlertid jevnt over kortere i yngre jernalder enn i eldre jernalder. Det er få godt identifiserte og daterte hus fra merovingertid og vikingtid, men trenden med noe lengre hus i vikingtid enn i merovingertid ser ut til å bli bekreftet av Eriksens gjennomgang av et langt større materiale (Eriksen 2015:figur 3.9). I hennes gjennomgang er husene lengst i overgangen mellom merovingertid og vikingtid. En liknende trend kan kanskje anes i avhandlingens undersøkelsesområde. De aller lengste husene følger omtrent den samme trenden som gjennomsnittshuset med hensyn på endring over tid. I Østfold og Vestfold er det lengste huset fra romertid, i Akershus og Vestfold fra romertid-folkevandringstid og i Oppland og Hedmark fra folkevandringstid (Tabell 6.22–6.23). Den gjennomsnittlige bredden på husene følger en liknende trend, men med noen interessante nyanser (Tabell 6.24). Husenes bredde øker fra førromersk jernalder til romertid-folkevandringstid, med unntak av i Akershus der den første toppen nås allerede i romertid. Deretter synker bredden i folkevandringstid, for så å øke igjen i yngre jernalder. Lengden på det lengste huset i forhold til gjennomsnittshuset, når toppen allerede i romertid, med unntak av Vestfold, der toppen først nås i merovingertid¹⁶. Det er vanskelig å se noe mønster i bruken av veggrille eller veggstolper, med det tidligere nevnte unntaket at ingen av delene er observert med sikkerhet i Hedmark (kapittel 6.2.3). Uttrukne gavlstolper forekommer allerede i førromersk jernalder i Østfold og Oppland, ellers ikke før i romertid. I Østfold forekommer de heller ikke etter romertid-folkevandringstid. Uttrukne gavlstolper er ikke observert i vikingtid, men det er så få bygninger fra denne perioden at det er usikkert hvor representativt det er. I grove trekk er det altså mange, korte og smale hus i førromersk jernalder, lengre og bredere i romertid og

¹⁶ Strengt tatt er Akershus et unntak, forholdet er marginalt større i RT-FVT enn i RT. Denne forskjellen er imidlertid så liten at den ikke har relevans for avhandlingen.

folkevandringstid, og færre og kortere, men ofte ganske brede, i merovingertid og vikingtid, kanskje noe lengre i vikingtid.

Husenes balanse er av flere antatt å endre seg over tid (kapittel 6.2.3). En slik tendens kan også anes i materialet fra Østlandet (Tabell 6.25, for fordeling på perioder og fylker se vedlegg 2). I eldre jernalder dominerer det underbalanserte huset, som kjennetegnes av at større del av takets tyngde bæres av veggene, mens i yngre jernalder er en større andel av husene overbalanserte med en større del av takets tyngde båret av midtskipet. Det må understrekes at materialet er lite, men denne trenden er uansett den motsatte av hva som er observert i andre deler av Skandinavia (Herschend 1989; Göthberg 2000). Et mønster er imidlertid at av 23 bygninger der midtskipets bredde utgjør 40 % eller mindre av husets totale bredde, er bare to bygninger fra førromersk jernalder, og begge er fra Østfold. Ellers fordeler de 23 bygningene seg relativt jevnt over perioder og områder, selv om de kan være noe overrepresentert i Oppland og noe underrepresentert i Vestfold.

Tabell 6.21 Gjennomsnittlig lengde på treskipede, godt identifiserte og daterte bygninger.

	Gjennomsnitt for perioden	Akershus	Buskerud	Hedmark	Oppland	Oslo	Østfold	Telemark	Vestfold
FRJA	15	14	19	11	6	14	15	5	22
RT	20	18	38	13	17		29		13
RT-FVT	24	23	22		20		25		28
FVT	22	17		39	30		20		19
MT	20	13		26			12		37
VT	20				18		22		

Tabell 6.22 Lengste bygning fra periode og fylke.

Periode	Akershus	Buskerud	Hedmark	Oppland	Oslo	Østfold	Telemark	Vestfold
FRJA	24	19	11	6	18	31	21	35
RT	34	45	24	31		61	8	27
RT-FVT	44	22		27		36	17	45
FVT	28		51	37		28		32
MT	22		34	15		17		41
VT	17			18		22		34

Tabell 6.23 Lengste bygning i prosent av gjennomsnittlig lengde for godt identifiserte og daterte treskipede bygninger fordelt på periode og fylke.

	Akershus	Buskerud	Hedmark	Oppland	Oslo	Østfold	Telemark	Vestfold
FRJA	171	100	100	100	129	207	420	159
RT	189	118	185	182		210		208
RT-FVT	191	100		135		144		161
FVT	165		131	123		140		168
MT	169		131			142		111
VT				100		100		

Tabell 6.24 Gjennomsnittlig bredde for godt identifiserte og daterte treskipede bygninger fordelt på periode.

	Akershus	Buskerud	Hedmark	Oppland	Oslo	Telemark	Vestfold	Østfold
FRJA	5,8				5,3		6,9	6,4
RT	7,2	8,7		6,7			7,0	7,0
RT-FVT	6,2	9,6		7,5			7,6	9,0
FVT	6,1			6,1			7,0	7,1
MT	7,4						9,5	6,6
VT				6,3				9,2

Tabell 6.25 Under- og overbalanserte godt identifiserte og daterte treskipede bygninger fordelt på periode. Skillet satt til at midtskipet utgjør ca. 50 % av husets totale bredde.

	Antall	Antall med balanse	Balansert	Overbalansert	Underbalansert
FRJA	52	29		10	19
RT	45	20		5	15
RT-FVT	18	10		4	6
FVT	27	12	1	3	8
MT	13	5		2	3
VT	2	2		1	1
Totalt	157	78	1	25	52

6.3.2 De «andre» bygningene

Et av de markante trekkene ved materialet er at det er få godt daterte og identifiserte treskipede bygninger fra merovingertid og enda færre fra vikingtid. Her vil jeg undersøke om, og i hvilken grad, det handler om reelle forhistoriske mønstre eller om representativitet og kildekritiske forhold har ført til at husene fra disse periodene blir underrepresentert.

Byggeskikken kan ha vært av en slik art at vi ikke fanger opp bygningene med de

utgravingsteknikkene vi bruker, i praksis maskinell flateavdekking, eller bygningene kan ligge på steder vi ikke undersøker, særlig inne på eksisterende gårdstun (kapittel 4). Først vil jeg kort undersøke om bygningene kan være av en slik art at vi ikke fanger dem opp, og derfor ta en kort gjennomgang av alle bygningene uavhengig av identifiseringsgrad og type.

Det er 26 bygninger som med større eller mindre sannsynlighet er fra eldre jernalder og som ikke er definert som treskipet, toskipet eller firestolperskonstruksjon. De fleste av disse er udefinerte eller usikre bygninger med jordgravde stolper, men det finnes også noen mulige U-formede tufter og svakt nedgravde tufter uten jordgravde stolper. Mangelen på jordgravde stolper kan antyde at veggene bar tyngden av taket. Indikasjonen på at byggeskikken i seg selv gjør at vi ikke finner en stor andel av husene fra eldre jernalder, finnes altså, men er svært fåtallig.

Totalt er 29 bygninger datert til merovingertid, vikingtid eller overgangen til middelalder. Godt identifiserte treskipede bygninger utgjør flertallet, men i denne gjennomgangen vil jeg først og fremst se nærmere på fire av de ni bygningene som ikke er definert som treskipet, og som jeg mener har potensial til å belyse byggeskikken mot slutten av vikingtiden. Formålet er først og fremst å undersøke om det finnes holdepunkter for å fastslå når treskipede bygninger går ut av bruk.

Byggeskikken kan være medvirkende til at det er undersøkt få hus fra vikingtid, det viser undersøkelsen av tomta etter Raulandsstua. Den ble bygget på 1200-tallet og flyttet til Norsk Folkemuseum på 1890-tallet (Tollnes 1973; Thun og Stornes 2007). Ved den arkeologiske undersøkelsen hadde tomta ligget urørt i snaut hundre år, og foruten sporene etter Raulandsstua ble det funnet stein brukt som fundament, et ildsted og kulturlag etter Rauland II, sannsynligvis en bygning fra sein vikingtid eller tidlig middelalder. Selv om det ikke blir eksplisitt kommentert av utgraveren Roar Tollnes (1973), fremgår det at ingen av sporene etter Rauland II eller Raulandsstua ville vært identifiserbare etter en eventuell dyrking. Denne bygningen ville altså neppe blitt fanget opp ved undersøkelser med maskinell flateavdekking i dyrket mark. Få bygningstekniske detaljer er kjent om hallen på Huseby i Vestfold, og det er usikkert om den har hatt jordgravde stolper (Skre 2007c). Det er imidlertid sannsynlig at byggeteknikken ikke var kjennetegnet av kraftige, indre jordgravde stolper, og trolig ville ikke bygningen blitt fanget opp dersom den lå i dyrket mark og maskinell flateavdekning ble anvendt. Enskipede bygninger forekommer ikke før i vikingtid, og viser også at byggeskikken endrer seg. Eriksen (2015) finner fire slike, to av dem på Østlandet. Garder hus 1 fra Akershus

har en vid dateringsramme, C14-dateringene spenner fra 795–1435 e.Kr. (Helliksen 1997:tabell 7). Eriksen (2015:katalognr. 29-2) har datert huset til sein vikingtid, jeg har datert det til overgangen vikingtid-middelalder. Huset er av Helliksen og Eriksen tolket som enskipet med jordgravde stolper i vegglinjene. Jeg er usikker på om de bevarte stolpehullene utgjorde de takbærende grindene i et treskipet hus eller veggene i et enskipet hus, og har tolket det som et mulig enskipet hus. Bredden på huset varierer fra 5 til 5,5 m. Alle treskipede hus fra yngre jernalder med bevarte vegger er bredere, selv om noen få hus fra eldre jernalder, særlig førromersk jernalder, er smalere. I sitt langt større materiale finner Eriksen (2015:katalognr. 02-1 og 09-1) to enskipede bygninger med godt identifiserte vegger fra henholdsvis Troms og Nord-Trøndelag. Begge er fra sein vikingtid eller tidlig middelalder, og begge er smalere enn Garder hus 1. Den beskjedne bredden er dermed ikke noe argument mot at Garder hus 1 kan være enskipet. Vikingtidshuset på Hedrum kirkegård i Vestfold er av Eriksen (2015:katalognr 63-1) karakterisert som enskipet, og av meg som treskipet. Huset har to eller tre par med stolpehull omtrent midt i huset i lengderetningen, og enkeltliggende stolpehull omtrent midt i skipet i den søndre delen. I den nordre delen er det ikke spor etter stolpehull inne i huset, men stolpehullene i veggrekken er kraftigere enn i den øvrige delen av huset (Berg 1998). Veggene i den nordre delen kan altså ha båret taket uten indre, jordgravde stolper. I midten kan stolpehullene representere de indre, jordgravde stolpene i en treskipet konstruksjon, mens stolpehullene midt i huset i sør kan være spor etter indre, jordgravde stolper i en enskipet bygning. Det er altså mulig huset er en blanding av enskipet, toskipet og treskipet. Da jeg kategoriserte huset som treskipet, tolket jeg de indre jordgravde stolpene i midten av huset som takbærende. Jeg la mindre vekt på fraværet av spor etter par med takbærende stolper i de andre delene av huset, fordi jeg antok at fraværet skyldes dårlige bevaringsforhold.

Husene jeg har nevnt over er bygget på en måte som antyder at vikingtidens teknikere i større grad enn tidligere vurderte andre byggeteknikker enn den treskipede. De nevnte husene utgjør nesten en tredjedel av bygningene fra perioden, noe som understreker at alternativer til den treskipede bygningen ble vanligere. Veggstolpene i de mulige enskipede husene på Garder og Hedrum kirkegård var jordgravde, men bar tyngden av taket. Det laftede huset på Rauland og hallen på Huseby tyder på at de treskipede husene erstattes eller suppleres av bygninger som ikke nødvendigvis har jordgravde stolper. Byggeskikken i vikingtid kan altså være av en slik art at bygningene ikke blir identifisert ved maskinell flateavdekking i dyrket mark. Fraværet av lange bygninger med jordgravde stolper i middelalder ser imidlertid ut til å være et særlig

østlandsk fenomen. Både i Agder og på Vestlandet er det funnet middelalderbygninger med jordgravde stolper som ser ut til å ha store likheter med de treskipede bygningene (Diinhoff 2009b; Kile-Vesik 2014). Det kan skyldes at for eksempel laft er en materialkrevende måte å bygge på, og at den gode tilgangen på tømmer på Østlandet gjorde det lettere å innføre den nye byggeskikken (Bugge og Norberg-Schulz 1990). Mitt syn på forholdet mellom byggeskikk og samfunn som refleksivt, gjør denne endringen i byggeskikk vesentlig for min forståelse av samfunnet, noe jeg kommer tilbake til i kapittel 9.

6.4 Regional og lokal byggeskikk på Østlandet

Så langt i dette kapitlet har jeg undersøkt hvordan byggeskikk varierer gjennom tid og rom på Østlandet i jernalder. Nå vil jeg oppsummere de viktigste trekkene. Deler av diskusjonen er ført på et detaljert nivå, og blitt komplisert av at en del trekk forekommer på ulike tider i ulike deler av undersøkelsesområdet. Variasjonene i byggeskikk er en vesentlig del av mine resultater så langt. For at mangfoldet og endringene i størst mulig grad skal bli ivaretatt også i oppsummeringen, vil jeg først se på de romlige variasjonene og deretter endringene over tid. Det er imidlertid verdt å merke seg at jeg til en viss grad legger mindre vekt på Østfold, fordi det skiller seg mye fra det øvrige undersøkelsesområdet, og dermed er vanskelig å innlemme i oversikten.

Byggeskikken på Østlandet har store regionale og lokale forskjeller, men er samtidig en del av den øvrige skandinaviske. På regionalt nivå har jeg vist at det går et skille mellom det nordre Østlandet (Oppland og Hedmark) der Herschends mellomskandinaviske inngangstype dominerte, og det søndre Østlandet (Østfold, Vestfold og Akershus) der Herschends mellomskandinaviske og sørskandinaviske inngangstyper fantes om hverandre. I Oppland og Hedmark var bygningene med lengde over 18 meter, og en god del av de kortere bygningene, orientert øst-vest, mens en minoritet med kortere hus var orientert nord-sør. I de resterende fylkene var bygningene med lengde over 18 meter og en god del av de kortere bygningene orientert nord-sør, mens en minoritet med kortere hus var orientert øst-vest. Både på det søndre og nordre Østlandet utgjorde minoriteten omtrent en femtedel av bygningene. Husene i Oppland og Hedmark er ikke på sitt lengste før i folkevandringstid, noe seinere enn i de andre fylkene, med unntak av Vestfold som har to lange hus fra merovingertid. Folkevandringstids-husene i Oppland og Hedmark er markant lenger enn i de øvrige fylkene. Det er verken funnet toskipede bygninger eller firestolperskonstruksjoner på det nordre Østlandet.

På lokalt nivå har byggeskikken noen særegne trekk. Det relativt begrensede materialet gjør at jeg har konsentrert meg om å undersøke den lokale byggeskikken i Østfold, Vestfold og Akershus. Østfold skiller seg fra de øvrige fylkene ved å ha uttrukne gavlstolper allerede i førromersk jernalder, undersøkelsens eneste halvtakshus og alle de tre husene med inngang i gavlen. Sammen med Akershus er Østfold det eneste området det er funnet toskipede bygninger. I Østfold er de lengste husene fra romertid, mens de i de øvrige fylkene med unntak av Buskerud, fikk sin største lengde seinere. Akershus og Vestfold skiller seg fra både det mellomsandinaviske området og fra Østfold, og byggeskikken i de to områdene har en del likhetstrekk.

Treskipede bygninger med jordgravde stolper er som nevnt de vanligste gjennom hele jernalder. De dominerer totalt fram til merovingertid, men dominansen ser ut til å bli mindre i yngre jernalder, selv om det er noe uklart hvilke bygningstyper som erstatter dem. Det gjelder for hele undersøkelsesområdet, men som det har fremgått, er det store regionale forskjeller.

Firestolperskonstruksjoner finnes først og fremst fra romertid til merovingertid, og toskipede hus i eldre jernalder. Det er undersøkt flere hus fra førromersk jernalder spesielt og eldre jernalder generelt enn fra merovingertid og vikingtid. Dermed blir forståelsen av eldre jernalder størst, samtidig som de relativt få husene fra yngre jernalder sannsynligvis gjenspeiler at byggeskikken endres. De treskipede husene blir generelt lengre fra førromersk jernalder og framover, de lengste husene finnes hovedsakelig i romertid-folkevandringstid eller folkevandringstid. Deretter blir husene noe kortere igjen, før lengden igjen ser ut til å øke i vikingtid. Bredden følger omtrent de samme trendene. Uttrukne gavlstolper ble brukt fra romertid til folkevandringstid eller merovingertid.

I dette kapittelet har jeg studert byggeskikken isolert. Den varierer både i tid og rom, men kan i all hovedsak ses som variasjoner over ett tema. Treskipede bygninger med indre, jordgravde stolper er det dominerende bolighuset. Det blir i noen perioder på det søndre Østlandet supplert av økonomibygninger i form av firestolperskonstruksjoner og toskipede bygninger.

7 Jernalderens bosetningsmønster på Østlandet

I dette kapitlet vil jeg se på forholdet mellom bygningene og omverdenen, det vil si det mer overordnede bosetningsmønsteret. Først vil jeg kort vurdere årsaker til variasjonen i byggeskikken (kapittel 7.1). Deretter vil jeg belyse gårdstunet som sted ved å studere hvordan boplassene blir opprettet og forlatt (kapittel 7.2). Så vil jeg undersøke punktkontinuitet, eller hvorvidt bygninger er bygget over eldre bygninger eller over eller under graver (kapittel 7.3). Jeg vil også reflektere kort over organiseringen av tunene (kapittel 7.4), før jeg oppsummerer bosetningsmønsteret på Østlandet (kapittel 7.5).

7.1 Årsaker til variasjon i byggeskikken

Her vil jeg kort vurdere noen mulige årsaker til variasjonene i bygningenes lengde, bredde og orientering som fremkom i kapittel 6. Jeg mener det er et refleksivt forhold mellom materiell kultur i form av bygningsmiljøet og samfunnets kollektive idealer og ideer, og jeg ser byggeskikken som effektiv teknikk i en sosial forstand (kapittel 1). Jeg understreket imidlertid at jeg ikke ser bort fra at ytre faktorer påvirket bosetningsmønsteret. Jeg vil derfor undersøke om variasjonene i husenes orientering, lengde eller inngangstyper primært må betraktes som tilpasninger til lokale klimatiske forhold, som igjen påvirker eller setter grenser for økonomisk tilpasning, eller om variasjonene må forklares med kulturelle forhold. Det er påpekt at skillet mellom funksjonelle eller økonomisk rasjonelle og ideologiske eller kulturelle valg ofte kan være kunstige (Eriksen 2015:202–211). Jeg er enig, men vil samtidig påpeke at det kan være reelle skiller. Et eksempel kan illustrere dette skillet. Verken bananer eller hamp dyrkes i særlig grad i Norge, men av to ulike årsaker. Bananer krever temperatur rundt 27 grader og høy fuktighet året rundt, og vil ikke vokse utendørs i Norge. Selv om det er mulig å dyrke bananer i drivhus i dag, blir kostnadene høye, samtidig som bananer er enkle å transportere. Det er altså et rasjonelt, økonomisk valg å ikke dyrke bananer i Norge i dag. Hamp er på sin side mulig å dyrke i Norge, også utendørs, men fordi hamp inneholder et psykoaktivt stoff, er dyrking forbudt i Norge, selv om produksjon nok kunne være økonomisk lønnsomt. Altså er det et kulturelt valg å ikke dyrke hamp.

7.1.1 Husenes orientering – klimatilpasning?

Husene på det nordre Østlandet orienterer seg hovedsakelig øst-vest, og de på det søndre Østlandet nord-sør (kapittel 6.2.2). Jeg vil nå undersøke hva som kan være årsaken til variasjonen. Jeg vil særlig diskutere om bygningene kan være orientert i forhold til lokale vindretninger, for å utnytte sola som varmekilde, eller om årsaken må søkes i andre kulturelle preferanser. Det er ofte antatt at husene orienterer seg mot sola for å utnytte den som

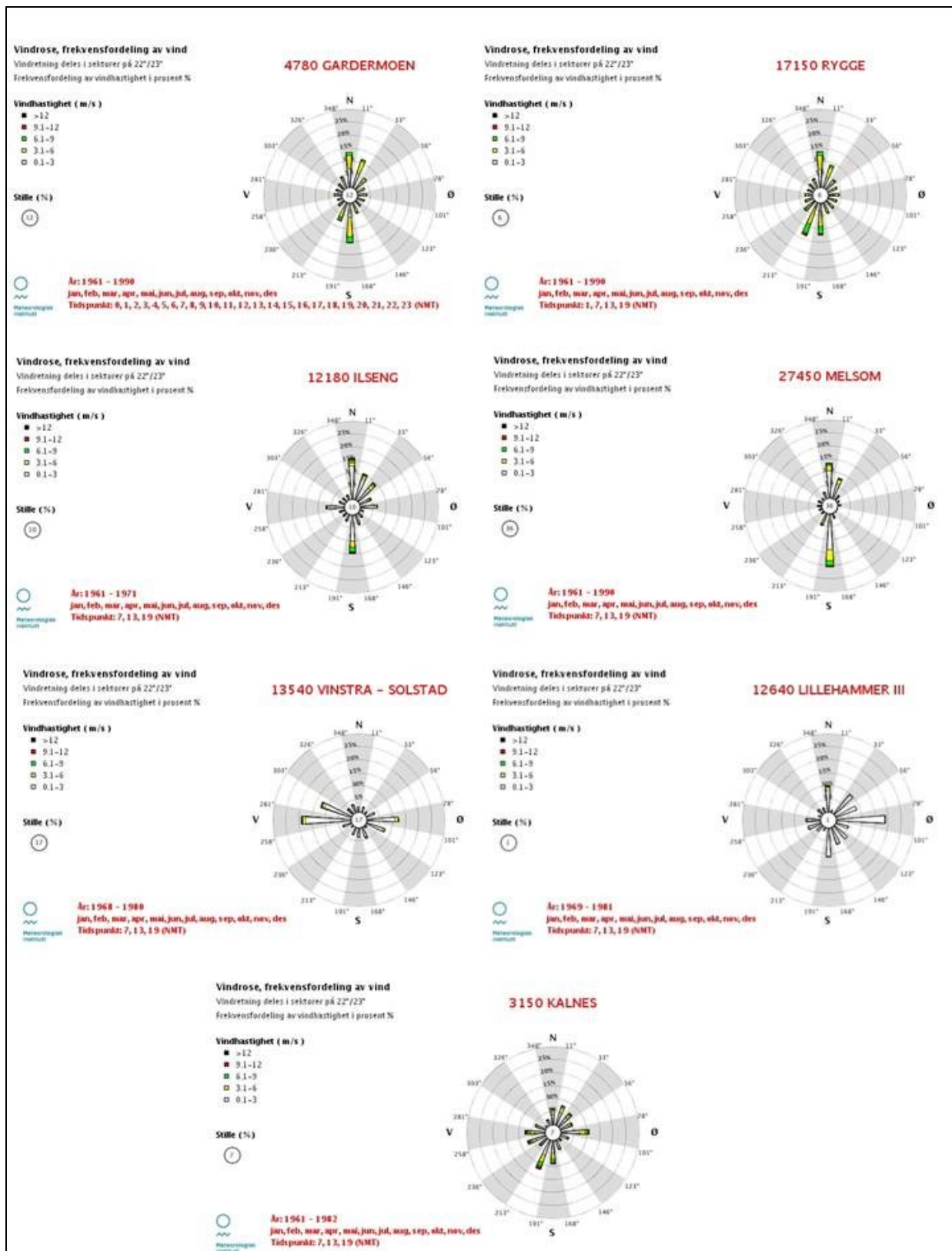
varmekilde og/eller lokale vindretninger og topografi (Myhre 1980:229; Björhem og Säfvestad 1993:280; Webley 2008:56 med referanser; Nitter 2013; Eriksen 2015:206–211 med referanser). Tidligere undersøkelser i andre områder har imidlertid vist at det ikke alltid er sammenheng mellom vindretning og orientering av husene, samtidig som graver og hus gjerne har samme orientering. Webley (2008:59–60) foreslår derfor at orienteringen skyldes en blanding av funksjonell tilpasning og mytologi tilknyttet ulike himmelretninger. To eksempler på mytologi knyttet til himmelretning, er at i nordisk mytologi er nord veien til Hel, mens æsene bor i sør (Shetelig og Falk 1937:237–239; Birkeli 1943:117–119). Eriksen (2015:202–211) har nylig gjennomgått ulike funksjonelle og ideologiske forklaringer. Hun legger vekt på at husene først og fremst er orientert etter de fire himmelretningene, og foreslår at det skyldes ideologiske heller enn praktiske forhold, men understreker at skillet mellom de to forklaringene gjerne er kunstig. I mitt forsøk på å forklare husenes orientering vil jeg legge vekt på at husenes dominerende orientering er forskjellig på henholdsvis det nordre og det søndre Østlandet, at ca. 20 % av husene i begge områdene har en annen orientering enn flertallet og at få hus er orientert helt nord-sør eller øst-vest (kapittel 6.2.2). Jeg vil undersøke hvordan orienteringen forholder seg til rådende vindretninger og sola, og vil se på forholdet mellom gravenes og husenes orientering. Selv om jeg for eksempel ikke tar høyde for at vindretningene varierer gjennom året, eller at vindretningene kan ha endret seg siden husene ble bygd, gir mine undersøkelser likevel et godt utgangspunkt for å vurdere om husene er orientert i forhold til fremherskende vindretninger.

Solen gir mest varme til hus som er orientert øst-vest (Nitter 2013:226), slik sett har altså bygningene på det nordre Østlandet en gunstigere orientering. Husenes orientering på det søndre Østlandet må i så fall ha blitt bestemt med andre mål for øye enn å sikre mest mulig varme fra solen. Det fremgår av Figur 6.5 og Figur 7.1 at det er en viss samvariasjon mellom de forhistoriske husenes hovedorientering og den dominerende vindretningen i dag – det ser ut til at vinden gjerne kom inn mot gavlene og ikke langsiden på huset. Dersom vindretningen ikke har endret seg, har det redusert belastningen på huset ved sterk vind, og i tillegg har vinden i mindre grad kjølt huset ned. Likevel ser husenes orientering ut til å være mer standardisert enn vindretningene, samtidig som et betydelig mindretall av husene har en avvikende orientering. Vindretningen på Ilseng ved Hamar i Hedmark er for eksempel tilnærmet nord-sør mens den i resten av det nordre Østlandet oftest er tilnærmet øst-vest, på Kalnes i Østfold er vindretningen ofte øst-vest, mens den på det søndre Østlandet forøvrig stort sett er nord-sør (kapittel 6.2.2). Dermed er det sannsynlig at ønsket om å få vinden inn

fra gavlen bare er én del av forklaringen på husenes orientering. Det er videre vanskelig å se noen annen funksjonell årsak ut over vindretningen til at husene i hovedsak orienterer seg annerledes i Oppland og Hedmark enn i Akershus, Østfold og Vestfold. Sola varmer mest når den står i sør i alle områdene, korndyrking og husdyrhold er den dominerende næringen, og husene har jevnt over så mange likhetstrekk at de indikerer like måter å bo på.

Husene er sjeldent orientert direkte nord-sør eller øst-vest, heller ikke husene med avvikende orientering. Det kan gjenspeile at himmelretningene i forhistorisk tid ble bestemt ut i fra andre forhold enn kompasset, for eksempel soloppgang eller -nedgang på bestemte dager. I Sør-Sverige er gravene gjennom hele forhistorien og tidlig middelalder hovedsakelig orientert tilnærmet Ø-V, eller mer presist ØSØ-VNV og NNØ-SSV (Lindström 1997, 2005). Det kan være fordi en himmelretning bestemmes ut i fra stedet for solens oppgang ved høstblotet (Lindström 2005). I Mälardalen finnes også graver orientert tilnærmet nord-sør (mer presist NØ/ØNØ-SV/VSV og SØ/SSØ-NV/NNV). De kan være anlagt ut i fra soloppgang eller -nedgang ved vintersolverv eller jul (Lindström 2005).

Husene i Hedmark og Oppland er hovedsakelig orientert øst-vest, i likhet med majoriteten av husene i det øvrige Skandinavia, mens nord-sør er den vanligste orienteringen i undersøkelsesområdet for øvrig og ellers i Norge i yngre jernalder (Webley 2008:56–60; Eriksen 2015:Fig. 6.7). Selv om forholdene for landbruk er relativt like i de to områdene, må utmarksnæringer som jernutvinning, jakt og fangst ha vært langt viktigere i Hedmark og Oppland enn i Akershus, Østfold og Vestfold (Jacobsen 1997). Det er tenkelig at andre økonomiske sider ved samfunnet kan ha ført til en annen tilnærming til himmelretningene. Både fangstgroper og jernvinne ser ut til å være orientert etter topografiske forhold og ikke etter de fire overordnede himmelretningene (Larsen 2009; Rundberget 2012, personlig kommunikasjon med Jostein Bergstøl og Bernt Rundberget 17.03.2015 og Jan Henning Larsen 18.03.2015). Kan det være noen sammenheng mellom den topografisk-funksjonelle tilnærmingen til orientering av anlegg knyttet til jakt og fangst og orienteringen av bygningene på gårdene? Mange av de treskipede bygningene fra Oppland er fra Gudbrandsdalen. Der er den dype dalen med en stor elv i dalbunnen det karakteristiske topografiske trekket. Dalens overordnede retning er fra nord-nordvest til sør-sørøst, men med store lokale variasjoner. Riktignok er materialet lite, men det er vanskelig å se noen konsekvent orientering av husene i forhold til dalens retning. Husene fra Hedmark ligger i hovedsak i det forholdsvis flate jordbruksområdet øst for Mjøsa, og det er ikke påvist noen spesielle topografiske forhold som skulle gjøre det spesielt praktisk å legge husene øst-vest.

Figur 7.1a-g. Vindroser fra syv steder på Østlandet. Øverst fra venstre til nederst yil høyre: Gardermoen i Akershus, Rygge i Østfold, Ilseng-Hamar i Hedmark, Kalnes-Sarsborg i Østfold, Lillehammer i Oppland, Vinstra i Oppland, Melsom-Stokke i Vestfold. Lastet ned fra met.no juni 2014.

Generelt i Skandinavia er graver og hus ofte orientert i samme retning (Lindström 1997, 2005), og jeg vil undersøke om det er tilfellet også på Østlandet. Noen samlet oversikt over gravenes orientering gjennom jernalderen finnes imidlertid ikke, og det ligger utenfor denne avhandlingens analytiske rammer å lage en slik oversikt. Jeg bygger derfor på det lille som finnes av eksisterende litteratur. En tilnærmet N-S orientering av gravene er fremherskende i Vestfolds vikingtid, gjerne med hodet i nord (Sjøvold 1944; Gjerpe 2005b). Gravmaterialet fra Hedmark og Oppland består for en stor del av branngraver og er i all hovedsak fremkommet uten faglig undersøkelse. Det er derfor vanskelig å avgjøre om gravene er orientert annerledes der enn i det øvrige undersøkelsesområdet (Grieg 1926; Hougen 1947; Herteig 1955b). Sæbjørg Walaker Nordeide (2011) har undersøkt utvalgte graver fra yngre jernalder i ulike områder i Norge, deriblant noen fra Østlandet. Det fremgår at i Ullensaker er fem graver fra yngre jernalder orientert tilnærmet nord-sør, og en grav fra 1000-tallet muligens orientert øst-vest (Nordeide 2011:appendix List 3). I Lom er den eneste graven med oppgitt orientering fra vikingtid og orientert nord-sør, mens i Ringeby er en vikingtidsgrav orientert nordøst-sørvest (Nordeide 2011:appendix List 3). Jeg fant kun to skjelettgraver fra eldre jernalder der nedskjæringens orientering var kjent, begge på Gile på Toten, Oppland. De var orientert nordøst-sørvest og tilnærmet nord-sør (Herteig 1955b:plansje I–III). Dette kan tyde på at gravene hovedsakelig var orientert nord-sør i hele undersøkelsesområdet. Dersom dette stemmer skiller Oppland og Hedmark seg ut fra resten av undersøkelsesområdet og Sør-Skandinavia ved at gravene og husene er orientert mot ulike himmelretninger.

Kanskje kan orienteringen av husene gi en pekepinn på beboernes viktigste kulturelle kontakter (Bradley 2001)? Bjørn Myhre (2013) har på bakgrunn av Ynglingatal og Ynglingasaga diskutert om høvdingeslekter i Viken og Mellom-Sverige var knyttet sammen via Opplandene i yngre jernalder, men ser bort fra muligheten fordi Ynglingatals historiske kildeverdi er uklar. Husene på Opplandene er som nevnt orientert øst-vest, mens gravene kanskje er orientert nord-sør. Det foreligger ingen samlet oversikt over orienteringen til husene fra Mellom-Sverige. Mitt inntrykk er imidlertid at flere er orientert øst-vest enn nord-sør (Kyhllberg mfl. 1995; Eklund mfl. 2007). På det nordre Østlandet og i Mellom-Sverige er husene dermed hovedsakelig orientert øst-vest, samtidig som (en del av) gravene er orientert nord-sør. Begge områdene skiller seg fra naboombådene – i hvert fall mot sør, det foreligger ikke liknende undersøkelser for områdene i nord. Begge områdene ligger også helt i den søndre utkanten av området med mellomsandinavisk bygningskikk (Herschend 2009). Dermed er det mulig det var kulturelle kontakter mellom det nordre Østlandet og Mellom-

Sverige allerede i eldre jernalder, og også i yngre jernalder. Dette underbygges til en viss grad av endringer i orienteringen av bygningene i Akershus, Østfold og Vestfold. Overvekten av antall bygninger som ikke er treskipede og som er orientert nord-sør er noe mindre i yngre enn i eldre jernalder (Tabell 6.18, Tabell 6.19, Tabell 6.20). Også i Oppland og Hedmark er hovedretningen øst-vest mindre dominerende i yngre enn i eldre jernalder, men forskjellene kan kanskje sies å være minimale. Tendensen er imidlertid klar i begge tilfellene.

Samlet sett kan husenes orientering til en viss grad forklares med at de er bygget for å få minst mulig vind inn mot langsiden. Forholdet kan imidlertid neppe forklare samvariasjonen mellom utbredelsen av mellomsandinaviske hus og hus orientert øst-vest på det nordre Østlandet og sør- og mellomsandinaviske hus og hus orientert nord-sør på det søndre Østlandet. På bakgrunn av diskusjonen så langt virker det rimelig at de ulike orienteringene av husene skyldes mytologiske og kosmologiske forhold og kulturelle strømninger, for eksempel at hovedretningene er bestemt ut i fra soloppgang eller -nedgang på ulike dager. Dermed kan ulik vektlegging av for eksempel høstblot og jul ha ført til at husene ble orientert ulikt (Lindström 1997, 2005). Felles preferanser for orientering kan indikere at det er en kulturell kontakt mellom det nordre Østlandet og Mellom-Sverige allerede i eldre jernalder. I yngre jernalder bidrar denne kontakten mellom Oslofjorden og Mellom-Sverige via det nordre Østlandet til at den sterke preferansen for orientering av husene delvis styrkes og delvis svekkes. De treskipede bygningene orienteres i den dominerende retningen i enda større grad enn før, mens de andre bygningene gjerne har en annen orientering (Tabell 6.19 og Tabell 6.20). Det kan altså se ut til at de som bruker den godt etablerte treskipede byggeteknikken også er tradisjonsbundne i valg av orientering. Dersom en bare ser på husene fra vikingtid er halvparten av husene fra Oppland og Hedmark orientert øst-vest, mens i Akershus, Vestfold og Østfold er tre orientert nord-sør og to øst-vest. Denne endringen kan være en respons på den store støvskyen i 536 e.Kr. og årene uten sommer som fulgte (Gräslund 2007; Gräslund og Price 2012; Arrhenius 2013. Se også kapittel 9.3). Hvorfor høstblot eventuelt var viktigere enn jul på det nordre Østlandet i eldre jernalder, og hvorfor denne preferansen eventuelt endrer seg i yngre jernalder og vikingtid, ligger utenfor denne avhandlingen å finne ut. En mulighet er imidlertid at solens fravær, og frykten for at det skal gjenta seg, gjorde vintersolverv – vendingen mot lysere tider – viktigere.

7.1.2 Innganger og lengde – økonomisk tilpasning eller kulturelt valg?

Husenes lengde og inngangstype kan variere med den relative viktigheten av husdyrhold. Inngangenes plassering kan slik sett illustrere hvilken betydning dyrene tillegges. Det er

sannsynligvis også en sammenheng mellom husenes lengde eller inngangstype og beboernes sosiale og økonomiske status, noe jeg kommer tilbake til (kapittel 7.1.3). Jeg vil nå undersøke om variasjon i lengde og inngangstyper kan ha praktiske årsaker. En kombinasjon av korndyrking og husdyrhold har vært næringsveien i hele undersøkelsesområdet og -perioden, men det er mulig at for eksempel husdyrhold har vært viktigere i noen områder eller perioder.

I et sørskandinavisk hus bruker mennesker og dyr det samme inngangsrømmet, men avstanden mellom fjøs og boligdel kan likevel ha vært større enn i et mellomskanadnavisk hus. Der var det bare en vegg, kanskje med åpning for gjennomgang, som skilte mennesker og dyr. På det søndre Østlandet er det funnet både sør- og mellomskanadnaviske hus på samme boplass, og dersom den ene inngangstypen er forbeholdt en spesiell funksjon, må denne funksjonen mangle på det nordre Østlandet, noe som er lite trolig. I dag er husdyrhold viktigere enn korndyrking i Gudbrandsdalen, der husene fra Oppland stort sett er funnet. Forholdene for korndyrking i Gudbrandsdalen er i dag mindre gunstige enn i de øvrige fylkene, men det er godt med beite. Det er lett å forestille seg at dyrehold var relativt viktigere i Oppland også i forhistorien. Forholdene for korndyrking i Gudbrandsdalen ble på slutten av 1700-tallet beskrevet som gode, men utsatt for frost, tørke og vind (Hiorthøy 1785:49). De gode avlingene den gang kan skyldes god tilgang på gjødsel fra dyr som sto på fjøset. Det kan altså være en sammenheng mellom synet på husdyr som svært viktige og en preferanse for det mellomskanadnaviske huset. De undersøkte husene i Hedmark ligger imidlertid i de gode jordbruksbygdene rundt Mjøsa, og det er vanskelig å se at forholdene der skulle være vesentlig annerledes enn for eksempel i nordre del av Akershus, der begge inngangstypene finnes. Ulik økonomisk eller kulturell vektlegging av husdyrenes verdi kan altså ikke alene forklare preferansene for ulike inngangstyper.

Husenes lengde varierer også med tid og rom. Hedmarks-husene fra folkevandringstid er for eksempel langt lengre enn husene i de andre fylkene i samme periode (Tabell 6.22). Lange hus gir plass til mange dyr i fjøsdelen, og det er mulig at husdyrhold var viktigere i perioder og områder med lange hus. I den sammenhengen er det interessant at hus med mellomskanadnaviske innganger jevnt over ser ut til å være lenger enn de sørskandinaviske husene, også på det søndre Østlandet der begge typene forekommer. Husene i Oppland og Hedmark fremstår imidlertid ikke som spesielt lange, med unntak av i folkevandringstid og til en viss grad i merovingertid i Hedmark. Min gjennomgang av materialet gir lite grunnlag for å forklare hvorfor det utelukkende er korte hus som har en avvikende orientering, men det kan muligens knyttes til funksjon. Kanskje ble hele eller deler av husene brukt til tørking av høy,

mat eller annet. Flere av disse bygningene har ildsteder, både sør- og mellomsandinaviske innganger er representert, og heller ikke andre arkitektoniske trekk ser ut til å skille dem fra øvrige hus.

Samlet sett anser jeg det dermed som lite sannsynlig at husenes lengde eller inngangstyper er et resultat av en enkel økonomisk tilpasning til omgivelsene. Det kan derimot være at husene gjenspeiler innbyggernes kulturelle vektlegging av korndyrking eller husdyrhold.

7.1.3 Sosial status og byggeskikk

Sammenhengen mellom sosial status og byggeskikk kan bidra til å skille ut hva som er regionale forskjeller og/eller endringer over tid, selv om ulikheter i sosial status i seg selv ikke er et kjernepunkt i avhandlingen. Eriksen (2015) har påvist sammenheng mellom husenes lengde og inngangstyper og beboernes status for husene fra yngre jernalder. Hun finner at lange bygninger, bygninger med mer enn ett rom med ildsted, bygninger med fire eller flere innganger og bygninger som er gjenoppbygd flere ganger på samme sted, har beboere med høy status (Eriksen 2015:58, 74, 83, 123, 192). Nå vil jeg undersøke om det kan ha vært slik gjennom hele jernalderen, og om variasjonen i byggeskikk primært skyldes sosial status hos beboerne i de enkelte husene.

Ikke alle parameterne som Eriksen har undersøkt er med i mitt utvalg, men jeg vil se nærmere på lange bygninger, bygninger med mange innganger og bygninger som er gjenoppbygd flere ganger på samme sted. «Lange» og «mange» er i denne sammenhengen relative størrelser, og må defineres i forhold til noe. For eksempel er Østfolds lengste hus i folkevandringstid 28 meter, og dermed kortere enn gjennomsnittet i Oppland og Hedmark. Det kan skyldes flere forhold. De sosiale ulikhetene i Østfold kan for eksempel ha vært små, eller ble ikke markert gjennom husenes lengde. Det 28 meter lange huset i Østfold er dessuten en fjerdedel lenger enn det nest lengste huset fra fylket i denne perioden, og dermed relativt langt. Det kan også tenkes at materialet er ufullstendig og at de lange husene i Østfold så langt ikke er funnet. Selv om på langt nær alle landskapene har nok materiale fra hver enkelt periode til at en statistisk tilnærming er meningsfull, vil jeg likevel se etter noen mulige trender i lengde, antall innganger og reparasjoner eller gjenoppbygginger.

Seks bygninger har fire eller flere innganger, alle er fra eldre jernalder (Tabell 7.1), og jeg vil først se nærmere på disse. Jeg har identifisert innganger i 90 bygninger fra hele jernalderen, og dermed utgjør andelen med fire eller flere innganger syv prosent. I sitt landsdekkende materiale fra yngre jernalder finner Eriksen (2015:123) at fire av førtitre hus med identifiserte

innganger, omtrent ni prosent, har fire eller flere innganger¹⁷. Andelen av bygningene som skiller seg ut med mange innganger kan altså sies å være omtrent like i våre undersøkelser. Mange innganger er altså ganske sjeldent, og kan være et tegn på høy sosial status også i eldre jernalder, slik Eriksen (2015:123) foreslår for yngre jernalder. Tre av husene med fire eller flere innganger er over 45 meter lange, og blant de aller lengste i undersøkelsesområdet. Ringdal hus 1 er 32 meter og det lengste huset fra Vestfolds folkevandringstid. Askim prestegård hus 1 fra førromersk jernalder er 26 meter langt, og det fjerde lengste huset fra Østfold i sin periode, fire meter kortere enn det lengste huset. Borgenhaugen hus 10 fra samme periode og fylke er derimot bare så vidt lengre enn gjennomsnittet. Alle husene har flere faser, ligger over eller under andre hus, eller er kraftig ombygd, igjen med unntak av Borgenhaugen hus 10. Ombyggingen gjør det vanskelig å avgjøre om alle inngangene i et hus er samtidige, og dermed hvor mange innganger huset har. Borgenhaugen hus 10 skiller seg ut ved at to av inngangene er identifisert på grunnlag av korte rom, ikke inngangsstolper (Grindkåsa 2009). Det kan bety at korte rom ikke er egnet som kriterie til å identifisere innganger, og dermed at huset bare har to innganger; én mellomskandinavisk inngang i hver ende. Det kan også bety at bare inngangstyper som krever jordgravde stolper var egnet til å markere status (fjorten hus har innganger som helt eller delvis er identifisert på grunnlag av korte rom, særlig i hus fra førromersk jernalder. Dersom jeg hadde utelatt disse fra diskusjonen av innganger, ville ikke hovedtendensene i materialet ha endret seg).

Tabell 7.1 Bygninger med fire eller flere innganger.

Hus	Datering	Bredde	Fylke	Inngangstype	Antall innganger	Lengde	Herschends inngangstype
Borgenhaugen hus 10	FRJA	6	Østfold	M1M2M3M4	4	17	Mellomskandinavisk
Askim prestegård 1	FRJA	6,5	Østfold	M1G(S2?M4?S1?)	5	27	Annet
Missingen hus 2	RT	8	Østfold	M1S1M2S2M4	5	50	Begge
Missingen hus 1	RT	8	Østfold	6	6	61	Ingen
Valum hus I	FVT	8,7	Hedmark	M1S1M3S2	4	47	Begge
Ringdal 13 hus 1	FVT	8	Vestfold	M1M2M3M4	4	32	Mellomskandinavisk

I perioder med syv eller flere godt identifiserte bygninger fra et fylke er det lengste huset mer enn 1,7 ganger så langt som gjennomsnittet, og det er bare i fylkesvise perioder med tre eller

¹⁷ Ingen av Eriksens bygninger med fire eller flere innganger er fra Østlandet, og jeg har heller ikke funnet noen fra yngre jernalder.

færre bygninger at forholdet er under 1,4 (Tabell 6.14, 6.23, 7.2). Det kan indikere at det ble bygd både lange og korte hus i alle perioder og i alle områder, men at representanter for de lengste eller korteste husene rett og slett ikke er funnet i alle periodene og i alle fylkene. Sannsynligvis gjenspeiler altså liten variasjon i husenes lengde et lite representativt materiale, og ikke forhold i forhistorien.

Ni hus er over 40 meter lange. Åtte av dem er datert til romertid, romertid-folkevandringstid eller folkevandringstid og ett til merovingertid (Tabell 7.2). Jeg vil nå diskutere om disse husene har noe til felles ut over lengden. Det er identifisert innganger i alle husene, men det er vanskelig å se noe mønster i inngangstypene ut over at tre hus har fire eller flere innganger.

Tabell 7.2 Hus med lengde over 40 m.

Hus	Datering	Fylke	Gavl	Antall innganger	Lengde	Beregnet bredde
Missingen hus 1	RT	Østfold	Uttrukne gavlstolper	6	61	6,5
Missingen hus 2	RT	Østfold	-	5	50	7,7
Veien hus I	RT	Buskerud	-	2	45	7,9
Skøyen hus 1	RT	Østfold	Uttrukne	3	41	
Rødbøl 19 hus 3	RT-FVT	Vestfold	Avrundet	1	45	7,6
Vøien hus 2	RT-FVT	Akershus	Uttrukne	3	44	
Valum hus II	FVT	Hedmark	Uttrukne	3	51	
Valum hus I	FVT	Hedmark	Uttrukne	4	47	
Sem Fengsel hus 1	MT	Vestfold	Uttrukne	2	41	9,5

Bredden i de fem husene med bevarte spor etter vegger, spenner fra 6,5 til 9,5 meter, omtrent som i materialet for øvrig. De to husene på Valum er omtrent like og bygget på samme tomten, bare forskjøvet noen få centimeter. De to husene på Missingen er også bygget på samme tomt, men fremstår som mer ulike. Vøien hus 2 har byttet ut en del stolper, og kan være ombygget. Både Rødbøl 19 hus 3 og Sem fengsel ser ut til å være enfaset og uten ombygging. Sem fengsel ligger i tillegg uten andre treskipede bygninger i nærheten. Flere, men på langt nær alle, lange hus er altså gjenoppbygd eller ombygget. Flere av husene har blitt knyttet til det som kan kalles høystatus-miljøer. Gravfeltet på Veien, rett ved husene, inneholdt en rekke rike gravfunn fra eldre jernalder, blant annet en rik mannsgrav fra romertid (Gustafson 2000, 2001, 2016). Husene på Missingen er tolket som hallbygninger på en storgård tilknyttet et håndverkssenter med produksjon av blant annet gullgjenstander

(Bårdseth og Sandvik 2007; Bårdseth 2009; Maixner 2015). I midtskipet på huset på Jarlsberg var det anlagt en grav rett etter at bygningen brant ned. Graven inneholdt blant annet våpen og en skjoldtornspenne, og den gravlagte hadde sannsynligvis relativt høy status (Grindkåsa 2012a). Derimot er det lite som tyder på at husene på Vøien eller Rødbøl var en del av høystatus-miljøer i romertid-folkevandringstid (Gjerpe og Rødsrud 2008; Berg-Hansen 2010b; Kjos og Skogsfjord 2010). Riktig nok ble det senere, sannsynligvis i vikingtid, anlagt en gravhaug rett ved husene på Rødbøl 19 (Gjerpe og Rødsrud 2008). En kvinnegrav fra merovingertid med blant annet ovalspenner, ble funnet i midtskipet på Rødbøl 27 hus 2, omtrent 200 meter mot øst, og det er undersøkt en ryttergrav fra vikingtid omtrent 200 meter mot sørvest, på nabogården Seierstad (Braathen 1989; Rønne 2007). Samtidighet og geografisk nærhet må imidlertid være kriterier for å tolke et området som høystatus-miljø (Stålesen 2011:72–74), siden tettheten av graver er høy i Vestfold . Jeg vil derfor konkludere med at lange hus ofte, men ikke alltid, er fra høystatus-miljø. Det utelukker imidlertid ikke at lange hus var en status-markør i seg selv også i eldre jernalder (se Eriksen 2015:58).

Tabell 7.3 Forholdet mellom periodens lengste hus og gjennomsnittlig lengde på husene. Verdier som er høyere enn i forrige periode i fylket er markert med grått. Det største forholdet er markert med halvfet skrift. Antall identifiserte treskipede fra perioden i parentes.

Største lengde i prosent av gjennomsnittlig lengde	FRJA (inkl. FRJA-RT)	RT	RT-FVT	FVT (inkl. FVT-MT)	MT	VT (inkl. VT-MA)
Østfold	207 (38)	226	138 (2)	140 (6)	121	100 (1)
Akershus	171 (4)	189	191 (7)	165 (7)	170	
Vestfold	160 (4)	143	161 (4)	168 (7)	111	
Oppland	100 (1)	182	135 (2)	123 (2)		100 (1)
Hedmark	100 (1)	177		131 (4)	131(3)	
Buskerud	100 (1)	118	100 (1)			
Telemark	100 (1)					
Oslo	100 (1)					

7.1.4 Tilpasning eller kulturelle valg?

Gjennomgangen antyder samlet sett at klimatiske forhold i liten grad har ført til variasjon i byggeskikken i undersøkelsesområdet. Det må imidlertid understrekes at det ikke er foretatt detaljerte studier av lokalklimatiske eller -topografiske forhold. Husene ser ikke ut til å være orientert i forhold til lokale vindretninger, og husenes inngangspartier eller lengde ser ikke ut til å henge sammen med omgivelsenes egnethet for husdyrhold. Jeg vil derfor konkludere med

at det først og fremst er beboernes sosiale status og kulturelle preferanser som ligger bak variasjonene i byggeskikken.

7.2 Gårdstunene som sted – boplassenes historie i et langtidsperspektiv

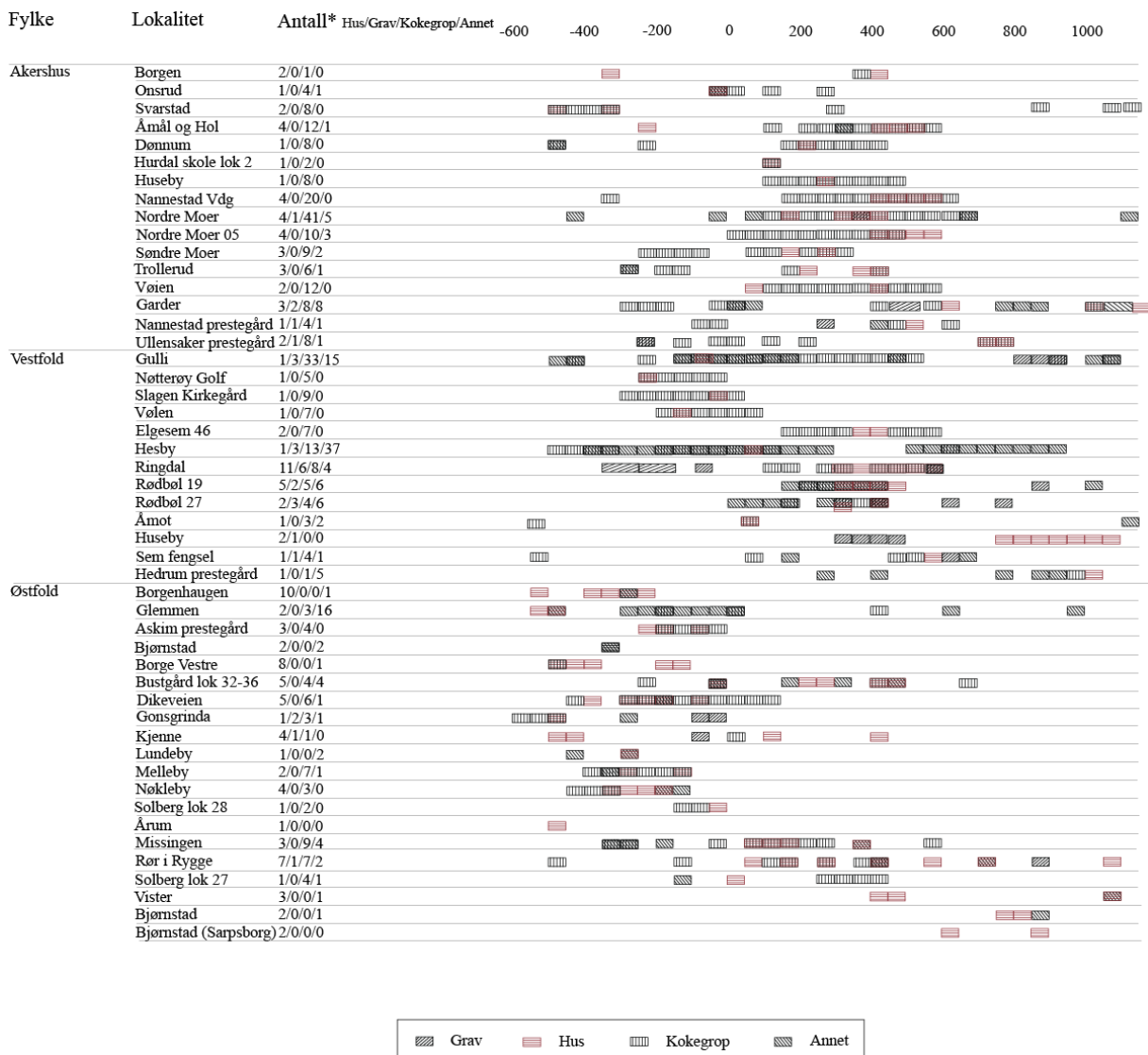
Mange boplasser var etablerte steder både før og etter at de var i bruk som boplass. Ved å undersøke hendelsene før og etter bosetningen vil jeg nå se etter eventuelle mønstre for etablering og avslutning av stedenes historie, eller sagt på en annen måte, gi en forenklet gjennomgang av boplassenes biografi med fokus på unnfangelse og død (kapittel 1.4.5). Akkurat her legger jeg altså like mye vekt på hendelser før og etter bebyggelsen som på selve bygningene. Undersøkelsen er basert på 49 lokaliteter fra Akershus, Østfold og Vestfold (Figur 7.2) som er egnet til en slik vurdering (kapittel 5.4.4). Lokaliteter fra andre fylker blir ikke inkludert i denne gjennomgangen. Det skyldes først og fremst at få lokaliteter fra disse fylkene oppfyller kriteriene (kapittel 5.4), slik at lokalitetene samlet sett gir liten innsikt i eventuelle endringer over tid. Det gjelder særlig ettersom byggeskikkene viste variasjoner både i tid og rom (kapittel 6), og det blir dermed viktig å undersøke om også boplassenes liv varierte.

7.2.1 *Det tilfeldige og det markerte tunet*

Den systematiske kartleggelsen av hendelsene viser noen ganske klare mønstre (Figur 7.2). Syv boplasser fra Akershus og seks fra Vestfold ble etablert i førromersk jernalder og i første halvdel av romertid, før ca. 200 e.Kr. De har det til felles at alle har få hus og ble brukt i kort tid. Det er stort sett bare ett eller to hus på hver boplass, og husbyggingen var som regel det første som skjedde på stedet. Det ligger ikke eldre graver på noen av stedene, men i noen tilfeller eldre kokegroper eller andre eldre aktivitetsspor. Det er heller ikke samtidige graver på noen boplasser. Stedet ser ofte, men ikke alltid, ut til å bli glemt etter fraflytting. Kokegroper er det desidert vanligste blant de sjeldne sporene av aktivitet etter fraflytting. Bosetningen i denne kategorien vil jeg kalle *Det tilfeldige tunet*, fordi de i stor grad etableres på steder uten historie og i liten grad ser ut til å skape historie selv. I Østfold er mønsteret litt annerledes, som jeg vil komme tilbake til (kapittel 7.2.2).

Ti boplasser i Akershus og fem i Vestfold var bebodd i perioden 200–600 e.Kr. Boplassene er gjerne i bruk lengre enn tidligere, det er gjerne flere samtidige eller etterfølgende hus på hver lokalitet og det ligger i noen tilfeller eldre graver på stedet når de første husene bygges. På enkelte lokaliteter ligger det også samtidige graver. Det ligger ofte kokegroper på boplassene, og de kan være eldre, samtidige eller yngre enn husene. I to tilfeller bygges det på lokaliteter

der det langt tidligere lå hus. Denne kategorien bosetninger kaller jeg *Det markerte tunet*, fordi stedet har historie, gjerne både før og etter at boplassen er i bruk. I denne perioden er det i noen tilfeller samtidige graver på boplassene i Akershus og Vestfold. Vestfold skiller seg imidlertid ut ved at boplasser som ble fraflyttet i folkevandringstid eller tidlig merovingertid, ofte ser ut til å bli avsluttet med gravleggelser. Det kan skje umiddelbart etter fraflyttingen, som på Rødbøl og Sem fengsel og kanskje Ringdal, eller muligens noe seinere

Figur 7.2 Hendelser på boplassene før, under og etter bosetningsfasen. Illustrasjon: Elise Naumann (i vedlegg 6 gjengis figuren i større målestokk).

som på Elgesem, der gravene ikke er datert. Boplassene i Akershus ser ikke ut til å bli avsluttet slik i denne perioden.

7.2.2 *Det ukjente tunet*

Det er undersøkt få boplasser som er yngre enn ca. 600 e.Kr., og jeg kaller derfor denne kategorien for *Det ukjente tunet*. De som er undersøkt i Vestfold og Akershus ser ut til å ligge på steder som allerede er etablert, gjerne som boplasser. Flere av disse ligger på steder som er i bruk inn i tidlig middelalder, selv om det ikke nødvendigvis fremgår av Figur 7.2.

Diskusjonen av den eventuelle avslutningen av boplassene er nært knyttet opp til de kildekritiske forholdene jeg drøftet i kapittel 4. Jeg vil derfor foreta en kvalitativ studie av steder som godt kan ha lang kontinuitet som boplass selv om det ikke er funnet hus på stedet (kapittel 7.2.3).

Mønsteret i Østfold er noe annerledes enn i Vestfold og Akershus. Der ble omtrent halvparten av boplassene lagt på etablerte steder allerede i førromersk jernalder, og det er ofte mer enn to samtidige eller etterfølgende hus på lokaliteten. Det ligger ikke samtidige graver og hus på noen boplasser i Østfold, men på to av boplassene ble det anlagt graver noen hundre år etter at det siste huset er bygget, eller eventuelt i en periode mellom to bosetningsfaser. Etter 600 ser det ut til at nye boplasser ble lagt på steder uten tidligere aktivitet, men gjerne i nærheten av omtrent samtidige graver. Det ser dermed ut til at opprettelsen og avslutningen av stedene som boplass viser noe av den samme geografiske spredningen som bygningene (kapittel 6.2 og 6.3). Østfold skiller seg ut, mens Akershus og Vestfold er likere, men likevel med enkelte forskjeller som at det ble anlagt graver etter at boplassaktiviteten var avsluttet flere steder i Vestfold.

7.2.3 *I dybden: Steder med lang kontinuitet*

Noen steder kan ha hatt lang bosetningskontinuitet uten at det er funnet bygninger der. Dersom bebyggelseskontinuiteten fortsetter opp til i dag, blir lokalitetene bare unntaksvis undersøkt arkeologisk, nettopp fordi de forhistoriske bygningene ligger under dagens gårdstun (kapittel 4.2). Moi i Agder og Åker og Valum i Hedmark kan tyde på at noen boplasser med aktivitet i dag, har koninuitet langt tilbake i tid, i hvert fall til romertid (Pilø 2005; Reitan 2011). Også i Østfold, Vestfold og Akershus, de tre fylkene jeg undersøker i denne delen av avhandlingen, er det steder med historie fra bronsealder til middelalder og inn i nyere tid. Jeg vil se nærmere på tre av disse stedene, Hesby, Gulli og Østre Borge i Vestfold. Alle ligger nær eksisterende gårdstun med kjent kontinuitet tilbake til middelalder, men det er bare funnet spor etter bygninger fra jernalder på Hesby og Gulli. På samme måte som Hørdalsåsen ikke kunne forstås i lys av kontinuitetsforskningen, kan disse lokalitetene vanskelig forstås uten å ta hensyn til kontinuitet. I tillegg har jeg sett nærmere på Rør i Rygge i Østfold fordi den er

den eneste lokaliteten i undersøkelsen med hus fra første del av romertid til sein vikingtid. Disse lokalitetene er også valgt ut for å belyse det kildekritisk problemet nevnt tidligere (kapittel 4.6) – kan grunnen til at vi finner få hus fra merovingertid og enda færre fra vikingtid til en viss grad være at de ligger under dagens eksisterende gårdsbebyggelse?

De undersøkte områdene på *Hesby* ligger i en sørvendt, slak skråning (Gollwitzer 2012a). På toppen av høydedraget ligger det i dag gårdsbebyggelse. Lokaliteten ble tørt land i eldre bronsealder, og ble beitet eller dyrket relativt kort tid etterpå. Det er funnet spor etter gjødsling med boplassavfall ved hjelp av mikromorfologiske analyser av dyrkingslagene (Viklund mfl. 2013), men det er ikke funnet bygninger fra denne perioden. Sannsynligvis indikerer det at boplassen lå på toppen av høydedraget, alternativt at boplassavfall ble fraktet fra et annet sted for å brukes som gjødsel. Situasjonen er omtrent den samme i førromersk jernalder, men i tillegg ble det anlagt kokegroper. Det eneste huset fra lokaliteten er datert til romertid, og i denne perioden finnes det også brønner, spor etter håndverk og flere kokegroper. Deretter ser det ut til at aktiviteten avsluttes, det er ingen spor etter aktivitet i folkevandringstid. I merovingertid ser imidlertid aktiviteten ut til å begynne på nytt, eller eventuelt fortsette. Dyrkingslag med spor etter boplassavfall, beiting og minst én brønn er datert til denne perioden. Kanskje blir dyrkingen noe mindre intensiv mot slutten av perioden. Én grav er datert til merovingertid eller vikingtid og tre til vikingtid. En fotgrøft uten bevart grav er mest sannsynlig også fra disse periodene. Også i vikingtid ble det anlagt brønner, dyrket og beitet. Den yngste, daterte brønnen ble anlagt i tidlig middelalder, og i denne perioden ser dyrkingen ut til å intensiveres. Gravene ble plyndret i middelalder, og sannsynligvis har gravmarkeringene i form av hauger blitt fjernet. *Hesby* er kjent fra historiske kilder fra middelalder, og det er sannsynlig at det er nettopp bosetningen på høydedraget rett nord for den utgravde lokaliteten det dreier seg om. I nyere tid har bosetningen ligget på det samme stedet som i dag. Selv om husene mangler er det dermed sannsynlig at høydedraget på *Hesby* var boplass fra bronsealder til nyere tid, med et opphold i folkevandringstid.

De undersøkte områdene på *Gulli* lå noen få meter øst for dagens tun, og for en stor del på samme høyde (Gjerpe 2005b, 2008b). På *Gulli* er det enkelte spor etter aktivitet, kanskje bosetning eller dyrking fra bronsealder, ca. 1500 f.Kr. Omtrent 200 f.Kr. intensiveres aktiviteten, en rekke kokegroper og dyrkingslag stammer fra denne perioden, og ett treskipet hus fra tiden rett før Kristi fødsel bekrefter at det i hvert fall i deler av perioden var bosetning der. Huset ligger imidlertid ca. 180 meter fra dagens gårdstun. Omtrent 500 e.Kr blir det

mindre aktivitet, før stedet er gravplass fra 700-tallet og til omtrent 950. I sein vikingtid tyder korn på dyrking og enkelte stolpehull kanskje på bosetning, stolpehullene kunne ikke settes sammen til bygninger. En smie er datert til middelalder og tyder på bosetning sammen med at Gulli er nevnt i skriftlige kilder fra middelalder. Stedet Gulli har altså lang kontinuitet, først fra førromersk jernalder til ca. 500 e.Kr., og deretter fra ca. 700 og framover. Det er ikke funnet spor etter bosetning i yngre jernalder, i hvert fall ikke før helt i slutten av vikingtid. Det går imidlertid en åpning gjennom gravfeltet fra vikingtid som kan ha vært en ferdselsåre. Den peker mot dagens tun og kan tyde på at gårdstunet lå der også i vikingtid. Det er dermed mulig at husene fra yngre jernalder, og kanskje også fra eldre jernalder, ligger under dagens gårdstun, rett vest for utgravingsfeltet.

På *østre Borge* lå de undersøkte områdene ca. 60 meter sørsørøst for dagens gårdstun, noe lavere enn selve tunet (Storrusten og Østmo 2012). På østre Borge var det jordbruksaktiviteter allerede i overgangen neolitikum-bronsealder, og omkring 1100 f.Kr. intensiveres aktiviteten. Kokegroper, ovner, brønner og en rekke andre aktivitetsspor og gjenstander er funnet fra perioden mellom ca. 1100 f.Kr. og folkevandringstid. Mikromorfologiske analyser viser at området er tilført boplassavfall (Viklund mfl. 2013), men til tross for det og funn av enkelte stolpehull, er det ikke funnet hus på området. Det er ikke funnet spor etter aktivitet fra folkevandringstid på lokaliteten, til tross for datering av over 100 C14-prøver. Det er heller ikke funnet skår av spannformede kar på lokaliteten, en gjenstandstype som er svært vanlig på boplasser fra folkevandringstid, også i Vestfold. Pollenanalysene viser i tillegg en klar nedgang i korndyrkingen på 400-tallet (Svensson og Regnéll 2013). På 600-tallet finnes det igjen spor etter aktivitet, særlig i form av dyrkingsspor, og ett bein av svin og ett lag med bryggestein er datert til vikingtid. Korndyrkingen ser imidlertid ut til å minke i vikingtid, før den igjen øker fra ca. 1000. I middelalder er det spor etter dyrking i pollenanalysene, men ellers er det ikke funnet aktivitetsspor fra denne perioden i det arkeologiske materialet. Til tross for en rekke spor etter aktiviteter og gjødsling med boplassavfall, er altså ikke selve husene funnet. Det kan være fordi de har ligget på den lille høyden der bebyggelsen ligger i dag, delvis nedbygd og delvis utenfor undersøkelsesområdet slik det ble definert av forvaltningsmessige årsaker. Fire gårder i Borge-grenda, Borghom, Ellingsborghom, Olbiarnaborghom og Tantaborghom, er omtalt i skriftlige kilder fra middelalder. Det er ikke utenkelig at det tilsvarer dagens østre, vestre, Mellom- og Tuten-Borge, selv om det er usikkert hvilke middelaldernavn som tilsvarer dagens gårdsnavn. Stedet østre Borge har altså vært i bruk fra bronsealder til slutten av romertid og fra merovingertid til i dag. Husene fra

perioden mangler, men de kan ligge under dagens eksisterende tun rett ved det undersøkte området, og det er altså ikke utenkelig at det har vært bosetning på stedet i deler av eller hele perioden.

På *Rør* i Østfold er det undersøkt to områder adskilt av et veikryss (Berg 1997). Her var det aktivitet allerede i neolitikum, og i bronsealder har det sannsynligvis vært bosetning og dyrking på området, men ingen hus ble identifisert. I førromersk jernalder ble det anlagt kokegroper, og i første del av romertid ble det første huset bygd. Fram til ca. 600 e.Kr. bygges det ytterligere fire treskipede hus. Ett grophus ble bygd rundt 800, og fire stolpehull datert til tidlig middelalder kan utgjøre et hus. Det er kun 30 C14-dateringer fra den forholdsvis store utgravingen (drøyt 9000 m² og 1250 strukturer), og de er i hovedsak brukt på hustomter og noen stolpehull uten huskontekst. Det er derfor vanskelig å si om aktiviteten først og fremst har skjedd i de periodene som er datert, eller om den fordeler seg jevnere. Det er også tydelig at utgravingsfeltet på langt nær dekker hele boplassen, flere av husene er bare delvis avdekt. Sannsynligvis var store deler av boplassen ødelagt av nyere tids byggeaktiviteter forut for den arkeologiske undersøkelsen, særlig av den daværende jernbanelinjen i nord. Bebyggelsen kan også ha fortsatt under nyere tids bebyggelse nord for jernbanen. Bygningene fra eldre jernalder ligger lengst mot sørøst, og huset fra middelalder lengst mot nordvest, med bygningene fra yngre jernalder i mellom. Det kan derfor se ut som bebyggelsen langsomt flytter fra sørøst til nordvest over tid. I så fall kan det være at bebyggelsen på *Rør* nevnt i skriftlige kilder fra 1320 kan ligge ytterligere mot nordvest, utenfor utgravingsfeltet og under et gårdstun (*Rør* gnr. 2 bnr 7). De tre matrikelgårdene vestre, nordre og søndre *Rør* har en komplisert delings- og sammenslåingshistorie (Flood 1957:9–29), og dette gårdstunet er etablert på 1800-tallet. Den eventuelle bebyggelsen fra middelalder kan altså ligge under et av dagens gårdstun, men dette gårdstunet ble etablert så seint som på 1800-tallet. Det eldre gårdstunet (*Rør* gnr 2 bnr 1) ligger drøyt 100 m vest for dette tunet. *Rør* har uansett vært et etablert sted gjennom hele jernalderen og inn i middelalder.

Det er altså hevet over tvil at noen steder har vært i bruk over lang tid, og at selve stedene har lang kontinuitet. Likevel er det bare funnet få hus på stedene. De «manglende» husene kan som nevnt ligge under dagens eksisterende bebyggelse. Arkeologiske undersøkelser inne på eksisterende tun har imidlertid bare gitt begrenset empiri som kan støtte eller svekke den antagelsen (for noen undersøkelser uten funn av bygninger, se Martens 2009; Stene 2009; Johansson 2011). Det kan også være at bare spesielle steder har lang kontinuitet. På *Hesby* og *Østre Borge* ser for eksempel ulike typer håndverk eller produksjon ut til å ha vært viktig, en

type aktivitet som ellers sjeldent forekommer i det arkeologiske boplassmaterialet. Det er dermed mulig at lokaliteter med produksjon eller håndverk oftere har lengre kontinuitet enn andre steder. En annen tolkning er at håndverk og produksjon ikke er knyttet til gårdsbosetningen, og at det dermed ikke er gårdsbosetningen som har lang kontinuitet.

7.3 Punktkontinuitet – hus som ligger over eller under andre hus og graver

I en del tilfeller ser det ut til at et bestemt punkt er viktig, og ikke bare stedet (Brink 1984). Punkter kan markeres på ulike måter. To eller flere etterfølgende hus kan bygges på nøyaktig samme tomt, husene kan legges over eldre graver eller yngre graver bygges over husene. Målet mitt her er å undersøke om den yngste strukturen ble intensjonelt bygget over den eldste. Det krever at jeg igjen går ned på detaljnivå. I gjennomgangen av materialet ble jeg i tillegg oppmerksom på et annet mønster. En del bygninger overlappet *nesten*, de lå så nær hverandre at de neppe har stått samtidig. Derfor vil jeg også undersøke om det kan være intensjonelt at husene *ikke* overlapper, og om det finnes et mønster i hva slags bygninger som lå over eller under andre hus eller graver.

Jeg legger vekt på å få fram mønster som er resultat av husbyggernes bevisste tanker omkring gjenbruk av eldre tomter, og ikke av mer eller mindre tilfeldigheter. Dersom flere generasjoner bygger på et mindre område, vil gjerne noen bygninger ligge nær hverandre eller overlappe, men det behøver ikke bety at husbyggerne har et bevisst forhold til overlappingen. Snarere kan det være stedet selv som er attraktivt. I den videre gjennomgangen vil jeg legge særlig vekt på forhold som jeg vanskelig kan se som tilfeldige før jeg til slutt trekker fram noen trender i materialet. Først vil jeg presentere hus som har parallelle midtlinjer og som overlapper (kapittel 7.3.1). Her er målet å inkludere alle tilfeller. Deretter ser jeg nærmere på hus som ligger vinkelrett på hverandre eller i vifteform, og også her vil jeg forsøke å presentere alle tilfellene (kapittel 7.3.2, 7.3.3). Så ser jeg på hus som nesten må ha berørt hverandre om de var samtidige (kapittel 7.3.4), men dette materialet er neppe komplett. Til slutt ser jeg på hus som ligger over eller under graver (kapittel 7.3.5), før jeg avslutningsvis trekker fram noen trender i materialet (kapittel 7.3.6).

7.3.1 Parallell hus over hus

Først ser jeg nærmere på det jeg har kalt parallelle hus over hus (Tabell 7.4; Figur 7.3). Parallell henspiller her på midtlinjens orientering. Noen hus overlapper så godt som helt, og det er i noen tilfeller vanskelig å avgjøre om to eller flere hus ble bygd på samme tomt, eller om ett hus er ombygd eller utbedret. Andre hus kan ha små ulikheter i orientering, eller de er

forskjøvet i lengde- eller bredderetningen, slik at det er klart at det dreier seg om to ulike bygninger.

Husene som ligger over eller under andre hus, skiller seg ikke fra de andre husene fra perioden. Det er imidlertid bare i Østfold at husene har flere faser eller at flere hus sikkert ble bygd på samme tomt i *førromersk jernalder*. Ett mulig unntak forekommer i Hedmark, bygningene er imidlertid svakt identifisert og datert. Det kan også innvendes at enkelte hus utenfor Østfold, for eksempel Vølen i Vestfold, har spor etter utskifting av én enkelt stolpe (Grindkåsa 2010:38). Etter min mening representerer dette noe annet enn den utskiftingen eller ombyggingen av store deler av huset som er observert i Østfold (Bukkemoen 2015). Det er verdt å merke seg at ingen av de mange husene på Borgenhaugen i Østfold overlapper, fordi dette viser at mange hus på omtrent samme sted ikke nødvendigvis fører til at de bygges over hverandre. Det kan tyde på at det å bygge hus over eldre hus er en bevisst handling. I *romertid* er det bygget hus over andre hus minst én gang i Østfold og kanskje ett sted i Akershus. Derimot er hus i Østfold, Oppland og Hedmark mest sannsynlig reparert eller ombygd. Det kan imidlertid ikke utelukkes at også disse tre tilfellene dreier seg om to etterfølgende hus med ulik lengde på samme sted. Det er imidlertid ingen tvil om at ombygging og gjenoppbygging på samme tomt finner sted utenfor Østfold i denne perioden, og bygningene ser ut til å stå lenger på samme sted. I *romertid-folkevandringstid* ser hus ut til å bli bygget over hus i Akershus, Vestfold og Buskerud og mest sannsynlig i Østfold, men ikke på det nordre Østlandet. I *folkevandringstid* blir hus bygget over hus i Akershus, Hedmark og Vestfold og kanskje i Østfold, men ikke i Oppland. I *merovingertid* ble det bygget hus over hus i Akershus og Hedmark. Mangelen på slike observasjoner i de andre fylkene kan skyldes det knappe materialet. I *vikingt看id* ble hus bygget over hus i Østfold og muligens i Hedmark.

Det fremgår av gjennomgangen at hus som ble lagt parallelt over eldre hus, er observert i de fleste fylkene og i de fleste periodene, men at skikken ble tatt i bruk til ulike tider. I Østfold skjedde det allerede i førromersk jernalder, men tidligst i romertid i de andre fylkene. Det svake materialet fra Østlandet i yngre jernalder gjør det vanskelig å avgjøre når skikken går ut av bruk, men mest sannsynlig varer den like lenge som bruken av treskipede bygninger. Eriksen (2015) diskuterer skikkens oppkomst, men i mindre grad dens avslutning når hun diskuterer det langt større materialet fra hele Norge. Samlet sett er det klart at det yngste huset som regel er bygd kort tid etter at det eldste er revet, brent eller falt ned, selv om det sjeldent kan avgjøres nøyaktig hva som skjedde med det eldste huset. I noen tilfeller er det klart at det

er reist to eller tre hus på samme sted, mens andre steder ble noen av de takbærende stolpene byttet ut. Det kan dessuten skilles mellom tre måter å reise hus på samme sted. I noen tilfeller var det yngste huset sannsynligvis en kopi av det eldre, og de takbærende stolpene er bare forskjøvet noen centimeter i lengderetningen.

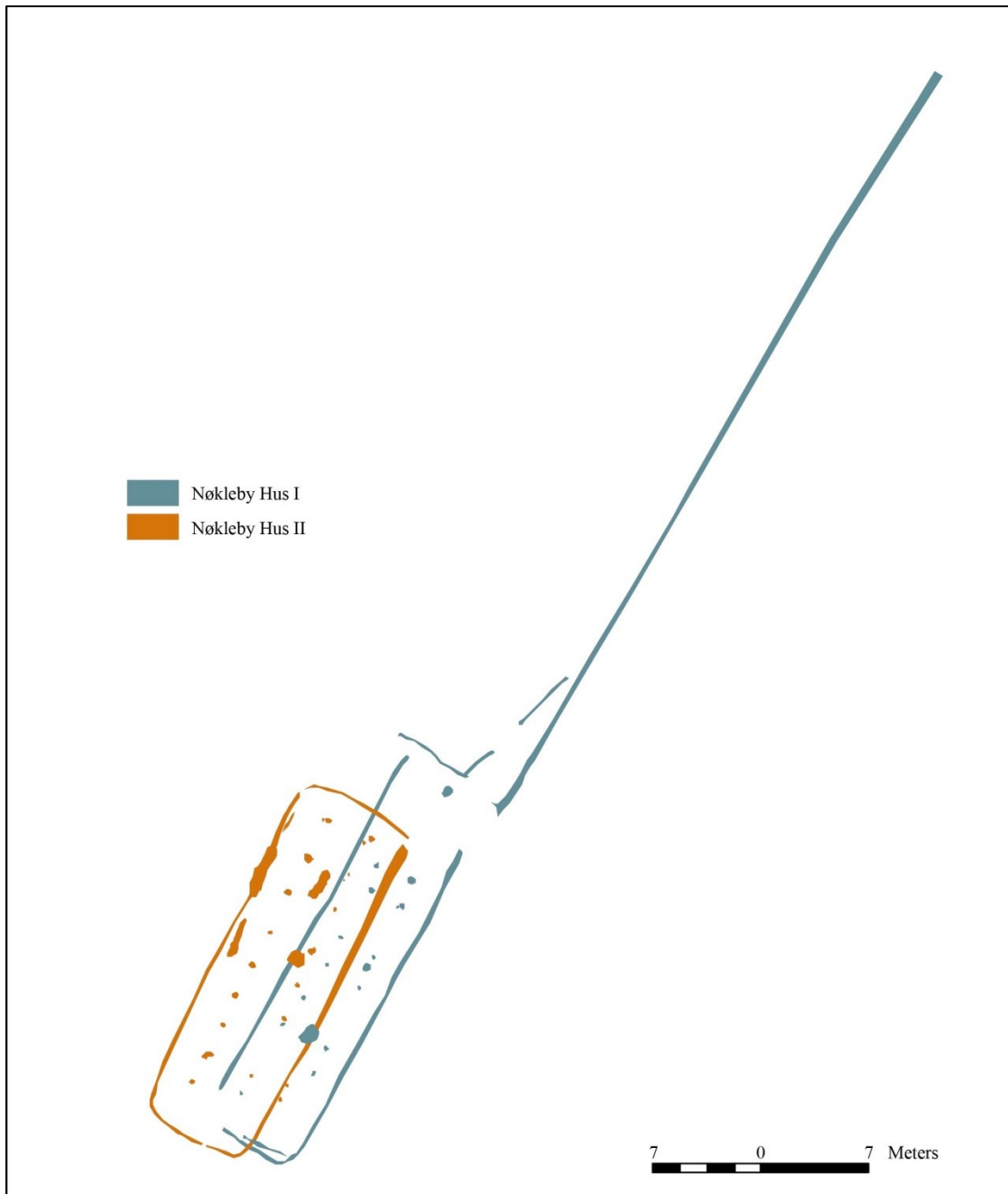
Skikken med å bygge flere identiske hus på samme sted er bare funnet på det nordre Østlandet, men det kan ikke utelukkes at enkelte tilfeller på det søndre Østlandet kan være feiltolket, som bytting av stolper. I andre tilfeller er det yngre huset parallellforskjøvet noen centimeter, slik at det er helt klart at det dreier seg om ulike hus. I noen tilfeller ligger hus med ulik lengde og utforming, men med parallelle og ofte omtrent like brede midtskip, over hverandre, gjerne noe forskjøvet i lengden. Dersom veggene ikke er bevart er det ofte vanskelig å skille dette fra utbygging av stolper. Ingen hus med avvikende orientering overlapper parallelt, med unntak av ett hus fra førromersk jernalder i Østfold (Borge vestre). Det underbygger antagelsen om at overlappingen ikke er tilfeldig.

Tabell 7.4. Parallele bygninger over bygninger. Sortert etter periode, deretter fylke.

Lokalitet	Bygninger	Kommentar
<i>Borge vestre, Østfold</i>	Hus 8 (FRJA) over Hus 7 (BA-FRJA) Hus 5A over eller under Hus 5B (FRJA)	Toskipede bygninger. Reparasjon, ikke to bygninger?
<i>Nøkleby, Østfold</i>	Hus 1 (FRJA), Hus 2 (FRJA), Hus 3 (FRJA?), Hus 4 (FRJA?)	Alle hus overlapper, og kan ikke ha stått samtidig. 2 og 3 kan være faser av samme hus, mens 1 og 4 (kortere) er to ulike hus.
<i>Askim prestegård, Østfold</i>	Hus 1 (FRJA) over Hus 2 (FRJA)	Kan være to faser av same hus.
<i>Bjørnstad, Østfold</i>	Hus 1 (FRJA) over Hus 2 (FRJA)	
<i>Missingen, Østfold</i>	Hus 2 (RT) over Hus 1 (RT) Hus 3 (EJA) over eller under Hus 1 (RT) og Hus 2 (RT)	
<i>Bustgård (lok. 33), Østfold</i>	Hus 1 (RT) over Hus 2 (EJA/FRJA?)	Ikke helt parallelle midtlinjer, Hus 1 dobbelt så langt.
<i>Skøyen, Østfold</i>	Hus 1 (RT)	Mest sannsynlig ombygd, kan være to bygninger.
<i>Borgen, Akershus</i>	Hus 1 (RT) over Hus 5 (FRJA)	Midtskipene overlapper ikke.
<i>Lille Børke, Hedmark</i>	Hus 2 (RT) over Hus 1 (RT)	Midtskipene overlapper ikke, og er ikke helt parallelle.
<i>Vidarshov, Hedmark</i>	Hus A (RT) over Hus B (RT)	Sannsynligvis to faser, ikke to bygninger

<i>Leikvang, Hedmark</i>	Hus 2 (EJA) over Hus 1 (FRJA) Enkeltliggende stolpehull kan indikere et hus over eller under Hus 1 (FRJA)	Bare få centimeter overlapp i enden. Stolpehullene er ikke satt sammen til bygning ikke datert.
<i>Brandrud IV, Oppland</i>	Hus 2 (RT) over Hus 3 (RT)	Mest sannsynlig to hus, men kan være to faser av samme hus.
<i>Vister, Østfold</i>	Hus 1 (RT-FVT) og Hus 2 (RT-FVT) kan overlappe	Midtskipene overlapper ikke, men kanskje sideskipene.
<i>Nordre Moer, Akershus</i>	Hus 2B (RT-FVT) over Hus 2A (RT)	
<i>Trollerud, Akershus</i>	Hus 2 (RT-FVT) over Hus 1 (RT)	
<i>Veien, Buskerud</i>	Hus IV (RT-FVT) over Hus II (RT)	
<i>Rødbøl 19, Vestfold</i>	Hus 4 (RT-FVT) over eller under Hus 5 (RT-FVT)	Hus 5 dårlig identifisert.
<i>Kjølbørg, Østfold</i>	Hus 1 (FVT) over eller under Hus 8 (FVT)	Ikke parallelle midtskip, Hus 8 dårlig identifisert. Kan også være vifteform (kapittel 7.3.3).
<i>Søndre Moer, Akershus</i>	Hus 3 (FVT) muligens over Hus 1 (RT)	Begge husene er dårlig identifisert, endene kan overlappe.
<i>Ringdal, Vestfold</i>	Hus 6 (FVT) over Hus 17 (FVT) Hus 4 (FVT) over Hus 10 (EJA)	Hus 10 dårlig identifisert.
<i>Valum, Hedmark</i>	Hus 3 (FVT-MT) over Hus 1 (FVT) og Hus 2 (FVT)	Mest sannsynlig tre forskjellige bygninger bygget på samme sted. Uavklart om Hus 1 eller Hus 2 er det eldste.
<i>Nannestad, Akershus</i>	Hus 6 (MT) over Hus 5 (FVT) og Hus 4 (RT-FVT)	
<i>Valum, Hedmark</i>	Hus I-III er tre omtrent like hus bygd på samme tomt i FVT	
<i>Åker, Hedmark</i>	Hus I, Hus IIA og Hus IIB bygd etter hverandre på samme tomt i MT. Yngste fase kan være fra VT ¹⁸ .	
<i>Bjørnstad søndre, Østfold</i>	Hus 1 (VT) over Hus 2 (MT)	

¹⁸ Pilø (2005) daterer disse husene til merovingertid eller vikingtid og Eriksen (2015) til vikingtid. Siden jeg legger vekt på husenes byggeperiode heller enn brukstid, daterer jeg dem til merovingertid.

Figur 7.3 Eksempel på parallelle hus over hus på Nøkleby. Illustrasjon: Elise Naumann.

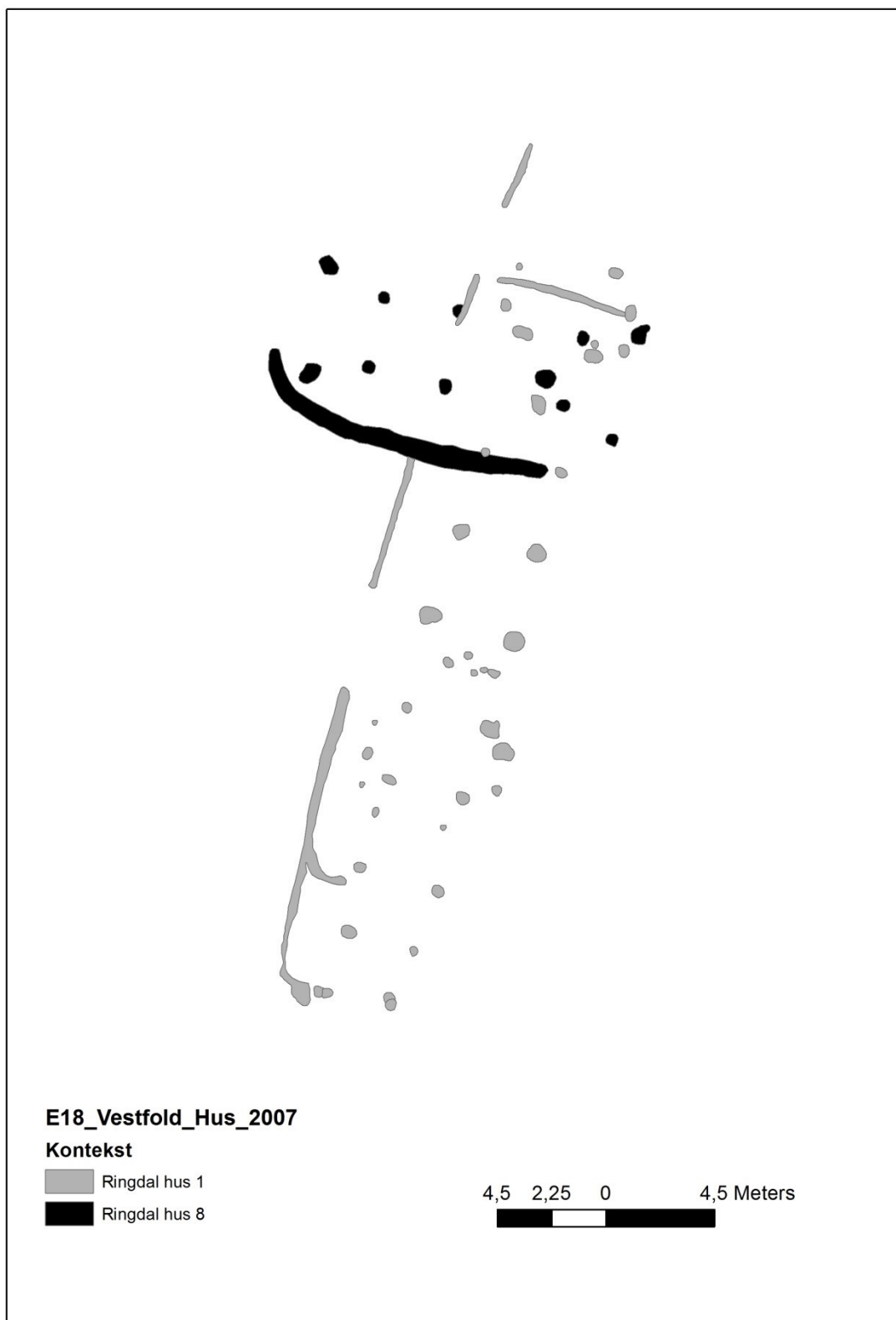
7.3.2 Vinkelrette bygninger over bygninger

I noen få tilfeller er hus bygget vinkelrett over eldre hus slik at selve midtskipene overlapper (Figur 7.3, Tabell 7.5). Igjen skiller Østfold seg ut ved at dette forekommer allerede i førromersk jernalder. Det er imidlertid langt flere eksempler på at hus ligger vinkelrett på hverandre og at (de antatte) vegglinjene krysser hverandre eller så vidt tangerer (Tabell 7.5). Det ser altså ut til at husene gjerne bygges så tett på hverandre at de ikke kan ha stått

samtidig, men oftest uten at midtskipene tangerer. Det kan antyde at det ligger en bevisst tanke bak plasseringen av det yngste huset i forhold til det eldste.

Tabell 7.5 Bygninger vinkelrett over andre bygninger. Sortert etter periode og fylke.

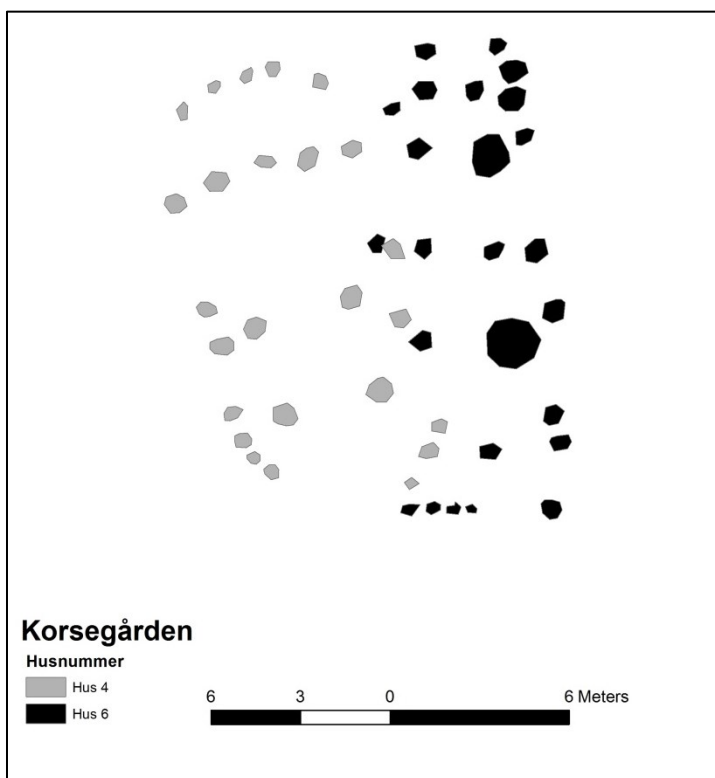
Lokalitet	Bygninger	Kommentar
<i>Dikeveien, Østfold</i>	Hus 1 og Hus 2 (FRJA) over Hus 3 (BRA- FRJA)	Midtskipene på Hus 1 og Hus 3 overlapper delvis, men bare sideskip/gavlrom på Hus 2 og Hus 3.
<i>Borge Vestre, Østfold</i>	Hus 4 (FRJA) over Hus 7 (litt eldre)	Midtskipene overlapper helt.
<i>Brandrud IV, Oppland</i>	Hus 3 (RT) delvis over Hus 4 (FRJA)	Bare sideskip/gavlrom overlapper.
<i>Grytting 1, Oppland</i>	Hus 1 (RT) over Hus 2 (RT) Hus 1 over Hus 4	Veggene overlapper Midtskipene kan overlappes. Usikkert
<i>Ringdal, Vestfold</i>	Hus 1 (FVT) over Hus 8 (RT) Hus 9 (FVT) og Hus 5 (FVT) over Hus 16 (RT) Hus 5 i tillegg delvis overlappet av Hus 4 (FVT) Hus 2 (MT) over Hus 1 (FVT)	Midtskipene overlapper helt. Sideskip/gavlrom møtes så vidt. Sideskip/gavlrom møtes så vidt. Sideskip/gavlrom møtes så vidt.
<i>Totenvika, Oppland</i>	Mulige Hus 1 (VT) delvis over Hus 2 (MT)	Usikkert hvor veggene har gått. Midtskipene overlapper ikke.
<i>Søndre Moer, Akershus</i>	Hus 1 (RT) og Hus 2 (RT)	Midtskipene overlapper sannsynligvis helt, men husene er så dårlig identifisert at det er vanskelig å si sikkert.
<i>Søndre Moer, Akershus</i>	Hus 3 (FVT) over Hus 2 (RT)?	Identifiseringen gjør det vanskelig å være sikker.
<i>Hol, Akershus</i>	Hus 3 (FVT) over Hus 1 (RT) og Hus 2 (RT)	Midtskipet i Hus 1 møter midtskipet i Hus 3, mens bare veggene i Hus 2 og Hus 3 overlapper.

Figur 7.4. Eksempel på hus vinkelrett over hus på Ringdal. Illustrasjon Lars Erik Gjerpe.

7.3.3 Hus over hus i vifteform

I noen få tilfeller ble yngre hus bygget over andre hus med ulik finere orientering, gjerne slik at midtskipet overlappet i den ene enden (Figur 7.5). Hus over hus i vifteform er imidlertid et relativt sjeldent fenomen, men det er observert ett tilfelle i Akershus (Korsegården, Hus 4, RT-FVT lå over eller under det udaterte Hus 6), ett i Vestfold (Ringdal Hus 1, FVT delvis over Hus 8, RT og muligens ett tilfelle i Østfold (Kjølberg Hus 1, FVT over eller under Hus 8, FVT). Dette kan også være to parallelle bygninger (kapittel 7.3.1). Det er for Korsegårdens del vanskelig å avgjøre om det ble gjort intensjonelt eller ikke, mens det er så kort tid mellom bygningene på Kjølberg at det virker rimelig å anta at det ble gjort intensjonelt.

Figur 7.5 Eksempel på hus over hus i vifteform på Korsegården. Illustrasjon Lars Erik Gjerpe.

7.3.4 Hus som nesten berører hverandre

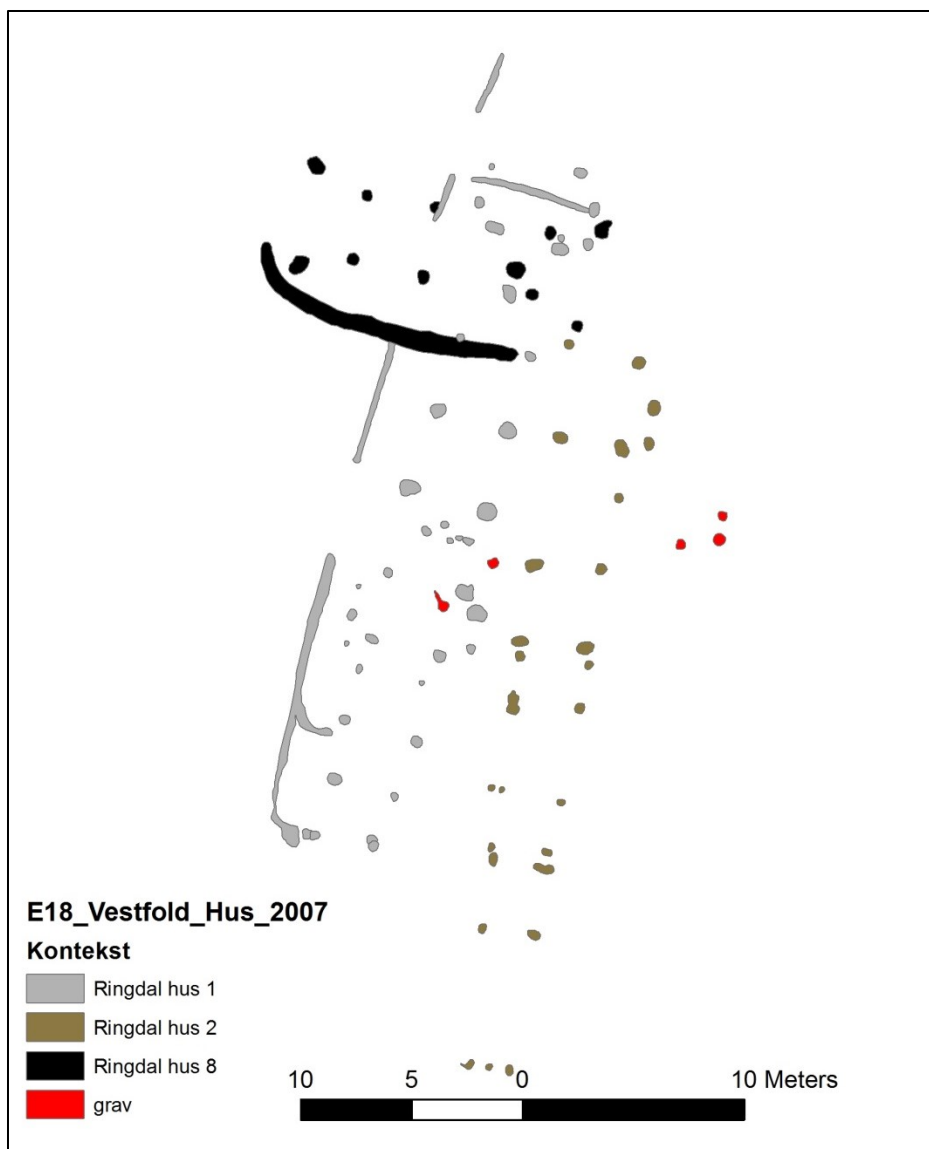
Flere hus er bygget slik at vegglinjene kan ha berørt hverandre om husene var samtidige, eller så nær hverandre at det må ha vært upraktisk om de sto samtidig, for eksempel kan det neppe ha vært enkelt å passere mellom husene. Husene kan ligge vinkelrett på hverandre, gavl mot gavl eller i tilnærmet vifteform. Slike hus forekommer i de fleste fylker og perioder med mange undersøkte bygninger. Det er vanskelig å se noe mønster, ut over at Østfold skiller seg ut med flere slike tilfeller i førromersk jernalder. Det henger selvfølgelig sammen med at det

bare er i Østfold det er flere hus på boplassene i denne perioden. På flere lokaliteter er det bygget flere hus på forholdsvis kort tid, samtidig som det ser ut til at det er et poeng at husene skal ligge så nær hverandre som mulig uten at midtskipene berører hverandre (f.eks. Habberstad og nordre Moer i Akershus, Rødbøl 19 i Vestfold, Kjølberg i Østfold og Brandrud og Grytting i Oppland). Det er mulig det er praktiske årsaker til at bygningene ligger nær hverandre uten å overlape. Det kan for eksempel ha vært ønskelig å bygge det nye huset så nær det gamle tunet som mulig, samtidig som det gamle huset ble bebodd under byggingen, eller det har vært arbeidskrevende å rydde den gamle tomte.

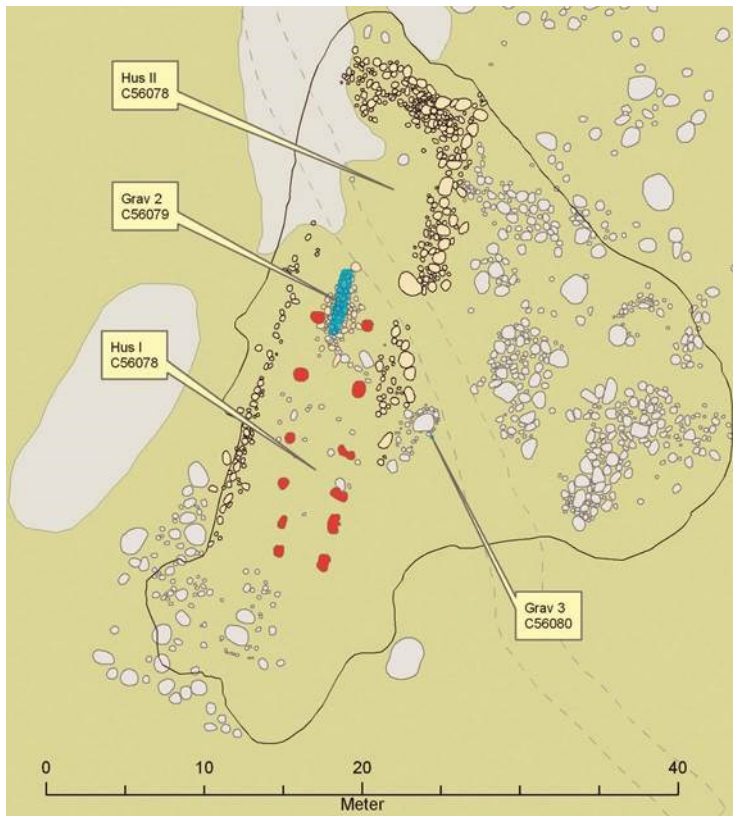
7.3.5 Hus under og over graver

Noen ganske få hus ligger over eller under graver (Figur 7.6, Figur 7.7). I de fleste tilfellene er det sannsynlig at det eldste elementet har vært synlig ved plasseringen av det yngste elementet, og det er grunn til å tro at det yngste er intensjonelt plassert over det eldste, og det er først og fremst disse jeg ser nærmere på. I noen få tilfeller, som på Ringdal, kan det ha vært en tilfeldig samvariasjon i plassering (se under). I gjennomgangen av hus fra yngre jernalder over eller under graver, finner Eriksen (2015:273–278) tre eksempler (Åker, Huseby og Hedrum prestegård) med hus over graver og to eksempler (Sem fengsel/Jarlsberg og Engelaug) på graver over hus på Østlandet. I tillegg har jeg funnet et eksempel på en yngre jernalders grav over hus fra slutten av eldre jernalder på Rødbøl (Rønne 2008) og et eksempel på at hus fra eldre jernalder er bygd over graver på Ringdal (Gjerpe og Østmo 2008).

På *Åker* ligger tre overlappende treskipede hus fra merovingertid stratigrafisk over en udatert grav. Graven inneholdt kremerte bein, men ikke gravgods, og kan ha hatt synlig markering. Den er udatert og ligger i den ene rekken med takbærende stolper. Graven kan altså være vesentlig eldre enn husene, og det er etter min mening vanskelig å avgjøre om plasseringen er intensjonell. På *Huseby* ligger én eller flere etterfølgende hallbygninger fra yngre jernalder over en utplanert gravhaug (Skre 2007c). Haugen var sannsynligvis fra siste del av romertid, og det ble funnet glass- og ravperler, deler av en kam, et spinnehjul og kremerte bein spredt i restene etter haugen. Det virker sannsynlig at gravhaugen er planert for å lage plass til å bygge hallen, men det er vanskelig å avgjøre om haugen var en lett tilgjengelig tomt eller om det viktigste var at det var en *gravhaug*. På *Hedrum prestegård* ligger et hus fra sein vikingtid delvis over en ca. hundre år eldre grav med bevart fotgrøft (Berg 1998). Både hus og grav er datert med hver sin C14-datering. Verken hus eller grav var synlige før matjorden ble fjernet ved undersøkelsen, og de stratigrafiske forholdene ga ikke grunn til en sikker avgjørelse av

Figur 7.6 Eksempel på hus over grav på Ringdal. Illustrasjon: Lars Erik Gjerpe.

Figur 7.7 Eksempel på grav over hus på Rødbøl 27. Illustrasjon: Magne Samdal.

det tidsmessige forholdet mellom grav og hus. Det ble ikke funnet daterbare gjenstander som overveiende sannsynlig stammer fra gravhaugen. Selv om dateringene hviler på spinkelt grunnlag, ser det altså ut til at graven ble helt eller delvis fjernet ved byggingen av huset, bare ca. hundre år etter at den ble bygget. Mest sannsynlig er altså huset intensjonelt plassert over gravhaugen. På *Ringdal* lå en urnegrav uten gravgods fra førromersk jernalder (Grav 2) og en grop med rensede, kremerte bein fra overgangen førromersk jernalder-romertid (Grav 1) i henholdsvis i inngangsrommet og omtrent i vegglinjen til Hus 1 fra folkevandringstid (Figur 7.6, Gjerpe og Østmo 2008). Det er uklart om gravene opprinnelig hadde synlige markeringer, men ingen spor etter slike var bevart ved utgravingen, og ser heller ikke ut til å ha vært vanlige i førromersk jernalder i Vestfold (Hougen 1924; Nybruget 1978). Jeg anser det dermed som lite sannsynlig at huset ble bygd bevisst over de minst 400 år eldre gravene.

På *Rødbøl 27* ble en kvinnegrav fra 700-tallet anlagt i midtskipet på to overlappende hus fra romertid og folkevandringstid (Rønne 2008). Husene var fortsatt synlig ved de arkeologiske undersøkelsene. Dermed er det sannsynlig at grava var intensjonelt plassert, til tross for at det gikk relativt lang tid fra huset var i bruk til grava ble anlagt. Skjelettgrava var markert med en

lav røys og inneholdt rektangulære spenner, 35 glassperler, kniv, ildstål, nøkkel og syl. På *Sem fengsel* ble en grav anlagt i diagonalen mellom de to sørligste parene med takbærende stolper i et treskipet hus (Grindkåsa 2012a). Huset er bygget i begynnelsen av merovingertid og brant ned kort tid etter. Graven er datert til første halvdel av 600-tallet og inneholdt brannmasser fra huset. Den korte tiden som gikk fra huset brant til graven ble anlagt, brannmassen i graven og plasseringen av graven i diagonalen mellom to stolpepar, viser etter min mening at graven ble intensjonelt anlagt over huset. Graven er relativt velutstyrt med blant annet sverd, våpenkniv, skjold, en skjoldtornspenne og et hestehode. Det var ingen bevarte spor av eventuelle synlige markeringer av graven. Det er undersøkt fem fotgrøfter på stedet. En av dem var skåret ned i merovingertidsgraven, og må altså ha vært yngre. De andre fotgrøftene kan ikke dateres relativt eller absolutt, ut over at fotgrøfter i Vestfold gjerne er yngre enn ca. 200 e.Kr., men ikke yngre enn vikingtid (Løken 1974; Gjerpe 2005a).

På *Engelaug* ble en grav fra vikingtid lagt over et hus fra sein merovingertid eller muligens vikingtid (Risbøl 1997). Kremasjonsgraven var markert med en røys og utstyrt med spinnehjul og kniv. De kremerte beina kan ha stammet fra en yngre kvinne. Gravhauger som antagelig ligger over hus fra eldre jernalder, er undersøkt blant annet på Oppstad og i Kulåsparken i Østfold. Husene er svakt identifisert og datert (Helliksen 1996b; Løken 1998a), og det er vanskelig å avgjøre om det dreier seg om mer eller mindre tilfeldig gjenbruk av et sted eller bevisst bygging av grav over hus. På Hørdalen i Vestfold ligger en rund, steinblandet haug fra romertid over det som mest sannsynlig har vært et hus, datert til slutten av bronsealder eller begynnelsen av førromersk jernalder (Mjærum 2012e). Etter bosetningen og før anleggelsen av graven har det imidlertid vært en periode med dyrking, slik at det er lite sannsynlig at graven er intensjonelt lagt over et hus. Materialet er lite, men det er etter min mening grunn til å anta at å bygge hus bevisst over graver eller graver bevisst over hus, først og fremst er et fenomen i yngre jernalder. Slik ser det også ut til å være i noen andre deler av Skandinavia (Thäte 2007).

I de tilfellene i undersøkelsesområdet der gjenstandene i graven eller osteologisk materiale gir grunnlag for å bestemme kjønn eller gender på avdøde, samtidig som samsplassering av hus og grav ser ut til å være intensjonell, er det to kvinnegraver (*Engelaug*, *Rødbøl 27*) og en mannsgrav (*Sem fengsel*) som er plassert over hus, og i ett tilfelle er ett hus bygget over en kvinnegrav (*Huseby*). Materialet er selvfølgelig lite, men det ser altså ut til at det ofte er kvinnegraver som inngår i gjenbruk. Thäte (2007:118) foreslår at to grupper kan begraves inne i hus. Om huset brennes, og begravelsen skjer forholdsvis kort tid etterpå, er det mest

sannsynlig en av beboerne av huset som gravlegges. Dersom det går lang tid fra huset forlates og til det gjenbrukes, kan de nye beboerne bevisst bruke huset for å etablere en forbindelse til de tidligere beboerne – graven ses som et nytt høysete. I så fall er det, kanskje noe overraskende, kvinnegraven på Rødbøl 27 som markerer forbindelse til de tidligere beboerne, mens mannsgraven på Sem fengsel og kvinnegraven på Engelaug representerer beboerne i huset. Graven i midtskipet på huset på Sem fengsel ble som nevnt delvis ødelagt av en seinere fotgrøft. I tillegg ble det funnet spor etter ytterligere fire fotgrøfter, sannsynligvis rester etter et gravfelt som inneholdt mer enn seks gravhauger (Nicolaysen 1862–1866:183). Ingen av fotgrøftene er datert, det tidsmessige forholdet mellom den ødelagte graven, den seinere fotgrøften som ødela den og de fire andre gravene, er derfor usikkert. Et annet eksempel fra Vestfold kan imidlertid antyde at den ødelagte grava er blant de eldste. Også på gravfeltet på Gulli, 3,5 km nordøst for Sem fengsel, ble en grav ødelagt av en yngre fotgrøft (se også kapittel 7.2.3 og 9.4.1). Den ødelagte båtgraven inneholdt blant annet et sverd, er datert til 700-tallet og var uten bevarte spor av synlig markering. Ved undersøkelsen var gravfeltet på Gulli overpløyd, og bare elementer gravd ned under pløedybde var bevart. Det ble undersøkt 36 fotgrøfter, hvorav 13 hadde bevarte graver. I tillegg ble det undersøkt seks graver uten fotgrøft. Med unntak av den omtalte graven fra merovingertid, var alle daterte graver fra vikingtid, og merovingertidsgraven var den eneste som ble ødelagt ved anleggelsen av yngre graver. De to gravfeltene har altså flere ting felles. De eldste gravene ble anlagt i merovingertid (700-tallet på Gulli, 600-tallet på Sem fengsel), ingen hadde spor etter synlig markering, likevel ble begge ødelagt, men ikke helt fjernet, ved graving av seinere fotgrøfter. På både Gulli og Sem fengsel ser det altså ut til at de første gravene på stedet ble slettet, og deretter ble en ny gravplass etablert på det samme stedet.

7.3.6 Punktkontinuitet – en sammenfatning

Når resultatene over sammenfattes blir det klart at i Østfold blir hus bygget opp igjen på samme tomt og med samme orientering, reparert eller ombygd allerede i førromersk jernalder. I romertid blir hus reparert eller ombygd også i Hedmark og Oppland. I Akershus er det bygd to hus på omtrent samme tomt, men midtskipene overlapper ikke. I romertid-folkevandringstid gjennoppbygges eller repareres bygninger i Akershus og Buskerud, og kanskje i Vestfold. I folkevandringstid skjer det i Vestfold, Hedmark og kanskje i Østfold og Akershus og i merovingertid i Hedmark. I Akershus bygges det hus delvis over eldre hus i denne perioden, men midtskipene overlapper ikke. Et hus fra vikingtid i Østfold ligger delvis

over et fra merovingertid, men midtskipene overlapper ikke helt. Det yngste av tre hus fra Åker i Hedmark kan være fra vikingtid.

Allerede i førromersk jernalder blir altså hus gjenoppbygd på den samme tomte i Østfold, eller husene blir sterkt ombygd eller kanskje reparert. Det ble uansett gjort en innsats for at bygningen skal stå på samme sted i et lengre tidsrom, mens dette først skjer i romertid eller kanskje enda seinere i de øvrige fylkene. Noen steder ble det bygd opp til tre generasjoner hus på samme sted. Det ser ut til at det først og fremst er hus orientert nord-sør på det søndre Østlandet og øst-vest på det nordre Østlandet som er reparert eller gjenoppbygd på denne måten. Det kan videre se ut som om det er lange hus og hus der beboerne har hatt høy status som blir gjenoppbygd (f.eks. Missingen, Veien, Åker). Noen steder er det bygd hus som overlapper, uten at det gir det samme inntrykket av at det har vært viktig at det yngste huset skal stå på nøyaktig samme sted som det eldste. Allerede i førromersk jernalder blir bygninger bygget vinkelrett på eldre bygninger slik at midtskipene overlapper i Østfold, og kanskje i Hedmark. Ellers ser det ikke ut til å skje før i romertid eller seinere. Det er forholdsvis sjeldent at midtskipene på de vinkelrette husene overlapper, oftest er det bare det ene husets sideskip som overlapper med rommet mellom gavlen og det siste paret med takbærende stolper i det andre huset. Det er likevel viktig å huske at gjenbruk av hustomter eller overlappende bygninger, stort sett er et unntak, de fleste bygningene ser ikke ut til å ha vært reparert eller gjenoppbygd, og ligger heller ikke over eldre bygninger. Noen steder ligger bygningene så nær hverandre at de neppe kan ha stått samtidig, og i en del tilfeller må sideskipene ha overlappet, men ikke midtskipene. Det kan ha praktiske årsaker, det var ønskelig å bygge det nye huset så nær det eksisterende tunet som mulig, samtidig som den eldre bygningen fortsatt sto helt til det nye huset var omtrent ferdig, eller det var vanskelig eller mye arbeid å rydde og planere den gamle tomten. Sett i sammenheng med at husene noen steder blir revet og tomtene ryddet før så godt som like bygninger settes opp på tilnærmet samme sted, er det sannsynlig at det ble foretatt valg. Selv om det er vanskelig å gjenkjenne eventuelle mønstre i hvilke hus som bygges over andre, virker det som om kontinuitet var viktigere for de som bygger lange bygninger, som altså ofte kan kobles til høy status, i hvert fall etter Kristi fødsel. I overgangen til yngre jernalder inntreffer et nytt fenomen, graver bygges over forlatte hus, og hus bygges over graver.

7.4 Noen refleksjoner om organiseringen av gårdstunene

Tidligere (kapittel 7.2) har jeg utforsket boplassene som sted før, under og eventuelt etter tiden med bosetning og den dynamiske endringen over tid. I dette delkapittelet vil jeg kort

reflektere rundt den romlige organiseringen av samtidige elementer på gårdstunet. Tidligere har jeg vist at dateringene ofte er upresise (kapittel 4.4), og at de undersøkte flatene stort sett er for små til å avdekke alle bosetningsspor som hører sammen i tid eller rom (kapittel 4.8). Situasjonen kompliseres ytterligere ved at på langt nær alle aktiviteter eller bestanddeler av tunene i undersøkelsen har satt spor som erkjennes gjennom arkeologiske undersøkelser. Gjerder er i noen tilfeller gode hjelpemidler for å avgrense tunene, enten de er godt bevart og bygget i stein som for eksempel i Rogaland, eller gjenfunnet som nedgravde fundamenter som for eksempel på Jylland eller i Trøndelag (Myhre 1972; Grønnesby 1999; Holst 2010). På Østlandet er det imidlertid ikke funnet gjerder fra jernalderen som avgrenser tun. Det legger noen klare begrensninger for materialets utsagnskraft, enten mangelen gjenspeiler at det i liten eller ingen grad ble bygget gjerder, eller at de ble bygget slik at vi ikke finner dem igjen. Det er undersøkt få boplasser utenfor dyrket mark, men for eksempel på Rødbøl 27 i Vestfold burde eventuelle gjerder i stein blitt oppdaget (Rønne 2008). Gjerdene, eller kanskje heller avgrensingene eller markeringene, av små åkerlapper fra eldre jernalder på Hørdalsåsen og Unnerstvedt og Ragnhildrød i Vestfold, antyder imidlertid at gjerdene ble bygget med et enkelt lag med stein, som ikke kan ha sperret ferdsel for dyr (Mjærum 2012c, 2012d). Noen steder er det funnet spor etter nedgravde stolper eller staur som kan ha utgjort gjerder, for eksempel på Missingen og Nøkleby i Østfold (Bårdseth og Sandvik 2007; Sæther 2011), men ingen av disse ser ut til å avgrense tunet. Til tross for disse kildekritiske problemene er målet å få fram noen tidstypiske øyeblikksbilder, og de viser at det grovt sett finnes to variasjoner: Hus som ligger aleine og hus som ligger to og to sammen, enten omtrent vinkelrett på hverandre eller tilnærmet parallelt. I noen få tilfeller, som på Ringdal i Vestfold, kan det ha stått tre eller flere treskipede bygninger samtidig.

Hus som ligger alene forekommer i alle perioder og i alle fylker, men det er med få unntak vanskelig å avgjøre om det skyldes kildekritiske forhold eller avspeiler tunorganisering i jernalder. To eller flere samtidige hus som kan tilhøre det samme gårdstunet, finnes i noen tilfeller. Østfold skiller seg igjen ut ved at gårdstun med to samtidige hus forekommer allerede i førromersk jernalder. Husene ligger både vinkelrett og i vifteform. I romertid forekommer gårdstun med to samtidige hus sannsynligvis i Akershus, Østfold, Vestfold, Hedmark og Oppland. Det ser ut som om husene ligger både vinkelrett og i vifteform, selv om det i noen fylker bare er observert ett tun med to hus. I romertid-folkevandringstid er det gårdstun med to hus i Østfold, Akershus og Østfold. I folkevandringstid i Vestfold, Akershus og Hedmark, i merovingertid i Østfold og Akershus, og i vikingtid bare i Akershus. Heller ikke i disse

periodene er det mulig å se noe mønster i husenes plassering i forhold til hverandre, men det kan være på grunn av de få forekomstene.

7.5 Bosetningsmønster på Østlandet: tre tun typer og regionale mønstre

Nå vil jeg sammenfatte de viktigste trekkene i bosetningsmønsteret på Østlandet, basert på diskusjonen i kapittel 7.2–7.4. Der har jeg identifisert tre ulike tun typer, som igjen utgjør en sosial kronologi (Rødsrud 2012:2,13; Amundsen og Fredriksen 2014). Den sosiale kronologien kunne utelukkende bygges opp av materialet fra det søndre Østlandet, mens materialet fra det nordre Østlandet ikke tillot noen tilsvarende vurdering.

Det tilfeldige tunet kjennetegnes av at husene ble bygget på steder uten tidligere aktivitet, og det ligger få hus på hver lokalitet. Det er heller ikke samtidige graver på noen av disse boplassene, og stedene ser ofte ut til å gå ut av bruk etter at de overgis som boplasser. I denne perioden er husene enfasede og ser ikke ut til å gjenbygges eller repareres i særlig grad. Tunet ser også ut til å bestå av bare ett hus. Bosetningsformen forekommer i førromersk jernalder og første del av romertid i Akershus og Vestfold, men ikke i Østfold.

Det markerte tunet kjennetegnes av at husene gjerne ble bygget på steder med spor etter eldre aktivitet, ofte i form av kokegroper og i noen tilfeller også graver. Boplassene er gjerne i bruk i lengre tid, det ligger ofte flere samtidige eller etterfølgende hus på hver lokalitet. I denne perioden bygges det ofte hus over eldre hustomter. I noen tilfeller overlapper hustomtene på en slik måte at det neppe kan være tilfeldig, mens noen av overlappingene kan skje fordi det bygges flere generasjoner hus på omtrent samme sted. Samtidig ser det ut til at man i noen tilfeller bevisst unngår at husenes midtskip skal overlappe. På enkelte lokaliteter ligger det også samtidige graver. Bosetningsformen forekommer allerede i førromersk jernalder i Østfold, og fra siste del av romertid og fram til merovingertid i Akershus og Vestfold.

Det ukjente tunet er heterogent, samtidig som det er undersøkt få bygninger fra denne tun typen. I den grad det finnes noe mønster, er det gjerne at bygningene ligger på steder som allerede er etablert, gjerne som boplasser. Årsaken til at det er funnet så få hus fra denne perioden, er sannsynligvis todelt. De treskipede husene med jordgravde stolper ser ut til å bli gradvis erstattet av andre bygningstyper som er vanskeligere å erkjenne med de metodene vi bruker i dag. Samtidig ser det ut til at boplassene stadig oftere blir permanente og etableres i nærheten av dagens historisk kjente gårdstun. Bosetningsformen forekommer fra ca. 600 og framover i Østfold, Akershus og Vestfold.

I dette kapitlet og i det forrige har jeg vist hvordan byggeskikk og bosetningsmønster på Østlandet varierer i tid og rom, og lagt særlig vekt på de tre tuntypene. Det er det første av tre steg for å forstå hvordan rettigheter til land ble organisert i jernalder. I det neste kapitlet vil jeg ta det neste steget ved å se på ulike måter å organisere rettigheter på, og særlig ha fokus på alternativer til territorielt forankrede rettigheter. Etter som den sosiale kronologien er etablert for det søndre Østlandet, vil dette området ha stor plass i diskusjonen i kapittel 9.

8 Fremmede gårdslandskap

It is said that the history of peoples who have a history is the history of class struggle. It might be said, with at least as much truthfulness, that the history of peoples without history is the history of their struggle against the State (Clastres 1989:218).

Bakgrunnen for min videre utforskning er de tre ulike tuntypene påvist i forrige kapittel; *Det tilfeldige tunet*, *Det markerte tunet* og *Det ukjente tunet*, som avløser hverandre og dermed er uforenlig med kontinuitet i eiendomsrettighetene gjennom jernalderen. I dette kapittelet vil jeg derfor undersøke ulike måter å organisere rettigheter til land. Jeg vil blant annet legge vekt på å forstå hvordan rettigheter til jord kan organiseres uten territorielt definerte eiendomsgrenser. Kontinuitetsforskningen har hentet sin inspirasjon fra det historisk kjente gårdssamfunnet for å forstå det forhistoriske. Derfor vil jeg hente analogon og analogier fra andre steder enn kontinuitetsforskningen vanligvis har gjort – fra fremmede steder.

Jeg ser rettigheter til land som en vesentlig del av jordbrukssamfunnet, og de kan vanskelig forstås isolert fra samfunnet for øvrig. I jernaldersamfunnet hadde noen større tilgang til samfunnets goder enn andre, og ofte blir det forklart med kontroll over jord, eller rettigheter til selv å dyrke eller få avkastningen av bestemte, geografisk begrensede områder – gjerne kalt jordeiendommer eller gårder. Jeg vil imidlertid fremheve at overskudd også kan inndras ved hjelp av direkte kontroll over mennesker eller andre ressurser enn jord. Arvelig, territorielt forankret eiendomsrett til jord som kan drives av andre mot at eieren får deler av overskuddet, ser imidlertid ut til å være en forutsetning for at større verdier kan akkumuleres. Det øker muligheten for varige, hierarkiske strukturer, og ser ut til å være en forutsetning for statsdannelse (Earle 1997, 2000). For meg er det derfor vesentlig at jernaldersamfunnet rundt Oslofjorden var statsløst i hvert fall i store deler av jernalderen, og at dette kan ha vært en ønsket situasjon for innbyggerne. Jeg vil i dette kapittelet se på noen generelle trekk ved statsløse samfunn som jeg tror kan bidra til å forklare eiendomsforholdene og bosetningsmønsteret på Østlandet i jernalder, mens jeg i kapittel 9 vil knytte disse trekkene nærmere opp til det arkeologiske materialet og historisk spesifikke trekk ved jernaldersamfunnet.

At rettighetene til jord ikke nødvendigvis var forankret i avgrensede eiendommer, rokker ved den eksisterende forståelsen av at dagens eiendomsstruktur kan spores langt tilbake i forhistorien, og i hvert fall til eldre jernalder (Skre 1998; Pilø 2005; Iversen 2008; Ødegaard

2010). Innledningsvis vil jeg derfor kort presentere bakteppet for mine tolkninger av forholdet mellom mennesker og land i jernalderen, og blant annet vise at det ikke nødvendigvis handler om menneskers rett til å utnytte jorden (kapittel 8.1). I den etablerte tolkningen av forholdet mellom mennesker og jord står *odel* sentralt. Odel, i betydningen «mannlig arverett til jord», er utenkelig uten en form for territorielt definert eiendomsrett. Den rådende oppfatningen er at odel i denne betydningen oppsto i eldre jernalder (Zachrisson 1994; Skre 1997a, 1998). Oppfatningen er et underliggende premiss som til nå har gjort det vanskelig å diskutere alternative måter å organisere rettigheter til jord. Premisset er etter min mening ikke tilstrekkelig undersøkt, og jeg vil derfor kritisk granske odel-begrepets oppkomst og innhold (kapittel 8.2). Deretter vil jeg vise hvordan rettigheter til jord kan være sosialt forankret (kapittel 8.3) og hvordan et statsløst samfunn kan opprettholdes, uten at noen lykkes i å tilegne seg arvelige rettigheter (kapittel 8.4). Til slutt vil jeg presentere en foreløpig modell for et statsløst, hierarkisk samfunn med sosialt forankrede rettigheter til jord (kapittel 8.5).

8.1 Mennesker og land – et komplekst forhold

Jord er et jordbrukssamfunns viktigste produksjonsmiddel, og å forstå fordelingen av rettigheter til jord er dermed vesentlig for å forstå et jordbrukssamfunn som jernaldersamfunnet på Østlandet. I moderne samfunn oppfattes rettighetene til jord ofte som en serie formalistiske eller tekniske strukturer som regulerer økonomiske forhold (Brink 2013:36; Souvatzi 2013:23). Et eksempel på en slik struktur er den nyere tids gård på Østlandet. Jorden er delt inn i geografisk avgrensede områder, med én eller i enkelte tilfeller flere eiere. De har mer eller mindre full disposisjonsrett over gården, og kan drive den selv eller la andre gjøre det mot en avgift. Eierne kan også selge gården, selv om lover og regler begrenser hvem de kan selge den til og hvilken pris de kan ta. Gården, slik den er kjent fra nyere tid, er altså et eksempel på territorielt eller geografisk forankrede rettigheter. Fullstendig eiendomsrett til jord, slik vi kjenner den fra nyere tid, har imidlertid neppe eksistert på Østlandet i jernalder (Dørum 1994; Skre 1998; Iversen 2001). I stedet er det antatt at personer hadde ulike geografisk forankrede besittelser eller rettigheter, for eksempel til å drive jorda eller få avgift av den (Myrdal 1989:35; Skre 1998:16–18). Det er også foreslått at eiendomsrett i førstatlige samfunn først og fremst var en mulighet til å stenge andre ute fra å bruke et område (Pipes 1999:84). Forholdet mellom mennesker og land er imidlertid en kompleks kombinasjon av forhold som forbinder sosiale, økonomiske og ideologiske sfærer, og er sterkt avhengig av historiske forhold (Pottier 2005; Salisbury 2012). Land blir dermed

mer enn et produksjonsmiddel, og rettigheter til land mer enn en økonomisk funksjon (Zachrisson 1994; Souvatzi 2013:23).

Forholdet mellom mennesker og omgivelsene kan ses som et komplekst nettverk med gjensidig påvirkning, som medfører at unike, historisk spesifikke landskap blir formet i samspillet mellom mennesker og miljø (Dincauze 2003:18-19; Salisbury 2012; Barrett 2013). Forholdet mellom mennesker og dyr på den ene siden og land på den andre siden kan også ses som et sett av gjensidige forpliktelser, i stedet for et sett med rettigheter (Nadasdy 2002). Dersom jord utelukkende betraktes som en ressurs for rasjonelle aktører i et økonomisk system, ignoreres viktige sider av samfunnet og jorden ved at en del av økonomien studeres uten forståelse for økonomiens forankring i samfunnet for øvrig. Produksjonsevnen er utvilsomt en viktig egenskap ved jord, men behøver ikke være den eneste. Jord kan også ha magiske egenskaper, være prestisjefull eller estetisk (Malinowski 1922:58–59; 1935:12, 56; Bradley 2005:88–89 med anført litteratur). Slik kan det også ha vært i Skandinavia; da Ansgar ankom Birka i Mellom-Sverige i 852 ble han fortalt at jorden tilhørte gudene (Robinson 1921:kapittel 26). Å eie jord kan også anses som umulig eller til og med umoralsk (Nadasdy 2002). Kontroll over jord har ingen økonomisk verdi i seg selv, men er et middel for å sikre seg hele eller deler av det som blir produsert på den, enten en dyrker eller bruker den på annen måte selv eller lar andre gjøre det mot avgift. Det finnes imidlertid andre måter å tilegne seg overskudd på. Bytte fra ran eller tyveri, beskyttelsespenger og avgifter på andre produksjonsmidler enn jord, for eksempel såkorn, avlsdyr, trekkdyr eller redskaper, er noen eksempler som ikke er avhengig av kontroll over land. Den aller enkleste måten å få tilgang til et overskudd, er imidlertid gjennom direkte kontroll over mennesker (Odner 1973:71–72, 136, 158).

8.2 Odel og gravhauger. Et kritisk blikk på territorielt definerte rettigheter til land

Begrepet odel har vært uløselig knyttet til eiendomsrett i norsk og til dels skandinavisk jernalderforskning (Zachrisson 1994; Skre 1997a, 1998; Iversen 2008). Enkelte historikere har imidlertid foreslått at odelsretten oppsto så seint som på 1100- og 1200-tallet, for å verne arvingenes tradisjonelle rettigheter da jord begynte å skifte eier via salg eller gave (Helle 2001:119–120 med referanser; Norseng 2005:208–210 med referanser). Uenigheten skyldes delvis at historikere og arkeologer bruker ulikt kildemateriale, men også at begrepets innhold er vanskelig å fange (Zachrisson 1994, i trykk). Odelsbegrepet har mest sannsynlig sin opprinnelse i eldre jernalder, men ser ut til å ha endret innhold over tid. Fordi odel står sentralt i forståelsen av eiendomsrettigheter samtidig som begrepets historiske innhold er omstridt, vil

jeg nå diskutere når odel og implisitt eiendomsrett ble en vesentlig kraft i jordbrukssamfunnet. Det vil i tillegg være vesentlig for meg å utforske og tidfeste ulike betydninger av odelsbegrepet.

Opprinnelig skal odel ha blitt brukt i betydningen «det beste av noe», eller «det beste av marken, det som ble dyrket», mens begrepet først seinere ble brukt i betydningen «ættejord» (Skeie 1934:1; Gjerdåker 2001:11). I snevreste forstand brukes oftest odel om en families arverett til en geografisk avgrenset jordeiendom (Robberstad 1981), og er da utenkelig uten en form for territorielt definert eiendomsrett. Odel har imidlertid også en bredere betydning. Odel var tett sammenvevd med forfedrekult og knyttet de levende til de døde, og gjennom denne tilknytningen ble sosial identitet og legal status dannet (Zachrisson 1994, i trykk). Zachrisson (1994) og Skre (1997a, 1998) har i sine innflytelsesrike arbeider argumentert for at odel og eiendomsrett til jord ble etablert i romertid eller folkevandringstid. Begge fremholder at det først og fremst var menn som hadde arverett, og at gravhaugen er en fysisk manifestasjon av odelen. I det følgende vil jeg gå kritisk gjennom Zachrissons og Skres premisser og utfordre deres konklusjoner om tidspunktet for odels oppkomst og forholdet mellom gravhaug og odel. Deretter vil jeg undersøke i hvilken grad det er mulig å skille mellom odel i sin snevreste form som arverett til jord, og i en bredere forstand som sammenvevd med forfedrekult.

Zachrisson (1994) og Skre (1997a) tar begge utgangspunkt i odelsbestemmelsene i de norske landskapslovene når de argumenterer for at odel var tilstedeværende fra romertid eller folkevandringstid. Landskapslovene har sin opprinnelse i sein vikingtid eller tidlig middelalder (se under). Zachrisson bruker i tillegg svenske runesteiner og gravmateriale fra Mellom-Sverige, og legger særlig vekt på at runetegnet for «odel» oppstår i romertid, mens Skre argumenterer ut i fra runesteiner og skriftlige kilder fra Norge og gravmateriale fra Romerike på Østlandet. De viser at odel nevnes eksplisitt på runesteiner fra vikingtid, sannsynligvis i betydningen å ha arverett til slektsjord (Zachrisson 1994; Skre 1997a; Sawyer 1999). I tillegg finnes en rekke runesteiner som identifiserer navngitte personer som eiere av én eller flere gårder eller landsbyer, i ett tilfelle angis det at en gård er kjøpt (Zachrisson 1994:225). Odel og eiendomsrett er også tydelig til stede i edda-diktet *Rigstula* (Zachrisson 1994:221). Der fortelles det om en eier av atten gårder, som har «odelsvoller» og «eldgamle bygder» (*Rigstula* i Holm-Olsen 1985 oversettelse, vers 36, 38). Diktet kan være fra vikingtid eller ha en historisk kjerne fra den tiden, selv om noen forskere mener diktet er fra tidlig middelalder (Amory 2001 med referanser). Odel er viktig i de eldste landskapslovene,

Frostatingsloven og Gulatingsloven, og det fremgår klart at odal er en juridisk rett til å kjøpe eller overta jord som har vært i slektens eie (Robberstad 1981; Zachrisson 1994; Skre 1997a, 1998). De skriftlige kildene viser altså at odal var et godt innarbeidet begrep i sein vikingtid eller tidlig middelalder. Zachrissons og Skres forståelse av odelen i romertid og folkevandringstid er dermed basert på en retrogressiv eller tilbakeskuende analyse (kapittel 3) med en sterk forankring i yngre kilder.

Dersom oppkomsten av odelen i stedet studeres bakenfra og framover i tid, blir resultatet raskt et annet, selv når skriftlige kilder som for eksempel Tacitus' *Germania*, Cæsars *Gallerkrigene* og diktet *Beowulf* legges til grunn. Dette har fått Frands Herschend (1997a:71; 2009:277) til å foreslå at det i eldre jernalder var en menneskerett å etablere eget hushold, og at denne retten bortfalt i yngre jernalder til fordel for individuell kontroll over spesifikke landområder, en hypotese som deles av andre forskere (Gerritsen 1999:146; Hansen 2015:145–146)¹⁹. Stefan Brink (2008c:94–96) fremholder at det skjer en vesentlig endring i stedsnavnene omkring 600. I eldre jernalder refererer stedsnavnene først og fremst til en hierarkisk samfunnsstruktur der identifisering av mennesker, ikke områder, er det sentrale. Etter 600 begynner stedsnavnene å referere til territorium, og ikke bare til punkter i terrenget, og det er altså først fra ca. 600 at avgrensede territorier blir viktig. I vikingtiden eller tidlig middelalder viser navnene til at territoriene også har klare grenser eller markeringer. Jeg ser disse forholdene som beveggrunn for en kritisk vurdering av hvilken utsagnskraft landskapslovene har for forhold tilbake i jernalder.

Opprinnelsen til de norske landskapslovene er vanskelig å datere (Brink 2008a). Historikere med røtter i den germanistiske skolen har påpekt at de kjente versjonene av landskapslovene har eldre trekk, kanskje med røtter langt bakover i tid, mens historikere i den romanistiske skolen legger vekt på nyere trekk inspirert av europeisk lovgivning for øvrig, selv om striden mellom de to skolene nå er langt mindre polarisert enn tidligere (f.eks. Iversen 2005; Tamm 2005). Gulatingsloven er først og fremst kjent gjennom manuskript fra omkring 1250, men det er vanlig blant historikere å regne med at store deler av loven ble til på 1100-tallet. Kanskje har den røtter tilbake til 900-tallet (Rindal 1994; Brink 2000; Helle 2001:11, 47 med referanser; Iversen 2001:83). Frostatingsloven fikk den utformingen som nå er kjent omkring 1260, men også den har røtter lenger tilbake, selv om det er uklart hvor langt (Frostatingslova 1994; Iversen 2001:83). Flere forskere har påpekt at det skriftlige materialet fra middelalder

¹⁹ Gerritsen har en langt tidligere datering av overgangen til territorielt definerte rettigheter i Nederland, og Hansen finner at overgangen skjedde ca. 600 på Fyn i nåværende Danmark.

er lite egnet til å belyse det forhistoriske gravmaterialet (Svanberg 2003; Aannestad 2004; Axelsen 2012; Berg 2013, 2015). Jeg vil imidlertid særlig fremheve Bergljot Solbergs (1985) undersøkelse av lovenes opprinnelse. Hun utforsket den sosiale strukturen i merovingertid og vikingtid ved hjelp av gravmaterialet, og sammenlignet med samfunnsklassene som er beskrevet i skriftlige kilder, først og fremst landskapslovene. Det kommer frem flere likheter mellom sosiale klasser slik de presenteres i seinere skriftlige kilder og slik de kommer til syne i gravmaterialet. Lovene viser at en persons sosiale og juridiske status henger nøye sammen med personens og familiens jordeiendom. Menns sosiale og legale status er i lovene definert gjennom våpen de plikter å ha, og flere av våpenkombinasjonene i lovene kan gjenfinnes i gravene fra merovingertid og vikingtid. Det kan være ett argument for at landskapslovene, og muligens odelen, har røtter tilbake til merovingertid. Det er imidlertid også klare avvik mellom de to kildekategoriene. Generelt samsvarer våpenkombinasjonene i lovene ganske godt med gravmaterialet fra 900-tallet, og langt mindre med materialet fra 800- eller 700-tallet. Kombinasjonen sverd og øks er ikke nevnt i landskapslovene, men finnes i gravmaterialet i merovingertid og første del av vikingtid (Solberg 1985:74).

Våpenkombinasjonene i gravene fra tidlig merovingertid gjenfinnes i liten grad i lovstoffet (Solberg 1985:74; Ystgaard 2014:264). Landskapslovenes utsagnskraft om sosiale grupper minker altså raskt bakover i tid, og opphører omkring 700. Det kan ikke utelukkes at endringene i våpensammensetningene primært gjenspeiler endringer i kampteknikk, men Ingrid Ystgaard (2014) har nylig vist at kampteknikk og samfunn i stor grad gjenspeiler hverandre i den aktuelle perioden. Dermed kan Solbergs undersøkelse være et argument for at landskapslovene gjenspeiler 900- og 1000-tallet snarere enn den tidlige vikingtiden og merovingertid. I sine undersøkelser fra Trøndelag finner Ystgaard (2014:265) ingen tegn på at frie menn var pålagt å utstyre seg selv med våpen før 900. Ellen Høigård Hofseth (1981) argumenterer imidlertid for at våpengraver på Vestlandet antyder at en slik lovgivning fantes på 900-tallet, mens Frans-Arne Stylegar (2005a:33) avviser påstanden om en direkte sammenheng mellom lovpålagt bevæpning og våpenutrustningen som ble lagt i graver, fordi våpen er eksklusive gravgaver forbeholdt en elite. Han kobler videre våpengravene til militær organisering, ikke sosial status. Herschend (2001:119) har påpekt at å ordne mennesker i moralsk, økonomisk og politisk definerte klasser, er en latinsk og kristen måte å organisere samfunnet. Selv om det var sosiale forskjeller mellom frie mennesker i det førkristne Skandinavia, var de ikke inndelt i klasser. Herschend (2001:119) formulerer det slik: *The price we pay for being included in a Christian ideology and belonging to a group is the loss*

of individuality for the members of this group. Membership replaces individuality. I Gulatingsloven er juridiske rettigheter og sosial status knyttet sammen og kan defineres som klasse, for eksempel huld eller bonde. Det er altså en vesentlig kristen innflytelse i landskapslovene. Stefan Brink (2003) fremhever imidlertid at ufrie kunne være både høyt verdsette rådgivere og administratorer i tillegg til slavearbeidere. Det gjenspeiler et langt mer komplekst forhold mellom juridisk og sosial status enn det fremgår i Gulatingslovens definisjon av klasse. Samlet sett tyder disse forholdene på at landskapslovene først og fremst er et produkt av sein vikingtid eller tidlig middelalder, og ikke uten videre kan antas å ha vesentlig forklaringskraft for samfunnet i første del av vikingtid eller tidligere.

Også trekk i det arkeologiske materialet tyder på at odelen, i betydning arverett til jord, først oppsto i yngre jernalder. I noen områder i Sverige ligger en rekke mannsgraver fra vikingtid over graver fra romertid og folkevandringtid. Zachrisson (1994:230) skriver at *My interpretation of this is that people during the Viking Age have felt it urgent to place their dead on top of and in direct contact with relations from the Roman Iron Age–Migration Period.* Videre hevder hun at det betyr at romertid og folkevandringtid er sentrale faser i etableringen av genealogier (Zachrisson 1994:232). Spørsmålet er imidlertid om odelen var til stede fra gravfeltene ble etablert i romertid eller folkevandringtid, eller om den først ble introdusert med de overliggende gravene fra vikingtid (Zachrisson 1994:227). Zachrisson (1994:235) konkluderer at odelen har vært til stede i hvert fall siden folkevandringtid, men først blir synlig i vikingtid fordi den er under press. Jeg er enig i at runeinnskripsjonene viser at odelen var etablert i vikingtid i hennes undersøkelsesområde, men ser flere forhold som taler mot at den oppsto allerede i eldre jernalder. Dersom odelen var nedarvet fra slektsledd til slektsledd fra romertid, gjennom folkevandringtid og merovingertid opp til vikingtid, burde gravene fra vikingtid også være lagt over gravene fra merovingertid. På den måten ville den gravlagtes plass i en lang rekke med odelsbønder ha blitt understreket. I stedet blir gravene fra merovingertid unngått, og vikingtidsgravene ligger i noen tilfeller over romertidsgraver, i andre tilfeller over graver fra folkevandringtid. Det tyder på at nye ideer oppstår, heller enn at gamle tankesett eller rettigheter markeres. Fenomenet på gravfeltene kan dermed forstås som en del av en større endring. I vikingtid oppstår en ny interesse for historie og fortid i hele Skandinavia, der formålet er å skape en genealogi, et opphav og et minne forankret i fortiden, gjennom bruk av antikviteter og plassering av gravhauger over eldre hus eller gravhauger (Sundqvist 2002; Artelius 2004; Hållans 2006; Pedersen 2006; Hållans Stenholm 2012:226; Glørstad og Røstad 2015). Det vi ser på gravfeltene gjenspeiler altså endringer i samfunnet for

øvrig, legitimitet i vikingtiden blir hentet i eldre fortid. Vikingtidens skikk med å legge gravene over graver fra eldre jernalder og ikke fra merovingertid, kan dermed ses som et forsøk på å knytte seg til den fjerne og mytiske fortiden, heller enn den nære og kjente (Bradley 2003; Lund 2009:237). Jeg vil derfor foreslå at odelen i snever form som mannlig fortrinnsrett til arv oppstår i vikingtid, og blir (forsøkt?) legitimert med røtter i en fjern og mytisk fortid.

Hauger kan endre meningsinnhold, og bli brukt til å skape historie, noe et eksempel kan demonstrere. I England har naturdannelser og gravhauger eldre enn vikingtid fått navn som består av skandinaviske personnavn og *-haugr* (Fellows-Jensen 1992; Zachrisson 1994:227). I disse tilfellene er det klart at haugene ikke var bygd for skandinaver, men likevel ble navngitt av skandinaverne. Haugene må altså ha skiftet navn og blitt annektert eller adoptert av skandinaviske bosettere. Det ble med andre ord skapt eller oppfunnet en tradisjon (Hobsbawm 1992). Dette viser at allerede eksisterende hauger ble brukt aktivt i vikingtiden som redskap for å skape en genealogi, og kanskje for å legitimere krav. Det er rimelig å tenke seg at liknende hendelser har funnet sted i Skandinavia. Behovet for å trekke en linje direkte til romertid heller enn å opprettholde en linje til merovingertid, kan forklares med at det var nye slekter som begravde sine døde i vikingtid. Slektsforholdene til de gravlagte fra merovingertiden var antagelig fortsatt kjent, siden perioden var relativt nær fortid. En eventuell ny dominerende slekt i vikingtid kan dermed ha hatt vanskelig for å knytte seg til den umiddelbare fortiden – bløffen ville blitt gjennomskuet. Derimot er det mulig å tenke seg at slektsforholdene til de gravlagte i romertiden var tåkelt eller slettet fra den kollektive hukommelsen. Dermed kunne en eventuell ny gruppe etablere seg som arvtagere etter de gravlagte fra romertid, samtidig som de gravlagte fra merovingertid kunne avfeies som en «episode». I likhet med skandinaverne i England ville den nye gruppen på denne måten skape sin egne lange historie. Ved å gjøre andres monumenter til sine, slettet de samtidig minnene om den nære fortiden fra landskapet. Monumenter og ritualer kan altså ikke bare skape minner, de kan også endre eller slette dem (Hobsbawm 1992; Williams 2006:121; Arwill-Nordbladh 2008).

Det finnes flere eksempler på at vikingtidsgraver ble anlagt på gravfelt som gikk ut av bruk i romertid (Artelius 2004; Hållans 2006; Pedersen 2006). Det foreligger ikke systematiske undersøkelser fra Østlandet, men fenomenet er observert noen steder i Vestfold (Østmo 2005:32–36) og på Bjørnstad i Sarpsborg kommune i Østfold (Rødsrud 2007). Å forankre, rettfærdiggjøre eller begrunne sine krav i historien er en godt kjent strategi, og haugene fra

romertid og folkevandringstid kan i vikingtid ha blitt brukt i en slik praksis. I samfunn der genealogi er viktig, er kampen om genealogi også kampen om makt. Kanskje sto et guddommelig opphav sentralt i aristokratiets selvforståelse allerede på 600-tallet, og en overbevisende tilknytning til et guddommelig opphav kan ha blitt et krav for å påberope seg retten til å herske (Andersen 1977:274; Hedeager 1996, 1998; Skre 1998:291; Steinsland 2000:54; Opedal 2005:97). Mennesker nedstammer neppe fra guder, men forståelsen av de herskende som gudeætlinger var en integrert del av vikingtidens herskerideologi. Vi må med andre ord skille mellom en reell og en ideell genealogi (jf. Pedersen 2009). Myter og fortellinger er viktig for å konstituere ikke-statlige samfunn, og er derfor en viktig ideologisk ressurs (Mann 1986). Størknede myter eller fortellinger om rituell praksis er overlevert som materiell kultur eller i skriftlig materiale (Hedeager 2001, 2011). Myter kan videre ses som modeller for tro, moral og samfunnsdannelse (Malinowski sitert etter Steinsland 2005:89). Dermed kan de herskende utforme og bruke mytene for å bekrefte egen posisjon (Lincoln 1999; Steinsland 2005:93, 393). De norrøne herskermytene som er bevart til i dag, kan i stor grad ha oppstått på 500-tallet, i en periode da samfunnet endres dramatisk, og det er argumentert for at de nye mytene er produsert av skandinaviske eliter, inspirert av europeisk, kristen herskermakt (Fabech 1994; Näsman 1994; Hedeager 1996; Herschend 1997a; Hedeager 1998; Fabech 1999; Hedeager 2003; Steinsland 2005; Herschend 2009). Norrøne sagaer og dikt gjenspeiler elitens *ønskede tolkning av virkeligheten* og ikke nødvendigvis et reelt, mer eller mindre harmonisk hierarkisk samfunn. Forfatteren av Kongespeilet legger for eksempel ikke skjul på at han skriver for den høviske overklassen (Nedkvitne 2011:126–127). Også sagaforfattere skriver ut i fra et idealisert, ideologisk perspektiv (Orning 2004:15), og spriket mellom den ideelle samfunnsordenen som beskrives blant annet i de norrøne lovene og i enkelte dikt som for eksempel Rigstula, og den virkeligheten som beskrives i sagaer eller beskrives gjennom arkeologiske kilder, er ofte stort (Brink 2012).

Landskapslovene og runesteinsmaterialet tyder på at det først og fremst var menn som hadde arverett og eiendomsrett til jord, og Zachrissons og Skres studier tyder på at haugene ble bygget over den tidligere eierens grav av arvingene i forbindelse med overtakelse av odelen (Zachrisson 1994:231; Skre 1997a; 1998:201, 208–209). Dermed burde en stor andel av de hauglagte være menn. Kvinnegraver dominerer imidlertid vikingtidsmaterialet fra Romerike, som står sentralt i Skres (1998:figur 4–58) undersøkelse. Lenge var det vanlig å anta at langt flere menn enn kvinner ble gravlagt i vikingtid i Norge (f.eks. Solberg 1985). Fortsatt er det kjent langt flere manns- enn kvinnegraver, men Frans-Arne Stylegar (2007:82; 2010) har vist

at det for en stor del skyldes kildekritiske forhold, og neppe reflekterer andelen kvinner som ble gravlagt i vikingtid. Svært få graver har bevart osteologisk materiale som kan kjønnsbestemmes, og dermed er det ikke biologisk kjønn, men sosialt kjønn (*gender*) som er bestemt. Det gjøres ut i fra gjenstander eller kombinasjoner av gjenstander som den døde har fått med seg i graven. Forholdet mellom kjente manns- og kvinnegraver gjenspeiler altså andelen menn og kvinner som begravnes med antatt kjønns spesifikke gjenstander som kan erkjennes av arkeologer. I fagmessig undersøkte graver er mellom 30 og 50 prosent av de kjønnsbestemte gravene fra vikingtid kvinnegraver (Stylegar 2010). Per Holcks (1986:table 11) osteologiske analyser av kremerte skjeletter fra jernalder generelt understreker at fordelingen mellom kjønnene er relativt lik. Den store overvekten av kjente mannsgraver fra vikingtid skyldes gravene som er fremkommet på andre måter enn fagmessig utgraving – kort sagt er det lettere å få øye på et oppløyd sverd enn en oppløyd ovalspenne (jf. Skre 1998:210). Trond Løken (1974:118–120 tabell 10, 17, 18) diskuterer eksplisitt graver som er markert med haug i Ytre Østfold, Ytre Vestfold og Hedrum i Vestfold, og viser at runde hauger inneholder litt fler kvinne- enn mannsgraver i eldre jernalder, og langt flere manns- enn kvinnegraver i yngre jernalder. Langhauger inneholder hovedsakelig kvinnegraver også i yngre jernalder, men det er langt flere runde enn lange gravhauger, totalt er det derfor flere hauglagte menn enn kvinner i yngre jernalder (Løken 1974; Damlien 2002:144). Siden det er så få gravhauger fra merovingertid at de er vanskelig å behandle statistisk, opererer Trond Løken (1974:49) med hele yngre jernalder som periode. Dermed er det vanskelig å fastslå nøyaktig når andelen hauglagte menn blir større enn andelen hauglagte kvinner. Det kan imidlertid se ut til at kvinneandelen blant de gravlagte – uavhengig av ytre gravskikk – er større på 800-tallet enn på 900-tallet. Det bildet blir trolig påvirket av at ovalspenner, en av de vanligste gjenstandene som forbindes med kvinner, i all hovedsak går ut av bruk som gravgods på 900-tallet uten å bli erstattet av like gjenkjennbare gjenstander. Samtidig er det flere faglig undersøkte graver fra 900-tallet enn 800-tallet (Stylegar 2007:82; 2010:76). Dermed dominerer mannsgravene vikingtidsmaterialet som helhet, selv om kjønnsfordelingen er ganske lik, i hvert fall fram til ca. 900. Dersom hauger ble bygd i forbindelse med arveoppgjør samtidig som det oftest var menn som arvet, burde langt de fleste hauglagte vært menn. Slik var det altså ikke i Oslofjordsområdet i eldre jernalder, og som det fremgår av diskusjonen over, var det mest sannsynlig heller ikke slik i hele yngre jernalder. Runde hauger med mannsgraver er ikke systematisk større enn runde hauger med kvinnegraver, og mannsgravenes plassering i landskapet ser ikke ut til å være annerledes enn kvinnegravens (Løken 1974; Moen 2010). Det er med andre ord liten forskjell på de synlige markeringene av

mannsgraver og kvinnegraver. Dersom gravhauger markerer eiendoms- eller odelsrett bør denne retten ha vært likt fordelt mellom kjønnene i hvert fall fram til yngre jernalder og mest sannsynlig inn i vikingtid. Gravhaugene på Østlandet kan dermed ikke ses som en fysisk manifestasjon av odelsrett i betydningen arverett til jord med fortrinnsrett for mannlige arvinger, slik Zachrisson og Skre har forutsatt.

Skriftlige kilder fremhever altså mannlig arve- og odelsrett, mens gravhaugene, som av flere er tolket som en fysisk manifestasjon av odelsretten i jernalder, like gjerne bygges over kvinner. Dette misforholdet åpner opp for en revurdering av odelsbegrepets utvikling i jernalder. Det er etter min mening ingen grunn til å avvise at kvinner hadde samme rettigheter til jord som menn, men kvinnelig arverett svekker det skriftlige materialets utsagnskraft etter som den der glimrer med sitt fravær. Det fremgår av skriftlige kilder at slektsforholdene i tidlig middelalder og vikingtid ble regnet bilateralt, det vil si gjennom både mors og fars slekt (Skre 1998:13–14; Hansen 1999; Opdahl 2004). I den islandske Landnámabok som omhandler vikingtiden, men er nedskrevet på 1200-tallet, fremgår det at målet med genealogien er å kunne regne viktige personer blant sine forfedre (Jesch 2014). For å oppnå det brukes en opportunistisk veksling mellom kvinnelige og mannlige forfedre, for på den måten å komme fram til en betydningsfull person (for et eksempel se Jesch 2014:281).

Dersom gravhaugene reises over personer som var betydningsfulle gjennom sin genealogi, kan det forklare den ganske like fordelingen mellom kjønnene. Jeg foreslår derfor at gravhaugene markerer odel i videre betydning, det vil si slektskap og genealogi med fokus på forfedrekult. Det er ikke noen absolutt sammenheng mellom hvordan man regner slekt og hvordan arv overføres. I et bilateralt slektskapssystem kan mannlige arvinger ha forrang til å arve for eksempel jord, men behøver ikke ha det (Hansen 1994, 1999). Å se gravhaugene som markering av bilateral genealogi står altså ikke i motsetning til at mannlige arvinger hadde forrett til jord, men tolkningen av gravhaugene som odelsmarkør er uansett svekket.

En følge av at gravhauger tolkes som markering av odelsrett i betydning mannlig arverett til jord, er at gårder uten gravhauger tolkes som gårder der driverne ikke har hatt odel. Disse gårdene kan dermed ha inngått i større godssamlinger (Skre 1998; Iversen 2008). På Østlandet finnes det imidlertid gravfelt der det er anlagt graver langt oftere enn hver generasjon. Mari Østmo (2005) har studert gravfelt i Vestfold, og legger foruten størrelsen vekt på bruksintensiteten og at flere av dem er anlagt ved kommunikasjonsårer, og tolker dem som bygdegravfelt der døde fra flere gårder er gravlagt. Gårder uten graver kan altså skyldes at de døde derfra ble brukt til å markere bygdefelleskap gjennom gravleggelser.

Så langt har jeg ikke vurdert odelens og eiendomsrettens eksistens mot slutten av vikingtiden. Det finnes imidlertid forhold som tyder på at territorielt definerte rettigheter heller ikke da var enerådende. Anders Andrén (1987) har påpekt hvordan begreper som «syssele», «härad» og «sogn» endret innhold fra sosialt til territorielt definerte enheter i middelalder. Begrepet sogn kommer for eksempel fra «å søke», og betegnet opprinnelig sosial tilhørighet mellom kirkegjengere og kirkens byggherre. Etter hvert gikk begrepet over til å betegne geografisk avgrensede territorier (Andrén 1987:25). Odel og eiendomsrett er som nevnt formulert i landskapslovene, men det er mulig de snarere reflekterer lovmakernes ønske om hvordan samfunnet burde organiseres, enn informasjon om hvordan samfunnet virkelig var (Hansen 1999). Lover kan brukes i mer eller mindre vellykkede forsøk på å tvinge gjennom eller legitimere nye bestemmelser. Å innlemme eldre sedvanerett, som ulike sosiale klassers rett og plikt til å holde våpen, kan være en måte å få aksept for nyere og mer kontroversielle bestemmelser (Fenger 1977:57; Solberg 1985). På samme måte kan de mange runesteinene som nevner odel og eiendom ses som en insisterende argumentasjon for nye eller kanskje kontroversielle forhold. Det er også innvendt at runesteinene først og fremst handler om slektskap, og i langt mindre grad om eiendomsrett (Jesch 2011). Kanskje kan navnegårdene og bosetningsmønsteret vi kjenner gjennom de skriftlige kildene, i all hovedsak være dannet i middelalder (Brendalsmo og Stylegar 2001:13–14). Flere historikere har som nevnt argumentert for at odelsretten tidligst ble innført på 1100-tallet, og mest sannsynlig seinere (Helle 2001:219–220 med referanser; Norseng 2005:208–210 med referanser). I middelalderen var det rettskulturelle filteret svakt (Holmøyvik 2010), og innflytelse fra romersk rett og den katolske kirken er lett å finne i de tidlig-middelalderske lovene, og det er ikke sikkert at lovene har den forankringen i jernaldersamfunnet som ofte legges til grunn (Fenger 1977:57; Eriksen 2012). Landnåmsmennene tok ikke odelsretten med til Island, noe som kan tyde på at den ikke var etablert i Norge ved utvandringen i siste del av 800-tallet (Gjerdåker 2001:12). Per Norseng (2005:218–219) fremhever at odelsrett hadde liten betydning for eiendomsforholdene før på 1400-tallet. Da ble odelsrett viktig for bøndene, som brukte den for å hindre adelsmenns oppkjøp av jord. Dersom odelsrett, med arvingenes gjenkjøpsrett til jord, oppsto allerede i jernalder, er det vanskelig å forklare hvorfor bøndene bare eide 1/3 av jorda rundt 1300, og hvorfor partseie var så utbredt (Bjørkvik og Holmsen 1972). I tillegg ble odel brukt i en annen betydning enn arverett til landbruksjord selv i middelalder. I et brev fra 1404 brukes betegnelsen «arv og odel» om ei badstu i Bergen, altså en by-eiendom som ikke har vært belagt med odel i tradisjonell forstand (Iversen 2001:92; Norseng 2005:213).

Jeg vil samle trådene ved å foreslå at odelsbegrepet har hatt tre ulike betydninger, som har blitt introdusert til ulike tider og deretter brukt om hverandre. For det første betegnet odel opprinnelig «den beste jorda» eller «innmark». Denne bruken av begrepet kan ligge til grunn for Rigstulas «eldgamle odelsvoller». I så fall betegner det rett og slett at Rig eier innmark av god bonitet, som har vært dyrket gjennom generasjoner. Det er vanskelig å si noe om når denne betegnelsen oppsto. For det andre har odel vært brukt i betydningen forfedrekult, noe som ser ut til å ha vært den vanligste betydningen (Baudou 1989). Det er fristende å foreslå, men vanskelig å belegge, at odel-runen først ble brukt i denne meningen av ordet. Det er også mulig å forstå gravhaugene som en fysisk manifestasjon av forfedrekulten, og i så fall kan innføringen av denne betydningen tidfestes til omtrent 200 e.Kr., tiden da hauglegging ble utbredt i store deler av avhandlingens undersøkelsesområde (Solberg 2000:77). For det tredje ble odel brukt i betydning mannlig arverett til jord. Denne betydningen ser ut til å bli innført først i yngre jernalder, sannsynligvis mot slutten av vikingtid. Muligens ble denne betydningen av ordet først vanlig i middelalder, eller ordet ble først da ett uttrykk for reelle heller enn ønskede samfunnsforhold.

En forståelse av odel som forfedrekult åpner opp for en ny tolkning av gravhaugenes funksjon. Heiko Steuer (1989:116) tolker de mange rike *Reihengräbern* som en del av kampen om rettigheter til jord som nettopp *ikke* er arvelig. Han hevder at da arvelige rettigheter til jord og posisjoner ble lovfestet, gikk gravhaugene ut av bruk. Gravhaugene ble altså brukt i konflikten om rettigheter til jordeiendom som ikke var arvelig. Dermed blir gravhaugene et symbol på konflikten om rett til jord, eller kanskje på motstridende ønsker om hvordan rettigheter til jord skulle organiseres.

I likhet med Skre og Zachrisson tolker jeg altså gravhaugene som en markør av odel, men i motsetning til dem forstår jeg odelen i vid forstand som en del av en forfedrekult, i hvert fall i store deler av jernalderen. Gravhaugene kan etter min mening forstås som markører av arvelig sosial status og genealogi, men ikke arverett til jord. Gravhaugene blir dermed heller et politisk enn et juridisk verktøy. De avdøde må dermed ses som aktive deltagere i fordelingen av goder og byrder på lik linje med de levende, en situasjon som kan betegnes som nekropolitikk (Jopela og Fredriksen 2015; Fredriksen 2016). Det er denne forståelsen av gravhauger jeg legger til grunn videre.

8.3 Sosialt forankrede rettigheter til land

Dersom odel i snever forstand først oppsto i vikingtid, åpner det opp for at rettighetene til jord kan ha vært radikalt annerledes organisert i forhistorien enn i det historisk kjente gårdssamfunnet, hvor eiere hadde full disposisjonsrett over geografisk avgrensede områder. Her vil jeg se nærmere på hvordan retten til jord kan være sosialt forankret (Gluckman 1965:78, 104, Sveaas Andersens kommentar i Myhre 1990; Pottier 2005). Gaius Julius Cæsar skriver for eksempel i *Gallerkrigen* VI:22 om germanerne at:

Ingen av dem besidder noget bestemt stykke jord eller har land, han kan kalde sit eget, men øvrigheden og lederne bestemmer år for år, hvilken og hvor meget jord der skal tildeles de enkelte slægter og grupper af beslægtede, der har fundet sammen. Året efter tvinger de dem så til at drage andetstedshen (Lund 1993:192).

Cæsar avviser altså eiendomsrett til jord, og indikerer at sosial status var avgjørende for tilgangen til land. Verdien av Cæsars beretning som historisk kilde er omstridt²⁰. Beretningen kan uansett tjene som inspirasjon (kapittel 1.4.4), og jeg vil vise at rettigheter til jord har vært sosialt forankret i flere historisk kjente samfunn, og deretter at det i de skriftlige kildene finnes spor som kan tyde på at det har vært slik også på Østlandet.

Ved å ta utgangspunkt i noen etnografiske eksempler vil jeg vise at jordbrukssamfunn kan fungere uten territorielt forankrede rettigheter eller avgrensede eiendommer. I Burkina Faso har enkeltpersoner «tradisjonelt» ikke hatt eiendomsrett til jord, men bruksrett så lenge den dyrkes. Når en dyringsperiode er over og jorda legges brakk, går den tilbake til *chef de terre*, som har makt til å omfordele udyrket mark (Hagberg 1995:66). Fra Hawaii er det kjent en kombinasjon av kollektiv eiendomsrett og privat bruksrett. Der fikk menn bruksrett til ett eller flere jordstykker mot å arbeide på høvdingens jord. Bruksretten kunne arves, men kunne også helt eller delvis inndras om pliktarbeidet ikke ble utført (Earle 1997:81–82). På Ponam, en øy tilhørende Papua New Guinea, er eiendomsrett og bruksrett to ulike, men tett sammenvevde størrelser (Carrier 1998:91–93). Jorda var eid av menn, og gikk i arv fra far til sønn, eller til andre mannlige slektninger om det ikke fantes sønner. Kvinner kunne ikke eie jord. Jord kunne ikke selges, men i sjeldne tilfeller ble den gitt bort som kompensasjon. Derimot kunne jorda lånes bort. Et slikt lån var ikke tidsbestemt, men gjaldt inntil giverne tok jorden tilbake.

²⁰ Cæsar skrev *Gallerkrigen* vinteren 52/51 f.Kr. for å rettferdiggjøre sin krigføring, og tilførte fortellingen underholdene anekdoter om primitive, annerledes og barbariske germanere for å avlede oppmerksomheten fra sine militære nederlag (Lund 1993:153). Anekdotene bygger på eldre greske historikere og populære fordommer om de primitive, og det er usikkert hvilke etnografisk og historisk kildeverdi hans beskrivelser har.

Bruksrett til lånt jord gikk i arv, og etter en viss tid var det vanskelig å kreve bortlånt jord tilbake. I tillegg kunne lånt jord lånes videre til andre. Resultatet var at svært få eide all jorda de dyrket. Noen dyrket delvis egen og delvis lånt jord, mens de fleste husholdene utelukkende dyrket lånt jord. De gjentatte låneprosessene gjorde også at bruksforholdene stadig skiftet. Eiendomsretten var altså formelt sett arvelig, og bruksretten var i praksis arvelig, men langs to atskilte linjer. De kompliserte bruks- og eiendomsforholdene ga opphav til like kompliserte sosiale relasjoner og genealogier. På 1980-tallet var for eksempel bare en tredjedel av husholdningene ledet av personer som nedstammet patrilineært, altså gjennom farssiden, fra eieren tre generasjoner tidligere. Selv om både den opprinnelige eieren og den opprinnelige mottakeren var døde for flere generasjoner siden, var jorden knyttet til dem begge. Den nåværende brukeren kunne bare hevde bruksrett gjennom å nedstamme fra den opprinnelige mottakeren av lånet. Både eiendomsforholdene og sosiale forhold kompliseres ytterligere av at selv om kvinner ikke kunne eie jord, hadde ugifte kvinner rett til å dyrke sin fars jord, og gifte kvinner til å dyrke sin ektemanns jord. I tillegg var det ikke uvanlig at kvinner gift med menn med lite jord fikk låne jord av sin far. Lånet av jorda kunne arves av hennes barn. Dermed var en tredjedel av husholdningene ledet av kvinner, på tross av at jordeiendom formelt var forbeholdt menn.

Eksempelet fra Ponam har relevans for forholdene rundt Oslofjorden av tre grunner. Det viser at eksklusiv mannlig arverett og stor vekt på genealogi ikke nødvendigvis fører til stabile gårdsgrenser. Det viser også at ulike slekter kan være forankret i den samme jorda. Forholdene på Ponam viser også hvor stor forskjellen mellom formell og reell eiendoms- og arverett kan være. Mens jord formelt eies av menn og går i arv fra far til sønn, har kvinner i praksis rett til å disponere over jord.

I *Germania* kapittel 26.2 skrev Tacitus at *Lands in proportion to the number of tillers are occupied one after another by them all together, and then divided among them according to rank* (Rives 1999:87), altså mye det samme som Cæsar skrev drøyt hundre år tidligere, men Tacitus er klarere på at rettighetene til jord er sosialt forankret²¹. Han beskriver et samfunn der tidsbegrensede, individuelle rettigheter til jord stadig ble omfordelt etter rang, men ikke et egalitært kollektiv med like rettigheter, eller samfunn der en slekt eller ætt fordeler jorden

²¹ Tacitus kritiserte rundt 79 e.Kr. hva han anså som forfall hos romerne ved å sammenligne dem med ufordervede naturmennesker – germanerne. Dermed kan *Germania* ses som en litterær speiling av det romerske samfunnet, og den etnografiske og historiske kildeverdien blir lav (Fuglevik 2007; Lund 1993:231-232). Andre legger vekt på at verket uansett inneholder verdifull informasjon (Hedeager 2011:30). Det er heller ikke sikkert at Tacitus beskrivelser passer på Østlandet selv om de var riktige for områdene han beskrev. De lå nærmere kontinentet og kanskje særlig Romerriket, og må ha blitt formet av kontakten.

mellom seg (Widgren 1995:11). Tacitus ønsket, slik Herschend (2009:161–163) har påpekt, å beskrive et annerledes samfunn, et vrengebilde av det siviliserte, romerske samfunnet. Derfor baserte han sin beskrivelse av Germania på eldre kilder. Hans informasjon var derfor foreldet, og hans beskrivelser passer bedre på det germanske samfunnet før det kom i kontakt med Romerriket, enn samfunnet i Tacitus' samtid. Herschends vurdering er gjort ut i fra et sørskandinavisk perspektiv, men det er rimelig å tro at påvirkningen fra Romerriket må ha vært langt mindre på Østlandet. I det noe yngre *Beowulf-kvadet* fremstår individuell eiendomsrett som en etablert idé, men så ny som praksis at den ikke var institusjonalisert (Herschend 1997b:71). *Beowulf* i sin kjente form beskriver hendelser i Skandinavia, sannsynligvis på 500-tallet, og ble fullført i England på 700-tallet og sannsynligvis skrevet ned en gang mellom 700 og 1000 (Hedeager 2011:29). Kvadet henvender seg til et samtidig publikum, og antyder at eiendomsretten ble etablert på 700-tallet, selv om kvadet handler om hendelser på 500-tallet. *Germania, Gallerkrigene, Beowulf* og Ansgars beretning fra Birka gir dermed på ulikt vis uttrykk for at eiendomsrett til land ikke eksisterte i eldre jernalder eller tidlig i yngre jernalder.

Det finnes en rekke eksempler på at rettigheter kan være både kollektive og individuelle, også i samfunn med godt utviklet privat eiendomsrett. For eksempel tillater den norske allemannsretten hvem som helst å plukke bær eller sopp i utmark, uavhengig av hvem som eier landet de vokser på. Eieren har derimot enerett på å utnytte de fleste andre ressursene, som for eksempel beite, jakt eller tømmer. Kollektive rettigheter behøver ikke være for alle, slik som i eksempelet med allemannsretten, men kan være forbeholdt en klart avgrenset gruppe (Widgren 1995; Stenseth 2005; Oosthuizen 2013). Fra historisk tid kjennes også andre måter å blande kollektive og individuelle rettigheter. I Västergötland på 1600-tallet var retten til å dyrke jord individuell, men med kollektiv rett til beite etter høstingen (Lindgren 1939; Widgren 1995). Den såkalte *Byggningsbalken* fra svensk 1700-tall regulerte at rettighetene til landsbyens sameie skulle fordeles etter husholdets behov. Dermed får et hushold med stor familie mer enn et med få medlemmer, men en rik får ikke mer enn en fattig. Tilgangen reguleres altså ikke av hvor mye jord husholdet har (Lönn 2015:362).

I høy- eller seinmiddelalderen i Danmark var rettighetene i en og samme skog fordelt mellom bønder og godseier (Fritzboeger 2004). Godseieren hadde rett til overskogen, det vil i praksis si de store bøke- og eiketrærne som kunne selges som tømmer. Bøndene hadde rett til å hugge ved og gjerdemateriale i underskogen. Det komplekse rettighetsforholdet understrekes ytterligere av at bøndene måtte betale avgift for å la grisene spise eike- eller bokenøtter selv

om de lå på bakken, og i underskogen. Begrunnelsen var at nøttene var frukten av overskogen. Et eksempel fra Irland viser et todelt system. På 800-tallet hadde aristokratiet i noen tilfeller tilnærmet personlig eiendomsrett til jord, og mulighet til å selge eller kjøpe den, mens allmuen eide land i fellesskap (Gibson 2008). Jernutvinning i sein vikingtid og tidlig middelalder var en av de absolutt viktigste økonomiske faktorene, men ble neppe kontrollert gjennom geografisk definerte eiendommer (Rundberget 2012:286, 321). I stedet er jernvinna et eksempel på at også viktige økonomiske ressurser kan organiseres etter sosiale eller andre prinsipper, selv om de viktigste ressursene myrmalm og tre i utgangspunktet er geografisk forankret. Myrmalm og tre skiller seg slik sett ikke fra beitemark eller jordbruksland. Almenninger, slik de er kjent fra blant annet Norge og Sverige i historisk tid, er eksempler på at mange personer kan ha hatt rett til å utnytte de samme ressursene, for eksempel beitet, i et område (Solem 2003). Området er ofte et naturlig avgrenset område, og ressursforvaltningen er styrt av rettighetshaverne i fellesskap (Reinton 1981).

Flere personer kan altså ha rettigheter til den samme, begrensede ressursen. Det var lenge antatt at felles rettigheter i den samme ressursen ville føre til overutnyttelse – *the tragedy of the commons* (Hardin 1968; Feeny mfl. 1990). De siste årene har imidlertid stadig flere forskere påpekt at kollektive rettigheter kan forvaltes godt av et fellesskap, særlig i samfunn med tette sosiale bånd og sterk sosial kontroll eller der fellesskapet har sanksjonsmidler mot individer (Lindholm mfl. 2013; Oosthuizen 2013). Det er med andre ord omtrent de samme forholdene som hindrer at noen tar seg til rette på fellesskapets jord, og som hindrer at noen tar andres jord.

Noen begreper ser ut til å ha endret betydning eller innhold, slik at de i middelalder ganske entydig peker mot territorielt forankrede rettigheter, men opprinnelig var sosialt definert. Ordet *dróttinn* benyttes i landskapslovene i betydningen «jordeier» eller «trelleeier», men betød opprinnelig «krigshøvding eller -herre» (Iversen 1997:48). Det kan tolkes som ett tegn på at grunnlaget for status, makt eller inntekt endret seg fra en persons egenskaper til en persons rettigheter eller eiendom. Også begrepet gård har endret betydning, slik jeg har påpekt i kapittel 1.3.3. Her vil jeg bare kort minne om at Per Sveaas Andersen (referert i Myhre 1990:136) fremhevet muligheten for at *bær/byr* ble brukt om «gården» i vikingtid og tidligere nettopp fordi romoppfattelsen var *sosial* og ikke økonomisk, og at begrepet *gard* fikk den betydningen det har i dag først i vikingtid eller tidlig middelalder som følge av den sterke, territoriale inndelingen som først da skjedde.

Tunesteinen er den eldste skriftlige kilden til eiendom og arv på Østlandet, og er datert til ca. 400 e.Kr. Den forteller både om å reise et minne om en avdød og om et arveoppgjør. Ottar Grønvik (1998) tolker runene slik: «Jeg Wiw etter Wodurid, han som sørget for brødet, virket runer, overdro steinen til Wodurid. Tre døtre gjorde gravølet hyggelig, som de elskligste av arvinger». I Terje Spurklands (2001:46–53) tolkning lyder teksten slik: «Jeg, Vi, til minne om Vodurid, brødherren, gjorde runer. Jeg overdro Vodurid steinen. Tre døtre forberedte gravølet, de kjærligste/mest gudebårne av arvingene». I begge tilfellene kan innskriften leses som et arvedokument, og dokumenterer at døtre har arverett i slutten av eldre jernalder. Spurkland forutsetter at Vi som reiste steinen var arving på lik linje med døtrene. Dermed må han være sønnesønn av Vodurid, for i de eldste kjente landskapslovene har sønner fortrinnsrett til arv, og Vi ville derfor fortrenge døtrene om han var sønn. Spurklands tolkning hviler på to premisser, for det første at bare arvinger tar bryet med å reise runestein til minne om en avdød, for det andre at landskapslovenes arveregler kan føres tilbake til begynnelsen av folkevandringstid. Dersom vi frigjør oss fra den retrogressive metoden og dens begrensninger, kan vi i stedet se konturene av et annerledes arvesystem, der arvingenes personlige egenskaper avgjør hvem som arver. De tre døtrene fremheves jo som de *kjærligste/mest gudebårne* eller *elskeligste* av arvingene.

Tacitus fremhevet langt tidligere at personlige egenskaper i noen tilfeller kan være utslagsgivende for fordeling av arv (Rives 1999:90). Hos den germanske stammen Tencteri tilfaller hesten den dyktigste krigeren blant sønnene, og ikke den eldste, slik som «household property and the rights of succession». Hva dette innebærer er usikkert. Tacitus brukte det latinske uttrykket *familia et penates* om den øvrige arven. Uttrykket henspeiler mest sannsynlig på huset eller husholdet med innhold og beboere av slaver og familie, eller eiendom generelt. Det kan imidlertid ikke utelukkes at det skal forstås som jordeiendommer (Rives 1999:255). Rives (1999:255) er imidlertid skeptisk til det historiske innholdet i denne passasjen. Mye tyder også på at kvinner hadde arverett. I følge Tacitus generelle beskrivelse av germanerne, var det barn, og ikke den spesifikke delen av barna kalt sønner, som arvet (Rives 1999:85). Det kan hevdes at Tacitus skrev barn, men egentlig mente sønner. J.B. Rives (1999:208) fremhever imidlertid at blant romerne var ugifte døtre arvinger på lik linje med sønner, og at dersom situasjonen var annerledes hos germanerne, ville Tacitus kommentert det spesielt. Beskrivelsen av kvinnelig arverett, slik den fremkommer i den generelle beskrivelsen, er uforenlig med mannlig arverett hos tencteriene. Rives (1999:255) tillegger beretningen om kvinnelig arverett mest vekt, og mener at den eventuelle historiske verdien av

tencterienes arvesystem ligger i antydningen om en form for testamente, eller muligheten for å avvike den normale arverekkefølgen. Det er altså ikke utenkelig at mannlig fortrinnsrett til arv av jord, slik den fremgår av middelalderlovene, er et resultat av en allmenn trend i Vest-Europa så seint som på 1000-tallet (Helle 2001:137). Arverett kan også ses i lys av praksisen som beskrives i sagaberetningene. Ordet arv brukes i Ynglingesaga omtrent i samme betydning som i landskapslovene – å overføre en avdød persons eiendom. Det var først og fremst slektninger som arvet, men det er noen unntak. I ett tilfelle brukes «å ta arv» synonymt med krigsbytte. « . . . men om vi seirer, da skal dere ta arv etter dem som nå kjemper mot oss, for de kommer til å falle noen av dem, og andre flykter, og enten de gjør det ene eller det andre, har de forbrutt all sin eiendom» (Sturluson 1968:448).

Det finnes altså en lang rekke eksempler på at rettigheter kan være sosialt forankret i genealogi eller personlige egenskaper. For å underbygge verdien av rammeverket jeg så langt har presentert, vil jeg vil undersøke om sosialt forankrede rettigheter kan forklare organiseringen av Nørre Snede, en av de såkalte vandrende landsbyene sentralt på Jylland. Den oppsto i romersk jernalder, og flyttet rundt i et topografisk avgrenset landskap fram til den fikk sin nåværende lokalisering i slutten av jernalder eller tidlig middelalder (Holst 2010). I landsbyen lå det et varierende antall hus, atskilt av gjerder. De inngjerdete områdene med bygningene er sannsynligvis det fenomenet som gjenfinnes i yngre danske landskapslover som *toft* (Hoff 1997). Toft betegner et inngjerdet område med en enkelt gårds jordbruksbebyggelse. Toft kan oversettes til tomt, men gårdstun er kanskje en mer dekkende betegnelse, selv om toften også omfatter arealer for hagebruk eller korndyrking. Gårdstunene og strukturen på bebyggelsen ser ut til å være strengt regulert gjennom hele landsbyens levetid. Holst (2010) foreslår at toftenes, eller de inngjerdete områdenes størrelse, gjenspeiler eiernes rettigheter. Omtrent halvparten av gårdstunene var på 750 eller 1500 m², og kan ha gjenspeilet hele eller halve rettigheter til land (Holst 2010:figur 11). Hvert hushold hadde dermed rett til å dyrke et definert område utenfor bebyggelsen, som gjenspeiles i toftens størrelse. Holst har også vist hvordan flyttingen av landsbyen ikke var én synkronisert flytting, men at individuelle gårdsbebyggelser eller *tofter* flyttet når nye hushold ble etablert. Arveskifter og bryllup resulterte i at gårder ble splittet og delene slått sammen med andre, fordi nye hushold ble etablert, og dersom det ikke var arvinger, ble gården forlatt. Dermed gjennomgikk gårdene en nærmest kontinuerlig endring gjennom jernalderen (Holst 2010:171, figur 10).

Med grunnlag i Holst grundige analyser vil jeg vise hvordan rettighetene til jord i Nørre Snede kan forstås som sosialt forankret. Holst har vist at nye hus, for eksempel etter arveskifte, ble bygd på ubebygde områder. Likevel forholdt bebyggelsen seg til sterke normer – det ser ikke ut til at noen benytter flyttingen til å gjerde inn et stort område når de flyttet. Flyttingen gjennom århundrene ser også ut til å gå i en retning, slik at avstanden til den opprinnelige dyrkede marken ble stadig større. Dersom retten til å dyrke en viss mengde jord og bygge et gårdstun av en viss størrelse var forankret i husholdets status og ikke i en konkret, geografisk avgrenset eiendom, kan det forklare hvordan mange hushold flyttet sine bygninger rundt. Eller som Cæsar (Lund 1993:192) skrev det: *. . øvrigheden og lederne bestemmer år for år, hvilken og hvor meget jord der skal tildeles de enkelte slægter og grupper af beslægtede, der har fundet sammen*. Det er altså ikke rett til jord – eller eiendom – som gir status, det er status som gir rett til jord. Herschend (2009:170) har påpekt at Cæsars beretning ikke innebærer at all jord blir refordelt hvert år, men at nye krav fra nye hushold blir imøtekommet på årlige samlinger. En slik måte å se arvelige rettigheter på kan forklare hvorfor ti generasjoner med arveskifter ikke resulterte i konsentrasjon av eierrettigheter og dermed at en eller noen få gårder ble vesentlig større enn andre (Hansen 2015:116).

8.4 Hierarkiske samfunn uten jordeiendom?

Jeg har nå vist at rettigheter til jord kan være sosialt forankret, og ikke utelukkende forankret i geografisk definerte jordeiendommer, slik som i det historisk kjente gårdssamfunnet. Denne erkjennelsen er grunnleggende for denne avhandlingen. Territorielt forankrede rettigheter er grundig behandlet i eksisterende forskning (Skre 1998; Iversen 2008), mens sosialt forankrede rettigheter har fått langt mindre oppmerksomhet. Sosialt forankrede rettigheter til jord krever en annen samfunnsorganisasjon enn geografisk forankrede rettigheter. Før jeg kan diskutere trendene jeg har sett i det arkeologiske materialet (kapittel 6 og 7), må jeg derfor etablere en forståelse av slike samfunn (kapittel 8.4.1–8.4.3) som jeg betrakter som statsløse, ikke forstatlige.

Slik Timothy Earle (1997:2) mener at de personlige fordelene ved lederskap er tilstrekkelige til at alle typer samfunn har enkeltpersoner som vil søke dominans over andre, mener jeg at ulempene ved å ha en leder er så store at det i alle typer samfunn vil eksistere personer som vil hindre eller begrense ledernes makt. Jeg mener derfor det er vesentlig å belyse forholdet mellom den ærefulle krigeren og den maktesløse høvdingen for å forstå hvorfor maktkonsentrasjoner ikke førte til statsdannelse før i tidlig middelalder.

8.4.1 *Forankret jordbruksøkonomi*

Sosialt forankrede rettigheter til jord krever som nevnt en annen samfunnsorganisasjon enn geografisk forankrede rettigheter. Mitt utgangspunkt for dette kapitlet er å forstå hvordan og hvorfor samfunn kan ha vært organisert. Sammenheng mellom bebyggelse, økonomi og politikk og den spesifikke, historiske situasjonen er et grunnleggende premiss i avhandlingen (kapittel 1.4). Derfor må bosetningen ses i sammenheng med landbruket, den sosiale organisasjonen og samfunnets ideologier. For å forstå bosetningen er det derfor nødvendig å gi et riss av samfunnet som formet og ble formet av den. Jeg legger særlig vekt på at jernaldersamfunnet var hierarkisk og statsløst, og at økonomien var *embedded*, eller forankret og begrenset av øvrige samfunnsinstitusjoner (Granovetter 1985; Hodges 1989; Myrdal 1989; Skre 2008). Videre hadde jernaldersamfunnet en *substantivistisk rasjonalitet* i Webers forstand (Kalberg 1980:1155). En substantivistisk rasjonalitet vurderer handlinger på grunnlag av en samling verdier. For deler av eller hele jernaldersamfunnet var denne sentrale verdien ære (Ólason 1989; Meulengracht Sørensen 1995). Det ligger implisitt i denne tilnærmingen at nyttemaksimering i tradisjonell, materialistisk forstand ikke finner sted – det er ikke den som dør med flest ting som vinner. I stedet er det den som dør med mest ære eller prestisje som vinner.

En forankret økonomi kan bare forstås som en integrert del av samfunnet den begrenses av. Derfor vil jeg trekke fram noen sider ved jernaldersamfunnet som jeg mener er vesentlige og vise hvordan disse kan forstås som en del av samspillet med en landbruksøkonomi uten territorielt avgrensede eiendommer. Særlig viktig blir det å forstå hvordan et statsløst, hierarkisk samfunn med store økonomiske og sosiale forskjeller kan oppstå og vedlikeholdes. Jernaldersamfunnet var ikke statisk, det skjer store og vesentlige endringer fra førromersk jernalder til slutten av vikingtid. Det refleksive forholdet mellom det treskipede huset og samfunnet gjør at jeg særlig ser etter samfunnsendringer som kan reflektere de påviste endringene i boplassmaterialet. I kapittel 7 kom det fram at bosetningsmønsteret ble endret omkring 200 e.Kr. og i overgangen mellom yngre og eldre jernalder. I boplassmaterialet ser endringene ut til å skje over tid, noe som antyder at endringene skal ses som prosesser heller enn reaksjoner på plutselige hendelser. Det utelukker imidlertid ikke at tilgangen til romerske prestisjevarer (Lund Hansen 1987), den store støvskyen i 536 (Gräslund 2007; Gräslund og Price 2012) eller sølvstrømmen i vikingtiden (Hårdh 1996) har påvirket sosiale, økonomiske eller ideologiske strukturer, og dermed bosetningsmønsteret.

Jordbrukssamfunnet rundt Oslofjorden var som nevnt hierarkisk oppbygd med konsentrasjoner av rikdom som langt overskrider hva en familie kan produsere. Det er overveiende sannsynlig at landbrukets overskuddsproduksjon utgjorde en vesentlig del av grunnlaget for rikdommen. Derfor vil jeg utforske hvordan landbruksoverskuddet kan inndras og samles uten å være forankret i eie av store jordeiendommer drevet av andre. Eiendomsrett til jord er som nevnt ikke nødvendig for å skape sosiale og økonomiske ulikheter, heller ikke i ett jordbrukssamfunn. I tråd med synet på økonomien som embedded vil jeg presentere en modell for økonomien, der personlige bånd og mentalitet spiller en vesentlig rolle.

Et grunnleggende premiss for forståelsen av økonomien er at store ressurser ble mobilisert allerede i eldre jernalder. Raknehaugen på Romerike er for eksempel et imponerende minnesmerke som har krevd stor arbeidsinnsats og god organisering (Skre 1997b). Skre (1997b:27) anslår at 30–60 mann arbeidet i fire måneder med å hugge og kjøre fram tømmeret brukt som kjerne i haugen, og at 450–600 mann arbeidet i et halvt år med å bygge selve haugen. I tillegg kan et stort antall mennesker ha vært involvert i forpleining av arbeiderne, og jeg vil videre ta utgangspunkt i at 600 personer arbeidet med haugbyggingen i et halvt år. Det virker rimelig at så godt som hele samfunnet har vært involvert i arbeidet, og Skre (1998:320) foreslår at hele Romerike har vært involvert i byggingen. Med utgangspunkt i Skres beregninger av arbeidsmengde og involverte personer vil jeg se nærmere på hvor store områder arbeidskraften kan stamme fra. I mine beregninger vil jeg først og fremst se på kostnadene ved å ha 600 mann i arbeid i et halvt år. Jeg ser dermed bort fra trekkdyrenes behov for beite og fôr, og konsekvensene hogsten av tømmer til selve haugen, brensel og bygging av innkvartering må ha hatt for kulturlandskapet. Kostnadene blir dermed først og fremst mat. Å beregne hvor mye arbeidsstyrken spiste er vanskelig, men forsiktig regnet kan de ha konsumert omtrent 72 tonn korn i arbeidstiden, eller en tredjedel av Romerikes samlede produksjon i 1665²². Det understreker med all tydelighet Skres poeng, byggingen av Raknehaugen krevde sosial organisasjon kapabel til å mobilisere en voldsom innsats, langt større enn en kan forvente av det umiddelbare lokalsamfunnet. I Skres (1998:326) modell blir

²² Å beregne hvor mye arbeidsstyrken spiste er vanskelig, men forsiktig regnet kan de ha konsumert 216 000 000 kalorier, eller omtrent 72 tonn korn i arbeidstiden (600 mann x 180 dager x dagsbehov på 2000 kalorier). Hvilken andel av produksjonen på Romerike utgjorde det? Den første kjente beregningen av kornproduksjonen på Romerike er tiendetaksten fra 1665. Det var en beregning av hvor mye korn som ble dyrket på gårdene som kirken hadde rett til tiende av (Skre 1998:83). Selv om enkelte gårder, blant annet prestegårdene, var fritatt for tiende, gir det likevel et grunnlag for beregning av den samlede kornproduksjonen. I 1665 var den samlede tiendetaksten for Romerike på 2232 tønner korn (Skre 1998: figur 3-5). En tønne var på 139,1 l (Christian IVs landslov 1604). Dermed utgjør den potensielle kornproduksjonen snau 200 tonn (2232 x 139,1 liter = 310471 liter. 310471 liter x egenvekt 0,64 kg per liter = 198701 kg). Haugbyggernes behov for mat i byggeperioden tilsvarer dermed omtrent en tredjedel av Romerikets samlede produksjon i 1665.

haugen bygget av en stor jordherre som kontrollerer aristokratiet på hele Romerike. Jeg vil vise at også samfunn uten territorielt forankrede rettigheter til jord kan mobilisere en slik innsats.

8.4.2 *Statsløse samfunn*

[. . .] *individuals and groups do not give up autonomy except when compelling power is exerted to make them submit* (Earle 1997:70)

Stater kjennetegnes av monopol på maktbruk og en sentralisert, formell hierarkisk struktur (Weber mfl. 1946:77; Service 1971, 1975). Statsløse samfunn i sin mest rendyrkede form kjennetegnes derimot av at de ikke har separate maktorganer, satt på spissen er makten ikke løsrevet fra samfunnet (Clastres 2010:164). Det virker dermed rimelig å betrakte jernalderssamfunnet på Østlandet som statsløst (Skre 1998). Manglende maktorganer betyr ikke at samfunnet er uten autoritet eller autoriteter. Autoritet i statsløse samfunn medfører at en befaling adlydes fordi både den befalende og den adlydende som en selvfølge anerkjenner hierarkiet og kjenner sin plass i det (Arendt 1961:92–93). Makt kan med andre ord forstås som *embedded*, på linje med økonomien. Michael Mann (1986) legger vekt på det unike ved ulike historiske samfunn, men ser samtidig felles trekk ved samfunn som blir til stater, og identifiserer fire kilder til makt: økonomiske, ideologiske, militære og politiske ressurser. Mann ser de fire kildene som overlappende nettverk, som i ikke-statlige samfunn vil være tett integrert. I dette kapittelet vil jeg undersøke om de rådende ideologiene i jernalder kan ha hindret at de økonomiske, militære og politiske ressursene ble utnyttet til å skape varige hierarkier og statsdannelse. Politikk blir da først og fremst et spørsmål om hvilke ideologier som råder. I denne sammenhengen vil jeg fremholde at krigerideologi og huset som samfunnets midtpunkt er de viktigste mottrekkene mot staten i jernalderen. Videre i dette kapittelet vil jeg vise hvordan ideologiene gir utslag i handlinger, som igjen manifesterer seg i bosetningsstrukturen. Stadige forhandlinger omkring ideologier er på mange måter definerende for jernalderssamfunnet rundt Oslofjorden. I følge myten var bakgrunnen for utvandringen til Island at en rekke menn ikke tålte krenkelsen av deres frihet som Harald Hårfagres kongedømme innebar. Derfor utvandret de til Island og etablerte det som kan beskrives som deres idealsamfunn, et samfunn uten overordnet makt (Ólason 1989:281). Statsløse samfunn betegnes i arkeologisk og eldre antropologisk litteratur ofte som førstatlige, en betegnelse som mer enn antyder at statsløse samfunn er lite sofistikerte og et evolusjonistisk trinn på vei mot staten, som igjen oppfattes som både uunngåelig og som et høyere trinn på samfunnstypenes evolusjonistiske stige (Clastres 1989:189–190). Veien fra

statsløse samfunn til stat er av skandinaviske og norske arkeologer oftest belyst gjennom to teoretiske modeller, høvdingdømmemodellen inspirert av evolusjonistisk sosialantropologi og personforbundsstaten inspirert av historisk forskning på den frankiske statsdannelsen (for en kort forskningshistorisk gjennomgang se Ystgaard 2014:43–48). Svært forenklet er høvdingdømmemodellen basert på at en høvding samler ressurser ved å kreve inn skatter, avgift eller tributt i et geografisk definert territorium inn til et sentralsted (Service 1971; Myhre 1978, 1987; Näsman 2006).

I et samfunn med politisk symmetri blir høvdingen eller stormannen akseptert så lenge han ikke prøver å utøve makt, men deler ut goder, for eksempel øl, mat eller arrangerer kriger med muligheter for å høste ære (Clastres 1989:27–47; Andersson og Herschend 1997; Halsall 2003:27). Høvdingen bruker deler av overskuddet til å bytte til seg prestisjevarer fra andre høvdinger, og refordeler deler av ressursene som gaver (Sahlins 1963; Mauss 1995). Høvdingens makt er altså basert på at han behersker et territorium, ikke spesifikke gårder eller eiendommer. I personforbundsstaten er kongens makt basert på personlige relasjoner (Steuer 1982, 1987; Steuer 1989; Steuer 2006). Kongen knytter til seg et krigerfølge gjennom utdeling av gaver og jordeiendom. Rettighetene til å bruke eller få avgift av en jordeiendom var opprinnelig personlig, men utviklet seg etter hvert til et arvelig eiendomsforhold.

Begrepet høvding er bare ett av flere som brukes om ledere i et førstatlig samfunn, og før den videre diskusjonen vil jeg kort diskutere hvilke begrep som egner seg best for en leder i jernalderssamfunnet på Østlandet. Begrepet høvding er mye brukt, men er samtidig problematisk fordi det brukes i ulike betydninger (Svenningsen 2002). For det første brukes høvding (engelsk *chief*) som analytisk begrep i sosialantropologiske modeller, i arkeologisk litteratur særlig om lederen i et høvdingdømme. For det andre er det et historisk begrep, brukt i norrøne skriftlige kilder fra middelalder. I de skriftlige kildene brukes betegnelsen om militære, politiske og religiøse ledere i flere til dels ganske ulike betydninger og om mennesker med svært ulik status. Enten man ble tatt til høvding av underordnede eller satt til høvding av overordnede, var statusen personlig og avhengig av personlige egenskaper og ikke arvelig. Dermed kunne man også miste høvdingsstatus. I perioden 1160–1280 endres begrepet fra generell leder til å gjelde samfunnets topper (Svenningsen 2002). Religiøse, politiske og militære ledere på ulike nivåer har i jernalderen sannsynligvis hatt spesifikke betegnelser som har variert med tid og rom (Norr 1998; Brink 1999; Sawyer 2000:176–184; Sundqvist 2003; Sonne 2014). Det ser ut til at bare en del av disse er bevart, for eksempel finnes det få eller ingen begrep for kvinnelige ledere, til tross for flere kvinne- enn mannsgraver i deler av

jernalderen (Løken 1974). Dersom rikt utstyrte graver eller monumentale gravminner gjenspeiler den avdødes makt, må kvinnene begravet på Oseberg i vikingtid eller Ommundrød i folkevandringstid ha vært svært mektige (Shetelig 1917; Dybsand 1956; Pedersen 2008a). Betegnelsene på leder kan imidlertid ikke søkes i gjenstandsmaterialet, og i de skriftlige kildene dominerer menn som ledere. Sannsynligvis skyldes det at de skriftlige kildene til en stor grad reflekterer de kristne samfunnene de er skrevet ned i, heller enn samfunnene de skal beskrive. Samtidig var skillene mellom kjønnene klarere i yngre jernalder enn tidligere (Wiker 2001). Michael Enright (1996) har påpekt at ledere i store deler av den germanske forhistorien ikke består av individer, men av par der mannen og kvinnen har definerte og ulike, men like viktige, roller. I avhandlingen bruker jeg dermed først og fremst det generelle og kjønnsnøytrale begrepet leder, mens begrepet høvding referer til den sentrale figuren i høvdingdømmemodellen.

Statsdannelsen i Norge skjer neppe før i sein vikingtid eller tidlig middelalder (Sawyer og Sawyer 1993:51–58; Sigurðsson 1999:62–77; Bagge 2010), og strategiene mot statsdannelse må til en viss grad ha vært vellykkede, selv om de er lite studert i nordeuropeisk sammenheng. Tilløpene til statsdannelser og hierarkisering i jernaldersamfunnet rundt Oslofjorden, er derimot godt belyst (f.eks. Skre 1998). Det er vist at herrene iscenesetter seg selv som gudeætlinger for å legitimere sin rolle og tilbyr underordnede beskyttelse til gjengjeld for underkastelse og arbeidskraft eller militær innsats.

Jeg vil påpeke at for den underordnede er herren en utgift, han beslaglegger andres overskudd i stedet for å produsere selv. Kostnadene ved å ha en herre er lite fremhevet i eksisterende forskning, det fokuseres mest på at herren tilbyr beskyttelse mot gjenytelser. Hva eller hvem herren tilbyr beskyttelse mot, er imidlertid lite omtalt. Sannsynligvis trenger den underordnede først og fremst beskyttelse mot vold eller matmangel. Ironisk nok vil den største trusselen om vold sannsynligvis komme fra herren, og ytelsene til herren vil strengt tatt øke sjansene for matmangel, enten ytelsene består i arbeid, overdragelse av jordbruksprodukter eller annen overføring av verdier som kunne blitt til mat. Forholdet mellom herre og underordnet har dermed mer preg av utpressing enn av et frivillig forhold til nytte for begge parter (Gilman 1995). Nettopp et slikt forhold vil en påtenkt underordnet unngå, og derfor utvikles strategier for å hindre eller redusere herredømmet. Mennesker rundt Oslofjorden hadde kontakt med Romerriket i århundrene rett etter Kristi fødsel (Shetelig 1925; Lund Hansen 1987), og må seinst da hatt kjennskap til staten som idé eller styringsform. Kanskje var staten kjent allerede i førromersk jernalder gjennom de greske

statene. Senere i jernalderen må staten også ha vært kjent gjennom Frankerriket og kongedømmer på de britiske øyer (f.eks. Slomann 1956; Bakka 1971; Burenhult 1999:162–186). Likevel kommer statsdannelsen til områdene rundt Oslofjorden først i vikingtid, da danskene hevder overherredømme over Vestfold eller Viken, og de første samlingsforsøkene springer ut fra lokale ledere (Rau 1955; Andersen 1977; Sawyer og Sawyer 1993:52–58; Sigurdsson 1999:62–77; Skre 2007b; Bagge 2010; Orning 2011:92–110).

Statsdannelsen i Norge blir ofte forstått som en lang, og implisitt evolusjonistisk, prosess som begynner i (eldre) jernalder og fullføres i (tidlig) middelalder (Orning 2011:107–110). Videre i avhandlingen vil jeg i stedet betrakte stater som mislykkede statsløse samfunn, der samfunnets forsvar mot staten har sviktet, slik at makten har kunnet bli fjernet fra samfunnet og samlet i separate maktorganer (Clastres 1989). Ideologi som motvirker hierarkisering og statsdanning må etter min mening tas i betraktning i diskusjonen av bosetningen og landbruket rundt Oslofjorden i jernalderen.

8.4.3 *Maktesløse høvdinge, ærefulle krigere og skitne jordbrukere*

Krigerideologi og æresbegrepene den er knyttet til kan ha bidratt til å spre makten på ulike personer, hindret konsentrasjoner av eiendom og dermed fremvekst av mektige dynastier og på sikt statsdanning (Keesing 1985). Stater blir av sosialantropologen Pierre Clastre (1989) betraktet som mislykkede primitive eller statsløse samfunn, der samfunnets forsvar mot staten har sviktet. Dermed har noen kunne fjerne makten fra samfunnet og samle den i separate maktorganer. Clastre ser krigerideologi og motvilje mot underkastelse som sentrale elementer i statsløse samfunns aktive motstand mot staten. Flere opphavsmyster nevner at de germanske stammene opprinnelig var ledet av tvillinger eller to brødre (Kristiansen 2004), kanskje en rituell leder og en militær leder, eller en annen organisering som skiller organiseringen av krigføringen fra for eksempel organiseringen av landbruket (Andrén 2014:82) I et førstetlig samfunn vil to slike ledere gi en effektiv todeling av makten (Andrén 2014:184). En annen måte å opprettholde en maktbalanse, og dermed hindre statsdanning, er opportunistiske bytter av side i konflikter (Skre 1998:290; Barth 2008). De opportunistiske byttene innebar ikke, som i nyere tid, for eksempel i forbindelse med andre verdenskrig, at individer, grupper eller stater knyttet seg til seierherrene. I stedet trakk folk seg bort fra seierherren og vendte seg til taperen, nettopp for å hindre opphopning av makt og opprettholde et statsløst samfunn. Clastre (2010:165–166) ser høvdingen som samfunnets talsmann utad, han inngår og reforhandler allianser med venner og erklærer krig mot fiender på vegne av samfunnet. I motsetning til en statsleder fatter ikke høvdingen beslutninger, han formidler dem. Internt i

samfunnet er høvdingens rolle å megle i konflikter, ikke å avgjøre dem. Høvdingen er høvding fordi han er i stand til å formidle stammens konsensus, til gjengjeld får høvdingen prestisje. I et samfunn med motvilje mot underkastelse blir som nevnt høvdingen eller stormannen akseptert så lenge han ikke prøver å utøve makt, men deler ut goder. Fordi denne rollen inneholder elementer av lederskap, det vil si formidling av avgjørelser og ledelse av forhandlinger, og samtidig er uten makt til å ta avgjørelser på fellesskapets vegne, betegner jeg figuren som en *maktesløs leder*. En slik sosial organisasjon er et effektivt middel mot maktkonsentrasjoner og begynnende statsdannelse eller innlemmelse i eksisterende stater. Et eksempel kan hentes fra kolonitiden i dagens Myanmar (Scott 2009:212). Der slet britene med å underlegge seg uavhengige, små landsbyer, fordi underkastelsen godkjent av lederen for et større område ikke ble anerkjent av lederne for de enkelte landsbyene. Hver eneste landsby måtte derfor «erobres», og dersom en innbygger ikke likte landsbylederens beslutning, bygget vedkommende seg hus et annet sted. I praksis måtte derfor hvert eneste menneske erobres. Koloniherrne tilla altså lederne mer makt enn de hadde, fordi de ikke forsto det politiske systemet. Eller formulert på en annen måte: der hvor de ikke kunne identifisere en høvding, skapte de en (Peters 2004:306). Maktesløse eller svake ledere var altså så upraktisk eller uforståelig for koloniherrne når de skulle underlegge seg nytt land, at de måtte skape en høvding. Det er fristende å foreslå at maktesløse eller svake ledere i forhistorien var så uforståelig eller upraktisk for arkeologer og historikere at de må skape høvding og høvdingdømmer når de skal underlegge seg forhistorien (jf. Kapittel 1).

En annen vei til prestisje er å samle ære ved å utfordre døden ved farefulle, individuelle handlinger i krig og være en spesialisert kriger (Rygh 2007; Clastres 2010:279–316; Ystgaard 2014). Makten i samfunnet er altså først og fremst basert på individuelle egenskaper – høvdingens klokskap og veltalenhet og krigerens mot og dyktighet i krig. Samtidig er både høvdingen og krigeren avhengig av at (fremtredende) personer betrakter dem som kloke og veltalende eller modige og dyktige. Videre vil jeg utforske høvdingens og krigerens rolle i flere kontekster, og undersøke om det kan bidra til å forstå Østlandet i jernalder.

Rangeringen mellom en ærefull kriger og høvdingen er godt illustrert i diktet «Waltharius», antagelig fra 800- eller 900-tallet (Stone 2013). Walter, Hagen og kong Gunther hviler etter et slag, og i tråd med det germanske drikkeritualet serverer Walters kvinnelige partner drikke. Hildegund serverer først *athleta bonus* (den ærefulle krigeren) Hagen, deretter Walter og til slutt kong Gunther, som hadde vist seg feig i slaget (Enright 1996:13). Hildegund fremhever den ærefulle krigeren og håner den feige kongen, og scenen illustrerer hvor liten verdi formell

makt hadde om den ble utfordret av ære. I perioder med krig kunne en ærefull kriger fra aristokratiet «velges» til krigsleder, kalt *dux* av Tacitus (Hedeager mfl. 2001). Maktesløsheten hos lederne i det germanske samfunnet er godt formulert av Tacitus ca. 100 e.Kr.: «But the kings do not have unlimited power without restriction . . . » (Rives 1999:80). Hvordan beskrive eller forestille seg en leder uten makt, en høvding uten mulighet til å bestemme over samfunnet? Historien om Arminius, den germanske krigslederen som beseiret den romerske hæren ledet av Varus i 9 e.Kr. og dermed satte en stopper for romernes forsøk på å erobre større deler av Germania, er illustrerende for hvordan det går med en leder med for store ambisjoner. Germaneren Arminius var på mange måter en naturalisert romer, men valgte etter hvert germanernes side. Han hadde tjenestegjort i den romerske hæren, og hadde dermed god kjennskap til både romersk krigføring og statsdannelse. Kjennskapen til romersk krigføring utnyttet han til å beseire de romerske styrkene i Teutoburgerskogen, og samtidig så han fordelene en leder hadde av en romersk statsoppbygning og prøvde derfor å tilegne seg slik makt i det germanske samfunnet. Når germanerne ikke lenger hadde behov for hans militære egenskaper, ble hans forsøk på å tilegne seg makt ikke lenger tolerert, og han ble styrtet og drept (Andersson og Herschend 1997:12–13; Hedeager mfl. 2001:100). Omkring 650 forsøkte kong Ingjald Illråde i Uppsala på liknende vis å bryte ned den gamle modellen for lederskap, men mislykkes og blir drept i forsøket (Norr 1998:72, 221).

Historiene om Arminius og Illråde illustrerer godt at ideen om staten var kjent og at ønsket om personlig makt fantes, men også hvordan ideen var uakseptabel for de som var tenkt som underlagte. Ledere kunne også avsettes av andre årsaker. Da Gunhildssønnene rådet på første del av 900-tallet, falt det for eksempel så mye snø midt på sommeren at dyrene måtte føres inne. Gunhildssønnene fikk skylden fordi de lot blotstedene ødelegge (Schreiner 1972:71). Oppfatningen av gode år som et resultat av kongens rettferdighet, kan imidlertid reflektere kristent tankegods heller enn norrøn hedendom (Schumacher 2005:77), men historien om Gunhildssønnene har paralleller til den langt eldre fortellingen om Arminius. Det viser at ledere bare ble tolerert, og adlydd, dersom de fremsto som gode. Videre fremstår drapene i fortellingene mer som kollektive avgjørelser enn som resultatet av en enkelt drapsmanns handling. Selv om jernalderen vanskelig kan fremstilles som en periode med regulært demokrati, understreker fortellingen at lederne handler på vegne av «noen», og at disse noen kan avsette lederen dersom lederjobben ikke utføres riktig.

I et materialistisk lys ses krig som et (rasjonelt?) middel til å skaffe krigsbytte og erobre land (Halsall 2003). Synet på krigens samfunnsrolle har imidlertid endret seg de siste årene (Price

2002; Ystgaard 2014). Krig kan være et mål i seg selv, fordi den gir krigere mulighet til å utføre dristige og farefulle individuelle handlinger og utfordre døden, som igjen gir ære (Keeley 1996:60–61; Hedenstierna-Jonson 2006; Otto mfl. 2006; Sigurðsson 2008:86–87; Clastres 2010:279–316). Et eventuelt krigsbytte betraktes dermed først og fremst som materialisert ære, deretter som rikdom. Innen begge retningene ser det imidlertid ut til å være enighet om at i hvert fall menns sosiale identitet i førstatlige eller ikke-statlige samfunn ofte er knyttet til deres rolle som krigere (Green 1998:67; Hedeager mfl. 2001:146; Halsall 2003:1–19; Clastres 2010:237–314; Ystgaard 2014). Krig var trolig normaltstanden for menneskene rundt Oslofjorden i jernalderen, både i den forstand at (i hvert fall en stor del av) mennene hadde våpen og vilje og evne til å bruke dem, og i den forstand at vold og væpnede konflikter ofte forekom og for noen var en ønsket del av tilværelsen (Andrén 2014:90–102). Slik har i hvert fall tilværelsen vært i mange andre statsløse samfunn i jernalderens Europa og i andre, sammenlignbare samfunn (Keeley 1996; Price 2002; Halsall 2003; Helbling 2006; Steuer 2006; Clastres 2010). Æren kan ikke omsettes i materielle goder eller økonomiske fordeler, men i respekt og attraktivitet som seksualpartner eller ektefelle. Respekten for krigeren nedfelles i fortellinger som lever lenger enn noe menneske, og definitivt lenger enn krigeren selv, som ideelt sett dør i kamp før han blir gammel. Ære kan ikke erobres en gang for alle, men må fornyes gjennom stadig mer dristige utfordringer av døden. Å søke etter ære blir dermed å gi seg ut på en enveiskjørt motorvei mot døden, der alle avkjøringer fører til vanære. En kriger har dermed bare to alternativer: å dø en ærefull død under en handling så dristig at den ikke lykkes, eller å ende opp som æresløs.

En ærefull kriger er altså i prinsippet en død kriger. Det gjenspeiles i myten om Valhall, dit kom bare krigere som døde i kamp, altså krigere som forblir ærefulle for alltid (Birkeli 1943:120; Ström 1993:218). I følge norrøn mytologi bestemte krigsguden Odin nokså vilkårlig hvem som skulle dø i kamp (Steinsland 2005:179). Å være modig blir dermed å stole på Odin og akseptere din skjebne, om Odin har bestemt at krigeren skal leve, vil dristigheten ikke føre til døden. Skjebnen til krigere som ikke gikk veien til endes illustreres godt med fortellingen om Egil Skallagrimson, den engang ærefulle krigeren som blir foraktet av alle fordi han ikke lenger kan følge opp sine ærefulle handlinger (Bagge 2001:266; Lie og Larsen 2003; Sigurðsson 2008:197; Skogstrand 2014:214). Hvor viktig æren var, ikke bare for krigeren selv, men også for hans nærmeste, ser vi igjen i kvinners egging til strid – også til strider krigeren ikke kan vinne. Heller en død sønn eller ektemann enn å bli assosiert med en æreløs mann (Sigurðsson 2008:84).

Krigerens dristige handlinger kan resultere i krigsfanger eller slaver, kveg, gull eller andre tilsynelatende verdifulle ting. Det som gir dem verdi er måten de er skaffet til veie på, ikke den materielle verdien. Krigsbytteoffer kan forstås som en vesentlig del av denne tradisjonen, og viser hvordan ting kun fikk verdi gjennom riktig anvendelse, for eksempel en form for iøynefallende forbruk (Veblen 1970; Weiner 1992; Hedeager 2011:170). Krigsbytteofringene, der store verdier i form av våpen, krigsutrustning og personlig utstyr kastes i vann, er et eksempel på at materiell vinning ikke var det viktigste motivet for krig. Krigsbytteofringer er ikke kjent fra Norge, men depotfunnene med gull i folkevandringstid og sølv i vikingtid (Hedeager 2011:164–165) kan gjenspeile den samme mentaliteten – gjenstander har ikke nødvendigvis noen egenverdi.

En ærefull kriger vil ikke akseptere ordre eller underdanighet, mens en soldat mottar ordre og adlyder i en hierarkisk, militær struktur (Keeley 1996:43). Jeg betrakter det som en vesentlig forskjell, selv om Charlotte Hedenstjerne-Jonson (2006:11) har påpekt at skillet i praksis er for skarpt. Soldaten ser ut til å bli en viktig del av samfunnet rundt Oslofjorden først i yngre jernalder. Riktignok kan ideen soldat være godt kjent, sannsynligvis gjennom tjeneste som soldat i den romerske hæren, eventuelt gjennom kamper mot den. Våpenofringene i Danmark er tatt til inntekt for at det eksisterte en hær med tre hierarkiske nivåer i Norge (Carnap-Bornheim og Ilkjær 1996; Ilkjær 2000), men det er seinere påpekt at dette bygger på for velvillig aksept av skriftlige kilder og en særs velvillig tolkning av det norske gravmaterialet (Fuglevik 2007). Det likestilte krigerfølget, *comitatus*, blir på kontinentet etter hvert erstattet av hierarkiske organisasjoner, antagelig i løpet av merovingertid, noe liknende kan ha skjedd i Oslofjordsområdet (Enright 1996:19 med referanser; Skre 1998; Steuer 2006). Den tidlige døden en ærefull kriger møter er et effektivt forsvar mot opphoping av materielle verdier hos ham. Krigeren kan altså ikke samle en formue og bruke den som maktgrunnlag, og krigerens rasjonale blir dermed et effektivt forsvar for et ikke-statlig samfunn. I løpet av yngre jernalder endrer imidlertid denne mentaliteten seg (Ystgaard 2014). Bedre militær organisering gjør det vanskeligere å foreta individuelle, ærefulle handlinger – en kriger bør ikke dø før han har gått et stykke på ærens vei, samtidig øker fokuset på krigsbyttets materielle verdi. Krigeren forsvinner derfor i hovedsak til fordel for soldaten.

Selv om jernalderssamfunnet var et samfunn i krig og et samfunn der voksne, frie menn bar våpen, var ikke nødvendigvis alle voksne menn krigere på jakt etter ære. Pierre Clastre (2010:312–313) forteller hvordan en mann med arr og lang erfaring fra kamp mot arvefienden og kolonimakten ikke ville definere seg selv som kriger, og bevisst hadde unngått å bli innviet

som kriger. Mannen, som tilsynelatende ikke var redd for krig, synes det var for farlig å være kriger. I statsløse jordbrukssamfunn kan andelen som dør som direkte følge av krig, være svært stor (Keeley 1996:31, 83–97, table 32.32, table 32.33, table 36.32; Ilkjær 2000; Holst 2014b). Nettopp krigerens enveiskjørt vei mot døden gjør at ikke alle vil definere seg selv som kriger. Disse mennene og kvinner kan gjøre det som krigeren forakter, blant annet gårdsarbeid. Landbruksprodukter som kjøtt, hud, ull, melk og korn var nødvendige for både livsopphold og for å skaffe venner og allierte. Likevel var det ikke ærefullt å produsere dem. Gårdsarbeid som gjeting, fjøsstell og grøfting forbindes gjerne med træler og skittenhet, og krigerens og aristokratiets forakt for træler og deres arbeid er godt dokumentert blant annet i sagaene, edda-diktene og i særdeleshet i Rigstula (Holm-Olsen 1985; Iversen 1997:122; Bagge 2001:191, 268). Rikdommen som ble skaffet til veie gjennom arbeid kunne brukes til å skaffe venner, men fordi jordbruk ikke var opphav til ære, ble deres makt begrenset. Krigermentaliteten blir dermed et effektivt middel for å bevare samfunnet statsløst. I følge Lotte Hedeager (2001:101) smeltet rollene *rex* og *dux* sammen til en lederrolle i de første århundrene etter Kristi fødsel som en følge av lange perioder med kontinuerlig krig med romerne. På Østlandet ser ikke romernes ekspansjonspolitikk ut til å ha vært like merkbar, og kan ikke ha vært en utløsende faktor for en slik sammensmelting av roller. På 300-tallet skal visigotiske stammer være ledet av en høvding og en midlertidig leder, men på sikt vant høvdingene maktkampen (Andrén 2014:184). Kanskje finnes det argumenter nettopp for en form for todeling av makt i det arkeologiske materialet. Ingunn Røstad (2016:376–377, 383) har vist hvordan identitet markeres lokalt eller regionalt gjennom draktsmykker. Videre har hun vist at områdene med felles identitet ikke overlapper med politisk-økonomiske maktsentre – høvdingdømmer i folkevandringstid eller småkongedømmene i merovingertid. Det kan etter min mening være et uttrykk for at makten er delt mellom to ulike, men til dels overlappende institusjoner (Norr 1998; Löfving 2001:37; Fuglestad 2006; Herschend 2009:185; Holst 2014a). Samfunnet kan dermed kanskje bedre forstås som et heterarki enn et hierarki. Heterarki utelukker ikke hierarki, men legger større vekt på at privilegier og retten til å ta beslutninger er fordelt mellom deltagerne, og på at maktreasjoner kan reverseres (Crumley 1995).

8.5 Foreløpig modell for samfunn uten eiendomsgrenser

Så langt har jeg påvist at rettigheter til land ikke behøver å være forankret i territorielt avgrensede områder – eiendommer. Grunnlaget har vært eksempler fra sosialantropologiske studier fra steder utenfor Skandinavia og historiske kilder fra eller om Skandinavia eller andre

germanske samfunn. Jeg har foreslått at rettighet til å bruke jord eller få avkastningen kan ha vært sosialt forankret og knyttet til arvelig eller personlig status. Videre har jeg foreslått at økonomien var *embedded*, eller forankret i samfunnet for øvrig. På dette grunnlaget vil jeg nå presentere en foreløpig og ahistorisk modell for hvordan et jordbrukssamfunn uten territorielt forankrete rettigheter kan fungere og opprettholdes. Modellen skal tjene som et alternativ til den rådende modellen med avgrensede, stabile eiendommer. De forbeholdene og nyanseringene som er en vesentlig del av forståelsen av et jernaldersamfunn, blir foreløpig underkommunisert. Videre skal modellen tjene som utgangspunkt for en mer nyansert diskusjonen av avhandlingens hovedproblemstilling, den historiske fremveksten av eiendomsgrenser på Østlandet. I kapittel 9 vil jeg se modellen i lys av de tre påviste tunntypene, og skissere den historiske fremveksten av eiendomsrettigheter på Østlandet.

I min modell tilhører jord i utgangspunktet fellesskapet, og blir ikke eid i moderne forstand. Videre foreslår jeg at alle hushold eller personer har hatt en grunnleggende rett til å dyrke jord og etablere et eget hushold. En gruppe med fremtredende personer eller representanter for de eksisterende husholdene avgjør i fellesskap hvor mye og hvilken jord et hushold kan eller skal dyrke, mens lederen formidler budskapet. Grunnlaget for avgjørelsen er først og fremst husholdets status, som kan være både arvelig og personlig, og i tillegg kan kanskje dyktige jordbrukere få mer eller bedre jord enn andre. Arvelige rettigheter kan være markert gjennom gravhauger og forfedrekult, mens personlige status kan tilegnes gjennom ærefulle krigshandlinger eller talegaver. Deler av jordbruksoverskuddet har blitt samlet inn slik at hushold eller personer kan ha bygget opp sin egen status gjennom redistribusjon eller anskaffelse av prestisjegjenstander. Overskuddet kan ha blitt samlet inn av en krigsherre som en gjenytelse for beskyttelse mot herren selv eller ytre fiender, eller av en leder som mer eller mindre er valgt på grunnlag av sine personlige egenskaper og genealogi. Grunnlaget for rikdommen er i begge tilfeller personlige egenskaper, og ikke arvelig, selv om genealogi kan være en betingelse. Personlige egenskaper ser i det hele tatt ut til å være viktig, særlig i eldre jernalder, mens genealogi blir særlig viktig i vikingtid (Sundqvist 2002; Herschend 2009:175). Makten i samfunnet var dermed fordelt mellom den ærefulle krigeren, den maktesløse lederen og kanskje også den produktive bonden i et samfunn som beskrives bedre som heterarki enn hierarki (Bratt 2008:166). Denne uformelle maktfordelingen og motviljen mot underkastelse sikrer at ingen av dem kan endre reglene, tilrane seg makten og skaffe seg en arvelig maktbase i form av eiendom. Jeg vil påpeke at de kortlivede husene med indre jordgravde stolper var godt tilpasset et slikt samfunn. Husene hadde omtrent samme levealder

som et menneske, og hver generasjon ble mer eller mindre tvunget til å bygge nytt. Dermed opprettholdes en form for diskontinuitet, selv i et samfunn der kontinuitet og historie er viktig.

Så langt har jeg ikke tatt stilling til hvor store områder som inngår i et fellesskap.

Arbeidsinnsatsen nedlagt i konstruksjonen av Raknehaugen antyder at området var relativt stort, at flere områder samarbeidet, eller at en person eller et hushold dominerte og var i stand til å kreve inn ressurser fra flere områder. I et samfunn med stadige væpnede konflikter er det sannsynlig at jord-fellesskapet også samarbeider om forsvar. Størrelsen på krigergruppene kan dermed gjenspeile størrelsen på området som samarbeider om jord (jf. Ystgaard 2014). Det er i så fall klart at områdene varierer gjennom jernalderen. Kanskje kan størrelsen på området best forstås gjennom det upresise begrepet bygd. En bygd består av flere hushold med sosialt og økonomisk fellesskap i et begrenset område, gjerne topografisk avgrenset (Brink 2008b). Hvor mange hushold eller mennesker som tilhører en bygd avhenger både av økonomisk og sosial organisasjon og av innbyggernes oppfatning av avstand (Nyqvist 2001:83). Størrelsen på det som kan sies å være topografisk avgrensede jordbruksområder på Østlandet, varierer. Raet i Vestfold er for eksempel et tilnærmet sammenhengende område uten klare topografiske grenser i hvert fall i fra Stokke i øst til Lågen i vest, 20 km i luftlinje, kanskje fra Borre i øst til Mølen i vest, 50 km i luftlinje (Hougen 1937). Det store området uten topografiske grenser må ha bestått av flere bygder. I et slikt landskap vil brakklegginger, gjengroinger, nyrydninger og flytting av tunene føre til at beiter og skogsområder, som kan ha fungert som grenser, stadig flytter seg. I løpet av noen generasjoner kan dermed nye bygder ha oppstått. Kokegroper i utmark kan være møte- og hvileplasser for gjetere, og slik kobles til stadige forhandlinger om utnyttelse av beite (Petersson 2006; Gjerpe 2008c; Munkenberg 2015). Jeg vil forslå at forhandlinger eller tildelinger av dyrkingsjord kan ha foregått på spesialiserte kokegropfelt (Gjerpe 2001). Den varierende størrelsen på spesialiserte kokegropfelt antyder at bygdene består av ulike antall hushold, og kanskje byttet husholdene tilhørighet over tid. Bygdene har neppe ønsket å skille seg fra nabobygdene og dermed risikere isolasjon, samtidig som hver enkelt bygd har hatt behov for å bygge et fellesskap (Nyqvist 2001:84). Det er derfor mest sannsynlig at det er gjennom små detaljer i byggeskikken eller gravskikken at bygdene kan skilles ut. Mari Østmo (2005) har skilt ut omtrent 40 gravfelt fra Vestfold hun mener kan ha fungert som gravfelt for en bygd. Gravfeltene har ulike bruksperioder, alle har ikke vært i bruk samtidig. Samtidig er mange gravminner i Vestfold fjernet uten dokumentasjon, slik at antallet samtidige bygdegravfelt godt kan ha vært høyere enn 40. Hvor

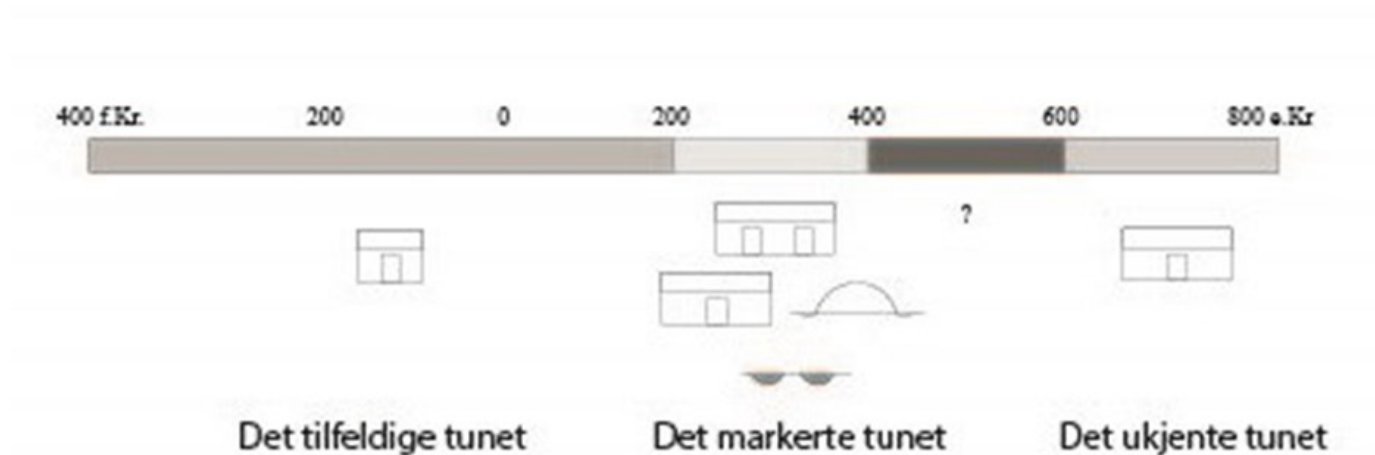
store fellesskap som har fordelt jorden seg imellom, har sannsynligvis variert både i tid og rom. I neste kapittel vil jeg komme tilbake til det vesentlige spørsmålet.

9 Eiendomsgrenser på Østlandet

I dette kapittelet vil jeg diskutere fremveksten av eiendomsrett og eiendomsgrenser på Østlandet gjennom å samle trådene og plassere de påviste mønstrene i byggeskikk (kapittel 6) og bosetning (kapittel 7) inn i en større samfunnsmessig ramme (kapittel 8). Så langt har jeg vist at rettigheter til jord mest sannsynlig var sosialt definert i begynnelsen av jernalderen og territorielt forankret ved inngangen til historisk tid (kapittel 8.2). Nå vil jeg forsøke å tidfeste overgangen mellom de to organisasjonsformene (kapittel 9.1–9.4). Jeg vil også diskutere hvorfor det treskipede huset ble erstattet av andre bygningstyper i begynnelsen av historisk tid, og undersøke om det er noen sammenheng mellom de to omleggingene (kapittel 9.5).

Som et alternativ til det rådende synet på eiendom i jernalderen, har jeg utarbeidet en modell for hvordan et hierarkisk, ikke-statlig jordbrukssamfunn kan fungere uten territorielt forankrede rettigheter (kapittel 8.5). Jeg har påpekt at odelsbegrepet, som er vesentlig for forståelsen av rettigheter til jord i norsk jernalderforskning, opprinnelig hadde en bred betydning og var sammenvevd med forfedrekult, og først seinere fikk den snevrere betydningen arverett til jord (kapittel 8.2). Disse forholdene vil jeg nå knytte an til det jeg anser som sentrale, historisk spesifikke trekk ved jernaldersamfunnet på Østlandet i ulike deler av jernalderen. Jeg vil basere meg på et bredt arkeologisk materiale og legge særlig vekt på gravmateriale, dyrkingsspor og påviste endringer i kulturlandskapet. Det er noen utfordringer knyttet til å benytte seg av dette materialet. Det foreligger ingen oversikt over teknikker og strategier i landbruket basert på synteser av fossile dyrkingsspor eller arkeobotanisk materiale fra Østlandet ut over Myhres (2002) sammenfatning i *Norges landbrukshistorie*, og det ligger utenfor denne avhandlingens rammer å utarbeide slike. Det foreligger heller ingen samlet analyse av synkrone og diakrone variasjoner i gravmaterialet gjennom jernalder ut over Solbergs (2000) sammenfatning i *Jernalderen i Norge*. Selv om Myhre og Solberg gir god innføring og oversikt over henholdsvis landbruket og gravmaterialet, er deres arbeider ikke detaljstudier av synkrone og diakrone endringer. Jeg vil derfor supplere med arbeider avgrenset til tidsrom eller område. Presentasjonen av det brede arkeologiske materialet er på ingen måte uttømmende, men har til hensikt å få fram hovedtrekk i de ulike geografiske områdene til ulike tider på en slik måte at det belyser min problemstilling. Derfor blir noen tidsrom viet atskillig mer plass enn andre. Jeg legger særlig vekt på materialet fra Østlandet, og særlig Vestfold er godt belyst, men støtter meg i enkelte tilfeller på materiale fra det øvrige Skandinavia for å kunne skissere sentrale trekk ved samfunnet. Jeg går også i dybden på enkelte lokaliteter.

I kapittel 7 påviste jeg tre ulike tun typer (Figur 9.1), som er utgangspunktet for og til dels strukturerer diskusjonen i dette kapittelet. De tre tun typene kan også ses som et uttrykk for en sosial kronologi (Rødsrud 2012:2,13; Amundsen og Fredriksen 2014), og deres hovedtrekk oppsummeres derfor kort innledningsvis. *Det tilfeldige tunet* (500 f.Kr.–200 e.Kr.) har fått betegnelsen fordi det ser ut til å være plassert på steder uten historie eller kontinuitet. Husene var gjerne forholdsvis korte og smale, var sjeldent ombygd eller påbygd, og i de tilfellene det lå flere bygninger på samme lokalitet, overlappet de ikke. *Det markerte tunet* (200–600 e.Kr.), med lengre og bredere hus, noen med flere faser, lå derimot ofte på steder som allerede hadde en historie, og stedet var ofte i bruk etter at boplassen var forlatt. Det ser med andre ord ut til at historie og kanskje også kontinuitet spilte en større rolle enn før. Boplassmaterialet i yngre jernalder er lite sammenlignet med det fra eldre jernalder, og *Det ukjente tunet* (600–1000/1100 e.Kr.?) er mindre kjent, slik betegnelsen antyder. Sannsynligvis gjennomgikk både byggeskikk og bosetningsmønster store endringer i dette tidsrommet i undersøkelsesområdet, i resten av dagens Norge og i Skandinavia. Tunet ser ut til å bli etablert på nye steder, og gjerne nær historisk kjente gårdstun, før den nærmere 3000-årige tradisjonen med å bygge treskippede bygninger gikk ut av bruk ved overgangen til historisk tid.

Figur 9.1 Fordeling av de tre tun typene *Det tilfeldige tunet*, *Det markerte tunet* og *Det ukjente tunet* i tid. Illustrasjon: Elise Naumann.

Endringene i boplassmaterialet skjer gradvis, og selv om dette inntrykket til en viss grad kan skyldes upresise dateringer (kapittel 4.4), er det sannsynlig at de fleste endringene bør forstås

som prosesser heller enn raske reaksjoner på plutselige hendelser. Det utelukker ikke at store enkelthendelser kan ha påvirket sosiale, økonomiske eller ideologiske strukturer, og dermed bosetningsmønsteret. Jeg vil derfor se etter eventuelle samvariasjoner og årsaksforhold mellom enkelte kjente hendelser og endringene i bosetningsmønsteret. En hendelse som peker seg ut er *Den store støvskyen* i 536, som mest sannsynlig førte til klimakatastrofe og flere år med dårlige jordbruksforhold. Denne hendelsen sammenfaller i tid med at bosetningsmønsteret endrer seg markant fra eldre til yngre jernalder på Østlandet. Jeg tror nøkkelen til å forstå fremveksten av eiendomsgrenser ligger i å forstå hva som skjer i overgangen mellom eldre og yngre jernalder, og vil derfor vie denne mulige katastrofen oppmerksomhet (kapittel 9.3.2).

De lange linjene eller grove trendene i byggeskikk og bosetning skjuler en rekke diakrone og synkrone variasjoner. Studiene av byggeskikken påviste variasjoner i tid og rom både på det søndre og nordre Østlandet (kapittel 6). Materialets begrensninger gjorde imidlertid at variasjon i bosetningsmønsteret ble best forstått på det søndre Østlandet (kapittel 7). Bosetningsmønster og byggeskikk i Østfold skiller seg i særlig stor grad fra det øvrige Østlandet, uten at det kan forklares med kildekritiske forhold. Bosetningen og eiendomsforholdene endrer seg altså i en annen takt i Østfold enn på det øvrige Østlandet. For å kunne utarbeide en sosial kronologi som er dekkende for størst mulig del av Østlandet, vil jeg stort sett se bort fra Østfold i den første delen av dette kapittelet. Mot slutten kommer jeg imidlertid tilbake til variasjonene og de regionale forskjellene, og innarbeider Østfold i den sosiale kronologien (kapittel 9.6).

9.1 Det tilfeldige tunet og individualisert fellesskap

Fra jernalderens begynnelse og fram til omtrent 200 e.Kr. var det sjelden mer enn ett hus på hver boplass på Østlandet, og stedet hvor boplassene lå plassert var sjelden i bruk før eller etter selve boplassfasen. Betegnelsen *Det tilfeldige tunet* fremhever at kontinuitet og historie ikke ble materialisert gjennom bosted og bygninger (kapittel 7.2.1). Stedene ser i liten grad ut til å ha noe liv før eller etter at de er i bruk som boplass. Fasen har sannsynligvis en form for «individualisert fellesskap» med sosialt forankrede rettigheter til jord, situasjonen har altså store likhetstrekk med modellen jeg utarbeidet i kapittel 8.5 som et alternativ til samfunn med faste eiendomsgrenser. Jeg bruker ordene individualisert fellesskap fordi det arkeologiske materialet tyder på at personlige egenskaper var viktige, samtidig som et fellesskap av representanter fra relativt likestilte hushold avgjorde fordelingen av jorden.

En rekke ulike forhold kan underbygge at samfunnet på denne tiden var forholdsvis egalitært. De store kokegropfeltene, som først og fremst dateres til eldre jernalder, ligger uten nær tilknytning til boplassene og tyder på at fellesskapet møttes uten at noen hadde kontroll over møtene (Gjerpe 2001, 2008c). Lisbeth Skogstrand (2014:203) har påpekt at i førromersk jernalder og eldre romertid var menn i våpenfør alder gravlagt med våpen, mens eldre menn ble gravlagt med annet utstyr. Hun mener det dermed er sannsynlig at utstyret i gravene reflekterer den gravlagtes faktiske egenskaper og ferdigheter ved dødstidspunktet. Trolig eksisterte ikke gamle krigere, enten fordi en god kriger hadde dødd i kamp, eller fordi statusen som kriger forsvant sammen med evnen til å bruke våpen (kapittel 8.4.3). Det ser med andre ord ut til å ha vært viktigere å markere den gravlagtes egenskaper enn å markere hans arvelige status. Gravene på Østlandet fra denne fasen er gjerne relativt enkelt utstyrte kremasjonsgraver, og de tyder på at gravgods ikke ble brukt for å markere sosial ulikhet (Nybruget 1978; Wangen 1999:57–62; Skogstrand 2014). Heller ikke eventuelle synlige markeringer av gravene ser ut til å være bygget for å gi monumentalt innrykk. Noen rikere graver skiller seg likevel ut, og viser at det var en viss variasjon (Rødstrud 2012; Skogstrand 2014). De få synlige gravminnene tyder på at odelen ikke ble markert i landskapet, verken i den videre betydningen forfedrekult eller den snevrere betydningen mannlig arverett til jord (kapittel 8.2).

En viss variasjon i husenes størrelse på Østlandet, særlig lengden (kapittel 6.2.3 og 6.3.2), antyder likevel at samfunnet var økonomisk og kanskje sosialt lagdelt. Det er heller ikke spor av dynastiske gravfelt, det vil si felt med flere store gravhauger, eller annet som kan tyde på at en herskerslekt beholdt makt over flere generasjoner (Gansum 1996; Bratt 2008:147). Det er få spor etter reparasjoner eller ombygging av husene (kapittel 7.1.3 og 7.3.1), og de har antagelig bare stått i én generasjon. Verken grav- eller boplassmateriale tyder på at historie, kontinuitet og genealogi var viktig i denne fasen, derimot tyder gravmaterialet på at personlige egenskaper var avgjørende. Det er etter min mening sannsynlig at en form for heterarkisk maktfordeling mellom krigere, ledere og bønder hindret maktkonsentrasjoner (kapittel 8.4.3). Det er lite sannsynlig at territoriell eiendomsrett fantes, i stedet var det mest sannsynlig en akseptert «menneskerett» å etablere eget hushold, samtidig som bruksrett til land ble tildelt etter sosial status (Herschend 1997a:71, 2009:277). Det utelukker ikke en sterk sosial lagdeling med underordnede eller treller, det er ikke sikkert alle homo sapiens ble anerkjent som mennesker i sosial forstand (Patterson 1982; Brink 2012:15, 101). Makt kan ha blitt utøvd direkte over mennesker og ikke via kontroll over land. En leder var i så fall

avhengig av personlige bånd i heterarkiet. Selv om økonomiske og sosiale forskjeller ser ut til å øke noe i løpet av førromersk jernalder og første halvdel av romertid, tyder gravmaterialet på at samfunnet var mindre hierarkisk enn seinere i jernalderen. Landbruket tyder på mindre fastspikret inndeling av landskapet. I denne fasen dyrkes både godt gjødslede åkre inndelt i mindre parseller og ugjødslede åkrer om hverandre (Holm 1995; Jerpåsen 1996; Mjærum 2012b). Detaljerte arkeometriske analyser fra Vestfold tyder på at jorden ble brukt i en syklus med dyrking, beiting og gjengroing med skog og rydding ved hjelp av ild (Mjærum 2012a, 2012b; Cannell 2013; Mikkelsen og Bartholin 2013; Svensson og Regnéll 2013; Viklund mfl. 2013). Noen av brakkleggingsfasene kan se ut til å ha vært så lange at jorden grodde til med trær, og måtte ryddes for røtter før den kunne dyrkes igjen (Mikkelsen og Bartholin og 2013). Dermed blir forskjellen på arbeidsinnsatsen som kreves for å ta opp brakklagt jord og nydyrke jord, relativt liten. Med en flytende og skiftende bosetning i et flytende og skiftende landskap, spilte steder mindre rolle.

Særegne arkitektoniske detaljer ved Nøkleby hus 1 og Dikeveien hus 5 i Østfold tyder på at byggingen ble foretatt i fellesskap, av samme byggmester eller under lokal påvirkning (kapittel 6.2.3.). Husbygging kan dermed ha vært en kollektiv hendelse som også fungerte som en anerkjennelse av det nye husholdet (Herschend 2009:169). Selv om materialet sjelden tillater slike slutninger, virker det sannsynlig at fellesskap av denne typen var relativt vanlig.

9.2 Det markerte tunet og konkurranse om jord

I tidsrommet 200–600 e.Kr. ble det gjerne bygd samtidige eller etterfølgende hus på boplassene, og i flere tilfeller to eller tre overlappende hus på samme tomt, og noen hus ble i tillegg bygd om eller reparert. Betegnelsen *Det markerte tunet* understreker at tunene ofte ble lagt til steder med spor etter tidligere aktivitet, og at det ofte var aktivitet på stedet etter at boplassene ble fraflyttet. Stedet har altså et liv både før og etter perioden som boplass. Markeringen av tunene både før og etter bosetningsfasen, ser jeg som tegn på økende konkurranse om jord og forsøk på å hindre at nye drivere brukte jorda. Markeringen tyder også på økende og mer permanent tilknytning til steder. Det er større forskjeller i husenes størrelse enn tidligere (kapittel 6.3), noe som tyder på økende sosiale og økonomiske forskjeller. Det øvrige arkeologiske materialet, som rike gravfunn, store gravhauger og importerte prestisjegjenstander, understøtter etter min mening at slike forskjeller finnes (Lund Hansen 1987; Myhre 1987; Østmo 1997). I dette tidsrommet blir det også vanligere å bygge synlige markeringer over gravene i form av hauger i undersøkelsesområdet (Martens 1969; Løken 1974; Solberg 2000:77–78; Østmo 2005). Odelen ser dermed ut til å bli markert i

landskapet (kapittel 8.2). Haugene er like gjerne reist over kvinner som menn, og markerer derfor snarere en opportunistisk forfedrekult enn odelsrett i betydningen mannlig arverett slik den uttrykkes i langt seinere skriftlige kilder (kapittel 8.2). Jeg ser de store kokegropfeltene som et tegn på at kollektive møtesteder og fellesskap fortsatt var viktig (Gjerpe 2001). Sett i lys av at byggeskikken i Østfold skiller seg fra den på Østlandet for øvrig, er det interessant at det er undersøkt en hall fra eldre romertid på Missingen i Østfold (Bårdseth 2009), mens det ikke er observert slike bygninger fra eldre jernalder i Vestfold eller Akershus.

Overgangen til et nytt bosetningsmønster er kanskje enda tydeligere i det arkeologiske materialet utenfor Østlandet, og særlig på Jæren. Omtrent 200 e.Kr. ble landskapet der delt i innmark og utmark ved hjelp av gjerder av stein, og det ble bygget fegater av stein fra tunet til beitet. Husene ble større og tunene ble liggende lenger på samme sted. Det er av mange antatt at steingjerdene fungerte som eiendomsgrenser (kapittel 2), men slike gjerder eller andre markører av grenser eller innmark mangler for en stor del på Østlandet. Noen av elementene fra gården slik den er kjent fra historisk tid, var likevel til stede, også på Østlandet (Myhre 2002:138). Funnene fra Hørdalsåsen i Vestfold kan tyde på at delingen mellom åker og beite fant sted allerede i førromersk jernalder (Mjærum 2012a, b; kapittel 1.3), og i Vestfold ble bygg og muligens hvete sådd om våren på gjødslede jorder, og ulike jordtyper ble utnyttet (Viklund mfl. 2013). Jorden ser likevel ut til å ha vekslet mellom å bli dyrket, beitet og gro til med skog og deretter gjerne ryddet igjen (Holm 1995; Jerpåsen 1996; Mikkelsen og Bartholin 2013; Svensson og Regnéll 2013; Viklund mfl. 2013). Det er vanskelig å avgjøre hvor lang tid en slik syklus tok, men sannsynligvis dreier det seg om noen få tiår (Gjerpe 2013; Viklund mfl. 2013). Det tyder på at selv om dyrkingsjorden ble gjødslet og kanskje var i bruk lenger enn tidligere og åkrene tilsynelatende var fast etablert, var grensene mellom beite og dyrkingsjord i stadig endring. Det som for én person kan ha blitt oppfattet som faste grenser mellom åker og utmark, har over generasjoner med dyrking og brakklegging med overveiende sannsynlighet ført til store endringer og omlegginger.

Samfunnet rundt Oslofjorden må ha blitt påvirket av ideer og impulser utenfra. En av de viktigste kulturelle impulsene i romertid, er kontakten med Romerriket, særlig i siste del av perioden (Lund Hansen 1987; Rygh 2007). I romertiden tjenestegjorde mest sannsynlig menn fra Østlandet i den romerske hæren. Soldater i den romerske hæren måtte underkaste seg en overordnet, og dermed gi fra seg store deler av sin frihet og sine rettigheter. Det må ha vært en skjellsettende opplevelse for en skandinavisk kriger (Brink 2012:249). Det er ikke utenkelig at noen av ideene og normene ble tatt med hjem sammen med provinsial-romerske

varer og gull, som var viktige som prestisjevarer i et nyetablert høvdingdømme-system (Myhre 1987). Prestisjevarer og en økende aksept for å innordne seg gjorde det mulig å organisere hierarkiske, hær-liknende styrker også i områder uten direkte kontakt med Romerriket (Hedeager mfl. 2001; Ystgaard 2014). I siste halvdel av romertiden var et romersk-inspirert ledersjikt i ferd med å feste grepet om samfunnet også på Østlandet. Ved hjelp av hær-liknende krigerskarer kontrollerte de relativt store områder, og samlet inn et overskudd som de kanskje delvis disponerte selv, delvis redistribuerte og delvis omsatte i prestisjevarer (Ystgaard 2014:261). Organiseringen av de hær-liknende styrkene tyder på at større områder, eller kanskje heller samlinger av flere mindre fellesskap, i større grad ble oppfattet som enheter i romertid enn slik tilfellet var på 500-tallet. Det er nærliggende å tenke seg at den geografiske utstrekningen av et fellesskap til en viss grad har vært flytende størrelser i et topografisk begrenset landskapsrom, for eksempel en bygd (kapittel 6.2.3). Noen steder vil disse områdene ha vært omgitt av udyrkbare områder som kan ha fungert som grenser. Andre steder kan større sammenhengende områder ha vært dyrkbare, slik som på den store endemorenen Raet i Vestfold (Pedersen 1990b, 1999; Jerpåsen 1996). Da vil grensene sannsynligvis ha vært mer flytende fordi gjentakende brakklegging og nydyrking førte til en rullerende bruk av større sammenhengende områder (kapittel 9.2). Det er lite i bygningsmaterialet som kan antyde størrelsen på de minste enhetene i denne perioden, men av kapittel 6 fremgår det at det nordre og det søndre Østlandet hadde ulike byggeskikker og kan ha utgjort to regioner, og at det kunne skilles ut mindre landskap og kanskje bygder med egne byggeskikker. Sannsynligvis har beboerne i husene hatt tilhørighet til flere ulike typer beslektede, men ikke nødvendigvis overlappende, fellesskap og identiteter med ulikt antall deltagere (Røstad 2016:371)

Jeg ser innføringen av hær-liknende styrker som et forsøk på å fjerne makten fra kollektivet eller samfunnet og konsentrere den hos en hærfører (kapittel 8.4.3). Kontinuiteten i bosetningen i romertid og folkevandringstid kan forstås som et resultat av at ledersjiktet ønsket å sementere samfunnsordenen. Det markante bruddet i bosetningen på 500- eller 600-tallet, ser jeg som et tegn på at ledersjiktet ikke lykkes. Det understrekes av at de større, hær-liknende styrkene forsvant på 500-tallet og ble erstattet av individuelle krigere, slik Ingrid Ystgaard (2014) har vist for Trøndelags del. I løpet av folkevandringstid brytes altså noe av mønsteret fra siste del av romertid. De eksisterende boplassene endret seg lite, men det ser ut til at en del boplasser gikk ut av bruk uten at nye ble etablert, det ble altså færre boplasser. Til tross for at historie og kontinuitet var til stede, ser de lange linjene i bosetningen altså ut til å

brytes (kapittel 9.3). Det kan skyldes at Romerrikets sammenbrudd på 400-tallet og seinere endringer i maktforholdene på kontinentet, førte til at skandinavene mistet sine kontakter og dermed tilgangen på gull og prestisjevarer (Hedeager 1978; Herschend 1991; Hedeager 1992; Andersson og Herschend 1997; Axboe 1999; Hedeager mfl. 2001; Hedeager 2011). Det må ha svekket elitens maktgrunnlag. Dermed kan den påbegynte endringen mot kontinuitet som ideal og inndragning av det enkelte husholdets rett til å etablere seg med egen jord ha blitt avbrutt.

9.3 Overgangen fra *Det markerte* til *Det ukjente tunet*. Katastrofe eller samfunnsendring?

I førromersk jernalder og romertid ser det ut til at boplasser ganske rutinemessig ble forlatt og nye ble tatt i bruk, men dette mønsteret endret seg i folkevandringstid eller tidlig merovingertid, og dermed i overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Fortsatt forlattes en rekke boplasser, men det ser ikke ut til at det blir opprettet nye (kapittel 7.2). Det er kjent færre boplasser fra yngre enn fra eldre jernalder, samtidig som boplassene ser ut til å være ulike. Det kan altså se ut som om en lang linje med oppretting og fraflytting av gårdstun avsluttes, og en annen linje begynner (Figur 9.1). Denne nye linjen er imidlertid langt dårligere opplyst i det arkeologiske materialet, og jeg har derfor kalt den *Det ukjente tunet*. Overgangen fra *Det markerte tunet* til *Det ukjente tunet* er imidlertid kompleks og vanskelig å forstå. Vanskene blir enda større av at det er påvist og undersøkt så få tun fra seint 500- og 600-tall, og jeg vil derfor bruke plass på å utforske overgangen mellom de to tuntypene. I dette tidsrommet endres bosetningsmønsteret i hele Skandinavia, og jeg vil i større grad enn tidligere legge vekt på observasjoner fra andre steder enn Østlandet (Løken 1987; Løken og Særheim 1990; Løken 1991; Pedersen og Widgren 1999; Myhre 2002; Ethelberg 2003; Jensen 2004; Göthberg 2007; Herschend 2009; Löwenborg 2010; Grønnesby 2015; Grønnesby og Heen-Pettersen 2015; Hansen 2015). Det er ikke bare i bosetningsmaterialet det skjedde endringer. De fleste arkeologer er enige om at de skandinaviske samfunnene gjennomgikk dramatiske endringer fra 400–600-tallet, og jeg tror at nøkkelen til å forstå bosetningen, den politiske og økonomiske utviklingen og dermed fremveksten av territorielt forankrede rettigheter til jord, ligger nettopp i å forstå overgangen fra *Det markerte tunet* til *Det ukjente tunet* i lys av de øvrige markante samfunnsendringene.

9.3.1 Store endringer

Endringene fra eldre til yngre jernalder gjenspeiles blant annet i nye stiluttrykk, endret jernutvinningsteknologi, opphør i bruken av kokegropfelt, endring av både enkeltvåpen og

våpenkombinasjoner, opphør av bruken av bygdeborger, endret religion, endring i offerskikk og deponering av gjenstander, forskyvning av kulten fra landskapet til boplassene, endret syn på forskjellen mellom kjønnene, endret gravskikk, endret syn på forholdet mellom mennesker og guder og endringer i språket – med andre ord en rekke større og mindre endringer som ofte ses i sammenheng (Magnus og Myhre 1986; Hedeager 1990; Fabech 1991; Randsborg 1991; Ström 1993:39–41; Fabech 1994; Narmo 1996; Webster og Brown 1997; Axboe 1999; Pedersen og Widgren 1999; Solberg 2000; Wiker 2001; Hamerow 2002; Myhre 2002; Ethelberg 2003; Hedeager 2003; Jensen 2004; Gustafson 2005b; Gräslund 2007; Kristensen 2007; Gjerpe 2008c; Larsen 2009; Löwenborg 2010; Andrén 2014; Ystgaard 2014:49; Røstad 2016). Årsaken til endringene er det mindre enighet om, selv om det grovt sett er to hovedforklaringer (Näsman 1988; Andrén 2014:172). Den ene legger vekt på at samfunnet kollapset som en følge av befolkningskrise forårsaket av pest, klimakrise eller andre ytre årsaker, og ser folkevandringstiden som slutten på eldre jernalder. Den andre legger vekt på at det ikke var noen krise, men en omstrukturering av samfunnet, og ser på mange måter folkevandringstiden som begynnelsen av yngre jernalder. Debatten kan også ses som en kildekritisk diskusjon, der forskere på krise-siden mener den markante nedgangen i antallet gravfunn og boplasser skyldes en reell befolkningsnedgang, mens forskere på omstrukturings-siden mener nedgangen i antall graver og boplasser skyldes mindre behov for å markere status gjennom synlige graver, og at gårdsbosetningen konsentreres til færre og større gårder (f.eks. Myhre 2002:170–185). Diskusjonen om den mulige krisen i folkevandringstiden og den generelle overgangen mellom eldre og yngre jernalder, er altså svært relevant for å forstå flere av tendensene i boplassmaterialet på Østlandet.

Det er ikke enighet om årsaken til at det er kjent færre hus og boplasser fra yngre jernalder, men argumentene kan i grovt deles i to, i likhet med diskusjonen om folkevandringstidskrisen generelt (Andrén 2014:169–178). Enten ble bosetningen flyttet til dagens gårdstun eller så ble bygningene reist uten jordgravde stolper, og kan dermed ikke påvises ved hjelp av maskinell flateavdekking (kapittel 4.1, 4.3). Denne kildekritiske diskusjonen illustreres godt av to tolkninger av oppholdet i bruken av bygdeborger på 600-tallet. Skre (1998:288) mener bygdeborgene mistet sin funksjon fordi herredømmet var godt etablert, og at krigføringen derfor enten opphørte eller foregikk med så store styrker at bygdeborgene ikke lenger fungerte som tilfluktssted. Ystgaard (2015:212) har siden vist at opphøret av bygdeborgene sammenfaller med at våpenutstyret ble innrettet mot kamp på individnivå. Ystgaard tolker oppløsningen av romertidas militære organisasjon i folkevandringstid og merovingertid som

en forutsetning for maktsentralisering og fremveksten av yngre jernalders desentraliserte militære organisasjon (2015:261–264). Hun presiserer videre at hun ikke finner holdepunkter for en desentralisert militær struktur så tidlig som i merovingertid i Midt-Norge, og at fokuset lå på krigersymbolikk heller enn faktisk krigføring. På denne bakgrunnen vil jeg påpeke at opphøret i bruken av bygdeborger like gjerne kan ses som et resultat av at herredømmet har brutt sammen, og at herrene ikke lenger klarer å mobilisere store styrker.

Hypotesen om befolkningsnedgang, gjerne omtalt som krisen i folkevandringstid (Näsman 1988), har de siste årene fått ny aktualitet gjennom «the dust veil event». En støv- eller askesky forårsaket av et stort vulkanutbrudd i 536, sperret for solen og førte til flere år med lavere temperatur. Året etter vulkanutbruddet kan ha vært det kaldeste av de siste 2000 årene, og et nytt vulkanutbrudd i 540 kan ha ført til at 536–545 var det kaldeste tiåret i den samme perioden (Gräslund 2007; Gräslund og Price 2012; Toohey mfl. 2016). Konsekvensene for landbruket var store og negative i hele Europa, og må ha vært fatale i de delene av Skandinavia der temperaturen om sommeren bare såvidt tillater korn å modne.

Temperaturnedgangen som fulgte vulkanutbruddene må altså ha ført til uår og sultkatastrofer. Studier fra Mälardalen viser at et tilnærmet kollapset samfunn deretter ble organisert på nytt (Löwenborg 2010). Årringsanalyser av godt datert treverk fra Raknehaugen viser at det var misvekst på 530-tallet på Østlandet også (Ording 1941; Skre 1997b). Imidlertid skjedde store endringer allerede på 400-tallet. Det er særlig synlig i keramikk-materialet, der den kronologiske oppløsningen er god (Kristoffersen 1995; Fredriksen 2006; Kristoffersen og Magnus 2010; Rødsrud 2012). En uventet hendelse hundre år seinere kan selvfølgelig ikke ha vært den utløsende faktoren. Også i våpenutrustningen ser det ut til å skje store forandringer tidlig på 500-tallet. De er datert til 520/30, altså rett før det første vulkanutbruddet i 536 (Jørgensen 1999). Selv om katastrofen ikke utløste endringene, kan den ha gitt fart til pågående endringer, eller påvirket deres retning. Det illustreres godt av endringene i produksjonen av spannformede kar. Masseproduksjonen av enkle spannformede kar opphører omkring 500 e.Kr. Deretter produserer spesialister knyttet til rikmannsmiljøer færre og mer avanserte kar, før produksjonen opphører i slutten av folkevandringstid eller begynnelsen av merovingertid (Fredriksen mfl. 2014). Også det tilnærmede opphøret av nedleggelse av gull i depoter, kan illustrere forholdet mellom samfunnsendringer og katastrofen. Brakteater og andre gjenstander av gull ble deponert allerede på 400-tallet, men antallet deponeringer var særlig høyt i første halvdel av 500-tallet (Axboe 1999, 2007). Selv om depotene sjelden kan dateres helt presist, er det sannsynlig at den store støvsyken utløste behovet for religiøse

handlinger og kommunikasjon med gudene. Selve depotskikken oppsto altså ikke som en følge av katastrofen, men intensiteten kan ha økt. Også den kraftige reduksjonen i antallet depotfunn etter ca. 550 kan ses i et slikt perspektiv. Tilgangen på gull utenfra ble stengt på 400-tallet på grunn av Romerrikets sammenbrudd, mens den økte frekvensen av gulldepoter i tiden etter 536 førte til at gullreservene ble brukt opp tidligere enn forbruket før den tid skulle tilsi (Fagerlie 1967; Axboe 2007). Det kan dermed se ut som om det er samfunnsendringer som resulterer i at eldre jernalder avsluttes, mens naturkatastrofen og befolkningsnedgangen bereder grunnen for yngre jernalder. Derfor vil jeg se nærmere på hvilke konsekvenser uår og eventuelle påfølgende sultkatastrofer og befolkningsnedgang kan ha hatt for bosetningen og samfunnet forøvrig.

9.3.2 *Svartedauen som analogi*

Jeg vil nå vise at forholdsvis godt belagte befolkningsnedganger i middelalder og nyere tid kan tjene som inspirasjon til å forstå effekten av en eventuell befolkningsnedgang på 500-tallet (Löwenborg 2012; Andrén 2014). Imidlertid var samfunnsorganisasjonen på denne tiden annerledes enn på 500-tallet, og sammenligningene må derfor brukes forsiktig og kanskje heller som inspirasjon enn som enkel analogi (kapittel 1.4.4). Flertallet av de demografiske krisene i Norge på 1700-tallet var direkte eller indirekte forårsaket av hungersnød i forbindelse med uår, og det er vanskelig å tenke seg annet enn at en slik sammenheng også fantes i det forhistoriske samfunnet (Haarstad 1980; Dybdahl 2010). Den største, kjente befolkningsnedgangen i Norge skjedde da svartedauen kom til Norge i 1348 eller 1349 (Benedictow 2002). En av de kjente konsekvensene av svartedauen var at mange gårder ble lagt øde (Sandnes og Salvesen 1978; Lunden 2002), slik det som nevnt også skjedde i overgangen mellom folkevandringstid og merovingertid. Det ser imidlertid ut til at pesten ikke utløste, men forsterket en pågående befolkningsnedgang. En rettarbot fra 1260 viser at gårder ble lagt øde allerede i forkant av svartedauen, og jernproduksjonen blant annet på Gråfjell opphørte omkring 1300 (Dybdahl 2010:203; Rundberget 2012). Også her er det likheter med den mulige krisen på 500-tallet, endringene både i bosetningsmønsteret og annet arkeologisk materiale ser ut til å begynne før den antatte katastrofen i 536. Uår i forkant av svartedauen svekket motstandskraften mot sykdom, og nye pestbølger i etterkant gjorde at befolkningen brukte lang tid på å ta seg opp (Benedictow 1992).

Befolkningens størrelse i middelalderen er vanskelig å beregne, men Jørgen Benedictow (1996:180) mener den kan ha vært ca. 300 000 i dagens Norge før svartedauen, og at den var redusert med 63 % til 115 000 ved overgangen til 1500-tallet. Hvor stor befolkningen var før

og etter katastrofen i folkevandringstiden, er enda vanskeligere eller umulig å avgjøre, men desimeringen kan ha vært minst like stor (Gräslund 2007; Gräslund og Price 2012). Nylig er det påvist at vulkanutbruddet i 536 ble etterfulgt av nye i 540 og 547 (Buntgen mfl. 2016; Toohey mfl. 2016). I et komplekst samvirke med andre naturfenomen førte det til lavere temperaturer i tidsrommet 536-660, kalt *Late Antique Little Ice Age*. I tillegg kan Den justinianske pesten ha nådd Skandinavia og Oslofjordsområdet. Den nådde i hvert fall Irland i 544, etter å ha spredd seg raskt fra kontinentet (Dooley 2007:218; McCormick 2007:297). Nylig er det foreslått at også meldrøyeforgiftning kan ha ført til befolkningsnedgang eller sein vekst i en allerede desimert befolkning (Bondeson og Bondesson 2014). Meldrøye er en sopp som vokser på flere typer gress, inkludert korn, og trives i kaldt og vått klima med lite sollys. I etterkant av den store støvskyen var dermed vekstforholdene for soppen gode. Inntak i store mengder fører til forgiftning og påfølgende død hos mennesker og dyr. Inntak av mindre mengder meldrøye kan føre til abort eller dødfødsel hos både mennesker og dyr, i tillegg kan forgiftningen overføres via morsmelk. Mens det kanskje først og fremst var korndyrkingen som ble rammet av klimakrisen, førte en eventuell meldrøyeforgiftning av beitedyr til at også den næringskilden ble desimert eller forsvant. I tillegg kan altså mindre mengder meldrøye ha ført til enda høyere barnedødelighet enn vanlig (Alm og Elvevåg 2013; Bondeson og Bondesson 2014). Uår og misvekst kombinert med pest og/eller meldrøyeforgiftning kan altså ha ført til en radikal befolkningsnedgang og en svært langsom befolkningsvekst.

Det er foreslått at omtrent 60 % av gårdene ble fraflyttet etter svartedauen, men at gjennomsnittlig antall beboere per gård bare ble redusert fra 4,5 til 4,25 (Benedictow 1996:180). Reduksjonen i andelen bebodde gårder er altså ganske representativ for befolkningsnedgangen. I så fall er det interessant at antallet gårder på Gotland ble redusert med minst 30 % og kanskje så mye som 70 % fra folkevandringstid til merovingertid (Svedjemo 2014:212). Gotland er kanskje det området i Skandinavia der grunnlaget for å beregne endringer i antall gårder fra folkevandringstid til merovingertid, er best, men også andre steder ser det ut til at antallet gårder ble redusert kraftig (Myhre 1983; Göthberg 2000, 2007). Det er med andre ord grunn til å tro at befolkningsnedgangen var stor og kan sammenlignes med befolkningsnedgangen etter svartedauen. Svartedauen rammet trolig representanter for en av datidens største landeiere, kirken, hardere enn vanlige bønder, siden geistligheten ble smittet av byllepesten under arbeidet med syke og døde (Holmsen 1977:343). Dersom krisen på 500-tallet var forårsaket av sult som følge av uår, er det rimelig å anta at den i mindre grad rammet velstående og mektige direkte, fordi de i større grad enn

andre bør ha hatt mulighet til å bygge opp matreserver eller stjele, rane, bytte til seg eller kjøpe mat. Samtidig må deres sosiale posisjon ha blitt kraftig svekket om de ikke lenger kunne gi mat eller drikke som gaver, slik gavebytte forutsatte. Kravet til at eliten skulle gi gaver kan også ha vært så stort at eliten ble kraftig svekket. Befolkningsnedgangen etter svartedauen førte til mindre konkurranse om jord, og leien gikk derfor ned. Det ser imidlertid ut til at jordeiernes inntekter ble sterkere redusert enn landskylden for den enkelte jordleier, fordi mange gårder ble liggende øde, mens jordleien ble holdt kunstig høy for de gårdene som var i bruk (Ersland og Sandvik 1999:52–53; Lunden 2002:52). Sannsynligvis tilfalt mange ødegårder kongemakten, i tråd med dennes rett til herreløst gods (Holm 2011). Fordi ingen forsvarte de jordløses rettigheter, enten de var sosialt eller territorielt forankret, har ikke «ledig» jord nødvendigvis kommet dem til gode, verken i middelalderen eller i begynnelsen av yngre jernalder. Svartedauen førte til at samfunnets elite mistet sin legitimitet, fordi dårlige tider ble begrunnet med dårlige ledere, og uår førte til at makten ble utfordret (Herlihy og Cohn 1997:61–65; Dybdahl 2010; se også kapittel 8). Også i etterkant av 536-katastrofen kan jord uten brukere, eller med brukere uten evne til å forsvare seg, ha blitt tilbakeført til fellesskapet (jf. kapittel 8.5). Dersom det var en menneskerett å etablere et eget hushold, ville denne jorden ha blitt fordelt på nytt. Samfunnets forsvarssystem – heterarkiet og maktdelingen – kan imidlertid ha brutt sammen, og enkeltpersoner kan ha tilsneket seg eller beslaglagt jorden (Löwenborg 2010). Den mulige omleggingen i yngre jernalder kan altså skyldes at nye hushold eller grupper mer eller mindre diskret utnyttet maktvakumet som oppsto. Katastrofen kan også ha ført til religiøse endringer. Etter svartedauen ble for eksempel ikke Kristus lenger portrettert som seierherre, men som offer, mens for eksempel solsymbolikken ser ut til å forsvinne på 500-tallet (Andrén 2014:162, 181–182). Jeg ser som nevnt kokegropfeltene som møteplasser for et kollektiv der folk møtes på like fot (Kapittel 9.1 og 9.2). Hallene er derimot sikre tegn på tilstedeværelsen av en sosial eller økonomisk elite, og en møteplass dominert av dens eier (Fabech 1991, 1994; Enright 1996:13; Herschend 1998:16; Løken 2001a; Carstens 2015). Det kan se ut som om kokegropfelt er i bruk en tid etter at hallen er introdusert på Østlandet. Overgangen kan i så fall ses som en lengre prosess. Seinest i yngre jernalder ble i hvert fall deler av den offentlige kulten flyttet inn i hallen, og kokegropfeltene forsvant (Fabech 1991, 1994; Narmo 1996; Gjerpe 2001, 2008c; Arrhenius 2013). Den politiske symmetrien opphørte, og makten ble fjernet fra fellesskapet.

Befolkningskrisen på 1300-tallet førte til at tilbudet på arbeidskraft sank mer enn etterspørselen. I en markedsøkonomi vil det føre til at prisen på arbeidskraft, det vil si

lønningene, stiger. Denne markedsøkonomiske tilpasningen ble motvirket med forbud, reguleringer, moralske fortellinger og sosialt press. I begynnelsen lykkes de rike i å holde forholdet mellom lønninger og priser forholdsvis konstant, slik at deres fortjeneste ikke sank vesentlig. Men etter som tiden gikk ble det klart at det i liten grad fantes reelle sanksjoner mot økte lønnskrav, og lønningene økte. Den sosiale ordenen ble utfordret, blant annet fikk arbeidere råd til bedre matvarer og ”conspicuous consumption/iøynefallende forbruk” som tidligere var forbeholdt mer velhavende (Hatcher 1994; Herlihy og Cohn 1997:47–51; Benedictow 2004:390). I jernalderen ble godtgjørelsen for arbeid ikke nødvendigvis regulert av forholdet mellom tilbud og etterspørsel. Den kan i stedet ha vært regulert av sosiale normer og dekket arbeiderens basale behov for mat, klær og bolig (Yrwing 1981; Hodges 1989; Skre 2008). Færre arbeidere og mangel på arbeidskraft har dermed ikke nødvendigvis ført til at arbeidskraften ble dyrere eller likere fordeling av jordbruksoverskuddet. I løpet av 600-tallet forsvinner imidlertid de rikt utstyrte gravene, som Hans Gude Gudesen (1980:128) kaller overklassegraver. Det kan tyde på at tiltakene mot økt godtgjørelse for arbeidskraft fungerte rett i etterkant av katastrofen, men har mistet sin effekt etter hvert, slik som i kjølvannet av svartedauen. I et slikt perspektiv kan Raknehaugen ses som en avslutning av eldre jernalder.

9.3.3 *Ny teknologi og omlegging av landbruket?*

Etter svartedauen førte dyr arbeidskraft til ny og mindre arbeidskrevende teknologi (Hatcher 1994; Herlihy og Cohn 1997:47–51; Benedictow 2004:390). Ny landbruksteknologi ble også innført i overgangen mellom yngre og eldre jernalder, kanskje fordi godtgjørelsen for arbeid steg, eller rett og slett fordi det var mindre arbeidskraft tilgjengelig. Samtidig er innføring av ny teknologi en kontinuerlig prosess. I løpet av romertid utvikles rive og stutturv, en ljà med kort blad og kort skaft, til effektive redskaper, og ved overgangen til merovingertid introduseres snidillen eller lauvkniven, et spesialredskap for lauving (Myhre 2002:148, 199 med referanser). Disse nyvinningene gjør at det kan høstes mer fôr med samme arbeidsinnsats som før, eller like mye med mindre innsats, og dyrehold blir derfor relativt mindre arbeidskrevende enn tidligere. I nyere tid er det beregnet at lauv til å fôre en sau gjennom vinteren kan høstes på et dagsverk (Kardell 1996). Løvtrær er som regel de første som etablerer seg på brakklagte beiter eller jorder, og de ble utnyttet til fôr i jernalder, middelalder og nyere tid, men den nevnte utviklingen og bruken av et spesialredskap for lauving kan tyde på at skogen ble viktigere i overgangen mellom eldre og yngre jernalder (Brøgger 1933; Ropeid 1960; Fremstad 1998; Jørund mfl. 2002:26; Regnell 2003; Regnell og Sjögren 2006; Mikkelsen og Bartholin 2013; Viklund mfl. 2013). Dersom meldrøye var et problem for

dyrene, kan også det ha medvirket til at lauvingen ble viktigere, siden meldrøye bare vokser på planter i gress-familien (Alm og Elvevåg 2013).

Både på 500-tallet og 1300-tallet ble en lang rekke gårder fraflyttet, dyrket areal redusert og beitepresset mindre, og mye av kulturlandskapet ble erstattet av skog (Andersen og Berglund 1994; Lagerås 2007). Befolkningskrisen på 1300-tallet førte sannsynligvis til at husdyrholdet fikk en større rolle i forhold til korndyrkingen enn tidligere (Salvesen 1979; Ersland og Sandvik 1999:56; Imsen 2000:65; Lunden 2002:58–66; Berglund mfl. 2009). Endringene i overgangen mellom eldre og yngre jernalder går imidlertid ikke entydig mot ødelegging. I noen relativt sentrale og gode jordbruksområder i Vestfold, som Østre Borge og Borre, ble både beite og korndyrking intensivert på 500- og/eller 600-tallet (Høeg 1992; Jerpåsen 1996; Storrusten og Østmo 2012; Svensson og Regnéll 2013:62). Det er heller ikke alltid nedgang i landbruket i antatt mer marginale strøk. Sostelid i Åseral i Vest-Agder var tidligere regnet som en marginal gård som gikk ut av bruk i overgangen mellom eldre og yngre jernalder (Hagen 1953), men nye analyser av godt daterte pollendiagram viser ingen tegn til brudd i korndyrkingen eller beitingen verken på 400- eller 500-tallet (Jessen og Stylegar 2012:139). Også i Vardal på Toten i Hedmark, Rødsmoen i Åmot i Hedmark og enkelte andre, ganske marginale jordsbruksstrøk ser det ut til å ha vært kontinuerlig bruk gjennom den antatte krisa (Gustafson 1995; Holm 1995; Høeg 1996, 1997; Bergstøl 1997; Myhre 2002:173–177 med referanser). Selv i Grimsdalen nord i Oppland, mer enn 800 moh., tyder pollendiagram og gjenfylte fangstgroper på at tamdyrbeite ble intensivert på 400- og 500-tallet, og til og med at det ble dyrket korn (Stene mfl. 2015:59). Det tilsynelatende paradoksale i at god jordbruksjord går ut av bruk eller brukes som beite samtidig som marginale områder dyrkes, kan best forstås ved å se hundreårene fra romertid til merovingertid som et tidsrom både for omstilling og krise (Myhre 2002:179–189).

Da befolkningen tok seg opp førte gjenrydding og nyrydding antagelig til konflikter i etterkant av både svartedauen og den store støvskyen (Dybdahl 2010; Löwenborg 2010; Holm 2011). Etter katastrofen på 500-tallet førte hungersnød og kanskje pest til befolkningsnedgang, mens ny teknologi gjorde vinterfôring mindre arbeidskrevende, og skog, særlig ung krattskog, lettere å utnytte til fôr. Dermed fører ikke befolkningsnedgangen nødvendigvis til mindre behov for jord, men at en større andel av jorden beites enn tidligere. Arbeidsintensiviteten i jordbruk henger ofte sammen med befolkningspresset, selv om sosiale eller økonomiske forhold også kan medvirke til at mer arbeidskraft brukes per areal (Boserup 1973; Eder 1991). Husdyrhold krever mer areal enn korndyrking for å produsere den samme

mengden kalorier, men sannsynligvis mindre arbeidskraft. Samtidig var det begrenset hvor mye jord én person kunne dyrke i et intensivt, forhistorisk jordbruk, kanskje så lite som 3000 kvadratmeter (Lunden 2002:163). Større mengde husdyr per dyrket areal medfører også økt mengde gjødsel, sannsynligvis en knapp ressurs i jernalder. Dermed kan økt vekt på husdyrhold åpne opp for mer permanente og arbeidskrevende jorder, samtidig som behovet for jord opprettholdes. I tillegg kan et ledersjikt ha benyttet muligheten til å tilegne seg herreløst gods. Det var derfor sannsynligvis konflikt om jord i etterkant av uårene på 500-tallet selv om tilgangen på jord per jordbruker var større enn før krisen.

9.3.4 *Konklusjon: En kompleks situasjon*

Så langt har jeg skissert at i overgangen mellom eldre og yngre jernalder ble marginal jord dyrket, samtidig som god jord i sentrale jordbruksstrøk ble lagt brakk. Det er tilsynelatende et paradoks. Jeg vil derfor foreslå at overgangen fra eldre til yngre jernalder må forstås langs to linjer, som overlapper nettopp i denne fasen. Mer eller mindre rutinemessig opprettelse og ødeleggelse av boplasser kan ses som en tråd gjennom hele *Det markerte tunet*. Denne linjen ser ut til å bli brutt omkring 600, seinere opprettes det forholdsvis få nye boplasser. I slutten av romertid eller tidlig i folkevandringstid ser det ut til at en annen tråd starter, og etter hvert utvikles til *Det ukjente tunet*. Denne tråden fortsetter inn i yngre jernalder, og innebærer at kontinuitet blir viktigere, og noen boplasser fra denne fasen er i bruk i lenger tid enn tidligere.

9.4 **Det ukjente tunet. Eiendomsgrenser etableres og sementeres**

Det er undersøkt relativt få hus og boplasser fra yngre jernalder sammenlignet med eldre jernalder. Merovingertid er særlig dårlig representert, det gjelder både på Østlandet (kapittel 6.1) og i resten av dagens Norge (Eriksen 2015:52). Jeg har derfor kalt bosetningen for *Det ukjente tunet*. De kjente boplassene fra år 600 og fram til overgangen til historisk tid ligger oftere enn tidligere nær dagens historisk kjente gårdstun, og det ble i flere tilfeller bygd hus over hus (kapittel 7.3), særlig i bosetninger med høy status (Eriksen 2015:186–188). I større grad enn tidligere ligger samtidige graver nær boplassene. To eller tre haller, som må regnes som høystatusbygninger, er også identifisert i denne fasen. Husene fra yngre jernalder er i gjennomsnitt kortere enn tidligere, samtidig ser preferansen for det treskipede huset med jordgravde stolper ut til å bli utfordret, i hvert fall mot slutten av vikingtid. Fraværet av funn tillater oss etter min mening å trekke noen forsiktige slutninger. I merovingertid kan få boplasser og få graver indikere liten befolkning. I vikingtid tyder imidlertid en rekke graver på en relativt stor befolkning. Jeg mener ikke at det er et én-til-én-forhold mellom antall graver og befolkningens størrelse, men et høyt antall graver må indikere en viss størrelse på

befolkningen. Per Sveaas Andersen (1977:209) har anslått at folketallet i dagens Norge må ha ligget mellom 100 000 og 300 000 i vikingtiden. Det er derfor sannsynlig at fraværet av bygninger skyldes ny byggeskikk eller nytt bosetningsmønster, senest i vikingtid, om ikke allerede i merovingertid. Det mangelfulle bildet av bosetningen i yngre jernalder skyldes trolig en kombinasjon av tre årsaker. Eksisterende gårdstun blir i liten grad undersøkt arkeologisk, hus uten jordgravde stolper er vanskeligere å finne og en reell befolkningsnedgang på 500-tallet førte til at færre bygninger ble oppført (kapittel 4; jf. Eriksen 2015:191–192).

Den økte betydningen av historie og kontinuitet i siste del av romertid og folkevandringstid (kapittel 9.2 og 9.3) dannet det sosiale og mentale grunnlaget for fremveksten av territorielt forankrede rettigheter og den historisk kjente bosetningsstrukturen. Prosessen kan imidlertid ikke forstås uten å ta hensyn til maktvakumet som befolkningsnedgangen på 500-tallet utløste, slik jeg har argumentert for i kapittel 9.3. Hans Gude Gudesen (1980:136) har påpekt at i merovingertiden ble det eldre samfunnet brutt ned og grunnlaget for vikingtiden lagt, mens Daniel Löwenborg (2010) ser paralleller mellom krisen på 500-tallet og Sovjetunionens kollaps. Han viser at befolkningsnedgangen førte til mer jord per person, men også at den sosiale organiseringen av samfunnet kollapset. Dermed opphørte samfunnets forsvar mot maktkonsentrasjoner, og krigerens og lederens rolle kunne smelte sammen i større grad enn tidligere. Sammen med lovløshet eller nye lover som favoriserte de sterke, førte det til fremveksten av en ny økonomisk og kanskje sosial overklasse som Löwenborg (2010) har kalt kleptokrati, et styre av tyver som stjeler fra samfunnet (se også Fischer 2005:14 for en drøfting av begrepet). Ved inngangen til merovingertid var det altså mye ledig jord, et ønske om å utnytte den til beite og nye og gamle eliter som konkurrerte. Et av premissene for å lykkes var å ha nok jord og arbeidskraft til å produsere øl og kjøtt som igjen kunne brukes til å lokke til seg krigere (Herschend 1997a).

I første del av merovingertid var altså samfunnet preget av makt-vakumet som oppsto etter at den påbegynte omorganiseringen i overgangen fra romertid til folkevandringstid sporet av eller endret kurs som følge av befolkningsnedgangen på 500-tallet. De spesialiserte kokegropfeltene, fellesskapets møteplass gjennom 1000 år, gikk gradvis ut av bruk på Østlandet seinest på slutten av 500- eller begynnelsen av 600-tallet (Narmo 1996; Gjerpe 2001, 2008c; Baar-Dahl 2012). Omtrent samtidig ble de eldste hallene på Østlandet bygd, og det er sannsynlig at møtene ble flyttet inn i hallen. Hallens eier kunne dermed i større grad

enn tidligere dominere det som før var et fellesskap mellom relativt jevnbyrdige mennesker (Fabech 1994; Herschend 1997a:85–87; Skre 1998:335).

9.4.1 *Nye og gamle gravfelt*

Löwenborgs argumentasjon for fremveksten av kleptokratiet bygger blant annet på manglende kontinuitet gjennom folkevandringstid på en lang rekke gravfelt i Mälardalen. Før jeg ser nærmere på eventuell manglende kontinuitet på gravfelt på Østlandet, vil jeg kort nevne Borregravfeltet i Vestfold, som er et udiskutabelt eksempel på kontinuitet fra eldre til yngre jernalder (Myhre 2015:67, 72). På gravfeltet er det både mindre graver fra eldre jernalder og storhauger fra yngre jernalder. Dermed kan også dette gravfeltet tyde på en ny samfunnsorden i yngre jernalder, til tross for kontinuitet. To av storhaugene er datert til 600-tallet.

Dateringene er imidlertid tatt fra usikre kontekster, eller dekker et relativt langt tidsrom, slik at haugene *kan* være både eldre og yngre. De mange C14-prøvene fra gravfeltet og området i umiddelbar nærhet, bekrefter imidlertid at det har vært kontinuerlig aktivitet på stedet i hvert fall siden Kristi fødsel (Myhre 2015). Borre er altså et eksempel på stedskontinuitet, selv om stedets karakter har endret seg.

Det er ikke gjort noen større analyse av eventuell kontinuitet i bruken av alle gravfeltene på Østlandet, men Mari Østmo (2005; 2009) har vist at få av gravfeltene langs raet i Vestfold er i kontinuerlig bruk gjennom hele jernalderen. Borrefeltet tilhører dermed et mindretall. I yngre jernalder ble nye gravfelt gjerne anlagt på nye steder, for eksempel Gulli (Gjerpe 2005a) og kanskje Jarlsberg fengsel i Vestfold (Grindkåsa 2012b). Jeg vil vie oppmerksomhet til gravfeltet på Gulli, fordi det kan kaste lys over forholdet mellom grav og gård i vikingtid. Gravfeltet har altså bestått av minst 42 graver, men var overpløyd og deler av feltet var ødelagt uten forutgående undersøkelse, og kan ha inneholdt opptil 60 graver. Organiseringen av gravfeltet tyder etter min mening på at samtlige graver, også de uten markert fotgrøft, hadde en synlig markering. Ut i fra gjenstandene i graven ble syv av gravene antatt å være kvinnegraver og åtte mannsgraver, altså en tilnærmet lik fordeling. De fleste gravene er anlagt før ca. 950, men det kan ikke utelukkes at noen graver er yngre, selv om det er uvanlig i ytre Vestfold (Sjøvold 1944; Forseth 1993, 2003; Stylegar 2010). Dermed ble det kanskje anlagt én grav på Gulli oftere enn hvert tredje år (60 graver fordelt på tidsrommet 800-950) og minst hvert sjette år (42 graver fordelt på tidsrommet 800–1050).

Mari Østmo (2005:113–115) tolker Gulli som et bygdegravfelt og et lett tilgjengelig bygdesenter, mens Frans-Arne Stylegar (2006) mener at Gulli kan være gravplassen for

femten individer fordelt på to familier der alle familiemedlemmene gravlegges. Omkring 1400 var gården Gulli delvis eid av Olavsklosteret i Tønsberg, og verdsatt til 2,46 markebol. Gjennomsnittsstørrelsen for gårdene Olavsklosteret eide, var 2,97 markebol (Eriksson 1993:103). Gulli var altså ikke en spesielt stor gård i middelalder. I dag er gården delt i to bruk, og dersom den var det også i vikingtid, er det mulig gravfeltet var felles for de to gårdene, og ble brukt av to familier. Imidlertid er det først på 1800-tallet det er spor etter to bruk i det skriftlige materialet (Johnsen 1945). Kan gravene fra Gulli ses som markeringer av arverettigheter? Det ser for meg ut til å være tre mulige årsaker til ansamlingen av graver. Enten var virkelig gården delt i to eller drevet av to familier allerede i vikingtid, og alle voksne får begravelse markert med haug. I så fall kan ikke alle gravhaugene markere eiendomsoverdragelse eller mannlige fortrinnsrett til arv. Det andre alternativet er at de gravlagte var ledere og medlemmer av hushold på flere gårder, hvorav én kan ha vært Gulli. Heller ikke da kan alle gravhaugene markere eiendomsoverdragelser eller odelsrett. Det tredje alternativet er at de gravlagte var bosatt på flere ulike gårder, og at bare overhoder for husholdet – eiere av gårdene – ble hauglagt. I så fall kan gravene markere eiendomsoverdragelse. Kjønnfordelingen er imidlertid ikke forenlig med mannlige fortrinnsrett til arv, i en slik situasjon ville neppe halvparten av gårdeierne være kvinner. Dersom de gravlagte var odelsbønder ble de altså ikke gravlagt på den gården de drev eller eide. I så fall kan det ikke forutsettes at gårder uten gravhauger var uten odel eller var en del av godssamlinger og drevet av underordnede. Det er altså lite sannsynlig at gravene på Gulli markerer eiendomsoverdragelse eller odel i betydning mannlige arverett til jord for en enkelt gård. I stedet demonstrerer gravfeltet at det kan være et komplekst forhold mellom bosetning og grav, der én bosetning kan bruke flere gravfelt eller ett gravfelt være brukt av flere bosetninger (Petré 1984; Liljeholm 1999; Andrén 2014:60).

Om gravene ikke kan belyse eiendomsforholdene direkte, kan de kanskje kaste lys over maktkampen i yngre jernalder. En av gravene var fra sein merovingertid, de andre fra vikingtid. Graven fra merovingertid ble ødelagt da en fotgrøft ble gravd gjennom deler av den, og er den eneste graven som ikke ble respektert ved anleggelse av yngre graver. I merovingertidsgraven og ytterligere syv graver var båter brukt som kiste. Gulli ligger omtrent 3,5 km nordøst for dagens kystlinje, og lå bare marginalt nærmere i vikingtid. Den smale Auli-elva ligger snaue to kilometer i luftlinje mot vest, men er ikke synlig fra gravfeltet. Denne beliggenheten er relativt uvanlig, i Vestfold ble båtgraver oftest anlagt nær vann i vikingtid (Næss 1970). Fra gravfeltet er det utsikt mot lavereliggende sletter ca. 600 meter

mot nord. De var forbundet med havet fram til århundrene etter Kristi fødsel. Det er ikke utenkelig at minnet om sjøen var bevart i den kollektive hukommelsen, og gravene med utsikt mot leirslettene kan ha blitt anlagt for å henvende seg til sjøen som var borte for lenge siden (Gjerpe 2005c, 2007).

Nyetableringene kan dermed ses som et forsøk på å bygge en ny og falsk historie.

Ødeleggelsen av merovingertidsgraven kan ses både som et forsøk på å overta den forrige gruppens (falske) historie og på å slette minnet om gruppen. I ettertid kan de nyetablerte gravfeltene, i likhet med i hvert fall noen av boplassene som etableres i yngre jernalder og særlig vikingtid, sies å peke fremover, mot en ny strukturering av landskapet i vikingtid og tidlig middelalder (Lund 2009:230). I en undersøkelse av 902 middelalderkirker finner May-Liss Bøe Sollund og Jan Brendalsmo (2013) at 28 % ble bygd mindre enn hundre meter fra hedenske gravfelt. Få av gravfeltene er datert, men av 29 daterte funn som antas å stamme fra graver, er hele 27 fra yngre jernalder og 24 fra vikingtid. Bare ett av funnene er fremkommet ved arkeologisk utgraving, de øvrige er resultat av annen type graving på kirkegården eller i gravhauger. De kildekritiske problemene med å bruke et materiale der bare en liten del er datert, samtidig som de daterte gjenstandene i hovedsak er løsfunn, er åpenbare. Likevel kan Sollund og Brendalsmos undersøkelse antyde at i de tilfellene kirkene ble bygd nær gravfelt, var det først og fremst nær gravfelt fra yngre jernalder. I retrospekt kan det altså virke som at i yngre jernalder ble nye gravfelt ofte anlagt av grupper med en løfterik framtid. Det styrker antagelsen om nye maktforhold i yngre jernalder. Det ser imidlertid ikke ut til at alle nyetableringer lykkes. I merovingertid oppstår et nytt fenomen på Østlandet, da ble to relativt velutstyrte graver lagt i midtskip på forlatte hus på Sem fengsel og Rødbøl 27 i Vestfold (Rønne 2008; Grindkåsa 2012a). Disse gravene ser jeg som en demonstrasjon av at selv om boplassen blir fraflyttet, skal stedet markeres og jorden reserveres, uten at eventuelle drivere selv bor på den. På Rødbøl 27 var anleggelsen av graven det siste som skjedde, mens ved Sem fengsel ble det anlagt i hvert fall fem graver til. Det kan tolkes dit hen at de som anla graven ved Sem fengsel, lyktes med å etablere seg, mens de på Rødbøl 27 mislyktes.

9.4.2 *Eiendomsgrensene etableres*

Gravskikken antyder at samfunnet var i stadig endring i folkevandringstid og fram til ca. 700, mens gravskikken på 700-tallet har likhetstrekk med vikingtidens (Gudesen 1980:71, 126; Solberg 1985; Myhre 1993; Näsman 2000), selv om heller ikke vikingtiden var en uniform periode (Andersen 1977; Pedersen og Pilø 2007; Pedersen 2008b; Nordeide 2011; Rundberget 2012; Ystgaard 2014; Myhre 2015). Omkring 700 blir europeisk innflytelse tydelig, samtidig

som smykkemateriale signaliserer felles identitet i større områder (Myhre 2003:93; Røstad 2016:403–404 med referanser). Etter en tid med få graver blir det igjen flere graver, gravskikken på Østlandet endres, og det ser ut til å bli færre og større politiske enheter i Norge (Gudesen 1980; Myhre 1987; Solberg 2000:135, 188; Myhre 2015). I vikingtid blir enkelte graver utstyrt med et så rikt spekter av gjenstander, for eksempel fin- og grovsmedutstyr, kjøkkenredskaper og våpen, at neppe alle representerer den avdødes personlige egenskaper (Pedersen 2009). Samtidig blir eldre gjenstander, kanskje arvesmykker, vanligere som gravgods (Glørstad og Røstad 2015). Kanskje fremheves arvelig status og formell rolle i gravskikken på denne tiden fordi personlige egenskaper og ferdigheter i seg selv ikke er nok for personer som ønsker å være ledere, men må suppleres av arvelig rett. En eventuell arvelig rett kan være materialisert gjennom arvestykker eller «inalienable possessions» (Weiner 1992). I yngre jernalder blir gravene ofte markert med hauger eller andre synlige og varige markeringer, og i flere tilfeller ligger to eller flere store hauger fra yngre jernalder på samme gravfelt. Samlet sett indikerer dette at historie og genealogi er viktig, og at det nå er etablerte, arvelige maktkonsentrasjoner. Det virker rimelig å tolke gravhaugene som uttrykk for forfedrekult, selv om kjønnsfordelingen ikke er forenlig med at de markerer mannlig arverett, i hvert fall ikke før i siste del av vikingtid. Et forhold tyder på en endring i synet på avgrensning og grenser. I vikingtid blir nøkler langt vanligere enn tidligere både i grav- og boplasskontekst, selv om de forekommer allerede i romertid (Berg 2013, 2015). Det tyder på at individuell eiendom blir viktigere. I vikingtid blir også en mindre andel av nøklene i graver funnet sammen med låsbare skrin enn tidligere. Det kan etter min mening styrke tanken om at i vikingtid ble eiendomsretten generelt styrket, og i større grad enn tidligere omfattet mer enn personlige gjenstander som kan legges i låsbare skrin.

Dersom Gudesen har rett i at overklassen mistet sin evne til å utstyre gravene med rikt gravgods på 600-tallet, viser de rike skipsgravene fra 800- og 900-tallet at overklassen var tilbake for fullt, og hadde både evne og vilje til å utstyre gravene med rikt gravgods (Shetelig 1917; Bonde og Christensen 1993; Nicolaysen 2003 [1882]; Bill og Daly 2012; Myhre 2015:55). Både Oseberghaugen og Gokstadhaugen ligger uten eldre graver i umiddelbar nærhet, og kan slik sett ses som tegn på en ny elite eller kleptokrati, som har etablert seg på nye steder som følge av omstruktureringen av bosetningen. Nylig er det imidlertid undersøkt en markeds- og produksjonsplass rett ved Gokstadhaugen (Bill og Rødsrud 2013). Det er dermed mulig eller sannsynlig at maktgrunnlaget for de som bygde haugen ikke var jordbruksoverskudd.

På Østlandet er det i liten grad påvist kontinuitet på boplassene eller dyrking gjennom folkevandringstid, selv om noen steder var i bruk både i eldre og yngre jernalder (kapittel 7.2.3). Det nye bosetningsmønsteret som jeg ser i yngre jernalder, skal etter min mening ses i sammenheng med en omlegging av jordbruket omkring 600, som flere tidligere har identifisert (Jerpåsen 1996; Myhre 2015:103–108). Det ble, i hvert fall i noen områder, holdt flere husdyr enn tidligere, og kanskje dyrket mindre areal (Fabech og Ringtved 2009). Samtidig gir flere dyr mer gjødsel, som kan gi grunnlag for bedre avlinger per areal. Det eksisterende osteologiske materialet fra boplasser på Østlandet er ikke egnet til å diskutere hva som var viktigst av små- eller storfe, men kan bare bekrefte at begge er til stede. I kremasjonsgravene finnes sau/geit fra overgangen folkevandringstid/merovingertid og fremover (Mansrud 2006:tabell 2). Sammen med et økende antall mannsgraver med tekstil- og kjøkkenredskaper (Rabben 2002) kan det antyde at roller i forbindelse med tekstil- og matproduksjon blir viktigere og kanskje også økt økonomisk differensiering og spesialisering. Ull var nødvendig for seil til seilskipene som ble utviklet i vikingtid, og kjøtt var viktig som statusmarkør og for å fø herrens følge (Isaksson 2000; Jessen og Stylegar 2012; Jørgensen 2012). Maktgrunlaget i vikingtid var derfor ikke jord til korndyrking, men tilgang til gode beiter og vinterfôr (Sindbæk 2011). Samtidig førte et mer omfattende dyrehold og dermed økt tilgang på gjødsel, til at jord kunne brukes lenger uten brakklegging, og at avlingene per areal økte. Paradoksalt nok kan derfor den økte vektleggingen av dyrehold ha ført til at korndyrkingen la premisser for bosetningsmønsteret (Grønnesby 2015). Derfor kunne bosetningene i yngre jernalder i større grad enn tidligere bli lagt nær både god dyrkingsjord, godt beite og gode områder for førsanking (Gjerpe 2013). Mest sannsynlig var altså Borre et av stedene som bosetningen ble konsentrert *til* i forbindelse med omleggingen ved overgangen til yngre jernalder.

En slik omlegging av produksjonen kan ha hatt vesentlig påvirkning på eiendomsforholdene. Ingunn Holm (2015) har vist hvordan eiendomsforholdene i et innenlandsk dalføre ble endret da tømmeret ble salgsvare på 1500-tallet, og det ble mer lønnsomt å la skogen gro enn å dyrke korn i arealkrevende svedjer. Omorganiseringen av bosetningen i landskapet er også en sosial endring. Søren Sindbæk (2011) har foreslått at i forbindelse med omleggingen av landbruket i vikingtid, «inndro» eller «privatiserte» stormenn landet mellom bosetningene, som tidligere i stor grad var felles, og at det på disse områdene ble etablert nye gårder med lav sosial status i tidlig middelalder. Gårdsnavn på –rud, -rød og -torp kan tyde på en liknende etablering på Østlandet i tidlig middelalder (Harsson 2002). Magnatenes inndragning av felles jord kan

være en årsak til at antatt perifere eller marginale områder tas i bruk i siste del av merovingertid og i vikingtid på Østlandet (Solem 2005; Stene mfl. 2015). Min forståelse av rettigheter til jord åpner altså opp for at det ikke var mangel på jord, men den skjeve fordelingen av tilgjengelig jord, som var bakgrunnen for vikingtidens utferd og ekspansjon. Krigføring var i lange perioder organisert langs andre linjer enn landbruket, noe som gjenspeilet todelingen av makten (kapittel 8.4.3). Fra midten av 700-tallet endres stridsteknikken mot større hærer og slag på et stadig mer regionalt nivå, og den rituelle krigføringen som har preget samfunnet, opphører (Andrén 2014:98; Ystgaard 2014:144, 264). Det var på denne tiden todelingen av makt opphørte og samfunnets motstand brøyt sammen. Idealet om eget hushold sto fortsatt sterkt (Hanisch 2002), men var oppnåelig for en mindre andel enn før. Det som tidligere var en rettighet, ble et privilegium, og beslutningen ble ikke lenger fattet av kollektivet rundt kokegropene, men av en leder i hallen. På den måten kunne lederen i større grad enn tidligere knytte betingelser til rettighetene, som for eksempel å få deler av overskuddet eller krigstjenester. Siden det var mindre tilgjengelig jord ble rollen som kriger i herrens tjeneste en vanligere vei til livsopphold og ære. Slik styrket herren sin rolle, og kampen om jord ble enda hardere. Den bevegelsen mot større geografiske enheter og et hierarkisk samfunn som ble avbrutt på 400- eller 500-tallet, begynte altså igjen i sein merovingertid eller tidlig vikingtid, og det er etter min mening først i denne tiden at samfunnet kan betegnes som førstetlig (kapittel 8.4.2). Det er også på denne tiden herredømmet basert på territorielt forankrede rettigheter vokser fram. Det er mulig et tilnærmet føydalt samfunn med godssamlinger og underordnede gårder drevet av ufrie (treller eller slaver), først oppstår i vikingtid eller tidlig middelalder (Brink 2012:246). Det understøttes av en undersøkelse fra Vestfold. I et forsøk på å spore godssamlinger fra middelalderen tilbake til jernalder, undersøkte Marie Ødegaard (2007; 2010) gårder med såkalte grensegraver i søndre Vestfold. På forhånd antok hun at gårder som var bondegods i middelalder i større grad enn kirke- og kongegods skulle ha graver nær gårdsgrensen for å markere eiendomsretten. Undersøkelsen viste imidlertid at omtrent like stor andel av bonde-, kron- og kirkegodset hadde slike grensegraver. Eierforholdene i søndre Vestfold i middelalderen kunne altså ikke spores tilbake til jernalder, heller ikke om en aksepterer at gårdsgrenser går tilbake til jernalder og at gravhauger markerer eiendomsrett, noe jeg stiller meg skeptisk til (kapittel 3 og 8).

Datering av stedsnavn og forståelsen av forholdet mellom steds- og gårdsnavn på Østlandet er problematisk (Pilø 2005). Den norske stedsnavnforskningen er særlig tett sammenvevd med

kontinuitetsforskningen (kapittel 3), og jeg har derfor i liten grad benyttet meg av det rike navnematerialet i avhandlingen. Det er som nevnt et brudd i det direkte boplassmaterialet omkring 600, og jeg har blant annet på grunnlag av fravær av funn, foreslått at de historisk kjente tunene ble etablert i yngre jernalder, kanskje så seint som 700. En liknende historie er nylig påvist i Trøndelag, der stabile gårdstun ble etablert på eller nær historisk kjente gårdstun ca. 600, mens bosetningen tidligere var langt mindre stabil (Grønnesby 2013, 2015; Grønnesby og Heen-Pettersen 2015). Enkelte undersøkelser nær gårdstun i Vestfold har resultert i funn av kokegropser fra yngre jernalder, noe som ellers sjelden forekommer (Gjerpe 2008c; Baar-Dahl 2012; Gollwitzer 2012b). Det kan styrke antagelsen om at de historisk kjente gårdstunene etableres i yngre jernalder. Selv om det ligger utenfor denne avhandlingen å diskutere oppkomsten av stedsnavn og forholdet mellom steds- og gårdsnavn, tror jeg Geir Grønnesby (2015:126) kan ha rett når han foreslår at stedsnavn eldre enn 600 kan ha blitt bevart fordi de ble til gårdsnavn da den fastere gårdsstrukturen seinere ble etablert.

9.4.3 *Konklusjon: Framveksten av eiendomsgrenser*

I yngre jernalder ble altså historie, kontinuitet og genealogi viktig, og måtte supplere personlige egenskaper og ferdigheter. Samtidig ble landbruksproduksjonen gradvis rettet mer mot animalske produkter og dermed ble beiter og fôrproduksjon viktigere. På 600-tallet ser det ut til at samfunnets motstand mot maktkonsentrasjoner brøt sammen, og at individer tilegnet seg rettigheter til jord, inkludert jord de ikke selv dyrket. Jeg vil derfor konkludere med at territorielt forankrede rettigheter, eller avgrensede eiendommer, oppsto på 600-tallet.

Eiendomsretten ble utviklet i krysningen mellom sosiale og politiske forhold på den ene siden og produksjon og økonomi på den andre siden (Myrdal 1989:38). Innføringen av eiendomsrett skal etter min mening ses som en prosess, og det er vanskelig å avgjøre når prosessen er fullført. Fjerningen av gravhaugen på Gulli på begynnelsen av 800-tallet kan bety at gravhaugene allerede da markerte rett til jord. Gravfeltet som ble etablert på Gulli i vikingtid inneholder imidlertid så mange graver at de ikke kan representere arveskifter etter én gård, og så stor kvinneandel at gravene neppe representerer odelen i betydning mannlig arverett til jord (se kapittel 8.2 for en diskusjon av kvinneandelen i vikingtidsgraver). Jeg vil på dette grunnlaget konkludere med at odelen i denne betydningen først oppsto i sein vikingtid eller tidlig middelalder i Vestfold.

Årstall	-400	-200	0	200	400	600	800	1000	
Tunttype	Det tilfeldige tunet								
				Det markerte tunet			[Svart boks]		
							Det ukjente tunet		
Landbruk og terrengbruk	Rullerende bruk av terreng, dyrking, beite, gjengroing, nydyrking. God plass.			Dyrehold viktigere. Konkurransen om jord.			"Sentral" jord legges brakk. "Marginal" jord dyrkes. Ytterligere dreining mot dyrehold, økt tilgang på gjødsel og enklere korn- dyrking.		
Viktige trekk	Begynnende sosiale/ økonomiske forskjeller. Enkelte graver markeres. Heterarki.			Høvdingdømmer. Sosiale/økonomiske forskjeller. Heterarkiet trues.			Grav over hus. Nye gravfelt. Graver fjernes. Kristen samfunnsmodell og religion. Kokegroper borte. Hierarki overtar.		
Rettigheter til jord	Sosialt forankrede rettigheter			Sosialt VS Territorielt forankrede rettigheter			Territorielt forankrede rettigheter		

Den svarte boksen: keramikken og kokegroppfeltene forsvinner, færre graver.

Figur 9.2 De tre tuntypene og fremveksten av territorielt forankrede rettigheter. Den svarte boksen omfatter perioden der det markerte tunet forsvinner til fordel for det ukjente tunet, og de arkeologiske kildene blir færre. Det kan skyldes en reell nedgang i befolkningen eller omlegging av bosetningen, eller slik jeg argumenterer for, både samfunnsendring og befolkningsnedgang (kapittel 9.3). Illustrasjon: Elise Naumann.

9.5 Det treskipede huset blir overflødig

Det treskipede huset med jordgravde stolper var den foretrukne boligen fra omtrent 1500 f.Kr. til omkring omkring år 1000 på Østlandet (kapittel 6) såvel som i det øvrige Skandinavia (Myhre 1980, 2002:45; Løken 1999; Pedersen og Widgren 1999; Jensen 2004, 2006; Eriksen 2015). I det følgende vil jeg kort utforske årsaken til denne kontinuiteten og hvorfor det ikke var ønskelig eller nødvendig å «challenge and contest cultural paradigms and tradition, and thus create the conditions that lead to change» (Dobres 2000:148). I yngre jernalder ser det ut til at det treskipede huset sakte, men sikkert erstattes av andre løsninger på Østlandet (kapittel 6.3) og i resten av Norge (Øye 2002:277–278), og jeg vil derfor kort diskutere hvordan teknikkmiljøet og det refleksive forholdet mellom samfunn og teknologi endrer seg ved overgangen til kristendommen.

9.5.1 *Treskipede bygninger som effektiv teknologi*

Huset med jordgravde, indre stolper i to rader er en forholdsvis enkel konstruksjon. Indre stolper bærer i (all hovedsak) vekten av taket, mens ytterveggene er lettvegger og kun bærer sin egen vekt (Myhre 1980; Herschend 1989; Komber 1989; Göthberg 2000; Edblom 2004). Ved å foreta en (over-)forenklet *chaîne opératoire*-analyse (Dobres 2000) vil jeg peke på fordeler og ulemper med å bygge hus med indre, jordgravde stolper. Forberedelsene, det vil si å samle og bearbeide materialer og redskaper, berede grunnen og måle opp tomten, kan gjøres av en enkelt person over et langt tidsrom eller av flere i et kortere. Hullene for stolpene må graves, og så må flere personer, kanskje minst fem, reise stolpene og binde sammen tre eller fire stolper så de står uten støtte (Draiby 1991; Edblom 2004). Når to grunder eller stolpepar er reist og bundet sammen, kan i teorien et uendelig antall grunder føyes til. Det er ingen vesentlig teknisk forskjell mellom hus med samme byggemåte, enten de er åtte eller åtti meter lange. I de fleste bygningene er de ytre lettveggene bygget etter den indre, takbærende konstruksjonen, og veggene kan bygges av én person (Edblom 2004). Denne bygnings-teknologien er godt egnet for hus med omtrent samme levetid som beboerne. En voksen person kan gjøre forberedelsene og mye av byggingen alene, og forberede et selvstendig liv i egen bolig, selv om det i en kortere periode er behov for hjelp (Edblom 2004). Forventet levealder i jernalderen må ha vært forholdsvis kort, også for de som nådde voksen alder (Sellevoid mfl. 1984:209). Et hus med forventet levetid på 25–50 år bygd av en ung voksen burde dermed vare resten av husbyggerens liv. Husbyggerens barn kunne derimot ikke forvente at huset skulle holde ut deres levetid, og måtte utføre omfattende reparasjoner eller bygge et nytt hus.

Når huset studeres som effektiv teknikk trer samspillet mellom mennesker og det skapte miljøet fram (kapittel 1.4.2). Gulvet i et treskipet hus var vanligvis av hardtrampet leire eller jord, og huset ble varmet opp av ett eller flere åpne ildsteder. Mennesker og dyr bodde ofte under samme tak, men antagelig i atskilte deler (Viklund 1998; Viklund mfl. 1998; Myhre 2002; Webley 2008). Fra et moderne synspunkt var sannsynligvis husene kalde, fuktige, røykfulle, trekkfulle, stinkende og generelt ubehagelig mesteparten av tiden (Beck mfl. 2007). De indre stolpene ville trolig også irritere dagens skandinaver, og ikke minst ville husets korte levealder bli betraktet som ineffektivt. Likevel var det kortlevde treskipede huset med indre jordgravde stolper den foretrukne boligen i 2500 år. Flere forhold kan tyde på at preferansene ikke var et resultat av manglende alternativer, men at jordgravde stolper og åpne ildsteder var et bevisst valg og en kulturell nødvendighet (Edblom 2004:117–119, 201; Rosberg 2009).

Åpne ildsteder er lite effektive som varmekilder, og produserer mye røyk (Edblom 2004:157–193; Beck mfl. 2007), men sjaktovner for jernutvinning viser at mer avansert ildteknologi var kjent. Som navnet indikerer har sjaktovnene store likhetstrekk med ovner, med åpning for røyk i toppen og luftinntak nederst (Larsen 2009:figur 8). Manglende bruk av ovner og skorstein skyldes dermed mest sannsynlig kulturelle valg, ikke manglende kjennskap til teknikken. Kanskje var åpne ildsteder viktige i husholdningens dagligdagse ritualer (Thörn 1996; Bradley 2005; Kaliff 2007)?

Gjennom jernalderen varierer bredde, lengde, romløsninger og andre sider av huskonstruksjonen (kapittel 6 og f.eks. Myhre 1980; Norr 1996; Løken 1997, 1999, 2001a; Artursson 2005; Gustafson 2005a; Martens 2007; Bårdseth 2008a; Gjerpe 2008a; Webley 2008; Eriksen 2015). Jordgravde stolper er av noen forskere sett som en praktisk, nødvendig del av den treskipede konstruksjonen, fordi det tunge taket og vind ellers ville fått huset til å kollapse (f.eks. Komber 1989). Funn av hus der det ikke er observert stolpehull i alle deler av huset, og en del av stolpene mest sannsynlig var plassert på flate heller og rekonstruksjoner av grindbygde hus, tyder imidlertid på at det ikke er nødvendig å grave ned stolpene (Myhre 1980; Herschend 1989; foto av H.Schelderup i Seip 1999; Grindkåsa 2012a). Dyktige skandinaviske husbyggere visste hvordan de skulle bygge vegger som bar ekstra vekt – de underbalanserte husene kollapset ikke. Indre utvikling av hus-teknologien kunne dermed ført til hus med takbærende vegger uten indre stolper (Callmer 1994; Weber 2003). Skandinaver, inkludert folk fra Østlandet, hadde kontakt med kontinentet (Shetelig 1925:121–147; Gudesen 1980:112–114; Resi 1986; Lund Hansen 1987; Ilkjær 2000; Sindbæk 2007), og må ha hatt kjennskap til byggeteknikker som ikke krevde jordgravde stolper (Zimmermann 1998). Også de indre stolpene i husene kunne vært valgt bort. Noe forenklet kunne jernalderens dyktige håndverkere antagelig ha bygget hus uten indre stolper ved å snu for eksempel Hjortspringbåten opp-ned. Likevel forble hus med indre jordgravde stolper den foretrukne bygningstypen. Den må altså ha hatt noen egenskaper som ble ansett som gode.

Det treskipede langhuset hadde utvilsomt en sentral rolle i *forn sedr* – den hedenske skikken. Gjenstander plassert i stolpehull og andre nedgravinger i bygningene, tyder på at huset ikke bare ga beskyttelse mot elementene, men var en offerplass og et sted for ritualer (Guttormsen 2003; Carlie 2004; Kristensen 2006; Eriksen 2015:244). I den kristne religionen spiller derimot huset en langt mindre viktig rolle, fordi ritualer og religiøse handlinger i hovedsak blir utført i egne bygninger – kirker. Det arkeologiske materialet tyder på at utfasingen av hus med indre, jordgravde stolper på Østlandet var en lengre prosess som begynte i merovingertid

eller tidlig vikingtid, og ble fullført da det treskipede huset gikk ut av bruk i overgangen mellom vikingtid og middelalder eller i tidlig middelalder (kapittel 6). Innføringen av kristendommen er beskrevet som en langvarig prosess (Steinsland 1995). I likhet med flere andre ser jeg påvirkningen fra kristendommen som en to-trinns prosess, først en lengre periode med kristen innflytelse på skandinaviske ideer og den hedenske samfunnsmodellen, før den seinere innføringen av kristendommen som religion og etablering av en kirkelig organisasjon (Andersen 1977; Skre 1995; Solli 1995; Gräslund 2001; Wiker 2001; Schumacher 2005; Bagge 2010). Overgangen til en ny byggeskikk sammenfaller i tid med overgangen fra hedendom til kristendom, og jeg vil i lys av tidligere analyser av byggeskikken nå drøfte om det kan være en sammenheng mellom de to endringsprosessene.

9.5.2 *En kristent påvirket hedensk samfunnsmodell*

Seinest i siste delen av vikingtid ble innflytelsen fra kristne stater i Europa markant på Østlandet (Nordeide 2011). Den nye religionen førte til en ny ideologi som legitimerte et hierarki med kongen øverst (Steinsland 2000). I prosessen ble krigeridealene underminert, idealet om maktbalanse borte og frie menneskers underkastelse ble sosialt akseptabelt i større grad enn tidligere (Sigurðsson 2003; Lunden 2004:30–33). Påvirkningen fra kristendommen, også før selve kristendommen får fotfeste, kan altså ses som en forutsetning for hierarkiseringen i yngre jernalder og innføringen av kongedømmet i tidlig middelalder (Lindkvist 1996; Steinsland 2000; Nordeide 2011:310–311). Fremveksten av kongedømmet kan dermed forstås som et interessefellesskap mellom (deler av) eliten og kirken. Kirken aksepterte den mannlige overklassens karriere, også som krigere, og overklassen aksepterte en inndeling i sosiale, relativt statiske klasser. Slik ble personlige egenskaper mindre viktige og sosiale relasjoner mer formelle, og dermed enklere å forholde seg til, og som et resultat av dette ble maktkampen mindre kompleks (Herschend 2001:178). En kristen eller latinsk samfunnsorganisasjon, der det å være aristokrat først og fremst er en funksjon, eller satt på spissen, et yrke, er et resultat av kristen innflytelse, ikke nødvendigvis at kristendommen er innført. Slik Herschend (2001:127) påpeker, kan overgangen fra hedensk til kristen samfunnsorganisasjon ha vært en kort eller lang prosess og ha skjedd til ulike tider på ulike steder. Herschend foreslår at selve prosessen er i gang rundt 950 i Trøndelag, 250 år seinere enn i Frankrike (Herschend 2001:129–131). Den kristne gravskikken ser ut til å bli etablert tidligere langs kysten enn i innlandet, og omkring 950 var Østfold det første området på Østlandet den hedenske gravskikken forsvant (Forseth 1993, 2003; Nordeide og Gulliksen 2007; Nordeide 2011). Dersom lederidealene sprer seg fra Uppland til Østlandet, slik Myhre

(1992, 2013, 2015) har foreslått, og de kristne samfunnsidealene ble innført før selve religionsskiftet, virker det altså rimelig å tro at de kristne samfunnsidealene ble innført på Østlandet før 950.

Konsekvensene av de nye idealene og eiendomsforholdene, er at bosetningene konsentreres. En større andel av bosetningene i vikingtid enn tidligere ligger på eller rett ved historisk kjente gårdstun. Samtidig som nye idealer langsomt blir innført, står idealet om å danne et eget hushold fortsatt sterkt. Sammen med krigeridealet, territoriell eiendomsrett og elitens mulighet til å beslaglegge mer jord enn de kunne dyrke, gir det en ny situasjon. Mulighetene for å etablere sitt eget hushold blir mindre, dermed blir det mer attraktivt å gå i gudeætlingenes tjeneste i bytte mot jord eller underhold. Krigs- og kultledelse ser nå ut til å være samlet i hallen, makten er fjernet fra samfunnet. Dynastiske gravplasser som Borregravfeltet og Mølen, illustrerer at i hvert fall muligheten til makt nå er arvelig (Løken 1977; Myhre 2015). Arvelig, territorielt forankret eiendomsrett til jord øker muligheten for at en slekt akkumulerer større verdier. Dersom jorden i tillegg kan drives av andre mot avgift, kan en familie eller person akkumulere verdier som langt overskrider hva de selv kan produsere (Earle 1997; Earle 2000). Dermed øker muligheten for varige, hierarkiske strukturer.

Kristendommen ser ut til å ha erstattet hedendommen som det viktigste livssynet på Østlandet rundt år 1000, og de første kirkene ble bygget rett før 1100 i Olav Kyrres regjeringstid (Skre 1995:215; Nordeide 2011). I følge Snorre var det gammel skikk i Norge å ha høgsetet midt på langpallen, og at øl ble båret omkring ilden før det ble drukket for gudene (Sturluson 1968:587). Ildstedet hadde altså en sentral rolle i et hedensk drikkeritual (Edblom 2004:118; Sundqvist 2015:242–243). Olav Kyrre brøt imidlertid med denne tradisjonen i sin regjeringstid fra 1067 til 1093. Han var den første som hadde høysetet på høgballen, som gikk tvers over stua, og den første som oppførte ovnsstuer. Innføringen av ny byggeskikk og ny religion sammenfaller altså i tid hos Snorre. Det samsvarer med resultatet av mine undersøkelser, som klart indikerer at religionsskiftet gjør det treskipede huset overflødig (Valtýr 1889). Religionen var ikke lenger forankret i huset og samfunnet, men blir institusjonalisert i kirken og fjernet fra samfunnet (Kristjánsdóttir 2015) samtidig som husoffer endrer karakter eller opphører (Carlie 2004; Falk 2008). Det betraktes ikke lenger som et eksempel på god boevne å bære øl rundt ilden eller legge ned offer i stolpehull. Jordgravde stolper og åpne ildsteder midt i rommet blir dermed et problem, og teknikernes kollektive løsning er å endre byggeteknikk (kapittel 1.4.2). Det treskipede huset med

jordgravde, indre stolper blir erstattet av nye bygningstyper seinest i tidlig middelalder (kapittel 6). Det skyldes etter min mening at det treskipede huset ikke lenger var et effektivt eller ønskelig middel for å opprettholde samfunnet. Den kollektive innsatsen som kanskje innebærer aksept av retten til å etablere hushold, var ikke lenger nødvendig, siden byggematerialet til et laftet hus kan samles over tid av en person, og huset bygges på forholdsvis kort tid av to personer. Den enkelte personen blir nå først og fremst definert gjennom kontinuitet, historie og genealogi og deretter gjennom sine personlige egenskaper. Dermed løses det sterke båndet mellom bygninger og enkeltpersoner opp. Den nye bygningsteknikken gjør at husene kan stå lenger og bli arvelige. Husene kan ha overtatt gravhaugenes funksjon som markører av genealogi, og de døde blir i mindre grad enn tidligere politiske aktører.

9.6 Eiendomsgrenser i jernalderen – en oppsummering

Nå vil jeg gi en kort oppsummering av utviklingen av rettighetene til jord på Østlandet i jernalder, hvor jeg i større grad tar hensyn til regionale variasjoner. *Det tilfeldige tunet* ble anlagt på steder der det verken var aktivitet før eller etter boplassen. Det var oftest bare ett hus på boplassen, og det ble sjeldent reparert eller ombygget. I denne fasen var altså ikke historie eller kontinuitet viktig. Det var en «menneskerett» å etablere sitt eget hushold, og jorden ble fordelt av fellesskapet, kanskje innad i en bygd. I Vestfold og Akershus varte dette til *Det markerte tunet* ble etablert omtrent 200 e.Kr., mens i Østfold skjedde overgangen allerede 200 f.Kr. Materialet fra det øvrige Østlandet er svakt, men er ikke uforenlig med en overgang omtrent 200 e.Kr.

Østfold skiller seg altså klart fra det øvrige Østlandet. Der ser det ut til at *Det markerte tunet* oppstod allerede i førromersk jernalder, og husene ble gjerne ombygget eller etterfølgende bygninger ble bygd på samme tomt. En stor bygning på Missingen i Østfold fra første del av romertid, er tolket som en hall (Bårdseth 2009). På den samme tomten ble det bygget to etterfølgende bygninger, før bosetningen tilsynelatende ble forlatt ved overgangen til folkevandringstid, selv om bebyggelsen kan ha strukket seg utenfor undersøkelsesområdet (Bårdseth og Sandvik 2007; Bårdseth 2009). Hallen, de etterfølgende bygningene og spor etter blant annet gull- og sølvhåndverk fra pløyejorden, gjør at Birgit Maixner (2015) tolker stedet som en storgård eller kanskje sentralplass av sørskandinavisk type. Ingen andre slike storgårder eller sentralplasser fra romertid er identifisert på Østlandet. Det kan skyldes kildekritiske forhold, men jeg vil fremheve at også gravskikken i Østfold var annerledes enn på det øvrige Østlandet (Hougen 1924; Løken 1974; Forseth 1993, 2003; Stylegar 2005a;

Rødstrud 2012). Et vesentlig trekk ved gravmaterialet fra Østfold er at det sosiale mellomsjiktet i stor grad mangler i vikingtid (Stylegar 2005a). Det kan tyde på at genealogi ikke lenger var viktig i kampen om jord, fordi disse rettighetene allerede var etablert.

På det øvrige Østlandet er tidsrommet 200-600 kjennetegnet av *Det markerte tunet*. Det ble plassert på steder som var i bruk både før og etter bosetningen. Noen tun var i bruk i lengre tid, men de fleste ble fraflyttet etter relativt kort tid. I denne fasen var det ikke uvanlig med ombygde, påbygde eller reparerte hus, og i en del tilfeller ble det bygd flere etterfølgende hus på tilnærmet samme tomt. Under ideologisk innflytelse fra Romerriket, direkte eller filtrert gjennom Sørskandinavia, og økonomisk påvirkning på grunn av knappere tilgang til jord, skjer en omstrukturering av samfunnet mot slutten av romertid. Dette ser jeg som elitens forsøk på å fjerne makten fra samfunnet, innføre et mer hierarkisk samfunn og bestemme hvem som skal dyrke hva hvor. Med andre ord det første forsøket på å innføre eiendomsgrenser. Etter at bevegelsen mot større og mer permanente enheter var påbegynt, men før den er fullført, kolliderer samfunnet som en følge av en befolkningsnedgang etter Den store støvsyken i 536. Etter katastrofen konsentreres bosetningen til noen få steder, delvis nyetablerte og delvis eldre boplasser. Dreiningen mot større vekt på dyrehold fortsatte og kan ha skutt ytterligere fart som en følge av befolkningsnedgangen og den økte tilgangen til jord. Flere husdyr ga mer gjødsel, som igjen kunne brukes til å øke avkastningen av korndyrkingen per arealenhet. Husdyrhold krever imidlertid større plass, og jord blir etter noe tid igjen en knapp ressurs, til tross for færre mennesker enn tidligere. Det er i dette tidsrommet med maktvakuum at kleptokratiet truet det gamle fellesskapet. Dermed blir gravhaugene en viktig markør av genealogi og retten til å etablere eget hushold, og de markerer odelsretten i betydning for fedrekult.

Det er undersøkt få boplasser fra yngre jernalder, og jeg har kalt bosetningen for *Det ukjente tunet*. Det er imidlertid sannsynlig at bosetningsmønsteret endret seg i løpet av fasen. Boplassene blir stadig mer stabile, og de historiske tunene ble etablert. Åker i Hedmark illustrerer hvor viktig kontinuitet blir i yngre jernalder. Der ble *Det markerte tunet* etablert i romertid, og flere påfølgende hus ble bygget uten å overlape. I slutten av merovingertid eller begynnelsen av vikingtid blir et nytt og større hus bygget. Det blir etter relativt kort tid erstattet av et nytt hus på temmelig nøyaktig samme tomt, stolpehullene flyttes bare noen centimeter i husets lengderetning. Dette gjentar seg så en gang til. Fjerning og ødelegging av graver indikerer kamp om eiendom og at nye eiere både etablerte og markerte seg i slutten av merovingertid eller tidlig vikingtid i Vestfold (Kristiansen 1998:176; Gjerpe 2007; Renck

2008; Herschend 2009:398; Eriksen 2015:274). Territorielt forankrede rettigheter til jord – eiendomsrettigheter – er dermed etablert. Mot slutten av perioden blir de treskipede husenes dominans utfordret av nye hustyper fordi idealene som det treskipede huset var tilpasset, ble erstattet av nye. Det treskipede husets fleksibilitet var ikke lenger ønskelig, verken som markør av innbyggernes status eller for forsvar av et statsløst samfunn, samtidig som det treskipede husets forankring i den hedenske religionen gjorde det uønsket for kirken.

Jeg foreslår derfor at før ca. 200 e.Kr. var eiendomsrett, slik vi kjenner den fra seinere perioder og skriftlige kilder, et ukjent fenomen på Østlandet, med unntak av i Østfold. I tidsrommet 200–600 blir fenomenet kanskje forstått og forsøkt innført, men dominerer ikke forholdet mellom mennesker eller forholdet mellom mennesker og jord. Etter 600 blir eiendomsrett innført og akseptert gjennom en prosess som fullføres en gang i løpet av yngre jernalder eller i tidlig middelalder.

10 Konklusjon og konsekvenser: Østlandets eiendomsgrenser i kontekst

Så langt i avhandlingen har jeg skissert oppkomsten av eiendomsgrenser på Østlandet i jernalderen og knyttet grensene til tre ulike tunntyper. Her vil jeg avrunde ved kort å sammenligne mine resultater med studier fra andre områder, og se nærmere på hvilke konsekvenser min forståelse av eiendomsforholdene i jernalderen har for forskningen på jernaldersamfunnet generelt og bosetningen spesielt. Innledningsvis vil jeg oppsummere avhandlingens premisser og viktigste resultater.

10.1 Oppsummering av avhandlingens resultater

I kapittel 1 presenterte jeg den overordnede problemstillingen for avhandlingen. Når ble territoriell eiendomsrett viktig på Østlandet? Bakgrunnen for problemstillingen var at eksisterende forskning i liten grad belyser de forlatte åkrene på den nylig utgravde lokaliteten Hørdalsåsen i Sandefjord og en rekke andre forlatte boplasser fra jernalder. Jeg presenterte også utgangspunkt og premisser for avhandlingen. Det kanskje viktigste premisset grunnet i at selv om det treskipede huset med jordgravde stolper fra et moderne ståsted må anses å være en mindre enn perfekt bolig, var den likevel foretrukket over et langt tidsrom, til tross for at beboerne etter all sannsynlighet hadde mulighet til å konstruere alternativer. Jeg legger vekt på et refleksivt forhold mellom samfunn og byggeskikk. Det er derfor sannsynlig at det treskipede huset ble ansett som et perfekt redskap eller teknikk for å opprettholde samfunnets orden. Jeg introduserte også mine analoger, eller inspirasjonskilder, som jeg ville bruke for å forstå det jeg betrakter som fremmede gårdslandskap.

I kapittel 2 ga jeg en kort faghistorisk gjennomgang av utgravingene av bygninger på Østlandet og knyttet den opp mot feltarkeologien i det øvrige Norge.

I kapittel 3 viste jeg hvordan den særnorske varianten av retrogressiv metode sammen med postulert kontinuitet har ført til at norsk bosetningsforskning har skilt seg fra den øvrige skandinaviske, og jeg utforsket hvorfor det jeg har kalt kontinuitetsforskningen er så dårlig egnet til å belyse det bosetningsmaterialet som fremkom ved maskinell flateavdekking. Jeg har særlig betonet at kontinuitetsforskningen tillegger likheter mellom det forhistoriske og det historisk kjente jordbruksamfunnet for stor vekt, og derfor ikke erkjenner historisk partikulære trekk ved jernaldersamfunnet. Likeledes hviler kontinuitetsforskningen på en postulert, men ikke tilstrekkelig etterprøvd, tanke om kontinuitet fra jernalder via middelalder og inn i nyere tid.

I *kapittel 4* foretok jeg en kildekritisk vurdering av materialets utsagnskraft. Kombinasjonen av byggeteknikk, postdeposisjonelle forhold, kulturminneforvaltningen og feltmetodene har uten tvil gjort at bygninger med elementer gravd ned under pløedybde og bygninger i områder med stor utbygging etter 1990 har desidert størst mulighet for å bli identifisert. Den geografiske spredningen av bygninger gjenspeiler derfor ikke nødvendigvis det forhistoriske bebyggelsesmønsteret. Likevel fant jeg ingen kildekritiske årsaker til at bygninger fra noen perioder skulle være relativt bedre representert i noen områder enn andre, for eksempel gjenspeiler den store andelen bygninger fra førromersk jernalder i Østfold kontra Vestfold til en viss grad en forhistorisk realitet. Derimot er det grunn til å tro at bygninger fra vikingtid og kanskje fra hele yngre jernalder er dårlige representert enn de fra eldre jernalder. Det skyldes delvis at en stor andel av bygningen fra yngre jernalder mest sannsynlig ligger under eksisterende gårdsbebyggelse, områder som sjelden blir arkeologisk undersøkt, og delvis at færre elementer ser ut til å bli gravd ned under pløedybde, og de blir dermed ikke identifisert om maskinell flateavdekking anvendes.

I *kapittel 5* presenterte jeg det metodiske utgangspunktet for analyse av boplassmaterialet, og la særlig vekt på at kvalitative og kvantitative metoder skulle brukes sammen og utfylle hverandre, slik at resultatene av analysen skulle gjenspeile forhold i forhistorien og ikke kildekritiske forhold.

I *kapittel 6* presenterte og drøftet jeg det arkeologiske materialet. Jeg la særlig vekt på at byggeskikken endret seg med tid og rom. Nord i undersøkelsesområdet var bygningene først og fremst orientert øst-vest og inngangene av Herschends mellomskandinaviske type, mens i sør var bygningene først og fremst orientert nord-sør og det forekommer både sør- og mellomskandinaviske innganger. Slik ble det klart at det søndre og nordre Østlandet utgjorde to regioner med hensyn på byggeskikken. Det er også interessant at grensen mellom de to regionene ikke følger den historisk kjente grensen mellom Viken og Opplandene eller mellom Eidsivatingslagen og Borgartingslagen. Det kunne også skilles ut flere mindre landskap. I et tilfelle ser det ut til at en bygd har en særegen byggeskikk, og Østfold skilte seg fra det øvrige Østlandet. Disse forskjellene var tydelige gjennom hele eldre jernalder, og mest sannsynlig til stede også i yngre jernalder, selv om materialet da har mindre utsagnskraft fordi det er funnet færre bygninger. De mange lokale variasjonene gjorde at det ble få bygninger fra hver periode, slik at det ikke ble utarbeidet noen bygningstypologi eller -kronologi.

I *kapittel 7* utforsket jeg hvordan boplassene ble opprettet, brukt og forlatt, og delte dem inn i *Det tilfeldige tunet* (fram til ca. 200 e.Kr.), *Det markerte tunet* (ca. 200–600 e.Kr.) og *Det ukjente tunet* (600–1050 e.Kr.).

I *kapittel 8* utforsket jeg ulike måter å organisere rettigheter til land. Ett sentralt premiss var at økonomien var *embedded* eller forankret og begrenset av et hierarkisk og statsløst samfunn. Videre viste jeg at jernalderssamfunnet vurderte handlinger på grunnlag av samfunnets sentrale verdi – ære. Økonomien var dermed ikke et middel til nyttemaksimering i tradisjonell, materialistisk forstand, men handlinger som ble vurdert som mer eller mindre ærefulle. Dermed var det ikke den som dør med flest ting som vant. I stedet var det den som døde med mest ære eller prestisje som vant. Siden kontinuitetsforskningen i liten grad har lyktes i å forklare det bosetningsmønsteret som kom fram etter at maskinell flateavdekking ble internalisert, la jeg særlig vekt på å forstå hvordan rettigheter til jord kan organiseres uten territorielt definerte eiendomsgrenser, noe som har vært lite utforsket i norsk bosetningsarkeologi. Derfor hentet jeg inspirasjon og analogier fra andre steder enn kontinuitetsforskningen og bosetningsforskningen vanligvis har gjort, blant annet fra sosialantropologiske arbeider utenfor Europa. Jeg brukte imidlertid også europeiske og skandinaviske kilder, blant annet Tacitus og Cæsar, men la vekt på andre forhold enn kontinuitetsforskningen vanligvis har gjort. I tillegg foretok jeg en kritisk gjennomgang av odelsbegrepet og synet på gravhaugene som odelsmarkør. Forholdet mellom mannlige og kvinnelige graver i haug og gravfelt med mer enn én haug per generasjon, viser at gravhauger ikke kunne markere odelsrett i betydningen mannlige fortrinnsrett til arv av jord, i hvert fall ikke før i vikingtid. I stedet er det sannsynlig at gravhaugene markerte odel i videre betydning, det vil si slektskap og genealogi med fokus på forfedrekult. Avslutningsvis presenterte jeg en modell for organisering av sosialt forankrede rettigheter til jord. I den modellen har hushold eller personer en grunnleggende rett til å dyrke jord og etablere et eget hushold. Fremtredende personer eller representanter for de eksisterende husholdene avgjør i fellesskap hvor mye og hvilken jord et hushold kan eller skal dyrke. Det betyr ikke at jeg argumenterer for økonomisk eller sosialt egalitært jernalderssamfunn, men at rettighetene var sosialt forankret gjennom for eksempel personlige egenskaper eller genealogi, og ikke forankret i jordeiendom. En heterarkisk maktfordeling mellom den ærefulle krigeren, den maktesløse høvdingen og den produktive bonden hindret arvelig rikdom og makt. Modellen er et alternativ til kontinuitetsforskningens ensidige fokus på territorielt forankrede rettigheter, og de to modellene kan ses som binære opposisjoner.

I *kapittel 9* diskuterte jeg oppkomsten av eiendomsrett og eiendomsgrenser på Østlandet konkret gjennom å knytte de påviste bosetningsmønstrene fra *kapittel 7* opp mot de ulike måtene å organisere rettigheter til jord som ble diskutert i *kapittel 8* og den historisk partikulære samfunnsmessige rammen. Hovedresultatene ble at *Det tilfeldige tunet* kjennetegnes av fravær av historie og kontinuitet og av sosialt forankrede rettigheter til jord. Det er i denne fasen den påviste forhistoriske situasjonen ligner mest på den foreslåtte modellen, men jeg vil understreke at den er utviklet som et teoretisk alternativ til kontinuitetsforskningens faste eiendomsgrenser, og at den forhistoriske situasjonen nok var langt mer nyansert enn modellen. Omtrent 200 e.Kr. oppstår *Det markerte tunet*, og kontinuitet og historie blir viktigere. Odelen i betydning forfedrekult blir for første gang markert i landskapet med gravhauger, og grunnlaget for den seinere oppkomsten av eiendomsgrenser legges. Den sosiale organiseringen av rettigheter blir utfordret, men ikke avvirket, og territorielt forankrede rettigheter ble ikke innført. Utviklingen i Østfold er noe annerledes, der var kontinuitet og historie viktig allerede 200 f.Kr., og territorielt forankrede rettigheter kan ha blitt innført allerede i eldre jernalder. Overgangen fra *Det markerte tunet* til *Det ukjente tunet* var kompleks, i likhet med overgangen fra eldre til yngre jernalder. Flere mener endringene skyldes befolkningsnedgang som følge av en naturkatastrofe i 536, og at et tilnærmet kollapset samfunn så ble organisert på nytt. Imidlertid begynner endringene både i bosetningen og samfunnet for øvrig allerede på 400-tallet, og kan ikke ha vært utløst av katastrofen. I stedet har jeg blant annet ved å bruke svartedauen som analogi vist hvordan en befolkningsnedgang ga fart til eller endret retningen til pågående endringer. Bosetningen fra ca. 600 og fram til slutten av yngre jernalder har jeg karakterisert som *Det ukjente tunet*, fordi det er undersøkt færre bygninger fra denne perioden enn tidligere perioder. Etter en nøye vurdering av kildekritiske forhold har jeg imidlertid kunnet trekke noen konklusjoner også ut fra fraværet av funn. Sammen med boplassene som er undersøkt tyder det på at historie, kontinuitet og genealogi blir viktig, og at gårdene gjerne ble bygd på eller nær historisk kjente gårdstun. Det er i denne fasen territorielt organiserte rettigheter til jord ble utviklet, i hvert fall i forbindelse med innmark, og det resulterer etter hvert i gårdsgrenser og jordeiendommer. Odelsrett i betydning mannlig arverett til jord, kan ha blitt utviklet mot slutten av perioden, eller eventuelt rett i etterkant. Med faste eiendomsgrenser og mulighet for å få avkastning fra jord en ikke selv drev eller bodde på, økte de sosiale og økonomiske forskjellene. Med innføring av odelen minsket sjansene for å splitte jordeckeieendommene, og slekter kunne skaffe seg et stort maktgrunnlag. Etableringen av de faste tunene og eiendomsretten utfordret de treskipede husenes dominerende stilling, fordi kortlevde hus ikke var tilpasset den nye

situasjonen hvor kontinuitet og stedfasthet var viktigere enn fleksibilitet. Da kristningen slo gjennom ble husene med sentrale ildsteder, forankring i jorden og en sentral rolle i kulten helt overflødige, og den 2500 år lange tradisjonen med å bygge treskipede bygninger med jordgravde stolper opphørte.

10.2 Østlandet og omverdenen

Tidfestingen av territorielt forankrede eiendomsrettigheter først til yngre jernalder eller kanskje så seint som til vikingtid, avviker ikke bare fra den etablerte forestillingen om norske forhold, men også fra etablerte tolkninger andre steder i Nord-Europa, for eksempel i Nederland og i det nærliggende Sør-Skandinavia (Hedeager 1990; Gerritsen 1999; Herschend 2009; Løvschal og Kähler Holst 2014). Jeg vil imidlertid påpeke at mine konklusjoner kanskje ikke er så radikalt forskjellig fra det som er nådd av andre forskere som har hatt bygninger som hovedkilde (som Pilø 2005; Friman 2008; Møller 2011; Grønnesby 2013; Svedjemo 2014; Eriksen 2015; Grønnesby 2015; Grønnesby og Heen-Pettersen 2015; Hansen 2015). Det kan styrke Piløs (2005) påstand om at bebyggelsesutviklingen best kan studeres gjennom det han kaller det direkte boplassmaterialet, nemlig bygningene. Den langt seinere innføringen av eiendomsrett på Østlandet enn i Sørskandinavia, er imidlertid i overensstemmelse med det arkeologiske materialet og en reell forhistorisk situasjon, slik jeg nå vil vise. Det er en vanlig oppfatning at inndelingen og oppdelingen av landskapet i Sørskandinavia begynte allerede i slutten av bronsealder og fortsatte gjennom førromersk jernalder, før eiendomsbegrepet fikk feste i romertid (Hedeager 1990; Herschend 2009; Løvschal og Kähler Holst 2014), selv om det nylig er foreslått at den eksisterende bebyggelsesstrukturen på Fyn ikke kan føres lenger tilbake enn til ca. 600 e.Kr. (Hansen 2015). Hedeager (1990:180–181) knytter fremveksten av gårdsgrenser til inndelingen i innmark og utmark. I det danske materialet hun studerer finner hun at dette skjer som en prosess som begynte på 200-tallet og var fullført på 400-tallet. Dette understøttes av Herschend (2009:216–217) som mener at større hus og gjenoppbygde hus varslet en kommende inndragning av retten til å etablere sitt eget hushold med tilhørende beiter og dyrkingsjord. Det varslet også at fordeling av jord ikke lenger ble gjort av fellesskapet eller ledende personer, og disse mistet sin funksjon eller makt. I Sør-Skandinavia begynte prosessen mot slutten av førromersk jernalder og ble fullført omkring 500 e.Kr., da det ble mulig å eie land uten å bo på det (Herschend 2009:258–259, 393). På Østlandet begynte prosessen med større og gjenoppbygde hus i romertid, flere hundre år seinere, med unntak av Østfold der praksisen begynner allerede i førromersk jernalder. Jeg mener altså at fremveksten

av eiendomsrettigheter skjer opptil 500 år seinere på Østlandet enn i Sør-Skandinavia, med Østfold som unntak. Isolert sett kan det fremstå som merkelig med tanke på at det er forholdsvis kort geografisk og sannsynligvis også kort kulturell avstand mellom de to områdene (Solberg 2000; Myhre 2002; Jensen 2004, 2006).

Et raskt blikk på det arkeologiske materialet og prosessen bak fremveksten av eiendomsrettigheter, gjør derimot den store tidsforskjellen mer sannsynlig. Allerede i slutten av bronsealder dyrkes parsellerte og klart avgrensede og markerte åkre, såkalte *celtic fields*, i Danmark (Løvschal og Kähler Holst 2014). De forekommer ikke på Østlandet. Markeringen av åkrene på Hørdalsåsen i førromersk jernalder og romertid, som er de klareste avgrensningene som er kjent på Østlandet, var små og lave, og de enkelte åkrene bar ikke preg av standardisering (Mjærum 2012a, 2012b). I førromersk jernalder fremstår plasseringene av husene i landsbyene i Danmark som et resultat av regulert parsellering, selv om det er funnet få gjerder fra denne perioden (Løvschal og Kähler Holst 2014). Også disse trekkene mangler på Østlandet. I førromersk jernalder blir husene i Danmark stadig gjenoppbygd på samme tomt, et trekk som ikke er observert på Østlandet før 200 e.Kr. Østfold er imidlertid også i denne sammenhengen et unntak, der begynte prosessen allerede mot slutten av førromersk jernalder (Bukkemoen 2015). Det er derfor liten tvil om at Østfold skiller seg fra det øvrige Østlandet. Videre vil jeg foreslå at det er større likhetstrekk mellom Østfold og Sørskandinavia enn mellom det øvrige Østlandet og Sørskandinavia.

Mangelen på funn av gjerder på Østlandet kan skyldes byggemåter og kildekritiske forhold, men den økende kontinuiteten i bosetningen tidlig i førromersk jernalder i Danmark og i siste halvdel av romertid på Østlandet, tyder på at prosessen med å dele opp landskapet begynner langt seinere på Østlandet. Jeg knytter de spesialiserte kokegropfeltene til møter mellom jevnbyrdige, og foreslår at det kan ha vært nettopp der jorden ble fordelt. Kokegropfeltene går i all hovedsak ut av bruk i førromersk jernalder i Danmark, men først i overgangen mellom eldre og yngre jernalder på Østlandet (Narmo 1996; Gjerpe 2001; Gustafson 2005b; Henriksen 2005; Martens 2005b; Gjerpe 2008c; Baar-Dahl 2012). Det ser altså ut som om prosessen med å dele opp landskapet foregår med omtrent 500 års mellomrom, først i Danmark og seinere på Østlandet. Det er også store forskjeller i gravskikken i yngre jernalder på Østlandet og i Danmark, som for eksempel har langt færre rikt utstyrte graver eller graver markert med haug. I tillegg indikerer en lang rekke forhold, som ryttergraver, kammergraver, graver med vognkarmer og ringborgene og andre forsvarsanlegg, tilstedeværelsen av en sentralmakt og en organisert hær i vikingtiden i Danmark (Jensen 2004:335–399). Enkelte av

disse trekkene, som ryttergraver og kammergraver, finnes også på Østlandet, men fremstår som langt mindre standardiserte (Braathen 1989; Eisenschmidt 1994; Stylegar 2005b; Pedersen 2014:207). Lavere grad av standardisering av gravinventaret og totalt fravær av store forsvarsanlegg, indikerer etter min mening fravær av sentralmakt i vikingtid på Østlandet.

Mens utviklingen av eiendomsrett ser ut til å skje seinere på Østlandet enn i Sørskandinavia, har den parallellt lenger nord. Geir Grønnesby (2005, 2013, 2015; Grønnesby og Heen-Pettersen 2015) har i flere arbeider vist at de historisk kjente gårdstunene i Trøndelag ble etablert på 600-tallet. Han argumenterer for at korndyrkingen da overtok husdyrholdets rolle som det viktigste elementet i landbruket, både sosialt og økonomisk. Dermed vokste det fram en kontinuerlig bosetning nær faste åkre, og husdyr var ikke lenger samfunnets viktigste ressurs og verdsetter. Dyrkingsjord overtok denne rollen, og eiendomsrett til jord ble etablert eller forsterket. Grønnesby daterer altså oppkomsten av eiendomsrettigheter til omtrent 600, og vi er altså langt på vei på linje, selv om jeg i sterkere grad vil fremholde at det på Østlandet var en *prosess* som begynte omtrent 600, og kanskje ikke endte før i vikingtid.

10.3 Konsekvenser og veien videre

Som en bieffekt av arbeidet med et stort empirisk materiale har jeg gjort meg noen refleksjoner rundt arkeologisk feltarbeid og ivaretagelsen av materialet. Jeg har tidligere påpekt at bygninger ikke er registrert i Kulturhistorisk museums databaser på samme måte som gjenstander, og at det gjorde innsamlingen av data langt mer tidkrevende enn nødvendig. Undersøkte bygninger bør behandles med like stor respekt som øvrig arkeologisk materiale. Det krever at bygningene beskrives på en standardisert måte, og gjøres tilgjengelig gjennom databaser. Selv om museenes gjenstandsbaser er digitaliserte fremstår de i dag som utdaterte levninger fra 1800-tallets gjenstandsfokuserte arkeologi. De bør erstattes av arkeologibaser der bygninger, kokegrop, makrofossiler og annet arkeometrisk materiale fra flateavdekking presenteres like nøye og standardisert som gjenstander. Min gjennomgang av bygningene (kapittel 6) illustrerer det vitenskapelige potensialet som ligger i en slik database. Bygningene er heller ikke systematisk beskrevet i Kulturhistorisk museums rapporter. Dersom museet hadde utarbeidet en mal for morfologisk beskrivelse av bygningene (igjen: slik det er gjort for gjenstander), med hensyn på blant annet lengde, bredde, innganger, ildsteder, vegger, takbærende konstruksjon og funksjonsinndeling, ville beskrivelsen av husene blitt mer enhetlig og fått større vitenskapelig verdi.

I tillegg er det to forhold som sjelden undersøkes eller tillegges liten vekt i rapportene. For det første ville det styrket min forståelse av avslutningen av lokalitetene dersom det var oppgitt om husene brant, ble revet eller ganske enkelt forlatt, men dette kommenteres sjeldent. For det andre er stolpens tverrsnitt i all hovedsak ukjent. Det skyldes at de fleste stolpehull ser ut til å ha blitt snittet i to for å undersøke stolpehullets eller stolpeavtrykkets profil. Dersom stolpehullene i stedet hadde blitt gravd, i flate kunne opplysninger om stolpen i noen tilfeller blitt observert og gitt ny innsikt i bruken av materialer.

En av avhandlingens begrensninger er at jeg ikke har funnet noen områder som egner seg for studier av oppkomsten av eiendomsgrenser i en bygd eller et mindre område, eller av prosessen som førte til etableringen av en spesifikk gård. Det har til dels sammenheng med at de undersøkte lokalitetene er små. Eventuelle framtidige arkeologiske undersøkelser av større, sammenhengende områder kan kanskje gjøre slike studier mulig.

I denne avhandlingen har jeg vist hvordan jordbruksøkonomien i jernalder var forankret i et samfunn der andre idealer enn økonomisk vinning dominerte. Dermed blir ideen om jernalderbonden som en rasjonell økonomisk aktør med målsetning om størst mulig økonomisk utbytte, uaktuell. Min forståelse av eiendomsrettigheter i jernalder avviker fra den til nå dominerende tolkningen der eiendomsgrenser ses som stabile i hvert fall fra romertid eller folkevandringstid. Dette har store konsekvenser for forståelsen av det ikke-statlige eller før-statlige samfunnet og av statens oppkomst på Østlandet. Selv om konsekvensene av mine tolkninger ikke blir utforsket her, vil jeg antyde noen områder som er aktuelle for videre forskning.

Arbeidet åpner opp for en ny forståelse av variasjonene som preget gårdene og landbruket i jernalderen. Dersom gårdene ikke var permanente bebyggelser, men flyttet rundt i landskapet med én eller noen få generasjoners mellomrom, kan de mange ødegårdene forstås på en ny måte som representative for sin tid, og ikke marginale gårder brukt kun i perioder med befolkningsoverskudd. De forlatte boplassene blir dermed en kilde til jernalderens samfunn i større grad enn det som ofte er antatt. Det er grunn til å tro at jorder ble lagt øde uten at de var marginale og brukt i kortere perioder med høyt befolkningspress. Resultatene åpner også opp for nye studier av hvorfor gårdene ble forlatt, med sterkere fokus på sosiale forklaringer.

Avhandlingen åpner videre for en ny forståelse av samfunnsutviklingen i jernalderen. Vikingtidens krigertokter og emigrasjon kan nå forstås som et resultat av sosiale og økonomiske forhold heller enn et resultat av befolkningsoverskudd. Befolkningstettheten i

vikingtid var neppe høyere enn i tidlig middelalder, men siden mye jord ble brukt som beite av eliten, var mange likevel uten egen dyrkingsjord. Etableringen av nye hushold kunne bare skje etter en underkastelse hos en jordeier. For noen var underkastelsen akseptabel, for andre ikke. Den skjeve fordelingen av jord resulterte dermed i utvandringen til Island, plyndringstokter og seinere erobringstokter til blant annet de britiske øyer og hierarkisering på Østlandet. Med andre ord var innføring av eiendomsretten og den påfølgende skjevheten i tilgang til jord en katalysator for dyptgripende endringer i Europa.

Jeg har vist at endringer i byggeskikken er en integrert og vesentlig del av religionsskiftet og en forutsetning for statsdannelsen. Kunnskapen om kronologiske forskjeller mellom oppkomsten av territorielt forankrede rettigheter på Østlandet og i Sørskandinavia, åpner dermed opp for ny forståelse av tilsvarende forskjeller i statsdannelsen. En forståelse av jordbruksbosetningen og bosetningen som *embedded* åpner videre opp for at bosetningsstudier og studier av religion, kult og identitet kan belyse hverandre i større grad enn det som er tilfelle i dag.

Mye av kunnskapen om de ikke-statlige eller førstatlige samfunn utenfor Europa som jeg har benyttet som inspirasjon, er opprinnelig samlet inn for å bidra til europeiske staters kolonialisering, og kunnskapen er selvfølgelig eurosentrisk. I arbeidet med å dekolonialisere disse historiene har forskere påpekt at overgangen fra sedvanerett eller «tradisjonell» lovgivning til skrevne lover, ikke bare favoriserte kolonimakten, noen lokale grupper ble også styrket på bekostning av andre (Pottier 2005). Et slikt perspektiv fremstår som svært relevant for å forstå de markante endringene som fant sted i Skandinavia i sein jernalder. Jeg mener derfor at det å studere overgangen fra ikke-statlige eller førstatlige samfunn til stat og fra hedensk til kristent samfunn i Norden som en kolonialiseringssprosess, og bruke den europeiske kolonialiseringen i Afrika og Asia som analogi eller inspirasjon, vil gi nye innblikk i hvordan prosessen foregikk. Inspirasjon fra seinere og mer kjente kolonialiseringssprosesser kan for eksempel være nyttig for å dekolonialisere etnografiske tekster som *Germania* og *Gallerkrigene* og til å skille bedre mellom «ekte» og «falsk» historie og minne i skandinaviske historiske tekster.

Min gjennomgang og kritikk av et sett med postulerte premisser for retrogressiv metode, min kritikk av tanken om at gravhauger markerer odel i betydning mannlig fortrinnsrett til arv av jord, min forståelse av jernalderens jordbruksøkonomi som forankret i et samfunn der målet var ære og ikke maksimering av økonomisk overskudd, min påvisning av markante

variasjoner i bosetningen i tid og rom, min forståelse av jernaldersamfunnet som heterarkisk og med maktbalanse mellom ærefulle krigere, maktesløse høvdinge og produktive bønder og ikke minst min forståelse av jernalderen som en dynamisk periode med stadige maktkamper og maktskifter og omstrukturering av bosetningen og samfunnet i overgangen mellom eldre og yngre jernalder, gjør det vanskelig å benytte forhold kjent fra yngre skriftlige kilder, kart eller eiendomsforhold og retrogressiv metode til å belyse eldre, forhistoriske perioder. Mine funn understreker derimot behovet for å bruke retrogressiv metode til å identifisere og forstå både ulikhetene og likhetene mellom jernalder og yngre perioder. Jeg vil derfor konkludere med at retrogressiv metode kombinert med streng kildekritikk er egnet til å utforske for eksempel den historisk kjente gårdsstrukturens røtter. Derimot fremholder jeg at metoden er uegnet ved utforskning eller påvisning av historisk spesifikke trekk ved jernaldersamfunnet. Vi kan med andre ord utnytte retrogressiv metode for å forstå oss selv, men ikke til å forstå de fremmede fra jernalderen.

Den nye kunnskapen om endring og kontinuitet i jernalderens jordbruksbosetning har også relevans for samtiden. Vi lever i en tid med markante endringer. Den nye forståelse av jordbruksbosetningen i yngre jernalder som en lang, pågående prosess som ender i et radikalt nytt bosetningsmønster og et nytt samfunn, kan kanskje brukes til å forstå hvilke langsiktige konsekvenser endringene av dagens landbrukspolitik vil ha.

Mine problemstillinger har vært rettet mot endring i tid og rom, og jeg har i mindre grad vært opptatt av sosiale og økonomiske variasjoner i byggeskikken. Det ville være interessant om ny forskning på funksjonsinndelinger av bygningene ved hjelp av gjenstander, makrofossiler og arkitektoniske løsninger kunne vise om noen former for sosial eller økonomisk status var over- eller underrepresentert i bosetninger med lengre kontinuitet, eller om detaljerte studier av makrofossilmaterialer kunne påvise ulikheter eller endringer i jordbruksøkonomien. Bosetningsmaterialet fra Østlandet er altså på langt nær tomt for informasjon.

Litteraturliste

- Aitken, M. J.
1990 *Science-based dating in archaeology*. Longman archaeology series. Longman, London.
- Alm, Torbjørn og Brita Elvevåg
2013 Ergotism in Norway. Part 1: The symptoms and their interpretation from the late Iron Age to the seventeenth century. *History of Psychiatry* 24(1):15–33.
- Amory, Frederic
2001 The Historical Worth of Rígsþula. *Alvíssmál* 10:3–20.
- Amundsen, Leiv
1972 *Instituttet for sammenlignende kulturforskning 1922–1972*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Amundsen, Marie
2013 Kalvebeitets sosiale kronologi : Menneskelig handling i tid og rom. Upublisert masteroppgave ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo.
- Amundsen, Marie og Per Ditlef Fredriksen
2014 Når stedsbånd veves og løses opp. En sosial kronologi for bosetningen av Kalvebeitet i indre Sogn i yngre romertidog folkevandringstid. *Viking* 77:79–104.
- Andersen, Hans Christian
1991 Rapport over arkæologisk udgravning 1990. Tingvollheimen, Tune, Østfold. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Andersen, Svend Th. og Björn E. Berglund
1994 Maps of terrestrial non-tree pollen (NAP) percentages in north and central Europe 1800 and 1450 yr B.P. I *Evaluation of land surfaces cleared from forests in the Roman Iron Age and the time of migrating Germanic tribes based on regional pollen diagrams*, redigert av B. Frenzel, s. 119–134. Paläoklimaforschung/Palaeoclimate Research, vol. 12. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Andersen, Per Sveaas
1960 *Rudolf Keyser. Embetsmann og historiker*. Universitetsforlaget, Oslo.
1977 *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Handbok i Norges Historie, bind 2. Universitetsforlaget, Oslo.
- Andersson, Kent og Frands Herschend
1997 *Germanerna och Rom*. Occasional papers in archaeology, vol. 13. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala.
- Andrén, Anders
1987 Avgränsning eller tillhörighet? - olika principer för social organisation. I *Nordisk TAG : rapport fra den første nordiske TAG-konference i Helsingør, 15–17 november 1985*, redigert av Kristian Kristiansen, s. 23–31. Københavns Universitet, København.
2014 *Tracing Old Norse cosmology : the world tree, middle earth & the sun in archaeological perspectives*. Vägar till Midgård, vol. 16. Nordic Academic Press, Lund.
- Ångeby, Gisela
1999 Långhusets livstid – en diskussion kring järnåldershusets brukningstid och sociala funktioner utifrån ett månghundraårig halländsk exempel. I *Kring*

- västsvenska hus: boendets organisation och symbolik i förhistorisk tid, redigert av Tore Artelius, Eva Englund og Lars Ersgård, s. 9–26. GOTARC, Series C Arkeologiska Skrifter, nr 22. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Arendt, Hannah
1961 *Between past and future*. Faber and Faber, London.
- Arrhenius, Birgit
2013 Helgö in the shadow of the dust veil 536–37. *Journal of Archaeology and Ancient History* 5:1–15.
- Artelius, Tore
2004 Minnesmakarnas verkstad. Om vikingatida bruk av äldre gravar och begravningsplatser. I *Minne och myt Konsten att skapa det förflutna*, redigert av Åsa Berggren, Stefan Arvidsson og Ann-Mari Hållans, s. 99–119. Vågar till Midgård, vol. 5. Nordic academic press, Lund.
- Artursson, Magnus
2005 Böndernas hus. I *Järnålder vid Öresund band 1. Spezialstudier och syntes*, redigert av Anne Carlie, s. 76–161. Skånska spor - arkeologi längs Västskustbanan. Riksantikvarieämbetet, Lund.
- Arwill-Nordbladh, Elisabeth
2008 Aska och Rök – om minne og materiell kultur i nordisk vikingatid. I *Arkeologi og identitet*, redigert av Bodil Petersson og Peter Skoglund, s. 169–188. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, vol. 53. Institutionen för arkeologi og antikens historia, Lund.
- Aschehoug, T. H.
1866 *Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814*. I Commission hos Feilberg & Landmark, Christiania.
- Axboe, Morten
1999 The year 536 and the Scandinavian gold hoards. *Medieval Archaeology* 43:186–188.
2007 *Brakteatstudier*. Nordiske fortidsminder, Serie B, bind 25. Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, København.
- Axelsen, Irmelin
2012 Kristendom drepte hesten : en analyse av hesten som arkeologisk forskningsobjekt. Upublisert masteroppgave ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo.
- Bagge, Sverre
2001 *Da boken kom til Norge*. Norsk idéhistorie, vol. 1. Aschehoug, Oslo.
2010 *From Viking stronghold to Christian kingdom: state formation in Norway, c. 900–1350*. Museum Tusulanum Press, København.
- Baker, Alan R. H.
1968 Note on the retrogressive and retrospective approaches in historical geography. *Erdkunde* 22:244–245.
- Bakka, Egil
1965 Ytre Moa. Eit gardsanlegg frå vikingtida i Årdal i Sogn. *Viking* 29:121–145.
1971 *Scandinavian trade relations with the Continent and the British Isles in the pre-Viking times*. Antikvarisk arkiv, vol. 40. Early Medieval studies, vol. 3. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Ballin, Torben Bjarke
1998 *Oslofjordforbindelsen arkæologiske undersøgelser ved Drøbaksundet*. Varia, vol. 48. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

- Bantelmann, Albert
 1975 *Die frühgeschichtliche Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstedt: Landschaftsgeschichte und Baubefunde*. Elisenhof : Ergebnisse der Ausgrabung der frühgeschichtlichen Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstedt 1957/58 und 1961/64 /1. Peter Lang, Frankfurt.
- Barrett, John C.
 2013 Concluding comment. Land, life and dwelling perspective *IAAn archaeology of land ownership*, redigert av Maria Relaki og Despina Catapoti, s. 291–297. Routledge, London.
- Barth, Fredrik
 2008 *Afghanistan og Taliban*. Pax, Oslo.
- Baudou, Evert
 1989 Hög – gård – helgedom i Mellannorrland under äldre järnåldern. *Arkeologi i Norr* 2:9–44.
- Beck, Anna Severine
 2011 Åbne døre til fortidens bebyggelse. *Primitive tider* 13:1–15.
- Beck, Anna Severine, Lehne Mailund Christensen, Jannie Ebsen, Rune Brandt Larsen, Dyveke Larsen, Niels Algreen Møller, Tina Rasmussen, Lasse Sørensen og Leonora Thofte
 2007 Reconstruction - and then what? Climatic experiments in reconstructed Iron Age houses during winter. I *Iron Age houses in flames: testing house reconstructions at Lejre*, redigert av Marianne Rasmussen, s. 134–173. *Studies in technology and culture*, vol. 3. Lejre historical-archaeological experimental centre, Lejre.
- Becker, Bernd
 1993 An 11,000-year german oak and pine dendrochronology for radiocarbon calibration. *Radiocarbon* 35(1):201–213.
- Becker, C.J.
 1966 Früheisenzeitliches dorfer bei Grøntoft, Westjütland, 3. Vorbericht Die Ausgrabungen 1961–63. *Acta Archaeologica* 36:209–222.
- Benedictow, Ole Jørgen
 1992 Plague in the late medieval Nordic countries : epidemiological studies. Middelalderforlaget, Oslo.
 1996 *The medieval demographic system of the Nordic countries*. 2. Utgave. Middelalderforlaget, Oslo.
 2002 *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge : pestepidemiens historie i Norge 1348–1654*. Unipub, Oslo.
 2004 *The Black Death, 1346–1353: the complete history*. Boydell Press, Woodbridge.
- Berg, Evy
 1997 *Gård og grav på Rør i Rygge, Østfold. Dobbeltsporprosjektet arkeologiske undersøkelser 1994–1996*. Varia, vol. 47. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
 1998 *Innberetning til topografisk arkiv. Reguleringsplan for Hedrum kirke/Hedrum prestegård. Utvidelse av kirkegård. Larvik kommune, Vestfold*. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Berg, Heidi Lund
 2013 Nøkkelpriksis: Østnorske jernaldernøkler som symbol og teknologi. Upublisert masteroppgave ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo.
 2015 'Truth' and reproduction of knowledge. Critical thoughts on the interpretation and understanding of Iron-Age keys. I *Viking Worlds. Things, spaces and*

- movement*, redigert av Marianne Hem Eriksen, Unn Pedersen, Bernt Rundberget, Irmelin Axelsen og Heidi Lund Berg, s. 124–142. Oxbow Books, Oxford.
- Berg-Hansen, Inger Marie
- 2010a På sporet av tidlig gårdsstruktur. Kjeldsvika – en marginal bosetning fra bronsealder og jernalder i et sentralområde på Lista, Vest-Agder fylke. *Viking* 73:121–142.
 - 2010b Jernalderhus på Vøien. *Årbok for Asker og Bærum Historielag* 50:8–15.
 - 2015 *Arkeologiske undersøkelser 2005–2006*. Portal, Kristiansand.
- Berglund, Birgitta, Katarina Eriksson, Ingunn Holm, Håkan Karlsson, Jenny Karlsson, Susanne Pettersson, Anna Sundberg, Bo Ulfhielm og Stig Welinder
- 2009 The historical archaeology of the mediaval crisis in Scandinavia. *Current Swedish archaeology* 17:55–78.
- Bergstøl, Jostein
- 1997 *Fangstfolk og bønder i Østerdalen: rapport fra Rødsmoprojektets delprosjekt "marginal bosetning"*. Varia, vol. 42. Oldsaksamlingen, Oslo.
 - 2009 *Arkeologiske undersøkelser 2003–2004. Katalog og artikler*. Varia, vol. 77. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Bill, Jan og Aoife Daly
- 2012 The plundering of the ship graves from Oseberg and Gokstad: an example of power politics? *Antiquity* 86:808–824.
- Birkeli, Emil
- 1943 *Fedrekult : fra norsk folkeliv i hedensk og kristen tid*. Dreyer, Oslo.
- Bjerck, Hein Bjartmann
- 1993 *I jernalderhøvdingens innerste rike. Steigen fortidspark*. Fotefar mot nord. Nordland fylkeskommune, Bodø.
- Bjørge, Tore, Siv Kristoffersen og Christopher Prescott (redaktører)
- 1992 *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981–87*. 16. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Björhem, Nils og Ulf Säfvestad
- 1993 *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmöfynd, vol. 6. Malmö Museer, Arlöv.
- Bjørkvik, Halvard og Andreas Holmsen
- 1972 Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida? : fordelinga av jordeigedomen i Noreg i 1661. Tapir, Trondheim.
- Blindheim, Charlotte
- 1974 Comments on Economic Structures in the Early Iron Age. *Norwegian Archaeological review* 7(2):123–127.
- Bloch, Marc
- 1931 *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Institutt for sammenlignende kulturforskning: Skrifter Serie B, vol. 19. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
 - 1966 *French rural history: an essay on its basic characteristics*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Boas, Franz
- 1974 The Principles of Ethnological Classification. I *A Franz Boas reader*, redigert av George W. Stocking Jr., s. 61–67. The University of Chicago press, Chicago and London.
- Bonde, Niels og Arne Emil Christensen

- 1993 Dendrokronologisk datering af tømmer fra gravkamrene i Oseberg, Gokstad og Tune. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1991–1992*:153–160.
- Bondeson, Lennart og Tobias Bondesson
2014 On the mystery cloud of AD 536, a crisis in dispute and epidemic ergotism: a linking hypothesis. *Danish Journal of Archaeology* 3(1):61–67.
- Boserup, Ester
1973 *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*. CWK Gleerup Bokförlag, Lund.
- Bourdieu, Pierre
1973 The Berber House. I *Rules and Meaning. The Anthropology of Everyday Knowledge*, redigert av Mary Douglas, s. 98–110. Penguin Education, Harmondsworth.
1977 *Outline of a theory of practice*. Esquisse d'une théorie de la pratique, vol. 16. Cambridge University Press, Cambridge.
1995 *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Pax, Oslo.
- Bourdieu, Pierre og Loïc J. D. Wacquant
1996 *Refleksiv sociologi: mål og midler*. Hans Reitzel, København.
- Bradley, Richard
2001 Orientations and origins: a symbolic dimensions to the long house in Neolithic Europe. *Antiquity* 75:50–56.
2003 The translation of time. I *Archaeologies of memory*, redigert av Ruth Van Dyke og Susan E. Alcock, s. 221–227. Blackwell publishing, Oxford.
2005 *Ritual and domestic life in prehistoric Europe*. Routledge, London.
- Bradley, Richard og David Yates
2007 After Celtic Fields: the social organisation of Iron Age agriculture. I *The Earlier Iron Age in Britain and the near continent*, redigert av Colin Haselgrove og Rachel Pope, s. 94–102. Oxbow books, Oxford.
- Bratt, Peter
2008 *Makt uttryckt i jord och sten : stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm studies in archaeology, vol. 46. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, Stockholm.
- Braudel, Fernand
1949 *La Mediterranee et le monde mediterraneen a l'epoque de Philippe II*. Armand Colin, Paris.
1980 *On history*. University of Chicago Press, Chicago.
1995 *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*, vol. I–II. University of California press, Berkeley-Los Angeles-London.
- Brendalsmo, A. Jan og Frans-Arne Stylegar
2001 *Kirkested i 1000 år. Grend, gård og grav i Liknes, Kvinesdal kommune i Aust Agder*. NIKU publikasjoner, vol. 111. NIKU, Oslo.
- Brink, Stefan
1984 Absolut datering av bebyggelsesnamn. I *Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder. NORNA's niende symposium i København 25–27 oktober 1982*, redigert av Vibeke Dalberg, Gillian Fellows-Jensen, Bent Jørgensen og John Kousgård Sørensen, s. 18–66. NORNA-rapporter, vol. 26. NORNA-förlaget, Uppsala.
1999 Social order in the early Scandinavian landscape. I *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark may 4–7 1998*, redigert av Charlotte Fabech og Jytte Ringtvedt, s. 423–439. Jutland Archaeological Society, Moesgård.
2000 Law and legal customs in viking age Scandinavia. I *The Scandinavians from the Vendel period to the tenth century : an ethnographic perspective*, redigert

- av Judith Jesch, s. 87–127. *Studies in historical archaeoethnology*, vol. 5. Boydell Press Center for Interdisciplinary Research on Social Stress, Woodbridge.
- 2003 ambátt, seta, deigja - þræll, þjónn, bryti. I *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*, redigert av Thomas Lindkvist og Janken Myrdal, s. 103–117. *Skogs- och lantbrukshistoria: Skrifter*, vol. 17. Nordiska museets förlag, Stockholm.
- 2008a Law and society. Politics and legal customs in Viking Scandinavia. I *The Viking world*, redigert av Neil S. Price og Stefan Brink, s. 23–31. Routledge worlds. Routledge, London.
- 2008b Naming the land. I *The Viking world*, redigert av Neil S. Price og Stefan Brink, s. 57–66. The Routledge worlds. Routledge, London.
- 2008c People and land in Early Scandinavia. I *Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe.*, redigert av I. H. Garipzanov, P. J. Geary og P. Urbanczyk, s. 87–112. Turnhout, Brepol.
- 2012 *Vikingarnas slavar: den nordiska trälldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Atlantis, Stockholm.
- 2013 Myth and ritual in pre-Christian scandinavian landscape. I *Sacred sites and holy places : exploring the sacralization of landscape through time and space*, redigert av Sæbjørg Walaker Nordeide og Stefan Brink, s. 33–51. *Studies in the early Middle Ages*, vol. 11. Brepols, Turnhout.
- Brøgger, A.W.
- 1917 Dr. Andr. M. Hansen. *Samtiden* 1917:611–616.
- 1925a *Det norske folk i oldtiden*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie A Forelesninger, vol. 6a. Aschehoug, Oslo.
- 1925b *Veid og vær*. Universitetet i Oslo, Oldsaksamlingen, Oslo.
- 1925c Vår bondekulturs opprinnelse. *Videnskapsakademiets Årbok* 1925:1–30.
- 1930 Fortid og fremtid. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 1929:1–19.
- 1933 Sigd, ljå og snidill. Av det norske jordbruks opphav. I *Bidrag til bondesamfundets historie I*, redigert av A.W. Brøgger, Hilmar Stigum, S. Hasund og Sverre Steen s. 1–65. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie A, bind XIV. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
- 1943 *Gården. Arkeologiske arbeidsoppgaver. Planskisse utarbeidet til Institutt for sammenlignende kulturforskning vinteren 1943. Stensil arkivert ved Historisk museum i Bergen*.
- Braathen, Helge
- 1989 *Ryttergraver politiske strukturer i eldre rikssamlingstid*. *Varia*, vol. 19. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Bugge, Gunnar og Christian Norberg-Schulz
- 1990 *Stav og laft i Norge = Early wooden architecture in Norway*. Norsk arkitekturforlag, Oslo.
- Bukkemoen, Grethe Bjørkan
- 2007 Alt har sin plass: stedsidentitet og sosial diskurs på Jæren i eldre jernalder, I *Sjøreiser og stedsidentitet. Jæren/Lista i bronsealder og eldre jernalder*, redigert av Lotte Hedeager, s. 135–302. OAS, vol. 8. Unipub, Oslo.
- 2014 Sosiale strukturers romlige manifestasjon: gravanlegg og landskap som kilde til mentalitet og sosiale inndelinger. I *Et Akropolis på Jæren?*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, s. 37–47. *AmS-Varia*, vol. 55. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.

- 2015 Ett hus – mange livsløp Boligens biografi i førromersk jernalder belyst gjennom et gårdsanlegg i Askim. *Viking* 78:95–118.
- Bull, Edvard
- 1920 Norsk historisk forskning 1869–1919. I *Norsk historisk videnskap i femti år 1869–1919. Utgitt av Den norske historiske forening til dens femti-års-dag 21. desember 1919*, redigert av Halvdan Koht, Edv. Bull, Oscar Albert Johnsen, Oluf Kolsrud og Kristian Koren, s. 52–129. Den norske historiske forening, Kristiania.
- 1927 *Jemtland og Norge*. Gyldendal, Oslo.
- 1929 *Sammenlignende studier over bondesamfundets kulturforhold: et arbeidsprogram*, bind 2:2. Universitetsforlaget, Oslo.
- Bull, Edvard, Wilhelm Keilhau, Haakon A. Shetelig og Steen Sverre
- 1929 *Det Norske folks liv og historie gjennom tidene*. Aschehoug, Oslo.
- Buntgen, Ulf, Vladimir S. Myglan, Fredrik Charpentier Ljungqvist, Michael McCormick, Nicola Di Cosmo, Michael Sigl, Johann Jungclaus, Sebastian Wagner, Paul J. Krusic, Jan Esper, Jed O. Kaplan, Michiel A. C. de Vaan, Jurg Luterbacher, Lukas Wacker, Willy Tegel og Alexander V. Kirilyanov
- 2016 Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD. *Nature Geoscience* 9(3):231–236.
- Burenhult, Göran
- 1999 *Arkeologi i Norden 2*. Natur och kultur, Stockholm.
- Burström, Mats
- 1995 Gårdstankar. I *Hus & gård Artikeldel Hus & gård i det förurbana samhället Rapport från ett sektorsforskningsprojekt*, redigert av Hans Göthberg, Ola Kyhlberg og Ann Vinberg, s. 163–178. Arkeologiske undersøkingar: Skrifter, vol. 14. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Bøe, Johs.
- 1925 Små meddelelser fra Bergensdistriktet. Et småbruk fra eldre jernalder. *Bergen museums årbok 1924–25*:17–23.
- Børsheim, Ragnar L.
- 2004 Toskipede hus i neolitikum og eldste bronsealder. *Primitive Tider*:49–59.
- Baar-Dahl, Martin
- 2012 Kokegroper : En analyse av kokegroper og kokegroplokasjoner i Vestfold fylke. Upublisert masteroppgave ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo.
- Bårdseth, Gro Anita
- 2006 Huset på Store Tune – og nokre betraktningar om førhistoriske hus i Østfold. I *Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*, redigert av Håkon Glørstad, Birgitte Skar og Dagfinn Skre, s. 273–280. Kulturhistorisk museum: Skrifter, vol. 4. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- 2007a *Hus og gard langs E6 i Fredrikstad og Sarpsborg kommunar. E6-prosjektet Østfold Band 3*. Varia, vol. 67. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2007b *Hus og gard langs E6 i Råde kommune. E6-prosjektet Østfold Band 1*. Varia, vol. 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2007c *Hus, gard og graver langs E6 i Sarpsborg kommune. E6-prosjektet Østfold Band 2*. Varia, vol. 66. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2008 Kapittel 6. Kulturhistorisk syntese. I *Evaluering - resultat. E6-prosjektet Østfold Band 5*, redigert av Gro Anita Bårdseth, s. 79–104. Varia, vol. 69. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.

- 2009 The Roman Age Hall and the Warrior-Aristocracy: Reflections upon the Hall at Missingen, South-East Norway. *Norwegian Archaeological Review* 42(2):146–158.
- Bårdseth, Gro Anita og Paula Utigard Sandvik
 2007 Kapittel 9. Missingen. Ein storgard frå romartid (Lokalitet 4 og 5). I *Hus og gard langs E6 i Råde kommune. E6-prosjektet Østfold Band 1*, redigert av Gro Anita Bårdseth, s. 123–189. Varia, vol. 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Callmer, Johan
 1994 Urbanization in Scandinavia and the Baltic Region c. AD 700-1100. I *The Twelfth Viking Congress. Developments around the Baltic and the North Sea in the Viking Age*, redigert av Björn Ambrosiani og Helen Clarks, s. 50–90. Birka studies, vol. 3. Birka Project for Riksantikvarieämbetet and Statens historiska museer, Stockholm.
- Cannell, Rebecca
 2013 The application of multi-elemental analysis at Hørdalen (site 51): an evaluation of methods and results. I *Oppsummering og arkeometriske analyser. E18-prosjektet Gulli-Langåker. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 111–124. Fagbokforlaget, Bergen.
- Carlie, Anne
 2004 *Forntida byggnadskult. Arkeologiska undersökningar: Skrifter, nr. 57*. Riksantikvarieämbetet, Malmö.
- Carlie, Anne og Magnus Artursson
 2005 Böndernas gårdar. I *Järnålder vid Öresund band 1. Specialstudier och syntes*, redigert av Anne Carlie, s. 162–245. Skånska spor - arkeologi längs Västkustbanan. Riksantikvarieämbetet, Lund.
- Carlie, Lennart
 1999 *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor*. Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°, nr. 29. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Carnap-Bornheim, C og Jørgen Ilkjær
 1996 *Illerup-Ådal 5. Die prachtausrüstung. Textband*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Carrier, James G.
 1998 Property and social relations in Melanesian anthropology. I *Property relations: renewing the anthropological tradition*, redigert av C. M. Hann, s. 85–103. Cambridge University Press, Cambridge.
- Carsten, Janet og Stephen Hugh-Jones
 1995 Introduction: About the house - Lévi-Strauss and beyond. I *About the house: Lévi-Strauss and beyond*, redigert av Janet Carsten og Stephen Hugh-Jones, s. 1–46. Cambridge University Press, Cambridge.
- Carstens, Lydia
 2015 Powerful space. The Iron Age hall and its development during the Viking Age. I *Viking Worlds. Things, spaces and movement*, redigert av Marianne Hem Eriksen, Unn Pedersen, Bernt Rundberget, Irmelin Axelsen og Heidi Lund Berg, s. 12–27. Oxbow Books, Oxford.
- Chalmers, A. F.
 1999 *What is this thing called science?* Open University Press, Buckingham.
- Christensen, Arne Lie

- 1995 *Den norske byggeskikken. Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid.* Pax, Oslo.
- Christophersen, Axel og Sæbjørg Walaker Nordeide
 1994 *Kaupangen ved Nidelva : 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på folkebibliotekstomten i Trondheim 1973–1985 : [D. 1].* Riksantikvarens rapporter, vol. 7. Riksantikvaren, Oslo.
- Clastres, Pierre
 1989 *Society against the state. Essays in political anthropology.* Zone books, New York.
 2010 *Archaeology of violence.* Semiotext(e), Los Angeles.
- Crumley, Carole L.
 1995 Heterarchy and the analysis of complex societies. *Archeological Papers of the American Anthropological Association* no. 6(1):1–5.
- Cryer, Max
 2010 *Who said that first? The curious origins of common words and phrases.* Exisle Publishing Limited, Singapore.
- Daa, Ludvig Kr.
 1869 *Have germanerne invandret til Skandinavien fra nord eller fra syd?*, Christiania.
- Dahl, Ottar
 1990 *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre.* Universitetsforlaget, Oslo.
- Damlien, Hege
 2002 Meningsinnholdet i jernalderens langhauger – en analyse fra Østfold og Vestfold. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Oslo.
- de Fine, Bendix Christian
 1870 [1745] Stavanger Amptes udførlige beskrivelse. I *Norske Magasin. Skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede efter reformationen. Samlede og udgivne af N. Nicolaysen. Tredje bind*, redigert av Nicolay Nicolaysen, s. 107–243. Johan Dahls forlag, Christiania.
- Davis, John
 1973 *Land and family in Pisticci.* Athlone Press, London.
- Diinhoff, Søren
 2005 Den vestnorske agrarbosætning. Fra sen stenalder til folkevandringstid. I *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking - metodikk, tolkning og forvaltning*, redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen, s. 75–85. AmS-Varia, vol. 43. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
 2009a *En ældre jernalders storgård i Nordfjord: arkæologiske frivinningsundersøgelser ved Eide gnr. 76/77, Gloppen kommune, Sogn og Fjordane, 2000 : rapport nr. 5/2009.* Universitetet i Bergen, Bergen museum, Seksjon for ytre kulturminnevern, Bergen.
 2009b Middelalderens landbebyggelse på Vestlandet. I *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*, redigert av Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens og Kathrine Stene, s. 155–163. Varia, vol. 71. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
 2013 Jordbruksbosætningen på Vestlandet. Nogle statistiske betragtninger. I *Jordbruksbosetningens utvikling på Vestlandet. Kunnskapsstatus, presentasjon av nye resultater og fremtidige problemstillinger*, redigert av Søren Diinhoff, Morten Ramstad og Tore Slinning, s. 53–64. UBAS, vol. 7. Universitetet i Bergen, Bergen.

- Diinhoff, Søren og Tore Slinning
 2013 Langhuset på Gjøsend og dateringsproblematikken. I *Jordbruksbosetningens utvikling på Vestlandet. Kunnskapsstatus, presentasjon av nye resultater og fremtidige problemstillinger*, redigert av Søren Diinhoff, Morten Ramstad og Tore Slinning, s. 65–75. UBAS, vol. 7. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Dincauze, Dena Ferran
 2003 *Environmental archaeology Principles and practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dobres, Marcia-Anne
 2000 *Technology and social agency : outlining a practice framework for archaeology*. Social archaeology. Blackwell, Oxford.
- Dooley, Ann
 2007 The Plague and Its Consequences in Ireland. I *Plague and the end of antiquity : the pandemic of 541–750*, redigert av Lester K. Little, s. 215–228. Cambridge University Press, Cambridge.
- Draiby, Bente
 1991 Studier i jernalderens husbygning. Rekonstruktion af et langhus fra ældre romersk jernalder. I *Eksperimentel arkæologi*, redigert av B. Madsen, s. 103–133. Studier i teknologi og kultur, vol. 1. Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter Lejre, Lejre.
- Drennan, Robert D.
 2009 *Statistics for Archaeologists: A Common Sense Approach*. A Common Sense Approach. Springer US, Boston, MA, Boston, MA.
- Dybdahl, Audun
 2008 Munkeliv klostets jordegods frem til 1463. Kilder og realiteter. *Historisk Tidsskrift* 87(2):225–264.
 2010 Klima og demografiske kriser i Norge i middelalder og tidlig nytid. *Historisk tidsskrift* 89(2):183–222.
- Dybsand, Guri
 1956 Et folkevandringstids gravfunn fra Ommundrød i Hedrum, Vestfold. Meddelelse om undersøkelsen. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 1954–1955:7–29.
- Dørum, Knut
 1994 Eiendomsretten til jord i perioden 1600–1800. *Heimen Lokalhistorisk tidsskrift* 31(4):257–261.
- Earle, Timothy K.
 1997 *How chiefs come to power: the political economy in prehistory*. Stanford University Press, Stanford, California.
 2000 Archaeology, property, and prehistory. *Annual Review of Anthropology* 29:39–60
- Edblom, Lena
 2004 *Långhus i Gene: teori och praktik i rekonstruktion*. Studia Archaeologica universitatis Umensis, vol. 18. Umeå universitet. Institutionen för Arkeologi och Samiska Studier, Umeå.
- Eder, J. F.
 1991 Agricultural Intensification and Labor Productivity in a Philippine Vegetable Gardening Community: A Longitudinal Study. *Human Organization* 50(3):245–255.
- Egeberg Hansen, Torben, Steen Hvass og Dorte K. Mikkelsen

- 1991 Landbebyggelserne i det 7. århundrede. I *Fra stamme til stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt.*, redigert av Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen, s. 17–27. Jysk Arkæologisk Selskab: Skrifter, vol. 22:2. I kommission hos Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Eisenschmidt, Silke
1994 *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdänemark*. Universitätsforschungen zur prähistorischen archäologie, vol. 25. Habelt, Bonn.
- Eklund, Susanna, Anna Onsten-Molander og Jonas Wikborg
2007 Hem til gården – förhistorisk gårdsstrukturer i Tiundaland. I *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang*, redigert av Hans Göthberg, s. 375–402. Arkeologi E4 Uppland – Studier, vol. 3. Upplandsmuseet Riksantikvarieämbetet Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala.
- Emanuelsson, Anders
2005 *Kyrkojorden och dess ursprung: Oslo biskopsdöme perioden ca 1000–ca 1400* Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, vol. 44. Göteborgs universitet, Göteborg.
- Enright, Michael J.
1996 *Lady with a mead cup: ritual, prophecy and lordship in the European warband from La Tène to the Viking Age*. Four Courts Press, Dublin.
- Eriksen, Gunnar
2012 Foreldelse, hevd og alders tids bruk i Norge og Danmark-Norge fra middelalderen til naturretten. *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 125(5):675–713.
- Eriksen, Marianne Hem
2010 Between the real and ideal: ordering, controlling and utilising space in power negotiations – hall buildings in Scandinavia, 250–1050 CE. Upublisert masteroppgave ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo.
2015 Portals to the past. Upublisert phd.-avhandling ved Institutt for arkeologi, konservering og historie ved Universitetet i Oslo.
- Eriksson, Jan E.G.
1993 Tønsberg og omlandet - Olavsklosterets økonomiske grunnlag i vestfold. I *Seminaret "Kloster og by" 11. –13. november 1992 – omkring Olavsklosteret, premontratenserordenen og klostervesenet i middelalderen*, redigert av Jan E.G. Eriksson og Kari Schei, s. 94–111. Tverrfaglige seminarer i Tønsberg, vol. 1. Tønsberg bibliotek og Riksantikvaren, utgravingskontoret for Tønsberg, Tønsberg.
- Ersland, Geir Atle og Hilde Sandvik
1999 *Norsk historie 1300–1625: eit rike tek form*. Norsk historie, bind 2. Samlaget, Oslo.
- Ethelberg, Per
2003 Gården og landsbyen i jernalder og vikingetid (500 f.Kr.–1000 e.Kr.) I *Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder, vikingetid & middelalder*, redigert av Per Ethelberg, Nils Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen, s. 123–374. Historisk Samfund for Sønderjylland: Skrifter, nr. 82. Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslev.
- Evans-Pritchard, E. E.
1954 Introduction. I *The gift: forms and functions of exchange in archaic societies*, redigert av Marcel Mauss, s. V–X. Cohen & West, London.
- Fabech, Charlotte

- 1991 Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*, redigert av Charlotte Fabech og Jytte Ringtvedt, s. 283–303. Jysk Arkæologisk Selskab: Skrifter, vol. XXVII. Jysk Arkæologisk Selskab, Århus.
- 1994 Society and landscape. From collective manifestations to ceremonies of a new ruling class. I *Iconologia sacra. Mythos, Bildkunst und Dichtung in der Religionsund Sozialgeschichte Alteuropas. Festschrift für Karl Hauck zum 75. Geburtstag*, redigert av Hagen Keller og Nikolaus Staubach, s. 132–143. De Gruyter, Berlin.
- 1999 Centrality in sites and landscapes. I *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark may 4–7 1998*, redigert av Charlotte Fabech og Jytte Ringtvedt, s. 455–473. Jutland Archaeological Society, Moesgård.
- Fabech, Charlotte og Jytte Ringtved
2009 Arealanvendelse og landskabstyper i det 1. årtusinde. I *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år : fra digevoldinger til støtteordninger*, redigert av Bent Odgaard og Jørgen Rydén Rømer, s. 211–240. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Fagerlie, Joan M.
1967 *Late Roman and Byzantine solidi found in Sweden and Denmark*. Numismatic notes and monographs, vol. 157. American Numismatic Society, New York.
- Fagerlund, Dan
2007 Stora hus från äldre järnålder. I *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang*, redigert av Hans Göthberg, s. 173–194. Arkeologi E4 Uppland – Studier, vol. 3. Upplandsmuseet Riksantikvarieämbetet Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala.
- Fahlander, Fredrik
2004 Archaeology and anthropology – brothers in arms? On analogies in 21st century archaeology. I *Material culture and other things: post-disciplinary studies in the 21st century*, redigert av Fredrik Fahlander og Terje Østigård, s. 185–211. GOTARC, Series C Arkeologiska Skrifter, vol. 61. Universitetet, Göteborg.
- Falk, Ann-Britt
2008 *En grundläggande handling : byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid*. Vägar till Midgård, vol. 12. Nordic Academic Press, Lund.
- Falsen, Christian Magnus
1815 *Norges Odelsret med Hensyn paa Rigets Constitution*, Bergen.
1821 *Geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, og Udsigt over dette lands ældste Historie og Forfatning: som en Inledning til Norges udførligere Historie*. Christiania.
- Farbregd, Oddmund
1980 Perspektiv på Namdalens jernalder. Undersøkingar på Veiem, Sem, Værem og Bertnem. *Viking* 43:154–167.
1983 Gardgrenser: Teori og analyseprinsipp. I *Gård och kulturlandskap under järnålder. Svensk-norsk seminarium i Hudiksvall 18–20 august 1983*, redigert av Lars Liedgran og Mats Widgren, s. 27–40. Uppsatser meddelande från Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.
1984 Gardsgrenser og geometrisk analyse. Teori og metodisk prinsipp. *Heimen* 21(1):33–50.
- Feeny, David, Fikret Berkes, Bonnie J. McCay og James M. Acheson

- 1990 The Tragedy of the Commons: Twenty-Two Years Later. *Human Ecology* 18(1):1–19.
- Fellows-Jensen, G.
 1992 Cultic Place-names. Sakrale navne. I *Sakrale navne: Rapport fra NORNAs sekstende symposium i Gilleleje 30.11. –2.12.1990* redigert av Gillian Fellows-Jensen og Bente Holmberg, s. 265–272. NORNA-rapporter, vol. 48. NORNA-förlaget, Uppsala.
- Fenger, Ole
 1977 *Romerret i Norden*. Berlingske, København
- Finstad, Espen
 1998 Hus på landsbygda i Sørøst-Norge i vikingtid og tidlig middelalder: en analyse med hovedvekt på konstruksjon, planløsning, funksjon og ildstedstype. Hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo, Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Oslo.
 2009 Bygge- og ildstedskikk på landsbygda i Sørøst-Norge. I *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*, redigert av Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens og Kathrine Stene, s. 111–126. *Varia*, vol. 71. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Fischer, Svante
 2005 *Roman imperialism and runic literacy : the westernization of Northern Europe (150–800 AD)*. *Aun*, vol. 33. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, Uppsala.
- Flood, Ingeborg
 1957 *Gårder og slekter*. Rygge sparebank, Rygge.
- Forseth, Lars
 1993 Vikingtid i Østfold og Vestfold: en kildekritisk granskning av regionale forskjeller i gravfunnene. Upublisert magisteravhandling ved Universitetet i Oslo.
 2003 Maktsentra og forskjeller mellom Østfold og Vestfold under jernalderen: en kildekritisk undersøkelse basert på de arkeologiske funnene og fornminnene. I *Over grenser Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*, redigert av Jon Vidar Sigurdsson og Per G. Norseng, s. 31–70. *Occasional papers Skriftserie*, vol. 5. Senter for studier i vikingtid og middelalder, Oslo.
- Fredriksen, Per Ditlef
 2006 Moving closer to the fire: Heat transformations and bucket-shaped pots in burials. *Norwegian archaeological review* 39:2:126–137.
 2016 Untimely Death and Spirit Mobility in a Southern African Border Zone. I *Materialities of Passing: Explorations in Transformation, Transition and Transience*, redigert av Peter Bjerregaard og Tim Flohr Sørensen, s. 147–165. Routledge, London.
- Fredriksen, Per Ditlef, Elna Siv Kristoffersen og Udo Zimmermann
 2014 Innovation and Collapse: Bucket-Shaped Pottery and Metalwork in the Terminal Migration Period. *Norwegian Archaeological review* (2):119–140.
- Freire, Paulo
 2003 *De undertryktes pedagogikk.med innledende essay av Odd Are berkaak*. De norske bokklubbene, Oslo.
- Fremstad, Eli
 1998 *Vegetasjonstyper i Norge*. Nina Temahefte, vol. 12. Norsk institutt for naturforskning, Trondheim.
- Friedman, Susan W.

- 1996 *Marc Bloch, sociology and geography: encountering changing disciplines.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Friman, Bo
2008 *Att stå på egna ben. Centrala funktioner och lokal utveckling under yngre bronsålder och äldre järnålder i Mellanbyn, Skåne.* Malmöfynd, vol. 18. Malmö kulturmiljö, Malmö.
- Fritzbøger, Bo
2004 *"A windfall for the magnates": the development of woodland ownership in Denmark c. 1150–1830* vol. 282. Heraldisk Selskab, Odense.
- Frostatingslova
1994 I *Frostatingslova*, redigert av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. Norrøne bokverk. Samlaget, Oslo.
- Fuglestad, Finn
2006 Precolonial Sub-Saharan Africa and the Ancient Norse World: Looking for Similarities. *History in Africa* 33(1):179–203.
- Fuglevik, Lars Morten
2007 Krigsbytteofringen Illerup A – enn alternativ fortolkningsramme. *Fornvannen* 102(4):225–337.
- Fylkesmannen
2014 *Jordavgang.* Elektronisk artikkel, www.fylkesmannen.no/Documents/Dokument%20FMVE/Landbruk%20og%20mat/Jordvern/Jordavgang.pdf, besøkt 20. mai 2014.
- Gadamer, Hans-Georg
1979 *Truth and method.* Sheed and Ward, London.
- Gansum, Terje
1996 Storhaugene i Vestfold – myter, politikk og arkeologiske tolkninger. *Arkeologi i Centrum och Periferi. Kontaktstencil* 39:1–19.
1997 Jernaldermonumenter og maktstrukturer. Vestfold som konfliktarena. I *Konflikt i forhistorien*, redigert av Ingrid Fuglestedt og Bjørn Myhre, s. 27–40. AmS-Varia, vol. 30. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Gansum, Terje og Terje Østigård
1999 En haug med ritualer – Haugar og rikssamlingen. *Vestfoldminne* 1998/1999:31–40.
- Gerritsen, Fokke
1999 The cultural biography of Iron age houses and the long-term transformation of settlement patterns in the southern Netherlands. I *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark may 4–7 1998*, redigert av Charlotte Fabech og Jytte Ringtvedt, s. 139–148. Jutland Archaeological Society, Moesgård.
2003 *Local identities: landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region.* Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Gibson, D. Blair
2008 Chieftoms and the emergence of private property in land. *Journal of Anthropological Archaeology* 27:46–62.
- Gilman, Antonio
1995 Prehistoric European chieftoms. Rethinking "Germanic" societies. I *Foundations of social inequality*, redigert av T. Douglas Price og Gary M. Feinman, s. 235–251. Plenum Press, New York.
- Gissel, Svend

- 1976 Agrarian decline in Scandinavia, the debate about methodology within the Nordic project for the study of deserted farms and village during the late Middle Ages. *Scandinavian journal of History* 1:43–54.
- Gjerdåker, Brynjulv
- 2001 *Til odel og eige – Odels- og åsetesrettane gjennom eit millenium, med vekt på dei siste 250 åra*. NILF-rapport, vol. 15. Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning, Oslo.
- Gjerpe, Lars Erik
- 2001 Kult, politikk, fyll, vold og kokegropfeltet på Hov. *Primitive Tider* 2001:5–17.
- 2005a De enkelte gravene. I *Gravfeltet på Gulli. E18-prosjektet Vestfold. Bind 1*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 27–104. Varia, vol. 60. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2005b *Gravfeltet på Gulli. E18-prosjektet Vestfold. Bind 1*. Varia, vol. 60. Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2005c Gulli og Vestfold i vikingtiden – forskningshistorie og noen nye spørsmål. I *Gravfeltet på Gulli. E18-prosjektet Vestfold. Bind 1*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 161–167. Varia, vol. 60. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2007 Fortidens utsikt mot tapte farvann. Et båtgravfelt på Gulli, Vestfold. *In situ* 2004–2005:43–51.
- 2008a Hus. I *Kulturhistoriske, metodiske og administrative erfaringer. E18-prosjektet i Vestfold. Bind 4*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 21–43. Varia, vol. 74. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2008b Kapittel 5. Gulli 5 og 15 – Bosetningsspor, dyrkingsspor, smie og graver fra bronsealder, jernalder og middelalder. I *Hus, boplass- og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 193–222. Varia, vol. 73. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2008c Kokegroper og ildsteder. I *Kulturhistoriske, metodiske og administrative erfaringer. E18-prosjektet i Vestfold. Bind 4*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 45–57. Varia, vol. 74. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2008d Radiokarbondateringer – kulturhistoriske og kildekritiske erfaringer. I *Kulturhistoriske, metodiske og administrative erfaringer. E18-prosjektet i Vestfold. Bind 4*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 85–94. Varia, vol. 74. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2008e *Hus, boplass- og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold. Bind 3*. Varia, vol. 73. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2010 Kontinuitet og brudd i jernalderens jordbrukssamfunn. I *På sporet av romersk jernalder. Artikkelsamling fra Romertidsseminaret på Isegran 23.–24. januar 2010*, redigert av Ingar M. Gundersen og Marianne Hem Eriksen, s. 7–19. Nicolay Skrifter, vol. 3. Oslo.
- 2013 De faglige resultatene. I *Oppsummering og arkeometriske analyser. E18-prosjektet Gulli-Langåker. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 13–27. Fagbokforlaget, Bergen.
- 2014 Kontinuitet i jernalderens bosetning. Et utdatert postulat arvet fra 1814-generasjonen? *Viking* 77:55–78.
- Gjerpe, Lars Erik (redaktør)
- 2008 *Hus, boplass- og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold. Bind 3*. Varia, vol. 73. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Gjerpe, Lars Erik og Axel Mjærum (redaktører)

- 2012 *Jordbruksbosetning og graver i Tønsberg og Stokke. E18-prosjektet Gullilangåker. Bind 2.* Fagbokforlaget, Bergen.
- Gjerpe, Lars Erik og Christian Rødsrud
2008 Kapittel 4. Rødbøl 19, 20 og 21 – Hus og boplassspor fra romertid, jernvinne fra middelalder og graver fra eldre jernalder. I *Hus, boplass- og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 143–193. Varia, vol. 73. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Gjerpe, Lars Erik og Mari Østmo
2008 Kapittel 3. Ringdal 13 – Hus fra romertid-merovingertid og graver fra førromersk jernalder. I *Hus, boplass- og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 39–141. Varia, vol. 73. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Gjessing, Helge
1917 Fortegnelse over de til Stavanger Museum i 1916 indkomne saker ældre end reformationen. *Stavanger Museums årshefte 1916*:1–27.
- Gjærder, Per, Bjarne Stoklund og Bjørn Myhre
1982 *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år tradisjon og forandring fra romertid til det 19. århundre.* AmS-Skrifter, vol. 7. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Gluckman, Max
1965 *The ideas in Barotse jurisprudence.* Yale University Press, New Haven, Conn.
- Glørstad, Ann Zanette Tsigaridas og Ingunn Marit Røstad
2015 Mot en ny tid? Merovingertidens ryggknappspenner som uttrykk for endring og erindring. I *Smykker. Personlig pynt i kulturhistorisk lys*, redigert av Marianne Vedeler og Ingunn Marit Røstad, s. 181–210. Museumsforlaget, Trondheim.
- Glørstad, Håkon
2008 Celebrating Materiality – The Antarctic Lesson. I *Materiality. Six essays on the materiality of society and culture*, redigert av Håkon Glørstad og Lotte Hedeager, s. 173–211. Bricoleur Press, Lindome.
- Gollwitzer, Martin
2012a Brønner, graver og bosetningsspor fra bronsealder til middelalder på Hesby (lokalitet 13). I *E18-prosjektet Vestfold. Dyrking, bosetning og graver i Stokke og Sandefjord. Bind 1*, redigert av Axel Mjærum og Lars Erik Gjerpe. Fagbokforlaget, Bergen.
2012b *Rapport arkeologisk registrering Vestre Hole, Re kommune.* Kulturarv, Vestfold fylkeskommune, Tønsberg.
- Gosden, Chris og Yvonne Marshall
1999 The cultural biography of objects. *World Archaeology* 31(2):169–178.
- Granovetter, Mark
1985 Economic action and social structure: the problem of embeddedness. *The American Journal of Sociology* 91(3):481–510.
- Green, D. H.
1998 *Language and history in the early Germanic world.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Grieg, Sigurd
1926 *Hadelands eldste bosetningshistorie.* Det Norske videnskaps-akademi i Oslo, II. Historisk-filosofisk klasse: Skrifter, nr. 1925:2. Det Norske videnskaps-akademi i Oslo, Oslo.
1934 *Jernalderhus på Lista.* Institutt for sammenlignende kulturforskning: Skrifter Serie B, vol. XXVII. Institutt for sammenlignende kulturforskning, Oslo.

- 1938 Vikingtidshus i Gudbrandsdalen. *Årbok for Dølaringen* 1938:16–125.
- Grindkåsa, Line
- 2009 Borgenhaugen – en boplass fra yngre bronsealder/førromersk jernalder. I *Arkeologiske undersøkelser 2003–2004. Katalog og artikler*, redigert av Jostein Bergstøl, s. 75–93. Varia, vol. 77. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2010 *Rapport fra arkeologisk utgravning av ett treskipet langhus og et kokegropfelt fra eldre jernalder Vølen 85/13 Stokke K. Vestfold*. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
- 2012a Jarlsberg og Tem. Boplasspor fra romertid, folkevandringstid og tidlig merovingertid og gravfelt fra yngre jernalder (lokalitet 8, 9 og 10). I *E18-prosjektet Vestfold. Dyrking, bosetning og graver i Stokke og Sandefjord. Bind 1*, redigert av Axel Mjærum og Lars Erik Gjerpe, s. 43–105. Fagbokforlaget, Bergen.
- 2012b Bosetning fra tiden omkring kristi fødsel på Åmot øvre (lok. 11). I *E18-prosjektet Vestfold. Dyrking, bosetning og graver i Stokke og Sandefjord. Bind 1*, redigert av Axel Mjærum og Lars Erik Gjerpe, s. 229–250. Fagbokforlaget, Bergen.
- Groseth, Lars
- 2006 Kulturarvens demokratiske svøpe. *Primitive tider* 9:39–44
- Grundtvig, Svend
- 1869 *Er Nordens gamle Literatur norsk, eller er den dels islandsk og dels nordisk? Svar på Indvendinger mod Anmeldelsen af R. Keyzers Literaturhistorie*. Gyldendal, København.
- Gräslund, Anne-Sofie
- 2001 *Ideologi och mentalitet : om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*. Occasional papers in archaeology, vol. 29. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala Universitet, Uppsala.
- Gräslund, Bo
- 2007 Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536–537 e. Kr. *Saga & Sed* 2007:93–123.
- 2010 Om relationen mellan arkeologi och ortnamnsforskning. Med en diskussion om ägonamn, plurala bebyggelsenamn och begreppet gård. *Namn och bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*:45–63.
- Gräslund, Bo og Neil Price
- 2012 Twilight of the gods?: The 'dust veil event' of AD 536 in critical perspective. *Antiquity* 86:428–444.
- Grønnesby, Geir
- 1999 Eldre jernalders hus og hall på Hovde i Trøndelag. *Viking* 62:69–80.
- 2005 Fra stolpehull til hushold. Utgravninger av hustomter på Kvenild, Trondheim 1998. I *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking - metodikk, tolkning og forvaltning*, redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen, s. 97–107. AmS-Varia, vol. 43. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- 2013 Bosetning på Torgårdssletta, Trondheim og Egge, Steinkjer. Et innlegg i diskusjonen om den norske gårdens opprinnelse. I *Jordbruksbosetningens utvikling på Vestlandet. Kunnskapsstatus, presentasjon av nye resultater og fremtidige problemstillinger*, redigert av Søren Diinhoff, Morten Ramstad og Tore Slinning, s. 77–92. UBAS, vol. 7. Universitetet i Bergen, Bergen.

- 2015 Jernalderens bosetning i Trøndelag. I *Dalemfunnet*, redigert av Lotte Hedeager og Lars Forseth, s. 119–127. Norske Oldfunn, vol. XXX. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Grønnesby, Geir og Aina Heen-Pettersen
2015 Gården i yngre jernalder – et spørsmål om erkjennelse? Belyst ved utgravningen av et yngre jernalders gårdstun på Ranheim. *Viking* 78:169–188.
- Grønvik, Ottar
1998 Enda en gang om Tuneinnskriften. *Maal og Minne*:35–40.
- Gudesen, Hans Gude
1980 *Merovingertiden i Øst-Norge. Kronologi, kulturmønstre og tradisjonsforløp*. Varia, vol. 2. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Gussow, Alan
1971 *A sense of place*. Friends of the Earth, San Francisco.
- Gustafson, Lil
1995 Forhistorisk jordbruk på sandmoene på Ringerike. Undersøkelser på Rud øde, Nannestad, Akershus. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok* 1993:151–163.
1999 En kokegrop er en kokegrop er en . . . ? *Follominne. Årbok for Follo historie- og museumsforlag* 37:7–13.
2000 I Oluf Ryghs fotspor på Veien, Ringerike. Langhus, graver og stedsnavn. I *Oluf Rygh. Rapport fra et symposium på Stiklestad 13. –15. mai 1999*, redigert av Berit Sandnes, s. 95–119. NORNA-rapporter, vol. 70B. NORNA-förlaget, Uppsala.
2001 The longhouse at Veien: a "central place" in Eastern Norway dating from the Roman iron age. I *From huts to houses. Transformation of ancient societies*, redigert av Rasmus Brandt og Lars Karlsson, s. 195–200. Svenska institutet i Rom 4°: Skrifter, vol. 56. Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia, vol. 13. Paul Åströms förl., Stockholm.
2005a Hvor gammelt er huset? Om datering av langhusene på Veien, Ringerike. I *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – metodikk, tolkning og forvaltning*, redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen, s. 45–56. AmS-Varia, vol. 43. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
2005b Om kokegroper i Norge. I *De gåtefulle kokegroper. Kokegropseminaret 31. november 2001*, redigert av Lil Gustafson, Tom Heibreen og Jes Martens, s. 103–134. Varia, vol. 58. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
2016 *Møter på Veien – kultplass gjennom 1500 år. Et maktsenter på Ringerike i eldre jernalder*. Portal, Universitetet i Oslo, Kristiansand.
- Guttormsen, Torgrim
2002 Gård og landskap – mellom natur og kultur i jernalderens jordbrukssamfunn. *Primitive tider* 5:39–53.
1998 Jernaldergården på Moer i Ås. *Follominne* 36:81–91.
2003 Husoffer fra eldre jernalder. Refleksjoner omkring jernalderens byggetradisjon på Moer i Ås, Akershus. *Nicolay arkeologisk tidsskrift* 89:35–44.
2013 Arkeologi i all offentlighet: arkeologihistorie i Norge belyst ved fortidens veier som historie- og minnekunnskap. Upublisert phd.-avhandling ved Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.
- Göthberg, Hans
2000 *Bebyggelse i förändring: Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidlig medeltid*. Occasional papers in archaeology, vol. 25. Societa Archaeologica

- Upsaliensis. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Uppsala.
- 2007 Mer än bara hus och gårdar. I *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang*, redigert av Hans Göthberg, s. 403–447. Arkeologi E4 Uppland – Studier, vol. 3. Upplandsmuseet Riksantikvarieämbetet Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala.
- Haavaldsen, Per
- 1983 Virik, et gårdsanlegg fra eldre jernalder på Østlandet. *Nicolay arkeologisk tidsskrift* 41(2):37–45.
- 1984 Den bosetningsarkeologiske forskningstradisjon i Norge. En forskningshistorisk skisse. *Viking* 47:165–183.
- Hagberg, Anders
- 1995 Ägande och nyttjande i ett jämförande perspektiv. I *Äganderätten i lantbrukets historia*, redigert av Mats Widgren, s. 58–72. Skogs- och lantbrukshistoria: Skrifter, vol. 8. Nordiska museet, Stockholm.
- Hagen, Anders
- 1953 *Studier i jernalderens gårdssamfunn*. Universitetets Oldsaksamling: Skrifter, vol. 4. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- 1954 Fra utgravningene på Hunn i Borge. Åkerspor og boplassrester. *Østfoldarv* 1951–1953:9–31.
- 1970 Refleksjoner over noen arkeologiske problemstillinger og tolkningsmuligheter. *Viking* 34:11–162.
- 1986 Arkeologi og politikk. *Viking* 49:269–278.
- 1997 *Gåten om kong Raknes grav. Hovedtrekk i norsk arkeologi*. Cappelen, Oslo.
- 2005 To store prosjekter som ikke ble realisert. I *Fra funn til samfunn. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*, redigert av Knut Andreas Bergsvik og Asbjørn Engevik jr, s. 15–19. UBAS Nordisk, vol. 1. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Halsall, Guy
- 1995 *Settlement and social organization: the Merovingian region of Metz*. Cambridge University Press, Cambridge.
- 2003 *Warfare and society in the barbarian West, 450–900*. Routledge, London.
- Halvorsen, Eyvind Fjeld
- 1987 East Norway in the Sagas. I *Proceedings of the tenth viking congress Larkollen, Norway*, redigert av James Knirk, s. 55–67. Universitetets Oldsaksamling: Skrifter, Ny rekke, nr. 9. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Hald, Kristian
- 1981 -by. I *Blik-Data*, redigert av Finn Hødnebo, s. 381–387. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, vol. 2. Gyldendal, Oslo.
- Hamerow, Helena
- 2002 *Early medieval settlements The archaeology of rural communities in North-West Europe 400–900*. Medieval history and archaeology. Oxford University Press, Oxford.
- Hamsun, Knut
- 1919 *Markens grøde*. Gyldendalske forlag, Kristiania.
- Hanisch, Morten
- 2002 Gravritualene som fortellinger om ære. *Primitive tider* 5: 23–38.
- Hann, C. M.

- 1998 Introduction: the embeddedness of property. I *Property relations: renewing the anthropological tradition*, redigert av C. M. Hann, s. 1–47. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hansen, Andr M.
 1904 *Landnåm i Norge: en utsigt over bosætningens historie*. Fabritius, Kristiania.
 Hansen, Andreas M.
 1899 *Norsk folkepsykologi : med politisk kart over Skandinavien*. Dybwad, Kristiania.
- Hansen, Jesper
 2015 *Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde – et bebyggelsehistorisk regionalstudie*. Institut for Historie, Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet, Odense.
- Hansen, Lars Ivar
 1994 Slektskap, eiendom og sosiale strategier i nordisk middelalder. *Collegium Medievale* 7(2):103–154.
 1999 "Ætten" i de eldste landskapslovene – realitet, konstruksjon og strategi. I *Norm og praksis i middelaldersamfunnet*, redigert av Else Mundal og Ingvild Øye, s. 23–55. Kulturtekster, vol. 14. Senter for europeiske kulturstudier, Bergen.
- Hansen, Liv E.
 1996 *Arkeologisk undersøkelse av bosetningsspor i konflikt med Modernisering av Vestfoldbanen. Prosjekt nr. 19961006B*. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo
- Haraldsen, Tom
 1995 Gullgubben fra Vingrom – på Frigg og Odins Hov? *Fåberg og Lillehammer Lokalhistorisk Årbok* 1995:136–146.
- Hardin, Garrett
 1968 The tragedy of the commons. *Science* 162:1243–1248.
- Harsson, Margit
 2002 Gardsnamn som kjelde i bygdehistoria. I *Å kallast med sitt rette namn. Person og stadnamn i lokalhistoria*, redigert av Knut Sprauten, s. 138–217. Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo.
- Hartley, L.P.
 1953 *The Go-between*. Hamish Hamilton, London.
- Hastrup, Kirsten
 1990 *Nature and policy in Iceland, 1400–1800: an anthropological analysis of history and mentality*. Clarendon Press, Oxford.
- Hatcher, John
 1994 England in the aftermath of the black death. *Past & Present* 144(1):3–35.
- Hedeager, Lotte
 1978 Processes towards State Formation in Early Iron Age Denmark. I *New directions in Scandinavian Archaeology*, redigert av Kristian Kristiansen og Carsten Paludan-Müller, s. 217–223. Studies in Scandinavian prehistory and early history, vol. 1. The National Museum of Denmark, Copenhagen.
 1990 *Danmarks jernalder – mellom stamme og stat*. Aarhus Universitetsforlag, Esbjerg.
 1992 *Iron-Age societies : from tribe to state in Northern Europe, 500 BC to AD 700*. Social archaeology. Blackwell, Oxford.
 1996 Myter og materiel kultur : den nordiske oprindelsesmyte i det tidlige kristne Europa. *Tor*:217–234.

- 1998 Cosmological Enburance: Pagan Identities in Early Christian Europe. *European Journal of Archaeology* 1(3):382–396.
- 2001 Asgard reconstructed? Gudme – a "central place" in the north. I *Topographies of power in the early medieval ages*, redigert av M deJong og F. Theuws, s. 467–505, Leiden.
- 2003 Kognitiv topografi: Edelmetaldepoter i landskapet. I *Snartemofunnene i nytt lys*, redigert av Perry Rolfsen og Frans-Arne Stylegar, s. 147–165. Universitetets kulturhistoriske museer: Skrifter, nr. 2. Universitetets kulturhistoriske museer, Oslo.
- 2011 *Iron age myth and materiality: an archaeology of Scandinavia AD 400–1000*. Routledge, London.
- Hedeager, Lotte, Henrik Tvarnø og Kåre A. Lie
2001 *Tusen års europahistorie: romere, germanere og nordboere*. Pax, Oslo.
- Hedenstierna-Jonson, Charlotte
2006 The Birka warrior : the material culture of a martial society, Archaeological Research Laboratory, Stockholm University, Stockholm.
- Helbling, Jürg
2006 War and peace in societies without central power: theories an perspectives. I *Warfare and society: archaeological and social anthropological perspectives*, redigert av Ton Otto, Henrik Thrane og Helle Vandkilde, s. 113–139. Aarhus University Press, Aarhus.
- Helle, Knut
2001 *Gulatinget og Gulatingsloven*. Skald, Leikanger.
2009 Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning. *Norsk historisk tidsskrift* 88(4):571–609.
- Helliesen, Tor og Trond Løken
1997 *Liste over publiserte fortidsminneregistreringer*. T. Løken, Stavanger.
- Helliksen, Wenche
1996a *Evolusjonisme i norsk arkeologi. Diskutert med utgangspunkt i A.W. Brøggers hovedverk 1909–25*. Varia, vol. 37. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
1996b Kvinnegrav fra eldre romertid; ardployd åker og hus. *Viking* 59:45–61.
1997 *Gård og utmark på Romerike 1100 f.kr.–1400 e.kr*. Varia, vol. 45. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Helmen, Aksel
1953 Den første bosetning og husbygging på Hadeland. I *Hadeland. Bygdenes historie*, vol. 4, redigert av Aksel Helmen, s. 9–86. Hadelands bygdebokkomite, Oslo.
- Henriksen, Mogens Bo
2005 Danske kogegruber og koge grubefelter fra yngre bronzealder og ældre jernalder. I *De gåtefulle kokegroper. Kokegropseminaret 31. november 2001*, redigert av Lil Gustafson, Tom Heibreen og Jes Martens, s. 77–102. Varia, vol. 58. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Henriksen, Ronny
1994 Gårds- og bosetningsutvikling i Sørvest- og Øst-Norge. Funksjonalisme og modellbruk i norsk arkeologisk gårdsforskning. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Oslo.
1995 Gulli – et bidrag til jernalderens og middelalderens gårdsproblematikk på Østlandet. *Viking* 58:49–72.
1999 Et tosidig syn på jernalderens bosetningshistorie i Sør-Norge. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 1999:75–90.

- Herlihy, David og Samuel K. Cohn
 1997 *The Black Death and the transformation of the west*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Hernæs, Per
 1989 De arkeologiske undersøkelsene på Åker i Vang 1988–89. *Fra kaupang og bygd* 1989:6–13.
- Herschend, Frands
 1989 Changing houses. Early medieval house types in Sweden 500 to 1100 AD. *Tor* 22:79–103.
 1991 Om öländsk metallekonomi i första hälften av första årtusendet e.Kr. I *Samfundsorganisation og regional variation*, redigert av Charlotte Fabech og Jytte Ringtved, s. 33–46. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
 1997a *Livet i hallen tre fallstudier i den yngre järnålderns aristokrati*. Occasional papers in archaeology, vol. 14. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala.
 1997b Historical or Textual Archaeology An Archaeology of Critical Rereading. *Current Swedish Archaeology* 5:65–78.
 1998 *The idea of the good in late Iron Age society*. Occasional papers in archaeology 15. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala.
 2001 *Journey of civilisation the Late Iron Age view of the human world*. Occasional papers in archaeology, vol. 24. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala.
 2009 *The Early Iron Age in South Scandinavia: social order in settlement and landscape*. Occasional papers in archaeology, vol. 46. Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala.
- Herteig, Asbjørn
 1955a Er folkevandringstidens ekspansjon i Rogaland båret av innvandrere eller er den et indre anliggende? *Viking* 19:73–88.
 1955b *Bidrag til jernalderens busetningshistorie på Toten*. Det Norske videnskapsakademi i Oslo, II. Historisk-filosofisk klasse: Skrifter, vol. 1. I kommisjon hos Dybwad, Oslo.
- Hesjedal, Anders
 2001 *Samisk forhistorie i norsk arkeologi 1900-2000*. Universitetet i Tromsø, Stensilserie B, nr. 63. Institutt for arkeologi, Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Hiorthøy, H. F.
 1785 *Physisk og økonomisk Beskrivelse over Gulbrandsdalens Provstie i Aggerhuus Stift i Norge*. Nicolaus Møller, København.
- Hobsbawm, Eric
 1992 Introduction: Inventing traditions. I *The Invention of tradition*, redigert av Eric Hobsbawm og Terence Ranger, s. 1–14. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hobæk, Halldis
 2008 Kongsgården Sem i Vestfold. En arkeologisk analyse av hovedgård og gods i middelalder og yngre jernalder. Upublisert masteroppgave ved Institutt for Arkeologi, historie, kulturvitenskap og religion, Universitetet i Bergen.
- Hodder, Ian
 1982 *The present past: an introduction to anthropology for archaeologists*. Batsford, London.
- Hodges, Richard

- 1989 *Dark age economics: the origins of towns and trade A.D. 600–1000*. Duckworth, London.
- Hoff, Annette
1997 *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900–1250*. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Hofseth, Ellen Høigård
1981 Loven om våpenting sett i lys av arkeologisk materiale. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1980–1981*:103–118.
- Holck, Per
1986 *Cremated bones : a medical-anthropological study of an archaeological material on cremation burials*. 3. utgave. Antropologiske skrifter, nr. 1c. Anatomisk institutt, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Holm, Ingunn
1995 *Trekk av Vardals agrare historie*. Varia, vol. 31. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
2000 Gårdsbegrepet – et styrende element i den arkeologiske forskningen omkring bosetning og landbruk. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1999*:91–105.
2004 Forvaltning av agrare kulturminner i utmark. Upublisert phd.-avhandling ved Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen.
2015 En modell for organiseringen av landskapet i østnorske dalstrøk i middelalder og historisk tid. *Primitive tider 17*:15–33.
- Holm, Olof
2011 Digerdödens följder för jordägandet exemplet jämtland. *Historisk tidsskrift 90*(1):7–32.
- Holmsen, Andreas
1930 Økonomisk og administrativ historie. I *Norske bygder, Sogn*, redigert av Hans Aall, A.W. Brøgger, Edvard Bull, Edvard Liestøl og Gisle Midttun, s. 39–103. John Grieg Forlag, Bergen.
1942 Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning. *Historisk Tidsskrift. 32*:27–45.
1976 Om å gå bakover i historien. *Heimen 17*:3–12.
1977 *Norges historie: fra de eldste tider til 1660*. Universitetsforlaget, Oslo.
1979 *Gård, skatt og matrikkel*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B, nr. 61. Novus, Oslo.
- Holm-Olsen, Ludvig
1985 *Edda-dikt*. 2. utgave. Cappelen, Oslo.
- Holmøyvik, Erik
2010 A little bit of This and a little bit of That – the Complexity of legal Reception. I *Rendezvous of European Legal Cultures*, redigert av Jørn Sunde Øyrehagen og Knut Skodvin, s. 45–60. Fagbokforlaget, Bergen.
- Holst, Mads Kähler
2010 Inconstancy and stability – large and small farmsteads in the village of Nørre Snede (Central Jutland) in the first millennium AD. *Siedlungs- und Küstenforschung in südlichen Nordseegebiet 33*:155–179.
2014a Warrior aristocracy and village community. I *Wealth and complexity: economically specialised sites in Late Iron Age Denmark*, redigert av Ernst Stidsing, Karen Høilund Nielsen og Reno Fiedel, s. 179–197. East Jutland Museum publications, vol. 1. Aarhus University Press, Aarhus.
2014b Hæren i søen. *Carlsbergfondet Aarsskrift*:28–31.

- Hougen, Bjørn
 1924 *Grav og gravplass eldre jernalders gravskikk i Østfold og Vestfold*. Videnskapsselskapet i Kristiania, II. Historisk-filosofisk: Skrifter, vol. 1926:6. I kommission hos J. Dybwad, Kristiania.
 1937 *Vestfoldraet*. Særtrykk. Gjengangerens trykkeri, Horten.
 1947 *Fra seter til gård. Studier i norsk bosetningshistorie*. Norsk arkeologisk selskap, Oslo.
- Hovda, Per
 1981a Gard, -gard. I *Frälsebrev-Gästgiveri*, redigert av Finn Hødnebo, s. 191–193. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, vol. 5. Gyldendal, Oslo.
 1981b Norge: -bær (býr). I *Blik-Data*, redigert av Finn Hødnebo, s. 387–389. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. vol. 2. Gyldendal, Oslo.
- Hovstad, Håkon
 1979 Gårdsgrenser som hjelpemiddel ved bosetningshistoriske undersøkelser? I *På leiting etter den eldste garden. Nye metoder i studiet av tidlig norsk bosetningshistorie*, redigert av Rolf Fladby og Jørn Sandnes, s. 9–22. Norsk lokalhistorisk institutt: Skrifter, nr. 6. Universitetsforlaget, Oslo.
 1980 *Gårdsgrenser. Et bosetningshistorisk hjelpemiddel?* Universitetsforlaget, Oslo.
- Høeg, Helge I.
 1992 *Rapport om den pollenanalytiske analysen på Gunnerød, Borre*. Upublisert rapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
 1996 *Pollenanalytiske undersøkelser i "Østerdalsområdet" med hovedvekt på Rødsmoen, Åmot i Hedmark*. Varia, vol. 39. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
 1997 *Pollenanalytiske undersøkelser på Øvre Romerike : Ullensaker og Nannestad, Akershus fylke : Gardermoprojektet*. Varia, vol. 46. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Höglin, Stefan
 1984 *Kulturgeografiska undersökningar på Hørdalsåsen. Hørdalen av Fevang nordre g.nr. 21. Sandefjord, Vestfold*. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Hållans, Ann-Mari
 2006 Past memories. Spatial returning as ritualized remembrance. I *Old Norse religion in long-term perspectives : origins, changes and interactions : an international conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004*, redigert av Anders Andréén, Kristina Jennbert og Catharina Raudvere, s. 341–345. Vägar till Midgård, vol. 8. Nordic Academic Press, Lund.
- Hållans Stenholm, Ann-Mari
 2012 *Fornminnen : det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen*. Vägar till Midgård, vol. 15. Nordic Academic Press, Lund.
- Hårdh, Birgitta
 1996 *Silver in the Viking Age: a regional-economic study*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, nr. 25. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Haarstad, Kjell
 1980 Sult, sykdom, død. *Historisk tidsskrift* 59:1–25.
- Ibsen, Henrik
 1884 *Vildanden*. Gyldendalske Boghandel, København.
- Ilkjær, Jørgen
 2000 *Den første norgeshistorien. Illerupfunnet: Ny innsikt i skandinavisk romertid*. Kulturhistorisk forlag, Tønsberg.

- Imsen, Steinar
 2000 *Europa 1300–1550*. Universitetsforlaget, Oslo.
 2010 Marc Bloch og arven etter Edvard Bull. *Heimen* 4(47):293–314.
- Indrelid, Svein
 2009 *Arkeologiske undersøkelser i vassdrag: faglig program for Sør-Norge*. Riksantikvaren, Oslo.
- Ingold, Tim
 2008 Chapter 11. When ANT meets SPIDER: Social theory for arthropods. I *Material Agency: Towards a Non-Anthropocentric Approach*, redigert av Carl Knappett og Lambros Malafouris, s. 209–215. Springer, New York.
- Isaksson, Sven
 2000 *Food and rank in early medieval time*. Theses and papers in early medieval time, vol. 3. Archaeological Research Laboratory, Stockholm University, Stockholm.
- Iversen, Frode
 1999 *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? en analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, vol. 4. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
 2004 Eiendom, makt og statsdannelse kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder. Upublisert phd.-avhandling ved Universitetet i Bergen.
 2008 *Eiendom, makt og statsdannelse: kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. UBAS Nordisk, vol. 6. Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Bergen, Bergen.
 2013 Big bang, lordship or inheritance? Changes in the settlement structure on the threshold of the Merovingian Period, South-Eastern Norway. I *Hierarchies in rural settlements*, redigert av Jan Klapste, s. 341–358. Ruralia, vol. 9. Turnhout Brepols Publishers, Turnhout, Belgia.
- Iversen, Frode, Vibeke Lia og Kristoffer Dahle
 2007 *Veien gjennom Vestfold - E18. Arkeologiske registreringer 2005/2006. Gulli-Langåker, Sky-Nøklegård, Nøklegård-Langangen*. Vestfold fylkeskommune, Vestfold.
- Iversen, Tore
 1996 Jordleie, patroner og klienter før høymiddelalderens leilendingevesen i Norge. *Heimen* 1996:147–156.
 1997 *Trelldommen : norsk slaveri i middelalderen*. Historisk institutt, Universitetet i Bergen: Skrifter, vol. 1. Historisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
 2001 Jordeie og jordleie – Eiendomsbegrepet i norske middelalderlover. *Collegium Medievale* 14:79–114.
 2005 Property and land tenancy. Norwegian mediaval laws and the european learned law. I *How Nordic are the Nordic medieval laws?*, redigert av Ditlev Tamm og Helle Vogt, s. 128–169. Medieval legal history, vol. 1. University of Copenhagen Press, København.
- Jacobsen, Harald
 1984 Et spørsmål om balanse?: næringsgrunnlag og bosetning på Ringerike i jernalderen. Upublisert magisteravhandling ved Universitetet i Oslo.
 1990 Flyarkeologisk rekognosering på Ringerike. *Viking* 53:67–90.

- 1997 *Kulturminner og skogbruk*. Skogbrukets kursinstitutt, Biri.
- Jenks, Edward
1902 *A history of politics*. The Macmillan company, New York.
- Jensen, Jørgen
2004 *Danmarks Oldtid. Yngre jernalder og Vikingetid 400–1050 e.Kr.* Gyldendal, København.
2006 *Danmarks oldtid. Ældre jernalder 500 f. Kr.–400 e. Kr.* Gyldendal, Viborg.
- Jerpåsen, Gro
1996 *Gunnerød – en arkeologisk landskapsanalyse*. Varia, vol. 35. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Jesch, Judith
2011 Runic inscriptions and the vocabulary of land, lordship, and social power in the late Viking age. I *Settlement and lordship in Viking and early medieval Scandinavia*, redigert av Søren Michael Sindbæk og Bjørn Poulsen, s. 31–44. The Medieval Countrysid, vol. 9. Brepols, Turnhout.
2014 Women and Identities. I *Kvinner i vikingtid*, redigert av Nancy L. Coleman og Nanna Løkka, 269–286. Scandinavian Academic Press, Oslo.
- Jessen, Catherine og Frans-Arne Stylegar
2012 Ødegården Sosteli i Åseral fra romertid til vikingtid. *Viking* 75:131–144.
- Johannesen, Jørgen Mamen
2004 Operational Ethnicity. Serial practice and materiality. I *Material culture and other things: post-disciplinary studies in the 21st century*, redigert av Fredrik Fahlander og Terje Østigård, s. 161–184. GOTARC, Series C Arkeologiska Skrifter, vol. 61. Universitetet, Göteborg.
- Johansen, Arne B.
1974 *Forholdet mellom teori og data i arkeologi og andre erfaringsvitenskaper*. Arkeologiske skrifter, nr. 1. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Johansen, Erling
1955 Fortidsfunn med fremtidsvyer. Foreløpig melding om utgravningene ved Hvaler kirke. *Østfoldarv* 1954–1955:87–102.
1957 Det første Kråkerøy. I *Kråkerøy: en østnorsk kystbygd*, redigert av Knut W. Engebretsen, Erling Johansen, Håkon Helgesen, Arne Romberg og Lauritz Opstad, s. 36–105. Kråkerøy kommune, Halden.
- Johansen, Olav Sverre
1979 Jernaldergårder i Nord-Norge. I *På leiting etter den eldste garden. Nye metoder i studiet av tidlig norsk bosettingshistorie*, redigert av Rolf Fladby og Jørn Sandnes, s. 95–115. Norsk lokalhistorisk institutt: Skrifter, nr. 6. Universitetsforlaget, Oslo.
- Johansson, Jakob
2011 *Rapport arkeologisk utgravning. Hus och bosättningsspår, Them nedre 42/1, Tønsberg, Vestfold*. Universitetet i Oslo, Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen.
- Johnsen, Oscar Albert
1945 *Sem og Slagen En bygdebok Første bind: Gårdshistorie*. Tønsberg Aktietrykkeri, Tønsberg.
- Johnson, Matthew
1999 *Archaeological theory: an introduction*. Blackwell, Oxford.
- Johnson, Trine og Christopher Prescott

- 1993 Late neolithic houses at Stokkset, Sande in Sunnmøre. I *Minneskrift Egil Bakka*, redigert av Bergljot Solberg, s. 70–89. Historisk institutt, Universitetet i Bergen: Skrifter, vol. 7. Historisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Jones, Rick
1995 5 Archaeology, the *longue durée* and the limits of the Roman Empire. I *The Annales school and archaeology*, redigert av John Bintliff, s. 93–107. Leicester University Press, Leicester.
- Jopela, Albino og Per Ditlef Fredriksen
2015 Public archaeology, knowledge meetings and heritage ethics in southern Africa: an approach from Mozambique. *World Archaeology* 47(2):261–284.
- Julshamn, Linda, Rolf L. Bade, Kjell Arne Valvik og Janicke Larsen
2002 *Vestlandsgården – fire arkeologiske undersøkelser. Havrå - Grinde - Lee - Ormelid*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, vol. 8. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Jørgensen, Anne Nørgård
1999 *Waffen und Gräber : typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n. Chr.* Nordiske fortidsminder, Serie B, vol. 17. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, København.
- Jørgensen, Lars
2001 En tabt fortid eller beskyttet kulturarv? – de truede bebyggelsesspor fra jernalder og vikingtid, 500 f.Kr.–1000 e.Kr. I *Før landskabets erindring slukkes - Status og fremtid for dansk arkæologi*, redigert av Anne Nørgård Jørgensen og John Pind, s. 65–74. Rigsantikvaren & Det Arkæologiske Nævn, Vejle.
2002 Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion. I *Plats och praxis - studier i nordisk förkristen ritual*, redigert av Kristina Jennbert, Anders Andréon og Catharina Raudvere. Vägar till Midgård, vol. 2. Nordic Academic Press, Lund.
- Jørgensen, Lise Bender
2012 The introduction of sails to Scandinavia: Raw materials, labour and land. I *N-TAG ten: proceedings of the 10th Nordic TAG conference at Stiklestad, Norway 2009*, redigert av Ragnhild Berge, Marek E. Jasinski og Kalle Sognnes, s. 173–181. BAR international series, vol. 2399. Archaeopress, Oxford.
- Jørund, Rolstad, Erik Framstad, Vegard Gundersen og Ken Olaf Storaunet
2002 Naturskog i Norge. Definisjoner, økologi, og bruk i norsk skog- og naturforvaltning. *Aktuelt fra skogforskningen* 2002(1):1–53.
- Kalberg, Stephen
1980 Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History. *The American Journal of Sociology* 85(5):1145–1179.
- Kaliff, Anders
2007 *Fire, water, heaven and earth. Ritual practice and cosmology in ancient Scandinavia: An Indo-European perspective*. Riksantikvarieämbetet, Lund.
- Kallhovd, Karl
1994 *Den kulturhistoriske orden : en analyse med utgangspunkt i Leksaren*. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Oslo.
- Kallhovd, Karl og Frans-Arne Stylegar
2014 Jernalderhus på Agder. I *Spor i Setedalsjord*, redigert av L.G. Lofthus, Leonhard B. Jansen, Ingvild Paulsen og Nil Ole Sundet, s. 121–131. Bokbyen.

- Kardell, Lars
 1996 Lövbrott, lövtäkt, lövgörning. I *Lövtäkt och stubbskottsbruk : människans förändring av landskapet, boskapskötsel och åkerbruk med hjelp av skog : Del I*, redigert av Håkan Slotte og Hans Göransson, s. 13–25. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm.
- Karlsson-Lönn, Marianne
 1989 Ny gård, nytt namn, öde gård, glömt namn. I *Medeltidens födelse*, redigert av Anders Andrén, s. 51–70. Symposier på Krapperups borg, vol. 1. Lund.
- Karsvall, Olof
 2013 Retrogressiv metod. En översikt med exempel från historisk geografi och agrarhistoria. *Historisk tidskrift* 3:412–435.
- Keeley, Lawrence H.
 1996 *War before civilization*. Oxford University Press, New York.
- Keesing, Roger M.
 1985 Killers, Big Men, and Priests on Malaita: Reflections on a Melanesian Troika System. *Ethnology* 24(4):237–252.
- Keyser, Rudolf
 1843 *Om nordmændenes Herkomst og Folke-Slægtskab*. Samfundet for det norske Folks Sprogs Historie, Christiania.
 1847 Husenes sammensætning og udseende hos nordmændene i fortiden. *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur* 1:305–332.
- Kile-Vesik, Jone
 2014 Rapport arkeologisk utgravning. Bosetning, fotgrøft og produksjonsspor. Rom vestre, 156/1, 2, 154, Lyngdal, Vest-Agder. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Kjeldstadli, Knut
 1992 *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Kjos, Ole og Anne Skogsfjord
 2010 Arkeologisk utgravning Hovedvannledningsprosjektet delrapport 3 Vøien II: Bosetningsspor fra eldre jernalder Vøien, 78/1 Bærum kommune, Akershus. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Knapp, A. Bernard og Wendy Ashmore
 1999 Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational. I *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, redigert av Wendy Ashmore og A. Bernard Knapp, s. 1–30. Blackwell, Malden, Mass.
- Komber, Jochen
 1989 *Jernalderens gårdshus En bygningsteknisk analyse*. AmS-Varia, vol. 18. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Kopytoff, Igor
 1986 The cultural biography of things: commodotization as process. I *The Social life of things: commodities in cultural perspective* redigert av Arjun Appadurai, s. 64–91. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kristensen, Steinar
 2007 Brettspillet – jernalderkrigerens virtuelle arena strategispill i sørøstnorsk jernalder. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Oslo.
- Kristensen, Tine Sønderby
 2006 Husoffer? : en feministisk analyse av nedleggelse i huskonstruksjoner gjennom jernalderen. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Oslo.

- Kristiansen, Kristian
 1998 *Europe before history*. New studies in archaeology. Cambridge University Press, Cambridge.
 2004 Institutioner og materiel kultur. Tvillingherskerne som religiøst og politisk institusjon under bronzealderen. I *Ordning mot kaos – studier av nordisk førkristen kosmologi*, redigert av Anders Andrén, Kristina Jennbert og Catharina Raudvere, s. 99–122. Vågar till Midgård, vol. 4. Nordic Academic Press, Lund.
- Kristjánsdóttir, Steinunn
 2015 Becoming Christian: A Matter of Everyday Resistance and Negotiation. *Norwegian Archaeological review* 48(1):27–45.
- Kristoffersen, Siv
 1993 Gård og gjenstandsmateriale – sosial sammenheng og økonomisk struktur. I *Minneskrift Egil Bakka*, redigert av Bergljot Solberg, s. 151–206. Arkeologiske skrifter, vol. 7. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
 1995 Transformation in Migration Period Animal Art. *Norwegian Archaeological Review* 28(1):1–17.
- Kristoffersen, Siv og Bente Magnus
 2010 *Spannformede kar. Utvikling og variasjon*. AmS-Varia, vol. 50. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Kuhn, Thomas S.
 1962 *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press, Chicago.
- Kyhllberg, Ola, Hans Göthberg og Ann Vinberg
 1995 *Hus & gård : hus & gård i det förurbana samhället : rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet : Katalogdel*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Kyllingstad, Jon Røyne
 2004 *Kortskaller og langskaller. Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Scandinavian Academic Press, Oslo.
 2008 "Menneskeåndens universalitet". *Instituttet for sammenlignende kulturforskning 1917–1940. Ideene, institusjonen og forskningen*. Acta humaniora, vol. 371. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo Unipub, Oslo.
- Kyvik, Gro
 2002 Hjemmeverden, fremmedverden og arkeologisk refleksivitet. *Primitive tider* 5:127–132.
- Lagerås, Per
 2007 *The ecology of expansion and abandonment*. Riksantikvarieämbetet, Lund.
- Lakoff, George og Mark Johnson
 2003 *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- Larsen, Jan Henning
 2009 *Jernvinneundersøkelser* Varia, vol. 78. Kulturhistorisk museum, Fronminneseksjonen Oslo.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel
 1974 *The peasants of Languedoc*. University of Illinois Press, Urbana.
- Lévi-Strauss, Claude
 1983 *The way of the masks*. Jonathan Cape, London.
- Lie, Hallvard og Johannes Larsen
 2003 *Egil Skallagrimssons saga*. Aschehoug, Oslo.
- Liljeholm, Nora

- 1999 Gravfält kontra kyrkogård – Bysans kontra Rom? Diskussion kring det senvikingatida begravningsskicket på Gotland utifrån gravfältet Stora Hallvards och Silte kyrkas kyrkogård. *Fornvännen* 94(3):145–160.
- Lincoln, Bruce
1999 *Theorizing myth: narrative, ideology, and scholarship*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lindgren, Gunnar
1939 *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt en kulturgeografisk studie*. Geographica, nr 6. Uppsala.
- Lindholm, Karl-Johan, Emil Sandström og Ann-Kristin Ekman
2013 The Archaeology of the Commons. *Journal of Archaeology and Ancient History* 10:1–49.
- Lindström, Jonathan
1997 The Orientation of Ancient Monuments in Sweden. A critique of Archaeoastronomy and an Alternative Interpretation. *Current Swedish Archaeology* 5:111–125.
2005 Påsk, høstblot och jul. Sambandet mellan årlige høytider och forntida gravars orientering. *Fornvännen* 100:13–28.
- Lindkvist, Thomas
1996 Kungamakt, kristnande, statsbildning. I *Kristnandet i Sverige : gamla källor och nya perspektiv*, redigert av Bertil Nilsson, s. 217–241. Publikationer, vol. 5. Lunne böcker, Uppsala.
- Lindøe, Kristen
1931 En hustuft fra eldre jernalder på Sunnmøre. *Bergen museums årbok* 1930(3):1–11.
- Lock, Gary og Brian Leigh Molyneaux
2006 Introduction: Confronting scale. I *Confronting scale in archaeology: issues of theory and practice*, redigert av Gary Lock og Brian Leigh Molyneaux, s. 1–11. Springer, New York.
- Loftsgarden, Kjetil, Bernt Rundberget, Jan Henning Larsen og Peter Hambro Mikkelsen
2013 Bruk og misbruk av C14-datering ved utmarksarkeologisk forskning og forvaltning. *Primitive tider* 15:59–70.
- Lowenthal, David
1985 *The past is a foreign country*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lund, Allan A.
1993 *De etnografiske kilder til Nordens tidligere historie*. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Lund Hansen, Ulla
1987 *Römischer Import im Norden: Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*. Nordiske fortidsminder, Serie B, vol. 10. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, København.
- Lund, Harald Egenæs
1937 Et yngre romertids gårdsanlegg på prestegården i Høyland. *Stavanger museums Årshefte for 1935–36* 46:33–57.
1939 Fra bronealder til jernalder. Studier i Rogalands eldre kulturhistorie. *Viking* 3:55–97.
- Lund, Julie

- 2009 Åsted og vadested : deponeringer, genstandsbiografier og rumlig strukturering som kilde til vikingetidens kognitive landskaper. Upublisert phd.-avhandling ved Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Lundeberg, Bjørg
1972 Planterester fra Ullandhaug, et gårdsanlegg fra Jæren fra folkevandringstid. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Bergen.
- Lunden, Kåre
2002 *Norges Landbrukshistorie II 1350–1814 Frå svartedauden til 17. mai*. Samlaget, Oslo.
2004 Religionskifte – sivilisasjonsframvokster – statsdanning – identitetsendring. To studier i norsk historie frå ca. år 950 til 1300. I *Religionskiftet i Norden: brytinger mellom nordisk og europeisk kultur 800–1200 e.Kr.*, redigert av Jón Viðar Sigurðsson, Marit Myking og Magnus Rindal, s. 13–62. Skriftserie, vol. 6. Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Oslo.
- Löfving, Carl
2001 *Gothia som dansk/engelskt skattland: ett exempel på heterarki omkring år 1000*. GOTARC Series B Gothenburg archaeological theses, vol. 16. Göteborgs universitet, Institutionen för arkeologi, Göteborg.
- Løken, Trond
1974 Gravminner i Østfold og Vestfold et forsøk på en typologisk - kronologisk analyse og en religionshistorisk tolkning. Upublisert magistergradsavhandling ved Universitetet i Oslo, Oslo.
1977 Mølen – et arkeologisk dateringsproblem og en historisk identifikasjonsmulighet. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1975–1976*:67–85.
1978 Nye funn fra gammelt gravfunn. Kan gård og gravplass gå tilbake til eldre bronsealder. *Viking* 41:133–165.
1987a The correlation between the shape of grave monuments and sex in the iron age, based on material from Østfold and Vestfold. I *Were they all men? An examination of sex roles in prehistoric society. Acts from a workshop held at Utstein Kloster, Rogaland 2. –4. november 1979 (NAM-Forskningsseminar nr. 1)*, redigert av Reidar Bertelsen, Arnvid Lillehammer og Jenny-Rita Næss, s. 53–64. AmS-Varia, vol. 17. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
1987b The settlement at Forsandmoen - an Iron Age village in Rogaland, SW-Norway. *Studien zür Sachsenforschung* 6:155–168.
1988 *Bygg fra fortiden. Forsand i Rogaland – bebyggelses-sentrum gjennom 2000 år*. AmS-Småtrykk, vol. 21. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
1991 *Forsandgravningene etter 10 år*. AmS-Småtrykk, vol. 24. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
1997 Det forhistoriske huset i Rogaland – belyst ved flateavdekkende utgravinger. *Bebyggelseshistorisk tidsskrift* 33:169–182.
1998a Bofaste bønder eller jordbrukere på flyttefot? Hus og bosetning i bronsealderen på Opstad i Tune, Østfold, vurdert på bakgrunn av de siste 20 års bosetningsforskning. I *Fra Østfolds oldtid. Foredrag ved 25-årsjubileet for Universitetets arkeologiske stasjon Isegran*, redigert av Einar Østmo, s. 173–196. Universitetets Oldsaksamling: Skrifter, Ny rekke, nr 21. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
1998b Hustyper og sosialstruktur gjennom bronsealder på Forsandmoen, Rogaland, Sørvest-Norge. I *Bronsealder i Norden - Regioner og interaksjon. Foredrag ved det 7. nordiske bronsealdersymposium i Rogaland 31. august-3. september*

- 1995, redigert av Trond Løken, s. 107–121. AmS-Varia, vol. 33. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- 1999 The longhouses of western Norway from the late neolithic to the 10th century AD: representatives of a common scandinavian tradition or a local development? I *Grindbygde hus i Vest-Norge*, redigert av Helge Schjelderup og Ola Storsletten, s. 52–64. NIKU Temahefte, vol. 30. NIKU, Oslo.
- 2001a Oppkomsten av den germanske hallen: hall og sal i eldre jernalder i Rogaland. *Viking* 64:49–86.
- 2001b Forsands forhistorie. *fra haug ok heidni* 2001(3):6–24.
- Løken, Trond, Lars Pilø og Olle Hemdorff
- 1996 *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser : en metodisk innføring*. AmS-Varia, vol. 26. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Løken, Trond og Inge Særheim
- 1990 Førhistorisk landsby på Forsandmoen - med samanhengande busetnad frå yngre bronsealder til folkevandringstid - kastar nytt lys over eldre norsk busetjingshistorie. I *Namn og eldre busetnad. Rapport frå Norna femtande symposium på Hamar 9.–11. juni 1988*, redigert av Tom Schmidt, s. 175–193. NORNA-rapporter, vol. 43. NORNA-förlaget, Uppsala.
- Lönn, Marianne
- 2015 Ytter Restad i sin samtid. I *Ytter Restad. Bearbetning och fördjupning av Georg Sarauws rapport från utgrävningen av gravfältet Hålda 12 och 14 1914–1917*, redigert av Torbjörn Brorsson og Marianne Lönn, s. 353–394. Göteborgs stadsmuseum, Göteborg.
- Løvschal, Mette og Mads Kähler Holst
- 2014 Repeating boundaries – repertoires of landscape regulations in southern Scandinavia in the Late Bronze Age and Pre-Roman Iron Age. *Danish Journal of Archaeology* 3(2):95–118.
- Löwenborg, Daniel
- 2010 The iron age shock doctrine – what were the mechanisms behind the social changes in Scandinavia at the middle of the first millennium AD? I *Excavating the Digital Landscape: GIS analyses of social relations in central Sweden in the 1st millennium AD*, redigert av Daniel Löwenborg, s. 1–18. Aun, vol. 42. Uppsala Universitet, Uppsala.
- 2012 An Iron Age Shock Doctrine: Did the AD 536–7 event trigger large-scale social changes in the Mälaren valley area? *Journal of Archaeology and Ancient History* 4:1–24.
- Magnus, Bente og Bjørn Myhre
- 1986 *Forhistorien : fra jegergrupper til høvdingsamfunn*. Norgeshistorien, vol. 1. Cappelen, Oslo.
- Maixner, Birgit
- 2015 Missingen/Åkeberg i Østfold : en storgård fra jernalderen med tillknyttet håndverkssenter. *Fornvännen* 110(1):27–42.
- Malinowski, Bronislaw
- 1922 *Argonauts of the Western Pacific: an account of native enterprise and adventure in the archipelagoes of Melanesian New Guinea*. Routledge & Kegan Paul, London.
- 1935 *Coral gardens and their magic*. Allen & Unwin, London.
- Mann, Michael

- 1986 *A history of power from the beginning to A.D. 1760*, vol. 1. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mansrud, Anja
 2006 Flytende identiteter – dyrebein i graver og førkristne personoppfatninger. I *Lik og ulik Tilnærminger til variasjon i gravskikk*, redigert av Terje Østigård, s. 133–158. UBAS Nordisk, vol. 2. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Marstrander, Sverre
 1979 Universitetets Oldsaksamling 150 år. *Universitetets Oldsaksamling Årbok Jubileumsårbok 1979:7–20*.
- Martens, Irmelin
 1969 Gravfeltet på By i Løten, Hedmark. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1965–66:11–148*.
 1973 Gamle fjellgårder fra strøkene rundt Hardangervidda. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1970–1971:1–85*.
 2009 Ødegårder fra middelalderen i Telemark – status og perspektiver. I *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*, redigert av Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens og Kathrine Stene, s. 103–110. Varia, vol. 71. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Martens, Irmelin, Einar Østmo og Birthe Weber
 2007 *Vesle Hjerkin: kongens gård og sælehus*. Norske Oldfunn, vol. 21. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Martens, Jes
 2004 Jordbruksbebyggelsen i Øst-Norge. Utkast til faglig program for de arkeologiske undersøkelser ved Kulturhistorisk museum. Upublisert elektronisk manuskript, <https://uio.academia.edu/JesMartens>, besøkt 19 mai 2015.
 2005a Skånsk huskronologi. I *Järnålder vid Öresund band 1. Spesialstudier och syntes*, redigert av Anne Carlie, s. 43–75. Skånska spor – arkeologi längs Västkustbanan. Riksantikvarieämbetet, Lund.
 2005b Kogegruber i syd og nord – samme sag? I *De gåtefulle kokegroper. Kokegropseminaret 31. november 2001*, redigert av Lil Gustafson, Tom Heibreen og Jes Martens, s. 37–56. Varia, vol. 58. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
 2007 Kjølberg søndre – en gård med kontinuitet tilbake til eldre jernalder? I *Arkeologiske undersøkelser 2001–2002 Katalog og artikler*, redigert av Ingrid Ystgård og Tom Heibreen, s. 89–109. Varia, vol. 62. Kulturhistorisk museum Fornminneseksjonen, Oslo.
 2009 Middelalderens jordbruksbebyggelse i de sentrale strøk. Den tapte middelalder? I *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*, redigert av Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens og Kathrine Stene, s. 7–22. Varia, vol. 71. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Martens, Jes, Vibeke Vandrup Martens og Kathrine Stene (redaktører)
 2009 *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*. Varia, vol. 71. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Mathieu, James R. og Rachel E. Scott
 2004 Introduction: Exploring the role of analytical scale in archaeological interpretation. I *Exploring the role of analytical scale in archaeological*

- interpretation*, redigert av James R. Mathieu og Rachel E. Scott, s. 1–9. Archaeopress, Oxford.
- Mauss, Marcel
 1995 *Gaven: utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Oversatt av Thomas Hylland Eriksen. Cappelen's upopulære skrifter: Ny rekke, nr. 26. Cappelen, Oslo.
- McCormick, Michael
 2007 *Toward a Molecular History of the Justinianic Pandemic*. I *Plague and the end of antiquity : the pandemic of 541–750*, redigert av Lester K. Little, s. 290–312. Cambridge University Press, Cambridge.
- Meitzen, August
 1963 [1895] *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelter, Finnen und Slawen*. Verlag von Wilhelm Hertz, Neudruck Dortmund.
- Meulengracht Sørensen, Preben
 1995 *Fortælling og ære: studier i islændingesagaerne*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Michels, Joseph W.
 1973 *Dating methods in archaeology*. Studies in archeology. Seminar Press, New York.
- Mikkelsen, Egil
 1994 *Fangstprodukter i vikingtidens og middelalderens økonomi: organiseringen av massefangst av villrein i Dovre*. Universitetets Oldsaksamling: Skrifter, Ny rekke, nr 18. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
 2015 *Hus fra førromersk jernalder i Østfold. Utgravninger av boplassområde på Tvistein, Skulberg i Spydeberg fra yngre bronsealder og førromersk jernalder*. *Viking* 78:63–94.
- Mikkelsen, Hambro Peter og Seip Thomas Bartholin
 2013 *Vedanatomiske analyser fra E18-prosjektet Gulli–Langåker*. I *Oppsummering og arkeometriske analyser. E18-prosjektet Gulli-Langåker. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 85–109. Fagbokforlaget, Bergen.
- Mjærum, Axel
 2012a *Dyrkningsspor og fegate fra eldre jernalder på Hørdalen (lok. 51)*. I *Jordbruksbosetning og graver i Tønsberg og Stokke. E18-prosjektet Gulli-Langåker. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe og Axel Mjærum, s. 187–256. Fagbokforlaget, Bergen.
 2012b *Åkre og beitemarker i Fevanggrenda – nytt om jernalderlandbruket i Vestfold*. *Viking* 75:109–130.
 2012c *Boplasspor fra mellommesolitikum og bosetnings- og dyrkningsspor fra eldre jernalder på Unnerstvedt og Ragnhildrød (lokalitet 35)*. I *Jordbruksbosetning og graver i Tønsberg og Stokke E18-prosjektet Vestfold. Bind 2*, redigert av Lars Erik Gjerpe og Axel Mjærum, s. 19–80. Fagbokforlaget, Bergen.
 2012d *Dyrkningsspor og fegate fra eldre jernalder på Hørdalen (lok. 51)*. I *Jordbruksbosetning og graver i Tønsberg og Stokke. E18-prosjektet Gulli-Langåker. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe og Axel Mjærum, s. 187–256. Fagbokforlaget, Bergen.
 2012e *Gravhaug, inhumasjonsgrav, bosetnings- og dyrkningsspor fra eldre jernalder på Hørdalen (lok. 50)*. I *Jordbruksbosetning og graver i Tønsberg og Stokke. E18-prosjektet Gulli-Langåker. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe og Axel Mjærum, s. 143–185. Fagbokforlaget, Bergen.
- Mjærum, Axel og Lars Erik Gjerpe (redaktører)

- 2012 *Dyrking, bosetninger og graver i Stokke og Sandefjord. E18-prosjektet Gulli-Langåker. Bind 1.* Fagbokforlaget, Bergen.
- Moen, Marianne
2010 *The gendered landscape : a discussion on gender, status and power expressed in the Viking Age mortuary landscape*, M. Moen, Oslo.
- Mowinckel, Rolf
1928 Universitetets Oldsaksamlings Årsberetning 1927. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 1:74–108.
- Munch, Peter Andreas
1852a Om den saakaldte nyere historiske Skole i Norge. I *Norsk tro og tanke. 1800–1940*, bind 2, redigert av Jan-Erik Ebbestad Hansen, s. 132–140. Tano Aschehoug, Otta.
1852b *Det norske folks historie. Bind 1.* Tønsbergs forlag, Christiania.
1874 *Samlede Afhandlinger* band 2, Kristiania.
- Munch, Peter Andreas og R. Keyser
1846 *Norges gamle Love indtil 1387 : 1 : Norges Love ældre end Kong Magnus Haakonssøns Regjerings-Tiltrædelse i 1263*, bind 1. Christiania.
- Munkenberg, Betty-Ann
2015 Bara en härd! *In situ*:69–96.
- Myhre, Bjørn
1966 Anmeldelse av Ottar Rønneseth: "Frügeschichtliche Siedlungs- und Wirtschaftsformen in südwestlichen Norwegen. *Stavanger museums Årbok* 1966:53–96.
1972 *Funn, fornminner og ødegårder. Jernalderens bosetning i Høyland fjellbygd.* Stavanger museum: Skrifter, vol. 7. Stabenfeldt, Stavanger.
1973a The iron age farm in Southwest Norway. *Norwegian Archaeological review* 6(1):14–29.
1973b I en åker på Gjerland i Førde. *Arkeo* 1973(1):15–18.
1974 Reply to the comments on iron age farms in SW Norway. *Norwegian Archaeological review* 7(1):63–83.
1978 Agrarian development, settlement history, and social organization in Southwest Norway in the iron age. I *New directions in Scandinavian Archaeology*, redigert av Kristian Kristiansen og Carsten Paludan-Müller, s. 224–271. Studies in Scandinavian prehistory and early history, vol. 1. The National Museum of Denmark, Copenhagen.
1980 *Gårdsanlegget på Ullandhaug I. Gårdshus i jernalder og tidlig middelalder i Sørvest-Norge.* AmS-Skrifter, vol. 4. Stavanger.
1982 Bosetning, folketall og økonomi på Jæren i yngre romertid og folkevandringstid. I *Gårdens utvikling fra jernalder til nyere tid. Beretning fra 7. Odense symposium*, redigert av Henrik Thrane og Torben Grøngaard Jeppesen, s. 61–83. Odense Universitet, Historisk Institutt: Skrifter, nr. 31. Historisk Institutt, Odense Universitet, Odense.
1983 Beregning av folketall på Jæren i yngre romertid og folkevandringstid. I *Hus, gård och bebyggelse. Föredrag från det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982* redigert av Guðmundur Ólafsson, s. 148–164. Þjóðminjasafn Íslands, Reykjavík.
1987 Chieftain's graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration period. *Studien zur Sachsenforschung* 6:169–187.

- 1990 Hvor gamle er gårdsgrensene? I *Namn og eldre busetnad. Rapport frå Norna femtande symposium på Hamar 9. –11. juni 1988*, redigert av Tom Schmidt, s. 125–139. NORNA-rapporter, vol. 43. Uppsala.
- 1992 Ynglingeætten i Vestfold. I *Osebergdronningens grav. Vår arkeologiske nasjonalskatt i nytt lys*, redigert av Arne Emil Christensen, Anne Stine Ingstad og Bjørn Myhre, s. 258–266. Schibsted, Oslo.
- 1993 The beginning of the early Viking age: some current archaeological problems. I *Viking revaluations: Viking society centenary symposium*, redigert av Anthony Faulkes og Richard Perkins, s. 182–216. Viking Society for Northern Research, University College London, London
- 2002 Landbruk, landskap og samfunn 4000 f.kr.–800 e.kr. I *Norges landbrukshistorie I. 4000 f.kr.–1350 e.kr. Jorda blir levevei*, redigert av Bjørn Myhre og Ingvild Øye, s. 11–213. Det Norske Samlaget, Oslo.
- 2003 The Iron Age. I *The Cambridge history of Scandinavia. Vol. 1. Prehistory to 1520*, redigert av Knut Helle, s. 60–93. Cambridge University Press, Cambridge.
- 2013 Viken – Sveariket – Rus-riket. Viken omkring år 900 i lys av en nytolking av Borre-funnet *Viking* 76:151–180.
- 2015 *Før Viken ble Norge : Borregravfeltet som religiøs og politisk arena*. Norske Oldfunn , vol. XXXI. Vestfold Fylkeskommune, Tønsberg.
- Myrdal, Janken
- 1989 Jordbruk och jordägande. En aspekt av sambandet mellan agrartechnik och samhällsutveckling i äldre medeltid. I *Medeltidens födelse*, redigert av Anders Andrén, s. 35–49. Symposier på Krappesborg, vol. 1. Lund.
- 2013 Boskapskötsel under medeltiden. I *En bok, en författare*, Tv-program redigert av Gunnar Wetterberg, www.ur.se/Produkter/175641-En-bok-en-forfattare-Boskapskotseln-under-medeltiden, besøkt 12. april 2014.
- Møller, Niels Algreen
- 2011 Dynamiske bebyggelsesmønstre? Ældre jernalders bebyggelser i landskabet. I *Nyt fra Vestfronten. Nord- og vestjyske bebyggelser fra ældre jernalder*, redigert av Niels Algreen Møller, Sarah Skytte Qvistgaard og Steen Frydenlund Jensen, s. 155–171. Arkæologiske Skrifter, vol. 10. Saxo-Instituttet, Københavns Univesitet, København.
- Møllerop, Odmund J.
- 1958 Gård og gårdssamfunn i eldre jernalder. *Stavanger museums årbok 1957–1958*:21–54.
- Nadasdy, Paul
- 2002 "Property" and Aboriginal Land Claims in the Canadian Subarctic: Some Theoretical Considerations. *American Anthropologist* 104(1):247–261.
- Narmo, Lars Erik
- 1996 "Kokekameratene på Leikvin" Kult og kokegroper. *Viking* 59:79–100.
- Nedkvitne, Arnved
- 2011 *Ære, lov og religion i Norge gjennom tusen år*. Scandinavian Academic Press, Oslo.
- Neumann, Jacob
- 1842 Oldtidsminder paa Karmøen. *Urda* 2:213–240.
- Nicolaysen, Nicolay
- 1849 Bemærkninger ved Prof. Keyzers fremstilling af husenes sammensætning og udseende hos nordmændene i fortiden. *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur* 3:303–311.

- 1862–1866 *Norske Fornlevninger*. Foreningen til Norske fortidsminnesmerkes bevaring, Kristiania.
- 2003 [1882] *Langskibet fra Gokstad*. Faksimileutgave. Stiftelsen Norsk senter for jernalder- og middelalderhåndverk.
- Nitter, Marianne
2013 Bosetning og lokalklimatiske utfordringer i Rogaland i forhistorien. *Viking* 76:219–236.
- Njøs, Arnor
2005 *Nydyrking og grunnforbedring i Norge. Noen tall for belysning av utviklingen* Rapport, nr. 94:05. Jordforsk, Ås.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker
2011 *The Viking Age as a period of religious transformation: the Christianization of Norway from AD 560 to 1150/1200*. Brepols, Turnhout.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker og Steinar Gulliksen
2007 First generation Christians, second generation radiocarbon dates: The cemetery at St. Clement's in Oslo. *Norwegian Archaeological Review* 40(1):1–25.
- Norr, Svante
1996 A place for proletarians. A contextual hypothesis on social space in roman and migration period long-houses. *Current Swedish archaeology* 4:157–164.
1998 To rede and to rown : expressions of early Scandinavian kingship in written sources. Occasional papers in archaeology, vol. 17. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, Uppsala.
- Norseng, Per G.
2005 Odelsrett – the Norwegian reitrait lignager. I *Land, lords and peasants: peasants' right to control land in the Middle Ages and the early modern period - Norway, Scandinavia and the Alpine region : report from a seminar in Trondheim, November 2004*, redigert av Tore Iversen og John Ragnar Myking, s. 201–227. Institutt for historie og klassiske fag, Skriftserie, vol. 52. Department of History and Classical Studies, Norwegian University of Science and Technology, Trondheim.
- Nybruget, Per Oscar
1978 Førromersk jernalder i Sørøst-Norge. Upublisert magisteravhandling ved Universitetet i Oslo.
- Nydal, Reidar, Sverre Westin og Steinar Gulliksen
1979 *Fortiden i søkelyset: 14C datering gjennom 25 år*. Laboratoriet for radiologisk datering, Trondheim.
- Nyqvist, Roger
2001 Landskapet som ram – hus och grav som manifest, Göteborgs universitet, Institutionen för arkeologi, Göteborg.
- Näsman, Ulf
1988 Den folkvandringstidiga ?krisen i Sydsandinavien, inklusive Öland och Gotland. I *Folkevandringstiden i Norden. En krisetid mellem ældre og yngre jernalder. Rapport fra et bebyggelsesarkæologisk forskersymposium i Degerhamn, Öland, d. 2.–4. oktober 1985*, redigert av Ulf Näsman og Jørgen Lund, s. 227–254. Aarhus universitetsforlag, Aarhus.
1994 Liv och död. Sydsandinaviska grav- och offerriter från 200 till 1000 e.Kr. I *Myte og ritual i det førkristene Norden*, redigert av Jens Peter Schjødt, Ulf Drobin, Juha Pentikäinen, Gro Stainsland og Preben Meulengracht Sørensen, s. 73–94. Odense universitetsforlag, Odense.
2000 Raids, migrations, and kingdoms. *Acta Archaeologica* 71(1):1–7.

- 2006 Danerne og det danske kongerigets opkomst. *Kuml* 2006: 205–241.
- Næss, Jenny-Rita
1970 Grav i båt eller båt i grav? *Stavanger Museums årbok 1969*:57–76.
- Odner, Knut
1969 *Ullshelleren i Valldalen, Røldal. En studie i økologiske tilpasninger på grunnlag av et forhistorisk, arkeologisk materiale*. Årbok for universitetet i Bergen. Humanistisk serie, vol 1. Universitetsforlaget, Bergen.
1973 Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder Upublisert phd.-avhandling ved Universitetet i Bergen.
1978 *Changes in ecological and economic patterns among the Kenya Masai Part 2, Nairagie Engare*. K. Odner, Oslo.
- Ólason, Vésteinn
1989 Den frie mannens selvforståelse i islandske sagaer og dikt. I *Medeltidens fødsel*, redigert av Anders Andrén, s. 277–286. Symposier på Krapperrups borg, vol. 1. Lund.
- Olsen, Bjørnar
1997 *Fra ting til tekst: teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, Magnus
1926 *Ættegård og helligdom*. Institutt for sammenlignende kulturforskning, Serie A Forelesninger, vol. IXa. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
1939 Innledning. I *Stedsnavn*, redigert av Magnus Olsen, s. 1–3. Nordisk kultur, vol. V. Bonnier Aschehoug, Stockholm.
- Oma, Kristin Armstrong
2000 Hesten i nordisk jernalder : ei kontekstuell analyse av den symbolske sfære kontra den materielle røynda, Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Univeristetet i Oslo.
2010 Between trust and domination: social contracts between humans and animals. *World Archaeology* 42(2):175–187.
- Oosthuizen, Susan
2013 Beyond hierarchy: the archaeology of collective governance. *World Archaeology* 45(5):714–729.
- Opdahl, Silje
2004 Familie- og slektskapsstrukturer – en innfallsvinkel til studier av sosiale relasjoner i eldre jernalder. *Primitive tider* 6:73–86.
- Opedal, Arnfrid
1999 *Arkeologiens gårdsforskning og utformingen av en norsk identitet*. AmS-Varia, vol. 35. Arkeologisk museum, Stavanger.
2005 *Kongens død i et forstatlig rike. Skipsritualer i Avaldsnes-område og aspekter ved konstituering av kongemakt og kongerike 700–950 e.Kr*. Acta Humaniora, nr. 225. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Ording, Asbjørn
1941 Skoghistoriske analyser fra Raknehaugen. *Meddelelser fra det norske skogforsøksvesen* 27:93–130.
- Orning, Hans Jacob
2004 *Uforutsigbarhet og nærvær: en analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*. Acta Humaniora, nr. 198. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, Oslo.
2006 Kirkens jordegods i middelalderen. *Historisk Tidsskrift* 126(2):299–307.

- 2011 *Frem til 1400*. Aschehoug, Oslo.
- Otto, Ton, Henrik Thrane og Helle Vandkilde
2006 *Warfare and society: archaeological and social anthropological perspectives*. Aarhus University Press, Aarhus.
- Patterson, Orlando
1982 *Slavery and social death : a comparative study*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Pedersen, Anne
2014 *Dead warriors in living memory : a study of weapon and equestrian burials in Viking-age Denmark, AD 800–1000. I Text*. Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History, vol. 20:1 Jelling Series. University Press of Southern Denmark / National Museum of Denmark, Copenhagen.
- Pedersen, Ellen Anne
1989 *Jernalderbosetningen på Hadeland en arkeologisk-geografisk analyse*. Varia, vol. 17. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
1990a Arkeologiske og paleobotaniske undersøkelser nav rydningsrøyser. Eksempler fra Vestfold og Småland. I *Röjningsrösen i skogsmark – en nyckel til Sydsveriges äldre odlingshistoria*, redigert av Lars Ljunggren og Anders Perlinge, s. 20–31. Rapport, vol. 49. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm.
1990b Rydningsrøysfelt og gravminner – spor av eldre bosetningsstruktur på Østlandet. *Viking* 53:50–65.
1999 Transformations to sedentary farming in eastern Norway: AD 100 or 1000 BC. I *Settlement and Landscape. proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4–7 1998*, redigert av Charlotte Fabech og Jytte Ringtvedt, s. 45–52. Jutland Archaeological Society, Århus.
- Pedersen, Ellen Anne og Mats Widgren
1999 Järnålder 500 f.Kr.–1000 e.Kr. I *Jordbrukets första femtusén år 4000 f.Kr.–1000 e.Kr.*, redigert av Janken Myrdal, s. 239–459. Det svenska jordbrukets historia. Stiftelsen Natur och Kultur, Borås.
- Pedersen, Unn
2008a Dumme menn og troll til kjerringer. I *Facets of archaeology. Essays in honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday*, redigert av Konstantinos Chilidis, Julie Lund og Christopher Prescott, s. 585–595. OAS, vol. 10. Unipub, Oslo.
2008b Weights and balances. I *Means of exchange: dealing with silver in the Viking Age*, redigert av Dagfinn Skre, s. 119–195. Kaupang Excavation Project publication series, vol. 2. Aarhus University Press, Oslo.
2009 Den ideelle og den reelle smed. I *Håndverk og produksjon. Et møte mellom ulike perspektiver*, redigert av Julie Lund og Lene Melheim, s. 129–146. OAS, vol. 12. Unipub, Oslo.
- Pedersen, Unn og Lars Pilø
2007 The settlement: Artefacts and site periods. I *Kaupang in Skiringssal*, redigert av Dagfinn Skre, s. 179–190. Kaupang Excavation Project Publication Series, vol. 1. Norske Oldfunn, vol. XXII. Aarhus University press, Aarhus.
- Peters, Pauline E.
2004 Inequality and social conflict over land in Africa. *Journal of Agrarian Change* 4(3):269–314.
- Petersen, Jan

- 1926 Lista i forhistorisk tid. I *Lista. En bygdebok*, redigert av Abraham T. Berge, s. 206–212. Aschehoug, Tønsberg.
- 1933 *Gamle gårdsanlegg i Rogaland fra forhistorisk tid og middelalder*. Institutt for sammenlignende kulturforskning: Serie B Skrifter, vol. XXIII. Aschehoug, Oslo.
- 1936 *Gamle gårdsanlegg i Rogaland. Fortsettelse: Utsira, Lyngaland, Håvodd, Birkelandstølen, Hanaland*. Institutt for sammenlignende kulturforskning: Serie B Skrifter, vol. XXXI. Aschehoug, Oslo.
- 1943 De gamle øygårdene i Rogaland. *Stavanger museums årbok*:38–55.
- 1954 Bosetningen i Rogaland i folkevandringstiden. *Viking* 18:1–28.
- Petersson, Maria
- 2006 *Djurhållning och betesdrift djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*. Riksantikvarieämbetet Uppsala universitet, Uppsala.
- Petré, Bo
- 1984 *Arkeologiska undersökningar på Lovö. 4 Bebyggelsesarkeologisk analys*. Studies in North-European archaeology, vol. 10. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Pilø, Lars
- 2000 Urgården – en mytes død. Et kritisk blikk på grunnlaget for norsk bosetningshistorisk forskning. I *OLUF RYGH. Rapport fra symposium på Stiklestad 13. –15. mai 1999*, redigert av Berit Sandnes, Jørn Sandnes og Lars F. Stenvik, s. 169–187. NORNA-rapporter, vol. 70B. NORNA-förlaget, Uppsala.
- 2002 Bosted – urgård – enkeltgård. En analyse av premissene i den norske bosetningshistoriske forskningstradisjonen på bakgrunn av bebyggelsesarkeologisk feltarbeid på Hedemarken., Avhandling for dr.art. graden ved Universitetet i Oslo, Oslo.
- 2005 *Bosted – urgård – enkeltgård*. OAS, vol. 3. Institutt for Arkeologi, Kunsthistorie og Konservering, Universitetet i Oslo, Oslo.
- 2007 The settlement: Character, Structures and Features. I *Kaupang in Skiringssal*. redigert av Dagfinn Skre, s. 192–222. Kaupang Excavation Project Publication Series, vol. 1. Norske Oldfunn, vol. XXII. Aarhus University press, Aarhus.
- Pipes, Richard
- 1999 *Property & freedom*. Harvill Press, London.
- Popper, Karl R.
- 2002 *The logic of scientific discovery*. Routledge, London.
- Pottier, Johan
- 2005 ‘Customary Land Tenure’ in Sub-Saharan Africa Today: Meanings and contexts. I *From the Ground Up: Land Rights, Conflict and Peace in Sub-Saharan Africa*, redigert av Chris Huggins og Jenny Clove, s. 55–75. Institute for Security Studies, Pretoria, South Africa.
- Porsmose, Erland
- 1982 Bokanmeldelser: Jørn Sandnes, Helge Salvesen: Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegrdsprosjektets norske undersøkelser. Det Nordiske Ødegårdssprosjektets Publikation nr. 4. Oslo, Universitetsforlaget 1978.179 s. Andreas Holmsen: Hva kan vi vite om Agrarkatastrofen i Norge i Middelalderen. Oslo, Universitetsforlaget 1978. 128 s. Helge Salvesen: Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200-

1650. Det Nordiske Ødegårdsprosjektets Publikation nr. 5. Östersund, AB
 Wisenska bokhandelns förlag. 187 s. *Historisk Tidsskrift* 14(2):235–238.
- Prescott, Christopher og Håkon Glørstad
 2012 *Becoming European: the transformation of third millennium Northern and Western Europe*. Oxbow books, Oxford.
- Prescott, Christopher og Eva Walderhaug
 1995 The Last Frontier? Processes of Indo-Europeanization in Northern Europe: The Norwegian case. *Journal of Indo-European Studies* 23(3–4):257–281.
- Price, Neil S.
 2002 *The Viking way: religion and war in late Iron Age Scandinavia*. Aun, vol. 31. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, Uppsala.
- Provan, Donald M.J.
 1971 Soil phosphate analysis as a tool in archaeology. *Norwegian Archaeological review* 4(1):37–50.
- Prøsch-Danielsen, Lisbeth
 2005 Historisk riss av utvikling og integrering av naturvitenskapelige metoder. I *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking - metodikk, tolkning og forvaltning*, redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen, s. 15–27. AmS-Varia, vol. 43. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Rabben, Anders M.
 2002 Med vevsverd og stekepanne : tekstilredskaper og kjøkkenredskaper i vestnorske mannsgraver fra yngre jernalder. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Bergen.
- Ramsey, C. Bronk
 1994 Analysis of chronological information and radiocarbon calibration: the program Oxcal. *Archaeological Computing Newsletter* 41:11–16.
 2001 Development of the Radiocarbon Program OxCal. *Radiocarbon* 43(2A):355–363.
 2009 Dealing with Outliers and Offsets in Radiocarbon Dating. *Radiocarbon* 51(3):1023–1045.
- Ramqvist, Per H.
 1983 *Gene. On the origin, function and development of sedentary Iron Age settlement in Northern Sweden*. Archaeology and environment, vol. 1. Department of Archaeology, Umeå.
- Randers, Kjersti
 1986 *Breheimenundersøkelsene 1982–1984*. Arkeologiske rapporter, vol. 10. Universitetet i Bergen, Historisk museum, Bergen.
- Randers, Kjersti og Mons Kvamme
 1992 *Breheimen-undersøkelsene 1982–1984, 2, Stølsområdene*. Arkeologiske rapporter, vol. 15. Universitetet i Bergen, Historisk museum, Bergen.
 1989 *Et ringformet tun? på Gjerland*. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Historisk museum, Bergen.
- Randsborg, Klaus
 1991 Det syvende århundrede e. Kr. I *Fra stamme til stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt.*, redigert av Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen, s. 11–15. Jysk Arkæologiske Selskabs Skrifter, Aarhus.
- Ranheden, Håkan
 1996 Makrofossilanalys – Funktionsbestämning av hus. En källkritisk studie. I *Metodstudier & tolkningsmöjligheter*, redigert av Håkan Ranheden, Eva

- Hyenstrand, Mikael Jakobsson, Johan Rönby og Anders Nilsson, s. 9–28. Riksantikvarieämbetets Arkeologiska undersökningar: Skrifter, nr. 20. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Stockholm.
- Rau, Phil (redaktør)
1955 *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte, erster Teil*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Reinton, Lars
1981 Almindning Norge. I *Abbed-Blide*, s. 97–102. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, vol. 1. Rosenkilde og Bagger, Viborg.
- Regnell, Mats
2003 Charcoals from Uppåkra as Indicators of Leaf Fodder. I *Uppåkrastudier*, vol. 7, redigert av Lars Larsson og Birgitta Hårdh, s. 105–115. Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°, vol. 40. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Regnell, Mats og Karl-Göran Sjögren
2006 5. Use of wild plants and wood. I *Ecology and economy in stone age and bronze age Scania*, redigert av Karl-Göran Sjögren, s. 80–105. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan. National Heritage Board, Lund.
- Reitan, Gaute
2010 Smie på smie, hus på hus og kokegrop i kokegrop – et jernalders gårdsanlegg på Nannestad. *Nicolay arkeologisk tidsskrift* 111:65–76.
2011 Moi – ett jorde, én gård, mange faser? *Viking* 54:165–191.
- Renck, Anna Maria
2008 Erövad mark – erövat släktskap. I *Hem till Jarlabanke: jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*, redigert av Michael Olausson, s. 91–111. Historiska Media, Lund.
- Resi, Heid Gjøstein
1986 *Gravplassen Hunn i Østfold*. Norske Oldfunn, vol. XII. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Rindal, Bjørg
2011 Plant remains from Ullandhaug, an iron age farm site from the migration period in southwest Norway I *Tverrfaglige perspektiver 2*, redigert av Marianne Nitter, s. 53–64. AmS-Varia, vol. 53. Arkeologisk museum, Stavanger.
- Rindal, Magnus
1994 Innleiing. I *Den eldre Gulatingslova*, redigert av Tor Ulset, Magnus Rindal og Bjørn Eithun, s. 7–30. Nørrøne tekster, vol. 6. Riksarkivet, Oslo.
- Ringstad, Bjørn
1992 Økonomiske og politiske sentra på Vestlandet ca 400–1000 e.Kr. I *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400–1000 e.Kr. Åkerseminaret, Hamar 1990*, redigert av Egil Mikkelsen og Jan Henning Larsen, s. 107–128. Universitetets Oldsaksamling: Skrifter, Ny rekke, nr. 13. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
2000 Gårdsnavn og gårdsbosetning sett i lys av senere års "flateavdekkingsprosjekt", eksempler fra Møre og Romsdal, Vest-Norge. I *Oluf Rygh. Rapport fra et symposium på Stiklestad 13. –15. mai 1999*, redigert av B. Sandnes, s. 189–212. NORNA-rapporter, vol. 70B. NORNA-förlaget, Uppsala.
- Risbøl, Ole
1997 Arkeologi i veggen – Om de nyere arkeologiske undersøkelserne på Engelaug og By i Løten. *Lautin*:7–23.
- Rives, J. B.

- 1999 *Tacitus Germania Translated with introduction and commentary by J. B. Rive*. Clarendon Ancient History series. Clarendon Press, Oxford.
- Robberstad, Knut
 1981 odelsrett. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, vol. 12, redigert av John Danstrup, s. 493–495. Rosenkilde og Bagger, København.
- Robinson, Charles H.
 1921 *Anskar. the apostle of the North 801–865*. Lives of early and mediæval missionaries. The Society for the propagation of the gospel in foreign parts, London.
- Rolfsen, Perry
 1976 Hustufter, grophus og groper fra eldre jernalder ved Oddernes kirke, Vest-Agder. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1972–1974*:65–82.
 1992 Porten til Europa. I *Gård – tettsted – kaupang – by*, redigert av Siri Myrvoll, Ann Christensson og Åse Bergset, s. 33–52. Nytt fra utgravingskontoret for Bergen, nr. 3. Riksantikvaren, Bergen.
- Ropeid, Andreas
 1960 *Skav. Fôrproblem i eldre tid*. Universitetsforlaget, Oslo, Bergen.
- Rosberg, Karin
 2009 *Vikingatidens byggande i Mälardalen : ramverk och knuttimring*. Aun, vol. 38 [i.e. 39]. Uppsala universitet, Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala.
 2013 Terminology for houses and house remains. *Journal of Archaeology and Ancient History* 8:3–15.
- Rothe, Tyge
 1781 *Nordens Staetsforfatning før Lehnstiden og da Odelskab med Folkefrieheid i Lehnstiden, og da Birkerettighed, Hoverie, Livegenskab med Aristokratie*, vol. 1–2. Gyldendal, København.
- Rundberget, Bernt
 2012 Jernets dunkle dimensjon: jernvinna i sørlige Hedmark, sentral økonomisk faktor og premiss for samfunnsutvikling c. AD700–1300. Upublisert phd.-avhandling ved Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Rygh, Bjørn-Håkon Eketuft
 2007 Den siste reisen : de sørøstnorske våpengravene som kilde til kunnskap om krigerspesialisten i eldre jernalder. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Oslo.
- Rygh, Oluf
 1898 *Norske gaardnavne. Opplysninger samlede til brug ved matrikelens revision. Forord og Indledning*. Fabritius, Kristiania.
 1967 *Jarlsberg og Larviks Amt. Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til brug ved Matrikelens Revision udgivne med tilføjede Forklaringer*. Oslo.
- Røberg, Frank Halvard N.
 2014 Rapport arkeologisk utgravning bosetnings- og aktivitetsspor Bråte, 78/11, Skedsmo kommune, Akershus. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Rødstrud, Christian Løchsen
 2007 Kapittel 6. Graver og bosetningsspor på Bjørnstad (Lokalitet 44). I *Hus, gard og graver langs E6 i Sarpsborg kommune. E6-prosjektet Østfold Band 2*, redigert av Gro Anita Bårdseth, s. 91–181. Varia, vol. 66. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.

- 2011 Utgravningene på Skedsmovollen. *Skytilen. Medlemsblad for Romerike historielag* 2011 28(4):4–7.
- 2012 *I liv og død : keramikkens sosiale kronologi i eldre jernalder*. Upublisert phd.-avhandling ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- 2014 *Rapport arkeologisk utgravning Bosetning og grav. Skedsmovollen 21/1, 33, 206 Skedsmo kommune, Akershus fylke*. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Rønne, Ola
- 2007 *Lokalitet 27 Rødbøl, gnr . 2040, bnr. 2, Larvik kommune. Lokalitet med smieplass fra romertid, eldre jernalders gårdsanlegg, gravrøyser fra eldre jernalder og vikingtid*. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
- 2008 Kapittel 6. Rødbøl 27 – Smieplass fra romertid, eldre jernalders gårdsanlegg og gravrøyser fra eldre og yngre jernalder. I *Steinalderboplasser, boplasser, graver og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold. Bind 2*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 61–128. Varia, vol. 72. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Rønneseth, Ottar
- 1966 *Frühgeschichtliche Siedlungs- und Wirtschaftsformen im sydwestlichen Norwegen*. Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 6. Wachholtz, Neumünster.
- 1974 *"Gard" und Einfriedigung: Entwicklungsphasen der Agrarlandschaft Jærens*. Meddelanden, Serie B, vol. 29. Stockholms Universitet, Stockholm.
- 2001 *Gard og gjerde. Faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap*. Erling Skjalgssonselskapet, Stavanger.
- Røstad, Ingunn Marit
- 2016 *Smykkenes språk. Smykker og identitetsforhandlinger i Skandinavia ca. 400-650/700 e.Kr*. Upublisert phd.-avhandling ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Sahlins, Marshall D.
- 1963 Poor Man, Rich Man, Big-Man, Chief: Political Types in Melanesia and Polynesia. *Comparative Studies in Society and History* 5(3):285–303.
- Salisbury, Roderick B.
- 2012 Engaging with soil, past and present. *Journal of Material Culture* 17(1):2–41.
- Salvesen, Helge
- 1979 *Jord i Jemtland: bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650*. Publikasjon, vol. 5. I kommission hos Landbohøiologisk Selskab, København.
- 1982 The strength of tradition. *Scandinavian journal of History* 7:75–133.
- 1990 Forholdet mellom gårdsnavnforskning og bosetningshistorie. I *Namn og eldre busetnad. Rapport frå Norna femtande symposium på Hamar 9. –11. juni 1988*, redigert av Tom Schmidt, s. 17–32. NORNA-rapporter, vol. 43. NORNA-förlaget, Uppsala.
- Sandnes, Jørn
- 1978 Innledning. I *Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*, redigert av Jørn Sandnes og Helge Salvesen, s. 11–46. Det nordiske ødegårdsprosjektets publikasjoner, nr. 4. Universitetsforlaget, Oslo.
- 2000 Bønder, herrer og trelle. Hvordan var egentlig det gammelnorske samfunnet? *Heimen* 37:195–210.
- Sandnes, Jørn og Helge Salvesen

- 1978 *Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser.* Det nordiske ødegårdsprosjektets publikasjoner, nr. 4. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sars, Johan Ernst
1877 *Udsigt over den norske Historie.* Cammermeyer, Christiania.
- Sartre, Jean-Paul
2004 *The imaginary : a phenomenological psychology of the imagination.* Routledge, London.
- Sawyer, Birgit
1999 "Son skal taka arv etter far sin . . .". I *Norm og praksis i middelaldersamfunnet*, redigert av Else Mundal og Ingvild Øye, s. 56–80. Kulturtekster, vol. 14. Senter for europeiske kulturstudier, Bergen.
2000 *The Viking-Age rune-stones : custom and commemoration in early medieval Scandinavia.* Oxford University Press, Oxford.
- Sawyer, Birgit og P.H. Sawyer
1993 *Medieval Scandinavia: from conversion to Reformation, circa 800–1500.* University of Minnesota Press, Minneapolis, Minn.
- Schreiner, Johan
1972 *Fagrskinna.* Fabritius, Oslo.
- Schumacher, Jan
2005 Kristendommen i tidlig middelalder. I *Norges religionshistorie*, redigert av Arne Bugge Amundsen, s. 63–104. Universitetsforlaget, Oslo.
- Scott, James C.
2009 *The art of not being governed. An anarchist history of Upland Southeast Asia.* Yale Agrarian Studies Series. Yale University Press, New haven and London.
- Schei, Liv Kjørsvik
1997 *Landnåmsboken Beretningen om landnåmet på Island ca 870–930.* Thorleif Dahls Kulturbibliotek. Aschehoug, Oslo.
- Schøning, Gerhard
1771 *Norges Riiges Historie. Riigets ældste Historie fra dets Begyndelse til Harald Haarfagers Tiider, Bind I.* Mumme og Faber, Sorøe.
1773 *Norges Riiges Historie. Riigets Historie, under Kong Harald Haarfagers, og hans tvende Sønners, Erichs og Hagens Regiering, fra Aar 863 til 963. Bind II, Mumme og Faber, Sorøe.*
1781 *Norges Riiges Historie. Rigets Historie fra Kong Hagen Adelstein-Fostres Død til Kong Olaf Tryggvesøns Ankomst til Regieringen. Bind III.* Mumme og Faber, Sorøe.
- Seip, Elisabeth
1999 Preface. I *Grindbygde hus i Vest-Norge*, redigert av Helge Schjelderup og Ola Storsletten, s. 4–5. NIKU Temahefte, vol. 30. NIKU, Oslo.
- Sellevold, Berit Jansen, Ulla Lund Hansen og Jørgen Balslev Jørgensen
1984 *Iron age man in Denmark. Prehistoric man in Denmark Vol. III.* Nordiske fortidsminder, Serie B, bind 8. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, København.
- Service, Elman R.
1971 *Primitive social organization: an evolutionary perspective.* Random House, New York.
1975 *Origins of the state and civilization: the process of cultural evolution.* Norton, New York.
- Shanks, Michael og Christopher Tilley

- 1987 *Social theory and archaeology*. Polity Press, Cambridge.
- Shetelig, Haakon
 1909 En ældre jernalders gaard paa Jæderen. *Bergen museums årbok* 5:6–16.
 1917 Graven. I *Osebergfundet*, bind 1, redigert av A.W. Brøgger, Hjalmar Falk og Haakon Schetelig, s. 209–278. Den norske stat, Kristiania.
 1925 *Norges forhistorie. Problemer og resultater i norsk arkæologi*, vol. 5a. Aschehoug, Oslo.
 1945 *Hva Norges jord gjemmer*. Tanum, Oslo.
- Shetelig, Haakon og Hjalmar Falk
 1937 *Scandinavian archaeology*. Clarendon, Oxford.
- Sigurðsson, Jón Viðar
 1999 *Norsk historie 800–1300: frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*. Samlaget, Oslo.
 2003 *Kristninga i Norden 750–1200*. Utsyn & innsikt. Samlaget, Oslo.
 2008 *Det norrøne samfunnet: vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Pax, Oslo.
- Simonsen, Asbjørn
 1968 Pollenanalyse av et jordprofil fra jernaldergården ved Ullandhaug. *fra Haug ok Heidni* 4:192–195.
- Simonsen, Margrete Figenschou og Vibeke Vandrup Martens (redaktører)
 2008 *Bebyggelse på leirjordene. Arkeologiske utgravninger langs Rv2. Rv-prosjektet Ullensaker k., Akershus*. Varia, vol. 70. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Sindbæk, Søren M.
 2007 The Small World of the Vikings: Networks in Early Medieval Communication and Exchange. *Norwegian Archaeological review* 40(1):59–74.
 2011 Social power and outland use in viking age settlement. I *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*, redigert av Bjørn Poulsen og Søren M. Sindbæk, s. 97–118. The Medieval Countryside, vol. 9. Brepols, Turnhout.
- Skare, Kjetil
 1999 Romlig organisering og sosial struktur. En studie av langhuset fra yngre romertid og folkevandringstid i Rogaland. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Tromsø.
- Skeie, Jon
 1934 *Odelsretten*. Oslo
- Skjelsvik, Elizabeth
 1960 Innberetning om utgravning av et felt med kokegroper under flat mark på Oddernes nye kirkegård av Oddernes prestegård (gnr. 38, brnr. 38). Oddernes s. & p., Vest-Agder 30.6.–17.7.1960. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
 1978 Registrering av fornminner for det økonomiske kartverket i Norge 1963–1977. *Fornvænnen* 3:134–141.
- Skjølsvold, Arne
 1970a En bronsealders boplass med hustuft fra Ognå i Rogaland. *Viking* 34:25–46.
 1970b To keltertids hustuffer fra Ognå i Rogaland. *Viking* 34:47–72.
- Skogstrand, Lisbeth
 2014 Warriors and other men : notions of masculinity from the Late Bronze Age to the Early Iron Age. Upublisert phd.-avhandling ved Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Skre, Dagfinn

- 1985 Innberetning om den arkeologiske delen av de bygningsarkeologiske undersøkelsene Ringebu stavkirke 1980–1981. Upublisert rapport, Riksantikvarens arkiv.
- 1995 Kirken før sognet: Den tidligste kirkeordningen i Norge. I *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, redigert av Hans-Emil Lidén, s. 170–233. Universitetsforlaget, Oslo.
- 1996 Rural settlement in medieval Norway, AD 400–1400. I *Ruralia 1. conference Ruralia 1 - Prague 8. –14. september 1995*, redigert av Jan Fridrich, Jan Klápste, Zdenek Smetánka og Petr Sommer, s. 53–69. Institute of Archaeology, Praha.
- 1997a Haug og grav. Hva betyr gravhaugene? I *Middelalderens symboler*, redigert av Else Mundal Ann Christensson, Ingvild Øye, s. 37–52. Kulturtekster, vol. 11. Senter for europeiske kulturstudier, Bergen.
- 1997b Raknehaugen. En empirisk loftsrydding. *Viking* 60:7–42.
- 1998 *Herredømmet : bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e. Kr.* Acta humaniora, vol. 32. Universitetsforlaget, Oslo.
- 2007a Exploring Skiringssal 1771–1999. I *Kaupang in Skiringssal*, redigert av Dagfinn Skre, s. 27–42. Kaupang Excavation Project Publication Series, vol. 1, Norske Oldfunn, vol. XXII. Aarhus University press, Aarhus.
- 2007b Towns and market, kings and central places in south-western Scandinavia c. AD 800–950. I *Kaupang in Skiringssal*, redigert av Dagfinn Skre, s. 445–469. Kaupang Excavation Project Publication Series, vol. 1. Norske Oldfunn. vol. XXII. Aarhus University press, Aarhus.
- 2007c Excavations of the Hall at Huseby. I *Kaupang in Skiringssal*, redigert av Dagfinn Skre, s. 223–247. Kaupang Excavation Project Publication Series, vol. 1. Norske Oldfunn, vol. XXII. Aarhus University press, Aarhus.
- 2008 Post-substantivist towns and trade AD 600–1000. I *Means of exchange: dealing with silver in the Viking Age*, redigert av Dagfinn Skre, s. 327–341. Kaupang Excavation Project publication series, vol. 2. Aarhus University Press, Oslo.
- 2012 Markets, towns and currencies in Scandinavia ca. AD 200–1000. I *From One Sea to Another. Trading Places in the European and Mediterranean Early Middle Ages: Proceedings of the International Conference, Commacchio, 27th–29th March 2009*, redigert av Sauro Gelichi og Richard Hodges, s. 47–63. Centro interuniversitario per la storia e l'archeologia dell'alto medioevo, vol. 3. Brepols, Turnhout.
- Skøien, Svein
2009 *Jordkultur*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Slomann, Wencke
1956 Folkevandringstiden i Norge. *Stavanger museums Årbok* 1955:63–82.
1971 Bosetning og bosetningsproblemer i Sydvest-Norge i eldre jernalder. *Stavanger museums årbok* 1972:5–38.
- Snellingen Bye, Anne og Anne Ingun Løvberget
2014 *Landbruksteljing 2010*. Elektronisk dokument, https://www.ssb.no/jord-skog-jakt-og-fiskeri/artikler-og-publikasjoner/_attachment/160122?ts=143d3152d28, besøkt 10. januar 2015. Rapporter 2014/5. Statistisk sentralbyrå, Oslo, Kongsvinger.
- Smith, Adam T.
2001 The limitations of doxa: Agency and subjectivity from an archaeological point of view. *Journal of Social Archaeology* 1(2):155–171.

- Smith, Jonathan Z.
1987 *To take place. Toward theory in ritual*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Snead, James A. og Robert W. Preucel
1999 The ideology of settlement: Ancestral Keres landscape in the northern Rio Grande. I *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, redigert av Wendy Ashmore og A. Bernard Knapp, s. 169–197. Blackwell, Malden, Mass.
- Solberg, Bergljot
1985 Social Status in the merovingian and viking periods in Norway from archaeological and historical sources. *Norwegian Archaeological Review* 18(1–2):61–76.
2000 *Jernalderen i Norge. Ca. 500 f.Kr. –1030 e.Kr.* Cappelen, Oslo.
- Solberg, Finn Jørgen (redaktør)
2014 *Liste nr. 1 over mistenkte for grovere arter av landssvik*. Vega, Oslo.
Stang, Fredrik
1931 *Instituttet for sammenlignende kulturforskning: beretning om dets virksomhet inntil sommeren 1931*. Aschehoug, Oslo.
- Solem, Jon
2003 Den norske allmenning sin institusjon i middelalderen. *Heimen* 40:243–265.
- Solem, Thyra
2005 Pollenanalyse i Gråfjellområdet – metode, problemstillinger og resultater. I *"Utmarkens grøde" : mellom registrering og utgravning i Gråfjellområdet, Østerdalen : Gråfjellseminaret 30. –31. januar 2003 : artikkelsamling*, redigert av Kathrine Stene, Tina Amundsen, Ole Risbøl og Kjetil Skare, s. 53–65. Varia, vol. 59. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Solli, Brit
1995 Fra hedendom til kristendom : religionsskiftet i Norge i arkeologisk belysning. *Viking* 58:23–58.
1996 Fortiden er et annet sted. Om arkeologi og kulturminnevern – røtter og føtter. *Norsk Antropologisk Tidsskrift* 1996(2):79–90.
2002 Den annens menneskelighet – Om fortidens annerledeshet og våre muligheter til å vite noe om den. *Primitive tider* 5:145–152.
2008 Fra test via tegn og tekst til ting? Eller: Pimp my site? *Primitive tider* 10:155–164.
- Sollund Bøe, May-Liss og Jan Brendalsmo
2013 Middelalderske kirker i hedenske gravfelt. *Viking* 76:203–218.
- Soltvedt, Eli-Christine
2005 Plantemakrofossiler i konstruksjonsspor. Kilde til økt kunnskap om forhistorisk tid. I *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking - metodikk, tolkning og forvaltning*, redigert av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen, s. 57–65. AmS-Varia, vol. 43. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Sonne, Lasse C. A.
2014 Kings, chieftains and public cult in pre-Christian Scandinavia. *Early Medieval Europe* 22(1):53–68.
- Souvatzi, Stella
2013 Land tenure, social relations and social landscapes. I *An archaeology of land ownership*, redigert av Maria Relaki og Despina Catapoti, s. 21–45. Routledge, London.
- Spurkland, Terje

- 2001 *I begynnelsen var fubark. Norske runer og runeinnskifter*. Cappelen, Oslo.
- SSB
- 2011 *Lønn per normalårsverk, 1930–2002 nominelt og reelt. Gjennomsnitt for næringer*. Elektronisk artikkel, <http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html>, besøkt 22. oktober 2014.
- Stang, Fredrik
- 1931 *Instituttet for sammenlignende kulturforskning: beretning om dets virksomhet inntil sommeren 1931*. Aschehoug, Oslo.
- Statens landbruksforvaltning
- 2012 *Temaveileder: Landbruk og planlegging eller plan- og bygningsloven*. Elektronisk dokument, https://www.regjeringen.no/contentassets/b449cb59537049659e210f69e9ce966f/temaveileder_landbruk.pdf, besøkt 8. januar 2014.
- Steinnes, Asgaut
- 1927 *Leidang og landskyld*. Det Norske videnskaps-akademi i Oslo, II. Historisk-filosofisk klasse: Skrifter, nr. 1929:9. Det Norske videnskaps-akademi i Oslo, Oslo.
- 1929 *Jordetal og marketal*. Skrifter, vol. 50. Kjeldeskriftfondet, Oslo.
- 1930 *Gamal skatteskippnad i Noreg*. Det Norske videnskaps-akademi i Oslo, II. Historisk-filosofisk klasse: Avhandlinger, nr. 1930:1. Det Norske videnskaps-akademi i Oslo, Oslo.
- 1932 Økonomisk og administrativ historie. I *Romerike I*, redigert av Hans Aall, A.W. Brøgger, Edvard Bull, Edvard Liestøl og Gisle Midttun, s. 79–120. Norske bygder, vol. 3. John Griegs Forlag, Bergen.
- 1953 Utskyld. *Historisk Tidsskrift* 36:301–411.
- Steinsland, Gro
- 1995 Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen. I *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, redigert av Hans-Emil Lidén, s. 9–27. Universitetsforlaget, Oslo.
- 2000 *Den hellige kongen om religion og herskermakt fra vikingtid til middelalder*. Pax, Oslo.
- 2005 *Norrøn religion: myter, riter, samfunn*. Pax, Oslo.
- Stenberger, Mårten
- 1933 *Öland under äldre järnåldern: en bebyggelsehistorisk undersökning*. Kungl. vitterhets-, historie- och antikvitets akademiens monografier, vol. 19. Akademien, Stockholm.
- 1953 Byggnadsskicket under förhistorisk tid i Sverige, Norge og Finland. I *Byggnadskultur*, redigert av Sigurd Erixon, s. 1–70. Nordisk kultur, vol. XVII. Albert Bonniers, Stockholm.
- Stene, Kathrine
- 2009 En gårdshaug i Østfold. Undersøkelse av kulturlag fra middelalder på gården Fusk i Askim kommune. I *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*, redigert av Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens og Kathrine Stene, s. 191–202. Varia, vol. 71. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Stene, Kathrine, Anne Sætren, Lil Gustafson, Helge I. Høeg, Kristian Hassel og Magne Samdal
- 2015 Grimsdalen – et skattet landskap for villeinfangst og seterbruk. I *Fjellets kulturlandskap : arealbruk og landskap gjennom flere tusen år*, redigert av Gunnar Austrheim, Kari Loe Hjelle, Per Sjøgren, Kathrine Stene, Aud

- Mikkelsen Tretvik og Åge Hojem, s. 49–80. Det Kongelige norske videnskabers selskab: Skrifter, nr. 3. Museumsforlaget, Trondheim.
- Stenseth, Geir
2005 *Almenningens janusansikt: en sammenlignende rettslig analyse av almennings- og sameieforhold i norsk utmark*. Gyldendal, Oslo.
- Steuer, Heiko
1982 *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa : eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, vol. 128. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
1987 Helm und Ringschwert. Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer krieger. Eine Übersicht. *Studien zur Sachsenforschung* 6:189–236.
1989 Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Empire. I *The Birth of Europe. Archaeology and Social Development in the First Millennium A.D.*, redigert av Klaus Randsborg, s. 100–122. Analecta Romana Instituti Danici Supplementum, vol. XVI. Roma.
2006 Warrior bands, war lords, and the birth of tribes and states in the first millennium AD in Middle Europe. I *Warfare and society: archaeological and social anthropological perspectives*, redigert av Ton Otto, Henrik Thrane og Helle Vandkilde, s. 227–236. Aarhus University Press, Aarhus.
- St. meld. nr. 15
2007–2008 *Tingenes tale – Universitetsmuseene*. Det kongelige kunnskapsdepartementet.
- Stone, Rachel
2013 Waltharius and Carolingian morality: satire and lay values. *Early Medieval Europe* 21(1):50–70.
- Storrusten, Ellen Margrethe og Mari Østmo
2012 Depot, bosetningsspor og dyrkningsspor fra neolitikum til middelalder på Borge østre (lok. 22). I *E18-prosjektet Vestfold. Dyrking, bosetning og graver i Stokke og Sandefjord. Bind 1*, redigert av Axel Mjærum og Lars Erik Gjerpe, s. 251–313. Fagbokforlaget, Bergen.
- Straume, Eldrid
1986 Norsk arkeologi de siste 20 år. Forholdet mellom hjemlig tradisjon og internasjonale strømninger i forskningen. *Viking* 49:257–267.
- Ström, Folke
1993 *Nordisk hedendom Tro och sed i förkristen tid*. Akademiforlaget, Göteborg.
- Sturluson, Snorre
1968 *Kongesagaer*. Oversatt av Anne Holtmark, Didrik Arup Seip og Halfdan Egedius. Gyldendal, Oslo.
- Stylegar, Frans-Arne
2001 Kulturlandskap, gård og gjerde på Jæren. I *Gard og gjerde. Faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap*, redigert, s. 9–36. Erling Skjalgssonselskapet, Stavanger.
2002 Upplond. *Agder historielags årsskrift* 78:46–57.
2004 Mellom Stein og Gjermundbu: Makt og bebyggelse på Ringerike i vikingtid og middelalder. I *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*, redigert av Jan Henning Larsen og Perry Rolfsen, s. 145–182. Universitetets kulturhistoriske museer: Skrifter, nr. 3. Universitetets kulturhistoriske museer, Oslo.

- 2005a Stormenn og bønder – sverd og øks Våpengravene i Rogalands vikingtid. *fra haug ok heidni* 2005(1):30–37.
- 2005b Kammergraver fra vikingtid i Vestfold. *Fornvannen* 100(3):161–177.
- 2007 The Kaupang Cemeteries revisited. I *Kaupang in Skiringssal*, redigert av Dagfinn Skre, s. 65–128. Kaupang Excavation Project Publication Series, vol. Norske Oldfunn. vol. XXII. Aarhus University press, Aarhus.
- 2006 Store-Dal – en studie i horisontalstratigrafi. I *Lik og ulik Tilnærmingar til variasjon i gravskikk*, redigert av Terje Østigård, s. 159–170. UBAS Nordisk, vol. 2. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- 2010 Hvorfor er det færre kvinne- enn mannsgraver fra vikingtiden i Norge? *Primitive Tider* 12:71–79.
- Stylegar, Frans-Arne og Per G. Norseng
2003 Del II Mot historisk tid. I *Øst for Folden Østfolds historie*, bind 1, redigert av Ellen Anne Pedersen, Per G. Norseng og Frans-Arne Stylegar, s. 278–512. Østfold fylkeskommune, Sarpsborg.
- Stålesen, John Atle
2011 Steinsetninger i Aust-Agder : Kilder til sosiale miljø og funksjon. Upublisert masteravhandling ved Instiutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo.
- Sundqvist, Olof
2002 *Freyr's offspring : rulers and religion in ancient Svea society*. *Historia religionum*, vol. 21. Uppsala Universitet, Uppsala.
2003 The Problem of Religious Specialists and Cult Performers in Ancient Scandinavia. *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 1:107–131.
2015 *An Arena for Higher Powers: Ceremonial buildings and religious strategies for rulership in Late Iron Age Scandinavia*. Brill, Leiden.
- Svanberg, Fredrik
2003 *Decolonizing the viking age 1*. *Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°*, nr. 43. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Svedjemo, Gustaf
2014 *Landscape Dynamics: Spatial analyses of villages and farms on Gotland AD 200–1700*. *Occasional papers in archaeology*, vol. 58. Uppsala universitet, Uppsala.
- Svenningsen, Beate
2002 Gamle frasagn om høvdingar : en studie av høvdingbegrepet i sentrale kilder om Norge 1160–1280. Upublisert hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Svensson, Nils-Olof og Joachim Regnéll
2013 Vegetationsdynamik och markanvändningshistoria längs vägsträckan Gulli-Langåker i Vestfold I *Oppsummering og arkeometriske analyser. E18-prosjektet Gulli-Langåker. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 125–164. Fagbokforlaget, Bergen.
- Swedberg, Richard
2014 *The art of social theory*. Princeton University press, Princeton.
- Säfvestad, Ulf
1995 Husforskning i Sverige 1950–1994. I *Hus & gård Artikeldel Hus & gård i det förurbana samhället Rapport från ett sektorsforskningsprojekt*, redigert av Hans Göthberg, Ola Kyhlberg og Ann Vinberg, s. 11–22. Arkeologiske undersøkingar: Skrifter, vol. 14. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Sæther, Kathryn Etta

- 2011 *Rapport arkeologisk utgravning bosetting og produksjonsspor Glemmen vestre og Nøkleby vestre gnr. 202/203 BNR 11/120,391 Fredrikstad kommune, Østfold*. Upublisert utgravningsrapport, topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Tamm, Ditlev
2005 How Nordic are the Nordic medieval laws? I *How Nordic are the Nordic medieval laws?*, redigert av Ditlev Tamm og Helle Vogt, s. 6–22. *Medieval legal history*, vol. 1. University of Copenhagen Press, København.
- Thomas, Julian
1996 *Time, culture and identity : an interpretive archaeology. Material cultures*. Routledge, London.
- Thrane, Henrik
2006 Anmeldelse af L. Pilø: Bosted – urgård – enkeltgård, 2005. *Kuml*:333–337.
- Thun, Terje og Jan Michael Stornes
2007 Dendrokronologisk datering av Raulandsstua. *Fortidsforeningens Årbok* 2007:165–169.
- Tuan, Yi-Fu
1974 *Topophilia : a study of environmental perception, attitudes, and values*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Thäte, Eva S.
2007 *Monuments and minds monument re-use in Scandinavia in the second half of the first millennium AD*. *Acta archaeologica Lundensia, Series in 4°*, nr. 27. Wallin & Dalholm, Lund.
- Thörn, Raymond
1996 Rituelle eldar. Linjära, konkava och konvexa spår efter ritualer inom nord- och centraleuropeiska brons- och järnålderskulturer. I *Arkeologi från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövsstadbruk den 1–3 december 1995*, redigert av K Engdahl og Anders Kaliff, s. 135–148. *Arkeologiska undersökningar: Skrifter nr. 19*. Riksantikvarieämbetet, Linköping.
- Tollnes, Roar
1973 Hustuft på søndre Rauland i Nummedal. *Nicolay arkeologisk tidsskrift* 13:3–6.
- Toohey, Matthew, Kirstin Krüger, Michael Sigl, Frode Stordal og Henrik Svensen
2016 Climatic and societal impacts of a volcanic double event at the dawn of the Middle Ages. *Climatic Change* 136(3):401–412.
- Uleberg, Espen
1990a En gård fra eldre jernalder i Akershus. *Nicolay arkeologisk tidsskrift* 54(2):48–54.
1990b Korsegården – boplass og gravplass fra eldre jernalder. *Follominne. Årbok for Follo historie- og museumslag*:195–204.
- Universitetets Oldsaksamlings årbok
1951 Universitetets Oldsaksamlings Årsberetning 1943–1950. *Universitetets Oldsaksamling Årbok* 1949–1950:177–207.
- Valtýr, Guðmundsson
1889 *Privatboligen på Island i Sagatiden samt delvis i det øvrige Norden*. Høst, København.
- van der Plicht, J.
2005 Radiocarbon, the calibration curve and scythian chronology. I *Impact of the environment on human migration in Eurasia*, redigert av Marian Scott, Andrey Yu. Alekseev og Ganna Zaitseva, s. 45–61. *NATO science series, Series IV*:

- Earth and Environmental Sciences, vol. 42. Kluwer academic publishers, Dordrecht.
- Veblen, Thorstein
1970 *The theory of the leisure class : an economic study of institutions*. Unwin Books, London.
- Viklund, Karin
1998 *Cereals, weeds and crop processing in Iron Age Sweden. Methodological and interpretive aspects of archaeobotanical evidence*. Archaeology and environment, vol. 14. University of Umeå, Department of Archaeology, Umeå.
- Viklund, Karin, Roger Engelmark og Johan Linderholm
1998 *Fähus från bronsålder till idag stallning och utegångsdrift i långtidsperspektiv*. Skogs- och lantbrukshistoria: Skrifter, vol. 12. Nordiska museet, Stockholm.
- Viklund, Karin, Johan Linderholm og Richard I. Macphail
2013 Integrated Palaeoenvironmental Study: Micro- and Macrofossil Analysis and Geoarchaeology (soil chemistry, magnetic susceptibility and micromorphology). I *Oppsummering og arkeometriske analyser. E18-prosjektet Gulli-Langåker. Bind 3*, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 25–83. Fagbokforlaget, Bergen.
- Vikshåland, Leif Håvard, Barbara Sageidet og Paula Utigard Sandvik
2007 Kapittel 11. Bustgård. Neolittisk kulturlag, helleristninger fra bronsealder og hus fra eldre jernalder (Lokalitet 33). I *Hus og gard langs E6 i Fredrikstad og Sarpsborg kommunar. E6-prosjektet Østfold Band 3*, redigert av Gro Anita Bårdseth, s. 101–141. Varia, vol. 67. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Vikshåland, Leif Håvard og Paula Utigard Sandvik
2007 Kapittel 10. Bustgård. Hus og bosetningsspor fra eldre jernalder (Lokalitet 32). I *Hus og gard langs E6 i Fredrikstad og Sarpsborg kommunar. E6-prosjektet Østfold Band 3*, redigert av Gro Anita Bårdseth, s. 91–99. Varia, vol. 67. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Vikstrand, Per
2013 *Järnålderens bebyggelsesnamn*. Institutet för språk och folkminnn, Namnarkivet i Uppsala: Skrifter Serie B, vol. 13. Namnarkivet i Uppsala, Uppsala.
- Wallis, W. Allen og Harry V. Roberts
1962 *Hva er statistikk?* Fakkell-bøkene, vol. 106. Gyldendal, Oslo
- Wangen, Vivian
1999 Gravfeltet på Gunnarstorp. Et monument over dødsriter og kultutøvelse. Upublisert magisteravhandling ved Universitetet i Oslo.
2009 *Gravfeltet på Gunnarstorp i Sarpsborg, Østfold*. Norske Oldfunn, vol. XXVII. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Warnier, Jean-Pierre
2009 Technology as Efficacious Action on Objects... and Subjects. *Journal of Material Culture* 14(4):459–470.
- Weber, Birthe
2003 Lafteteknikk og hustyper Introduksjon av laftete bygninger i Norge. *Primitive Tider* 5:65–83.
- Webley, Leo
2008 *Iron age households structure and practice in Western Denmark 500 BC-AD 200*. Jutland Archaeological Society publications, vol. 62. Jutland Archaeological Society, Højbjerg.

- Weber, Max, Hans Heinrich Gerth og C. Wright Mills
1946 *From Max Weber: Essays in sociology*. Oxford university press, New York.
- Webster, Leslie og Michelle P. Brown
1997 *The Transformation of the Roman world AD 400–900*. University of California Press, Berkeley, Calif.
- Weidling, Tor
2003 Kven åtte jorda? En vurdering av resultater og metode i studier over jordeiendomsforhold i middelalder og tidlig nytid. *Historisk Tidsskrift* 82(4):349–379.
2008 Godsstruktur og strukturering av gods. Tomb-godset i Råde fra middelalder til ca. 1680. *Historisk Tidsskrift* 87:265–287.
- Weiner, Annette B.
1992 *Inalienable possessions. The paradox of keeping-while-giving*. University of California press, Berkely.
- Wells, Peter S.
2004 Discussion. I *Exploring the role of analytical scale in archaeological interpretation*, redigert av James R. Mathieu og Rachel E. Scott, s. 101–102. Archaeopress, Oxford.
- Widgren, Mats
1995 Individuelt eller kollektivt ägande i bondesamhällen? I *Äganderätten i lantbrukets historia*, redigert av Mats Widgren, s. 5–16. Skogs- och lantbrukshistoria: Skrifter, vol. 8. Nordiska museet, Stockholm.
1997 *Fossila landskap: en forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid*. Kulturgeografiskt seminarium 1/97. Stockholms universitet, Stockholm.
2000 Att skriva agrarhistoria med landskapet som källa – kring två kapitler i Jordbrukets första femtusen år. I *Norges landbrukshistorie til år 2000 sosiale endringer i bondesamfunnet : rapport fra programseminar 15.–16. oktober 1999, Bergen*, redigert av Brynjulv Gjerdåker og Reidar Almås, s. 39–48. Rapport / Senter for bygdeforskning 7/00. Senter for bygdeforskning, Trondheim.
- Wik, Birgitta
1982 Hovdlinjer i bosetningsutvikling og naturtilpasning i Trøndelag i det første årtusenet e. Kr. *Viking* 45:117–137.
- Wiker, Gry
2001 Om konstruksjon av en ny type menneskelig identitet i jernalderen. *Primitive Tider* 4:51–72.
- Williams, Howard
2006 *Death and memory in early medieval Britain*. Cambridge studies in archaeology. Cambridge University Press, Cambridge.
- Worm-Müller, Jacob S.
1920 Synet paa Norges historie. I *Norsk historisk videnskap i femti år 1869–1919*. Utgitt av Den norske historiske forening til dens femti-års-dag 21. desember 1919, redigert av Halvdan Koht, Edv. Bull, Oscar Albert Johnsen, Oluf Kolsrud og Kristian Koren, s. 19–51. Den norske historiske forening, Kristiania.
- Yrwing, Hugo
1981 Lön. I *Luft-motståndsrett*, redigert, s. 137–141. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, vol. 11. Rosenkilde og Bagger, Viborg.
- Ystgaard, Ingrid

- 2014 Krigens praksis: Organisert voldsbruk og materiell kultur i Midt-Norge ca. 100–900 e.Kr. Upublisert phd.-avhandling ved NTNU, Trondheim.
- Ystgaard, Ingrid og Tom Heibreen (redaktører)
 2007 *Arkeologiske undersøkelser 2001–2002 Katalog og artikler*. Varia, vol. 62. Kulturhistorisk museum Fornminneseksjonen, Oslo.
- Zachrisson, Torun
 1994 The odal and its manifestation in the landscape. *Current Swedish archaeology* 1994(2):219–238.
 i trykk The Background for the Odal Rights - an Archaeological discussion. I *Law and Archaeology in the Early and High Middle Ages, AD 400-1200*, redigert av Mads Kähler Holst, Lars Jørgensen og Helle Voght. Scientia Danica. Series H, Humanistica, vol. 4. Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen.
- Zimmermann, W. Haio
 1991 Erntebergung in Rutenberg und Diemen aus archäologischer und volkskundlicher Sicht. *Néprajzi Értésítő* 71–73:71–104.
 1992 The "helm" in England, Wales, Scandinavia and North America. *Vernacular architecture* 23:34–43.
 1998 Pfosten, ständer und Schwelle und der Übergang vom Pfosten- zum Ständerbau - Eine Studie zu Innovation und Beharrung im Hausbau. Zu Konstruktion und Haltbarkeit prähistorisches bis neuzeitlicher Holzbauten von den Nord- und Ostseeländern bis zu den Alpen. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 25:9–242.
- Zumwalt, Rosemary Lévy
 1988 *American Folklore Scholarship: A Dialogue of Dissent*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.
- Ødegaard, Marie K.
 2007 Graver og grenser – territoriell organisering av gårdene i jernalderen i Søndre Vestfold, Upublisert masteroppgave ved Institutt for Arkeologi, historie, kulturvitenskap og religion, Universitetet i Bergen.
 2010 Graver og grenser – territoriell inndeling av jernalderens jordbrukslandskap i Vestfold. *Primitive Tider* 12:27–39.
- Österberg, Eva
 1977 *Kolonisation och kriser: bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600* 43. Gleerup, Lund.
- Østmo, Einar
 1991 *Gård og boplass i østnorsk oldtid og middelalder. Aktuelle oppgaver for forskning og forvaltning*. Varia, vol. 22. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
 1997 Storhaugene i Vestfold – riss av en forskningshistorie. I *Gokstadhøvdingen og hans tid*, redigert av Tore Frost, s. 43–60. Sandefjordsmuseene, Sandefjord.
- Østmo, Einar og Jostein Bergstøl
 2004 Forskning, samling og vern. Hundre års arkeologi på Tullinløkka. I *Kulturhistorier i sentrum: Historisk museum 100 år*, redigert av Arne Aleksey Perminow, Ann Christine Eek og Jostein Bergstøl, s. 85–105. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Østmo, Einar, Birgitte Skar og Dagfinn Skre
 1990 *Hurumprosjektet Sluttrapport Virksomheten i 1989–1990*. Institutt for arkeologi, kunsthistorie og numismatikk, Universitetet i Oslo.
- Østmo, Mari

- 2005 Tilhørighet i tid og rom: om konstruksjon av kollektiv identitet og bygdefellesskapi jernalderen. Upublisert masteroppgave ved Universitetet i Oslo.
- 2009 Gravfelt og bygdefellesskap i jernalderens Vestfold. I *Jernvinna på Agder: Jernvinneseminaret i Sirdal 25. –26. oktober 2007 : artikler utgitt i anledning Jan Henning Larsens 60-årsdag*, redigert av Frans-Arne Stylegar, Bernt Rundberget og Jan Henning Larsen, s. 123–131. Rapport, nr. 5. Vest-Agder fylkeskommune, Regionalavdelingen, Kristiansand.
- Øye, Ingvild
- 2002 Landbruk under press. I *4000 f.Kr.–1350 e. Kr. Jorda blir levevei*, redigert av Ingvild Øye og Bjørn Myhre, s. 215–409. Norges Landbrukshistorie, vol. I. Samlaget, Oslo.
- 2005 Farming and farming systems in Norse societies. I *Viking and Norse in the North Atlantic. Select Papers from Proceedings of the Fourteenth Viking Congress, Tórshavn, 19–30 July 2001*, redigert av A Mortensen og S Arge, s. 359–370. The North Atlantic Annales Societas scientiarum Færoensis Supplementum, vol. XLIV. Føroya Froðskaparfelag, Tórshavn.
- 2012 Utmarka i vestnordisk perspektiv. I *From Nature to Script. Reykholt, Environment, Centre and Manuscript Making*, redigert av Helgi Þorláksson og Þóra Björg Sigurðardóttir, s. 49–78. Reykholt, Snorrastofa, Cultural and Medieval Centre.
- Aannestad, Hanne Lovise
- 2004 En nøkkel til kunnskap – om kvinneroller i jernalder. *Viking* 65:69–82.

